

A"MUVELŐDÉS KÖNYVTÁRA

Kilencedik kötet
A MAGYAR NÉP
Szerkesztette
BARTUCZ LAJOS

SINGER ES WOLFNER IRODALMI INTÉZET RT. KIADÁSA
BUDAPEST

A MAGYAR NÉP

Szerkesztette

BARTUCZ LAJOS

egyetemi ny. r. tanár

*Bálint Sándor, Erdei Ferenc, Gunda Béla,
Kádár László, Ortutay Gyula, Ujváriné
Kerégyártó Adrienne és Vajkai Aurél*

közreműködésével

26 szövegábrával és 32 képtáblán 144 fényképpel

SINGER ÉS WOLFNER IRODALMI INTÉZET RT. KIADÁSA
BUDAPEST

Fenntartunk minden jogot.

Copyright by Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.
Budapest, 1943.

Felelős kiadó: Hámpó József igazgató.

Fővárosi Nyomda Rt. Felelős v.: Duchon János

BEVEZETÉS

Írta
BARTUCZ LAJOS

Ha nagy vonásokban végigtekintünk akár az egész emberiség, akár az egyes emberi csoportok, a különféle népek, nemzetek szellemi fejlődéstörténetén, mindenütt ugyanazt a sajátos, – úgy látszik, az emberi természet lényegében rejlő – jelenséget tapasztaljuk.

Az ébredező, a megismerést szomjúhozó emberi elme végig száguldott a föld, a világegyetem tárgyain, lényein, jelenségein. Azokat, amennyire tudta, felkutatta, ismeretkörébe vont a s megalkotta róluk különféle elképzeléseit, hiedelmeit, tudományait. És amikor már azt hitte, hogy mindent tud és mindent megértett, akkor vette csak észre, hogy a legfontosabbat: önmagával nem foglalkozott, magát az „emher”-t sem mint egyént, sem mint csoportot, azaz népet és fajt (rasszt), valójában nem ismeri.

Ez az oka, hogy a tudományok egyetemes fejlődési sorrendjének a legvégén, csak a legújabb korban, jelent meg s fejlődött ki a „Gnothi seauton”, az „Ember, ismerd meg magadat” elv két testvértudománya: az embertan és néptan. Sőt tovább menve, ez az oka annak is, hogy minden egyes nemzet fejlődésének, történetének csak egy bizonyos hosszúságú szaka után jut el arra a szellemi magaslatra, hogy önmagára eszméljen, önmaga megismerésére: n e m z e t i s m e r e t r e törekedjék.

Emberismeret-nemzetismeret tehát analóg fogalmak, párhuzamos feladatok. Ezért a delphii jósdá híres jelmondatát a magunk számára úgy fogalmazhatjuk: „Magyar, ismerd meg magadat!”

De hát ismerjük-e a magyart?

Még ma is vannak, akik abban a naiv hitben élnek, hogy a nemzetismeret fontos feladatának, sőt kötelességének már eleget tettek, ha vélt értékeinket, jótulajdonságainkat dicsérik, az idegent pedig lenézik, értéktelennek nyilvánítják, vagy legalább is hallgatással mellőzik. Ám, amint nem hazafiság az, amely mindent becsmérel, mihelyt idegen, éppúgy nem nemzetismeret az, amely mindent dicsér, csupán azért, mert magyar.

Eszembe jutnak itt Fejér Györgynek 135 évvel ezelőtt elhangzott, de ma is megszívlelendő szavai: „Noha semmi sem illeti inkább az Embert, mint önnön maga; hasznosabb tudomány sincs, mint saját természetünk esmérete . . . mégis a tudományokon, hasznosokon és különösökön kapdozó elmék az Embert mintegy vizsgálódásokból számkivetették. Jeles tehetségekkel, és eszközökkel önnön magok esméretökre megajándékozta, azokat többnyire az idegeneknek vizsgálódásokra fordították; honnyokon kívül csatangolván, a messze tartományokat bejárták, és önnön magokét kitanulni elmulatták”.

Mi más ez, ha nem egyik első hirdetése annak, hogy a nemzetismeret s azon belül a magyar ember megismerése, a legfontosabb nemzeti feladatok közé tartozik, hogy ezt nekünk magyaroknak kell elvégeznünk, és minden rendelkezésünkre álló anyagi és szellemi erőt első sorban ennek megoldására kell koncentrálnunk.

Nem tagadhatjuk ezek után azt sem, hogy az igazi nemzetismeret olyan, mint a tudomány: komoly, tárgyilagos, rendszeres, módszeres, igazságokat kereső. Vagyis minden nemzetismeret alapja a tudományos kutatás.

Kérdés azonban, milyen tudományos kutatásokra van szükség, hogy nemzetismerethez jussunk?

„Minden nyelvben be van nyomva a népnek értelme, és kharaktere” – hirdette már több mint száz év előtt Guzmics, Nyelvében él a nemzet – mondják ma is a legtöbben s ezért a nyelvtudományban látják sokan a nemzetkutatás legfontosabb módszerét és legfőbb forrását.

Politikai, társadalmi, történelmi alakulat a nemzet – mondják mások, – tehát jogi, politikai, társadalomtudományi, történelmi kutatások hivatottak arra, hogy a nemzet ismeretéhez vezessenek bennünket.

„A fizikai behatások teszik a magyart azzá, ami” – írja másfél évszázaddal ezelőtt Huszti Zakariás. – Sokan ma is azt vallják, hogy a nemzet élete a legszorosabban összefügg a gazdasági kérdésekkel, az élettérrel, az élő és élettelen milióval, melyben a nemzet élete lejátszódik. Nem indokolatlan tehát, ha ezekkel a kérdésekkel foglalkozó különböző tudományágaknak, elsősorban az emberföldrajznak is nagy szerepet juttatnak a nemzeti lényeg kutatásában.

Nem kevés azoknak a száma sem, akik az irodalmat és művészetet tartják a legalkalmasabbnak arra, hogy azok alkotásain keresztül a nemzet lelkébe belelássanak, a nemzeti Geniust megismerjék. Sőt szaporíthatnánk a példák számát még tovább, mert egész csomó tudományokma kért részt magának a nemzetkutatásból már a múltban is.

Tagadhatatlan, hogy bizonyos fokig mindegyik tábornak igaza is van. Mindegyik tudomány hozzájárul kisebb-nagyobb mértékben a nemzetismeret megvalósításához. Tévednek azonban azok, akik csak egy-egy kutatási terület szempontjából tekintik a kérdést. Az egyes szakmáknak részletkutatásaiból ugyanis mindinkább az derül ki, hogy magában véve egyik sem elegendő a nagy problémák végleges megoldására, hanem a legkülönbözőbb, néha egészen távolállónak hitt tudomány szakmák karöltve végzett tervszerű munkássága szolgáltathatja csak azokat a szilárd, az idők és tudományos viták viharait biztosan kiálló építőköveket, amelyekből a magyarság valódi mivoltának hatalmas ismeret-épülete majdan felépül.

Világosan látta ezt Edvi Illés Pál már száz év előtt, amikor azt hirdette, hogy „a magyart minden kigondolható oldalról felvenni; azt, ami benne, nyelvében, hazájában, terményében, stb. sajátos, felkeresni; azt, ami őt a földön létező minden más nemzetektől megkülönbözteti, el nem fogódott csendes elmével összealkatni: ez adná aztán élőkbe a magyart az ő valódi nemzetiségében.”

A nemzetismeretnek az egyes tudományok szakmák szemszögéből való fent vázolt felfogásaiban egyúttal ismét jelentkezik az a már tárgyalt sajátos jelenség, hogy csaknem mindegyik megfedlekedik magáról a nemzetet alkotó „ember”-ről. Pedig az a tény, hogy a nemzet élőlényekből, emberekből áll, egészen új

megvilágítást ad a kérdésnek. Amint ugyanis az egyes embernek vannak öröklött testi és lelki tulajdonságai s ezeknek a rendkívül sokféle milióhatásokkal való kombinálódásából fakadó szellemi és fiziológiai megnyilvánulásai, amelyek egy bizonyos alakban együtt csak egyszer fordulnak elő s az egyén lényegét alkotják, ugyanez áll a népekre, nemzetekre is, csak éppen hogy integrált fokban.

A nemzet nemcsak történelmi, politikai, jogi, társadalmi, gazdasági stb. alakulat, hanem egyben hosszabb-rövidebb ideig tartó biológiai élet- és szaporodásközösség, melynek megismerésében, lényegének kikutatásában a biológiai, embertani ismeretek és szempontok nemcsak fontosak, de egyenesen nélkülözhetetlenek.

E mellett az ember kettős természete, a test és lélek létezése, további új szempontokat nyújt, amelyeket az emberrel való mindenféle foglalkozásban, az embernek mindennemű tanulmányozásában állandóan szem előtt kell tartanunk.

Ilyen például az, hogy ez a kettősség nemcsak az egyénekben, hanem az egyének által alkotott legkülönbözőbb csoportokban is kifejezésre jut. A népnek is van egyfelől szomatikus arcú* lata (néptesttípus, rasszbeli összetétel stb.), másfelől szellemi, lelki megnyilvánulása, kultúrája (néplélek, ethnikum).

Az sem közömbös dolog itt, hogy amint az egyes embert csak a test és lélek együttese teszi teljes egésszé, emberi egyénné, ugyanez áll a népekre, nemzetekre is. Lélek nélkül nem ember az egyén, de az emberi csoport sem nép kultúra nélkül. És amint az egyént csak a test és lélek teljességében értjük meg, úgy a nép-, nemzetismeret is nagy mértékben hiányos, sőt gyakran érthetetlen, ha akár csak a testet (morfológia, rasszbeliség), akár csak a lelkiséget (kultúra, ethnikum) magában, egyiket a másiktól elválasztva, tanulmányozzuk.

Ez a magyarázata jórészt annak is, hogy a faji embertani kutatások régebben kevés olyan eredményre vezettek, miket a szomszédos tudomány szakmák (történelem, néprajz, régészet, társadalomtudomány stb.) a maguk számára is használhattak volna. Az emberben ugyanis csak a boncasztalon fekvő hullát látták, annak morfológiáját és méreteit tanulmányozták, – sokszor az áttekinthetlenségbe vesző részletességgel – s eszükbe

sem jutott, hogy az egyúttal egy népet, egy kultúrát, egy miliót is képvisel.

A részletek vizsgálata közben megfélekedtek az „egészéről, melyhez az tartozik, amely nélkül a rész magában véve ért' hetetlen is. Teljesen figyelmen kívül hagyták, hogy az élő egyén, vagy a holt koponya morfológiai értéke, rasszbeli, biológiai és történelmi hitelessége szorosan összefügg az ethnikummal, a társadalmi élettel, az élő és élettelen milióval is, melyben az életét leélte. Nem tudták, hogy az előttük lévő alak vagy egyén, melynek rejtélyébe behatolni, annak megkülönböztető és jellemző bélyegeit, értékét megállapítani iparkodtak, nem egyszerű, nem egy okra visszavezethető jelenség, hanem a rendkívül bonyolult, hosszú fejlődés és történelmi múlt alatt létrejött biológiai, szaporodási és társadalmi csoport ezerféle örökítő, variáló és szelektáló tényezőjének végső eredője, számunkra egyetlen látható sajátos manifesztálódása.

íme odajutottunk tehát, hogy bár a nemzettest és nemzeti lélek jóval több, mint egyszerűen csak a nemzetet alkotó egyének testi és lelki sajátosságainak összege, mert hiszen a nép, nemzet egy magasabb, szervezettebb és pedig igen bonyolult szervezetű, élő egység, – lényege, összes ismertető jegyei és életnyilvánulásai azonban végül is két alaptényezőre, a fajiságra és ethnikumra. mennek vissza, illetve azokból indulnak ki: e kettőnek komplikált összefonódásai és megnyilvánulási formái.

Az itt vázolt szempontok vezetnek bennünket a „magyar nép” alábbi tanulmányozásában és bemutatásában is.

Első fejezet

A MAGYARSÁG ANTROPOLÓGIÁJA

Írta
BARTUCZ LAJOS

1878-ban világtárlat volt Párizsban.

Egyik augusztusi napon tanulmánygyő fiatal magyar orvos állt meg a Trocadéro szárnyépületében elhelyezett embertani kiállítás egyik szekrénye előtt. Kíváncsian nézegette az ott vigyorgó emberkoponyákat. Ám egyszerre elpirult. Megütközve vette észre, hogy a szekrényben, melyen a sokatigérő s bennünket nemzeti büszkeséggel eltöltő felírás: „valódi magyar típusok”, diszelgett, ugyan magyarországi származású, de mindenféle idegen nemzetiségű s börtönben elhalt tolvajok, rablók, gyilkosok koponyái vannak kitéve, amelyeket egy bécsi börtönorvos küldött a kiállításra.

Amikor Pónori Török Aurél, a kolozsvári egyetem élettan-professzora, – mert ő volt az a fiatal orvos – magyaros temperamentummal tiltakozott az embertani kiállítás vezetőjénél a magyar típus ilyen szégyenletes megalázása ellen, néhai Broca Pál, az antropológia világhírű alapítója így válaszolt: Az eset valóban sajnálatos, de végül is Önök az okai, mert miért nem küldtek ide hiteles magyar koponyákat? – Hát Önök, büszke, lovagias magyarok annyira sem méltatják a saját fajtájukat, hogy annak a tudományos búvárlatával komolyan foglalkozzanak?

Az eset vége az lett, hogy Török Aurél az embertan tanulmányozására adta magát, 1881-ben pedig kinevezték az antropológia első magyar professzorává.

Ez a kis epizód mindjárt kétféle tanulsággal is szolgál. Az egyik az, hogy külföldi szakembernek kellett figyelmeztetni ben-

nünket a saját fajtánk embertani tanulmányozásának egyetemes tudományos fontosságára, a másik pedig, hogy a magyar típus kérdése sokkal bonyolultabb probléma, semhogy azt néhány magyarországi származású koponya vagy arckép vizsgálatával elintézhették.

De tartsunk sorrendet és vizsgáljuk meg, hogy mit is jelent tulajdonképpen a „magyarság antropológiája”?

Sokan azt hiszik, ha felvetik a kérdést: van-e magyar faj?, milyen a magyar típus? stb. s arra igenlő vagy tagadó értelem-ben többé-kevésbé indokolt választ adnak, avagy esetleg néhány jellemző testi vagy lelki bélyeget felsorolnak, – hogy talán azzal a magyarság embertanát már meg is oldották. Pedig ezzel még csak arról tettek tanúságot, hogy a kérdés lényegét nem értik s hogy a probléma megoldásához szükséges alapfogalmakkal sincsenek tisztában. Mert ezek a kifejezések: „magyar faj”, „magyar típus”, a „magyarság embertana”, valójában kettős problémacsoportot: a nép és faj, az ethnikum és rassz problémáját rejtik magukban s aki a kérdéshez a megoldásnak csak leghalványabb reményével is hozzá akar nyúlni, annak előbb magával a két alapfogalommal kell tisztába jönnie, melynek ismerete nélkül minden tárgyalás teljesen hiábavaló. mi hát a nép, ethnikum és mi a faj, rassz?

„Nép” alatt általában közös kultúrjavakkal bíró s az összetartozás tudatára ébredt, kisebb-nagyobb embercsoportokat értünk.

Az alig 100-120 lelket számláló s primitív, kóbor, ha lász-vadász életet élő ausztráliai, vedda, vagy busman-horda éppúgy népek számít itt, mint akár a sokmillió kínai, vagy a társadalmi szervezettség és kultúra legmagasabb fokán álló modern európai államok. Az sem érdekel most bennünket, hogy e csoportok között az átmeneteknek, a különféle változatoknak szinte megszámlálhatatlan sokaságát találjuk.

A bennünket egyedül érdeklő lényeg itt csupán az, hogy ezek történelmi, társadalmi, kulturális alakulatok, vagyis a nyelv, hagyományok, szokások, kultúra, életforma, érdek, rokonszenv, jó és rossz sors, milió stb. azonossága által megszabott élet- és szaporodásközösségek. Ismertető jegyeik száma rendkívül nagy

s esetről esetre úgy mennyiségileg, mint minőségileg más és más. Formájuk, tartalmuk, szervezettségük, összetételük, terjedelmük – amint a történettudomány és néprajz tanítja, s amint azt szinte naponta magunk is tapasztalhatjuk – állandóan változik.

A népek születnek, a történelem szinpadán feltűnnek, hosszabb-rövidebb ideig tündökölnek s azután letűnnek. Közben átalakulnak, keverednek. Vannak történelemnélküli népek s a történelem népeinek is van történelem előtti és utáni ideje. A lényeg azonban mindenütt ugyanaz: a lassúbb vagy gyorsabb, de állandó: *változás*.

Kis népekből természetes szaporodás, hódítás, szövetkezés, beolvadás útján nagy népek lesznek. Nagy népek (államok) szét-esnek, széttöredeznek, szétszakítatnak, elemeikre bomlanak. Emberek, embercsoportok egyik nép kötelékéből a másikba lépnek át – önként vagy kényszer hatása alatt, az most mellékes kérdés – s népek változtatják nyelvüket, kultúrájukat, szokásait, szervezettségüket, sőt nevüket is. A népi (ethnikai) jelleg nem születik velünk, hanem azt minden nemzedék újból tanulja meg hagyományozás, példa, kényszer, nevelés útján.

Nem így a „faj, rassz”.

Ha a föld különböző vidékein élő embereket, embercsoportokat alaposabban szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy Európában általában fehér, Ázsiában sárga, Afrikában, Ausztráliában sötét a bőr színe. A fehér bőrrel sima, vagy hullámos haj, keskeny orr, a sárga bőrrel vastag, merev haj, lapos arc, a fekete bőrrel lapos orr, előreálló arc, keskeny, hosszú koponya stb. kapcsolatos. Észak-Európában magas a termet, kék a szem, szőke a haj, hosszú a koponya. Közép-Európában viszont alacsonyabb termetet, rövid koponyát, barna szem- és hajszínt találunk. És ezek a bélyegek nem össze-vissza, minden törvényszerűség nélkül lépnek fel, hanem többnyire bizonyos geográfiai elterjedésben és bizonyos jellegek ugyanazon területen, vagy ugyanazon egyéneknél együttesen, egymással korrelációban fordulnak elő.

Ezek tehát testi bélyegek alapján elkülönülő embercsoportok. Ezeknél sem fontos itt most az, hogy lélekszámuk kicsi-e vagy nagy, hogy a közöttük lévő különbségek csak néhány szembetűző jellegre, avagy a jellegek egész sorára terjednek-e ki. Az-

zal sem törődünk ez alkalommal, hogy két-két ilyen csoport eltérése egymástól egyszer oly szembetűnő, oly mélyreható, hogy ha állatokról volna szó, és ha tisztán csak a külső testi különbségeket vennők figyelembe, akkor nemcsak külön fajokról (species), de külön nemekről (genus) kellene beszélnünk, máskor meg oly felületes, oly jelentéktelen, csak behatóbb vizsgálat alapján észrevehető, hogy fajtipusról is alig lehet szó.

Ellenben az már alapvetően fontos, hogy ezek az utóbb említett testi különbségek, csoportbélyegek, amiket közönségesen faji bélyegeknek neveznek, nem az egyén életében – mondjuk talán valamilyen külbehatásra (pl. napfény, táplálkozás, stb.) – keletkeztek, hanem velünk születtek. Ezek a bélyegek az egyén élete alatt nem változnak s nem változtathatók. Sőt az egyén halálával sem szűnnek meg, ha vannak gyermekei, hanem a szülőkről az utódokra öröklődnek.

Ezeket az öröklődő testi bélyegek alapján elkülönülő embercsoportokat nevezi a tudomány „*rasszok*”-nak, magukat az öröklődő bélyegeket pedig rasszbélyegeknek, rasszjellegeknek. Sőt ma már lelki rasszbélyegekről is beszélünk, noha itt még jóval több a szubjektív vonás, mint a tárgyilagos megállapítás.

Íme tehát az emberiség két, alapvetően különböző csoportjához érkeztünk. Az egyik a *nép*: közös szerzett kultúrjaval, a másik a *rassz*: közös örökölt testi és lelki habitussal. Népi jellegét (nyelv, kultúra, szokások, hagyományok stb.) szerzi, tanulja az egyén környezetétől, rasszbeli mivoltát örökli az ember őseitől. A rassz több-kevesebb jellegre kiterjedő örökségközösség, a nép közelebbi vagy távolabbi, valóságos, vagy csak jelképezett vérrokonság, élő szaporodásközösség.

Ezzel azonban olyan ponthoz jutottunk, amelyen nemcsak könnyen átsiklik, hanem gyakran el is botlik a felületesen gondolkodó ember, mert a vérrokonságot, közös leszármazást összececsereéli a fajtisztasággal, egyrasszúsággal. Már pedig a vérrokonság nem jelent szükségképpen rasszbeli azonosságot, épúgy, mint ahogyan ugyanazon típusú, rasszbeliségű egyének között igen gyakran semmiféle vérrokonság nincsen, hacsak nem Ádámról és Éváról. Sőt tegyük fel azt a nem valószínű esetet, hogy valamely nép összes egyedei hiánytalanul visszavezethetők volnának arra az egyetlen emberpárra, melytől az illető nép magát hagyó-

mánybelileg, vagy akár történeti forrásokkal igazolhatólag is, származtatja, ha tehát tényleg egy megszakítás nélküli, zárt genealógiai láncolatot, valóban tiszta vérrokon csoportot alkotna, vájjon akkor beszélhetnénk-e egyrasszúságról?

Éppenséggel nem bizonyos, mert az első pár, az illető nép ősszülői, lehettek egymástól eltérő rasszbeliségűek is. Sőt a népek hagyománya gyakran éppen ezt a kettős, apai és anyai ágon különböző, eredetet örökíti meg. A népek nagy részénél egykor szokásban volt nőrablás és exogámia pedig egyenesen a többrasszúságot mozdította elő. Így azután semmi csodálkoznivaló sincs azon, ha dinári típusú atyának nordicus rasszjellegű fiai, nordicus anyának alpi jellegű leányai vannak, – ha nem is az összes, de legalább a fontosabb bélyegek tekintetében. Nem szorul ma már részletesebb bizonyításra, hogy vérrokonság és egyrasszúság» vagy fajtisztaság, mint ahogyan a laikusok mondják, két különböző, egymásból nem következő, sőt egymástól élesen elválasztandó fogalmak.

Bármennyire érdekes és tanulságos volna, ha az emberiségnek e kétféle tagozódását alaposabban szemügyre vennők s a kétféle csoportnak, a népnek és rassznak összes tulajdonságait behatóan tanulmányoznók, kitűzött feladatunk szempontjából most mégis inkább e két csoportnak egymáshoz való viszonya érdekel bennünket.

Azt csak éppen jelzem itt, hogy a tudomány mai álláspontja szerint az emberiség legelső csoportját egységesnek képzeljük mind testileg, mind lelkileg, rasszbelileg és ethnikailag egyaránt. Vagyis az ősidőben rassz és nép fedték egymást, az egy nép egy rasszt jelentett.

Ismervén azonban a két csoport alapvető különbségét, nevezetesen, hogy a nép folyton változik, a rassz ellenben állandó. illetve csak lassan, az öröklés és rasszkereszteződés törvényei szerint változik, és ha ehhez még hozzávesszük, hogy az emberiség szinte, amióta megvan, állandóan vándorol, egyes társas csoportjai, a népek a legkülönbözőbb érintkezésbe s ennek révén igen gyakran keveredésbe jutnak egymással, akkor nem kell nagy fantázia annak elképzeléséhez és belátásához, hogy az eredetileg egymást fedő két csoport: a nép és rassz egymástól mindjobban eltávolodott s a népek rasszbelileg mind kevertebbé váltak.

Ennek az immár évezredek rendkívül hosszú sora óta tartó folyamatnak az eredménye az a nagy kevertség, amelyet, bár különböző fokban, de lényegében minden népnél megtalálunk, bár-hova tekintsen is szemünk a földkerekségen.

Az embertani tudomány tanítása szerint tehát: a népek rasszmozaikok, vagyis különböző rasszoknak, rasszelemeknek mennyiségileg és minőségileg különböző keveredéséből és kereszteződéséből kialakult társas csoportok, szaporodásközösségek. Minden népben különböző rasszok elemei találhatók s ugyanazon rassz részei igen különböző népekben fordulnak elő.

Ám ha ilyen nagy az emberiség és az egyes népek rasszbeli kevertsége, mi szükség van akkor rasszkutatásra? – kérdik reményvesztetten a kishitűek.

Éppen azért, mert rasszkeveredés van, – feleli a tudomány. – Ha minden nép külön fajt alkotna, mint ahogyan a laikus képzeli, ha a népek rasszbelileg teljesen egységesek volnának, akkor valóban igen könnyű lenne a tudomány feladata.

De mit érünk azzal, ha a tudomány mindenütt csak rasszkeveredést állapít meg? – folytatják a kételkedők. – És miben különböznek akkor a népek egymástól rasszbelileg?

Éppen a rasszkeveredés tekintetében.

Ez a rasszkeveredés, a keveredésben szereplő rasszelemek minősége és mennyisége, vagyis a rasszkeveredés foka és iránya az, ami a népeket egymástól megkülönbözteti. És éppen ez a különböző rasszkeveredés az, ami számunkra lehetővé teszi, hogy bepillantást nyerjünk a népek történetének ama jelenségeibe és őstörténetünknek ama szakáiba, amelyekről s amelyekből minden írott feljegyzés hiányzik.

Mert mi mások a mai népekben kimutatható eme rasszok, rasszelemek, típusok, mint az illető népek hosszú és változatos történetében idők folyamán beállott változásoknak az öröklés útjain a mai napig megmaradt leghitelesebb tanúbizonyságai? Amikor ugyanis valamely nép egy másik néppel, akár békés, akár háborús érintkezésbe kerül, amikor hódít vagy meghódol, amikor kultúrát, szokást, viseletet, nyelvet stb. vesz át, szóval amikor népi, (ethnikai) mivoltában, történetében lényegesebb változás áll be, az többnyire, és pedig kimutathatóan, rasszbeli keveredéssel is kapcsolatos.

Sőt az ethnikai kialakulás mikéntje, sorsa, az idegen ethnikai elemek, jórészt éppen eme rasszkeveredésben lelik magyarizációjukat s az illető népben lévő rasszelemek egyikével-másikával kapcsolatosak. S amint az önállóságukat elvesztett és beolvadt ethnikai csoportok részint bizonyos néprajzi, nyelvi sajátosságú mozaikszerű foltokban egymás mellett, részint társadalmi osztályok alakjában egymásra rétegződve találhatók, ugyanúgy, a belőlük bejutott rasszelemek is, részint mint bizonyos vidékekre, részint mint bizonyos társadalmi osztályokra, foglalkozási ágakra jellemző típusok szerepelnek a nemzettestben.

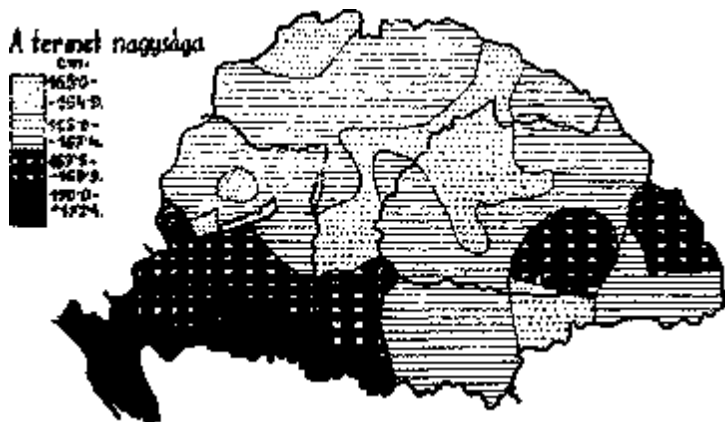
Amíg azonban az ilyen népi keveredés és összeolvadás utáni, akár az átvett, akár az ősi ethnikai bélyegek egyike-másika – sőt esetleg nagy része is, – néhány rövid évszázad alatt eltűnhet, megváltozhat, amire a magyar őstörténettel kapcsolatban is elég példát s annak következtében létrejött egész csomó történeti, nyelvi, néprajzi vonatkozású nehézséget, rejtélyt találunk, addig az egyszer végbement rasszkeveredés nyomai hosszú évezredek át fennmaradnak s rendszeres antropológiai vizsgálatok útján ma is kimutathatók.

Íme tehát az emberi kultúra haladása, a népek izoláltságának megszűnése, a különböző faji sajátosságú népek ezerféle békés és háborús érintkezése, szétválása és egyesülése egész természetesen oda vezetett, hogy a népek rasszbelileg mind kevertébbek lettek s ma minden nép, de legfőképpen a kultúrnépek, bonyolult rasszmozaikot alkotnak. Ilyen tarka rasszmozaik a magyar nemzettest is, melybe a történelem eseményei úgy keleten, mint hazai, ezeréves, eseményekben gazdag története alatt Eurázia igen különböző rasszelemeit sodorták bele.

És hogy ez valóban így van, elég, ha egy pillantást vetünk a történelem lapjaira, amelyeken gyakran szerepelt hazánk a „népek temetője” gyanánt. A Kárpátok gyűrűjétől övezett hatalmas és termékeny alföldi rónán évezredek alatt Eurázia számtalan népe talált kövér legelőt és védett menhelyet. Agathyrzek, dákok, basztarnák, géták, illirek, pannonok, szarmaták, jazygok, kvádok, szvévek, markomannok, gepidák, longobárdok, gótok, vandálok, hunok, alánok, bulgárok, avarok, szlávok, bessenyők, kunok, jászok, mongolok, tatárok, törökök és még sok mindenféle más nép és törzs, kiknek még a nevét sem őrizte meg a törté-

nelem, hagyta itt hátra egykori létezése, rasszbeli összetétele több-kevesebb bizonyítékát, részint a föld mélyéből előkerülő temetők csontvázanyagában, részint a mai lakosságban.

Avagy vegyük szemügyre a mai magyarságot, a különböző vidékek lakosságát. A laikus is könnyen megállapíthatja, hogy hiába keresünk itt egységes, az egész élő magyarságra jellemző típust, mert a jellegek, jellegkombinációk az egész ország területén a legszeszélyesebb variációkat tüntetik fel.

A termet elterjedése hazánkban Bartucz szerint.

A termet országos átlaga pl. 167 cm körül mozog ugyan, mégis nemcsak minden megyére, de minden járásra, sőt minden községre is más és más középértéket és gyakorisági görbét kapunk. Ugyanígy változik a koponya és arc alakja, a szem, haj, bőr színe, az orr és száj, homlok és áll, a szemöldök, bajusz, szakáll, a fül, tarkó, váll, a kéz és láb, testarányok és az egyéb embertani bélyegek egész sora. A legkisebb községben is egymás mellett találjuk az alacsony és magas termetűt, az egyenes- és sasorrút, a keskeny és magas arcút, a kemény és puha hajút, a dús vagy ritka szakállút, az alacsony és magas homlokút, a domború és lapos tarkójút, és így tovább. Sőt, minél inkább belemélyedünk a vizsgálatokba és minél több embert és minél több jelleget tanulmányozunk, az egyformaság, az egytipusúság helyett annál inkább a sokféleség, a variációknak és kombinációknak

szinte felmérhetetlen sokasága ötlük szemünkbe. Még az u. n. ethnikai szigeteken, aminő a jász, kun, palóc, matyó, barkó, székely, őrségi, sárközi, ormánysági, hetési, göcseji, hajdúsági magyar, sem tudunk egységes, az egész területre jellemző típust kimutatni, vagy legfeljebb csak annyit, hogy itt egyes jellegek, jellegkombinációk mégis nagyobb gyakoriságban, más arányban fordulnak elő, mint az ország más részein. Mindenütt keveredés, a jellegeknek, jellegkombinációknak mozaikszerű változatossága.

Ezek után nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy hazánk földje és népe Eurázia egyik legnagyobb, legértékesebb típusmúzeuma, melyben múlt és jelen, kelet és nyugat a legnagyobb változatosságban, a legbonyolultabb összeszövődésben együtt található és tanulmányozható, amit megtoldhatunk még azzal, hogy Eurázia sok rasszproblémájának kulcsa hazánkban van.

De hát hol találjuk meg ezt a varázskulcsot? Lehet-e egyáltalán valami reményünk még arra, hogy a típusok és típusjellegek e sokszorosan keresztezett összevisszaságában valami rendet teremtsünk? Van-e mód arra, hogy a nemzettestben szereplő, abba egykor belekerült rasszelemeket megtaláljuk, egymástól elválasszuk és meghatározzuk, hogy melyik közülök az új, melyik az ősi, vagy melyik az idegen, s melyik a jellegzetesen „magyar”?

Vannak, akik úgy vélik, hogy elegendő, ha megvizsgáljuk a családneveket, ha összeszedjük a legmagyarabbnak tartott, vagy a legrégebb időkbe visszanyúló nevek tulajdonosait és azok arc képeit, hogy közülök a családnevek magyarsága, gyakorisága és ősisége figyelembevételével kielemezzük az igazi „magyar típus”-okat.

Kétségtelen, hogy e vizsgálat sok érdekes eredményhez, fog vezetni. A családnév sok esetben csakugyan elárulja az idegen „ethnikai” származást. Balatonmelléki és göcseji antropológiai vizsgálataim alkalmával például a családnevek elemzése több értékes útbaigazítással szolgált arra nézve, hogy mely testi bélyeget tekintjük az ottani magyarság jellemző sajátosságának, s melyiket az idegen ethnikumokból beolvadt típusok velejárájának, így megállapítható volt, hogy a tősgyökeres magyarság inkább alacsony és kisközepes termetű, míg a szlávok és németes családnevek, éppúgy, mint a magyarok közül is a helységekről, vidé-

kékről elnevezettek, mint Komáromi, Váci, Erdélyi stb., túlnyomóan nagyközepes és magas termetűek.

Meg kell azonban mindjárt azt is mondanom, hogy az ilyen családnévelemzés felvetett problémánk szempontjából magában véve csak fél eredményhez, sőt néha egyenesen téves megállapításhoz vezet. Mert nem beszélve arról, hogy a történelemben visszafelé haladva, bizonyos idő múlva, a mai értelemben vett családnevek is megszűnnek s a mai családokkal összekapcsolható nevek mind ritkábbak lesznek, vajjon ki fogja megmondani, és ki vagy mi fogja garantálni, hogy az így megállapított típusok valamennyien valóban „magyar típusok” is? Hisz már Szent István korában nagyszámú idegen jött be hazánkba, akik azután hamarosan szoros rokonsági kötelékbe jutottak törzsökös honfoglaló családokkal s azokba teljesen beleolvadtak.

Másfelől a statisztika, településtörténeti adatok egész sora, a családnevek keletkezésének, vándorlásának, átalakulásának története, de legfőképpen a modern örökléstani vizsgálatok, kétségtelenül igazolják, hogy a név magyarsága nem jelent mindig magyar típust, éppúgy, mint ahogy az idegen családnév még nem jelenti okvetlenül, hogy az illető típusában is idegen. Még jobban bonyolítja a helyzetet az, hogy az apai ágon ősnemes magyar családból származó egyén örökölhette, aminthogy sokszor öröklí is, idegen eredetű anyja, vagy nagyanyja típusát, éppúgy, mint ahogyan az idegen családnévű, éppen anyai ágon, a legsajátosabb magyar típus tulajdonosa lehet. Emellett a családnév feltételezett magyarsága alapján, válogató módszerrel, a nemzettest igazi antropológiai felépítését és az egyes típusok gyakoriságát sem ismerjük meg, mert a nemzetet alkotó egyének tetemes részét a vizsgálatból már eleve kizártuk.

Dunántúli német, felvidéki tót s erdélyi román községekben olyan családokban, ahol ma beszélni sem tudnak magyarul s a családnév is teljesen idegen, találtam nem egyszer ősi magyar, egészen a honfoglalókra visszavihető típusokat, éppúgy, mint ahogyan szin német és tót községek avar, s tiszta román falvak kun típusokat őriztek meg. Hogy a magyarság nemcsak beolvastott, hanem maga is sok helyen tömegesen beolvadt a szomszédos idegen ethnikumokba, azt ma már számtalan történelmi adat s egy csomó hiteles antropológiai megfigyelés is igazolja.

„Arad megye és Arad város ismertetése”-ben írja Varga János 1871-ben, hogy a „Borosjenőn és közel környékén élő románok mind magyar eredetűek s csak az idők viszontagságai alatt vetkőzték le nyelvüket és vallásukat – megtartván egyedül származásuk égő bizonyosságául magyaros nevüket és eredeti, barátságos szittya szabású vonásaikat s különösen a marosmentiektől nagyban elütő kurta haj- és magyaros bajusz-viseletüket.” Ugyanott olvassuk Török Gábornál, hogy „a magyarok egy része hazaföldjéről elvándorolni nem akarván, a kihalt vagy elbujdosott lelkészek hiányában szülötteit a török uralom alatt behozott s kényszer uralmat megszokott g. n. e. román papokkal kereszteltette meg s azután lassankint beolvadtak a románok közé. Így történt ez például a raonai (rónai) birtokosokkal, a nemes Józsa családdal, mely hajdan református volt; de példája van ennek Monyásznán és Ódéznán, hol a monyásznai plébániának több évig be nem töltése miatt többen gyermekeiket az újdéznai g. keleti templomban kereszteltetvén, ezek ama vallás hívei közé olvadtak és nemzetiségüket levetkeztek.” A hasonló példáknek ezreit lehetne felsorolni.

Kétségtelen, hogy a családnévelemzés, a genealógia, településtörténet, az ethnikai bélyegek stb. mind igen becses és nélkülözhetetlen előismereteket, fontos tájékoztató szempontokat jelentenek a típuskutatásban. Mégis az antropológiai nem ezekre, illetve nem egyedül ezekre, hanem első sorban a saját módszereire támaszkodik akkor, amikor a nemzettest rasszbeli összetételét, az egyes típusok eredetét és nemzeti szempontból való jelentőségét megállapítani törekszik.

De hát melyek ezek a különleges antropológiai módszerek? Erre a kérdésre mindjárt feleletet kapunk, ha visszamegyünk az előzőkben már tárgyalt „rassz” fogalmához. Mert mik azok a természetes morfológiai csoportok: a „rasszok”, amiket az egyes népekben keresünk, amikre minden néptest tagolódik? „Olyan emberek csoportja, – mondja Grosse – akiket velükszületett, öröklődő testi és lelki habitus köt össze egymással és választ el más ilyen csoportoktól.” Vagy a mi célunkra talán még jobb Saller meghatározása, mely szerint a rassz „geográfiai elszigetelődés hatására fellépett s határozott variabilitással bíró, öröklődő jellegkombináció.”

Nem lehet vitás ezek után, hogy ha mi a „magyar típusok”-at megismerni és megérteni akarjuk, akkor első sorban azokat az öröklődő testi és lelki bélyegeket kell megismernünk, amelyek egymással öröklődő kombinációba lépven, a rasszhabituszt alkotják, s amelyeket közönségesen rassz jellegeknek nevezünk. Általános tapasztalat szerint rasszmegkülönböztetésre a legalkalmasabbnak bizonyult jellegek: a termet, az agykoponya alakja és nagysága, a szem, haj és bőr színe, haj alakja, az arc általános alakja és egyes részletei, főleg az orr, homlok, ajak, szem, áll, stb., továbbá a szőrzet fejlettsége, a testarányok stb.

A termet elterjedése hazánkban Goehler szerint.

Lássuk most már ezeket a fontosabb rasszjellegeket s a hazai kutatásoknak azokra vonatkozó fontosabb eredményeit.

Legszembetűnőbb s legkönnyebben tanulmányozható testi jellegünk a testmagasság vagy termet. Ez az oka, hogy hazánk-ból is a legtöbb adattal éppen a termetre vonatkozólag rendelkezünk.

Az első, aki bizonyos számú magyar ember megmérése után iparkodott a magyarság jellegzetes testmagasságát megállapítani, az Bernstein Zsigmond osztrák katonaeorvos volt. 272 magyarországi 20 éven felüli katona mérete alapján 163.5 cm-re teszi a magyarság átlagos testmagasságát. Egy másik osztrák katonaeorvos, A. Weisbach, 20 katona mérése alapján már maga-

sabb (165.8 cm) középértéket nyert, aminek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy Weisbach katonáinak túlnyomó része erdélyi, sőt egy része székely, kiknek termete, az újabb vizsgálatok szerint is, magasabb, mint az alföldi magyarság nagy részéé.

Teljesen kifejlett egyéneken nagyobb számban először néhai Lenhossék József végzett hazánkban embertani méréseket, ő 1875-ben Budapesten 132 felnőtt férfi testmagasságát mérte meg, jórészt akkor szereplő politikusokat, tudósokat, papokat, művészeket, tanárokat, egyszóval az akkori magyar szellemi

Az alacsony termet gyakorisága Le Monnier szerint.

arisztokrácia képviselőit. Ezek átlagos testmagassága 168.4 cm. E magasabb középérték azzal magyarázható, hogy egyfelől a megmérték között több idegen származású egyén van, s másfelől, hogy a szellemi arisztokrácia testmagassága más országokban is nagyobb a lakosság átlagos termeténél.

A magyarság és a magyarországi ember termetére vonatkozólag az első nagyszabású adatgyűjtést az 1870-es években Scheiber Sámuel Henrik, volt bukaresti orvosakadémiai tanár, majd székesfehérvári ideg orvos végezte, aki 77.579 besorozott újonc termetadatát dolgozta fel. Az ő adatai alapján a 20-22 éves ember átlagos testmagassága hazánkban 164.6 cm. Lényegesen kisebb ennél a 20 éves ember testmagassága, amely sze-

rinte a magyaroknál 161.9 cm, zsidóknál 163.3 cm, németeknél és szlávoknál 164.6 cm. Adatai alapján a termetnek megyék és járások, valamint a falu és város, hegyvidék és alföld, táplálkozási és higiéniai viszonyok szerinti különbségeivel s az évenkénti növekedéssel is foglalkozik. A magyarok középtermetét pl. a bevégezett 19-ik évben 160.4 cm-re, a 22-ikben 162.9, a 24-ikben 163.7, a 26-ikban 164.3, a 30-ikban 164.9 cm-re teszi. A különböző nemzetiségek testmagasságának összehasonlításából arra az eredményre jut, hogy „a középtermet különbözőségének oka másban nem kereshető, mint a faji különbségekben”. Elismeri ugyan, hogy egyetlen jelleg alapján nagyon merész dolog valamely nép eredetére következtetni, mégis a termetadatok alapján valószínűnek tartja a magyaroknak a finn-ugorokkal való antropológiai rokonságát.

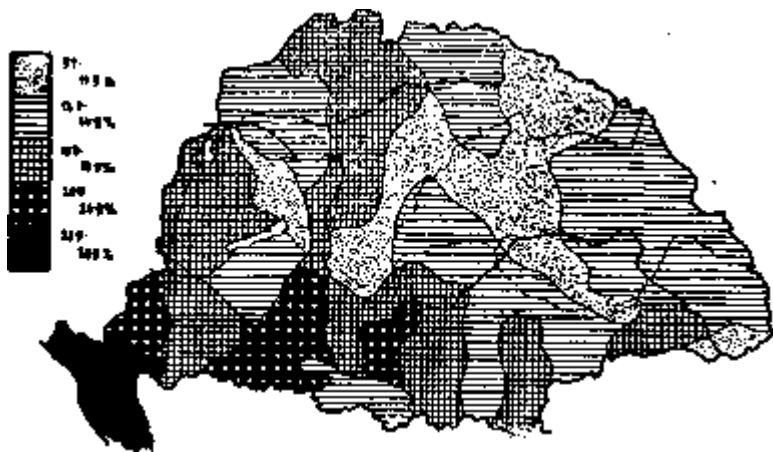
Hasonló vizsgálatokat végzett körülbelül ugyanezen időben Kőrösy József, a statisztikai hivatal volt igazgatója is, aki a 19-22 éves katonákra vonatkozólag 20.667 egyén termetadatát gyűjtötte össze s nemzetiség szerint a következő eredményre jutott: kunok 161.5 cm, ruthének 161.8 cm, magyarok 162.4 cm, oláhok 163.0 cm, zsidók 163.5 cm, jászok 163.5 cm, tótok, szerbek 163.8 cm, horvátok 164.1 cm, németek 164.2 cm, vendek 164.7 cm.

Valamennyi eddigi kutatót felülmúlja mind a feldolgozott adatok nagy száma, mind az eredmények fontossága tekintetében Vincenz Goehlert, osztrák statisztikus, aki az osztrák-magyar monarchia 80 katonai kiegészítő kerületében az 1870-1873 években állításra került 1,520.000 egyén termetadatát gyűjtötte össze a 20-23 éves korra vonatkozólag. Ezek alapján ő szerkesztette az egész volt monarchiáról 1881-ben az első jellegelterjedési térképet, melynek hazánkat érintő részét a 22. 1. ábráján közlöm.

Nagyon becses ebből az időből Franz Ritter von le Monnier-nak, a bécsi geográfiai társaság könyvtárosának két térképe, melyben az 1870-1876 években állításra került egyének termetadatai alapján az alacsony és magas termetnek az ország különböző vidékein való gyakoriságát állította össze. Eredményeit a későbbiekben használjuk fel.

Az eddig ismertett vizsgálatok, illetve adatgyűjtések, –

Lenhossék adatait kivéve – mind katonákra, illetve 19-22 éves állításkötelesekre vonatkoztak, akik még nem érték el teljes kifejltségüket. E mellett sok idegen származású egyén is szerepel közöttük s mivel a mérést nem szakember végezte, az adatok sem teljesen megbízhatók. Ezért rasszantropológiai megállapításokra a vizsgált egyének csekélyebb száma mellett is sokkal alkalmasabbak az ethnikai csoportok, kisebb geográfiai egységek szerint szakemberek által végzett részletvizsgálatok, amelyek a lakosság ősiségét, eredetét, a különböző betelepítések mennyiségét és minőségét is ellenőrizték.

A magas termet gyakorisága Le Monnier szerint.

Ilyen az ethnikai eredetet is komolyabban figyelembe vevő vizsgálatokat hazánkban először néhai Jankó János végzett Torda-Aranyosszék, Torockó székely-magyar népén 1893-ban, majd később a Balaton környékén és a Jászságban. Őt követte Lázár István Alsófehér megyében, Kovács János Szegeden, Semayer Vilibald Bánffy-Hunyadon, Vikár Béla Közép-Somogyban végzett kisebb arányú vizsgálataival.

Saját magam 1909 óta Borsod, Csongrád, Arad megyékben, Göcsej-Hetesben, a Nagykunságban, Balaton környékén, azután Fejér, Somogy, Nógrád megyékben s különböző vidéki gyöngyösbokrétásokon végeztem antropológiai vizsgálatokat és adatgyűjtéseket, amelyek több mint 4000 felnőtt egyénre,

60.000 iskolás gyermekre és 120.000 katonára, illetve állítás-kötelesre terjednek ki. Nagy buzgalommal folytatta e munkát néhány tanítványom, kik közül külön is ki kell emelnem Fehér Miklóst és Nemeskéri Jánost, akik úgy adataik nagy számával, mint azoknak szakszerű feldolgozásával nagy mértékben hozzájárultak a magyarság antropológiai megismeréséhez.

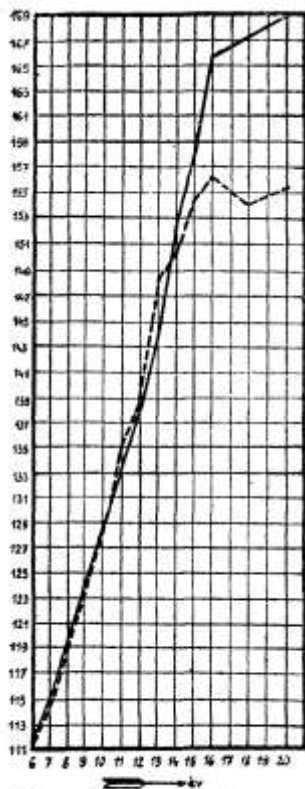
A természet elterjedése Dunántúl Bartucz szerint.

Értékes adatokkal szolgálnak a magyarság növéseinek s néhány más bélyegének megismeréséhez az iskolás gyermekeken végzett vizsgálatok, melyek száma ma már meglehetősen nagy. A régebbiek közül Koczián Lajos, Konrádi Dániel, Földváry Mihály, Nagy László, Mocos Gyula, Lukácsné Szász Irén, Juba Adolf, Tuszkai Ödön, Ballai Károly nevét említem. Az újabbak közül kiváló szakszerűségénél fogva első sorban Balogh Bélát emelem ki. De értékesek Maián Mihály, Ap or László, Szondi Lipót, Gáspár János, Braunhoffner Jenő, Schmidt Ferenc, Véli

György stb. vizsgálatai és adatgyűjtései is. Debrecenben Neuber Ede, Budapesten Darányi Gyula professzorok kezdeményezésére és irányításával nagy arányban folyik az egyetemi hallgatók antropológiai vizsgálata.

Nincs helyem itt arra, hogy e nagyszámú vizsgálat eredményeit részletesebben ismertessem s a természetnek az ország különböző vidékein való elterjedésével tüzetesen foglalkozzam. Mégis meg kell állnunk egy pillanatra Dunántúl mellett, mivel innen rendelkezünk eddig aránylag a legtöbb és a legrendszeresebben feldolgozott adattal. Ezeket a mellékelt térképvázlatban (26. 1.) foglaltam össze s belőlük már messzebb menő következtetéseket is vonhatunk.

Magyarországi fiúk (—) és leányok (-----) növése
Bartucz szerint.

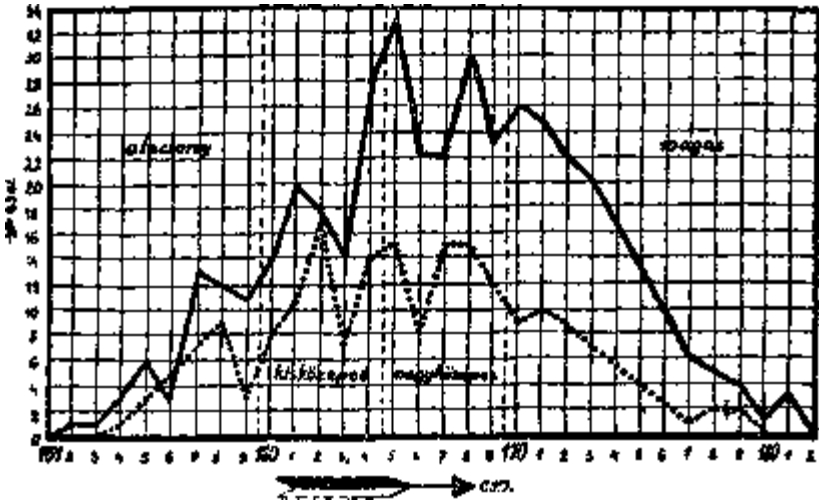
Bartucz szerint

Mindenek előtt azt vesszük észre, hogy térképünk sokkal tarkább, illetve, hogy a termet eloszlása Dunántúl sokkal változatosabb, mint Goéhkert és Le Monnier térképein volt. A legalacsonyabb termetet Dunántúl középső részén találjuk, többszörösen megszakított északkelet-délnyugati irányú sávban. Így Győr-megye tószeg-csilizközi és pusztai járásában. Fejér megye móri járásában és Sárbogárd körül, Veszprém megye enyingi, pápai és veszprémi járásában, Göcsejben és a somogy-megyei Nemespátrón. Itt mindenütt 165 cm körül van a termet átlaga. E területhez szorosan csatlakozik a 166 cm körüli termetűek területe, amely azonban a Bakonytól két ágra szakad. Egyik megkerüli északnyugatról, a másik pedig a Balaton mentén délkeletről. Idetartozik Győr-megye sokoróaljai járása, Veszprém megye zirci járása, Vas megyében a Kemenesalja, Zalamegye tapolcai és keszthelyi járása. De ilyen a termet Somogy

megye tabi járásában s két távolabb keletre fekvő szigeten, u. m. Pestmegye dunántúli részén és Tolna megye dunaföldvári járásában. Valószínű, hogy e két sziget a török idők előtt szorosan összefüggött Dunántúl említett középső részével s csak utóbb szakították meg a fejmegyei telepítések. A 165-166 cm körüli termetűek mintegy a Dunántúl szívet alkotják és színmagyarok[^] Ezt a középtermetű magot minden oldalról széles sávban a tipikusan nagyközepes termetűek zónája fogja körül 167 cm körüli átlaggal. E terület határa északon és keleten a Dunáig, délen a Drávaig nyúlik le. Ide tartozik Komárom-, Esztergom, Fejér megye, Veszprém megye simontornyai járása, Tolna megye nyugati fele és szekszárdi járása, Somogy megye lengyeltóti járása, valamint egész Közép-Somogy, nyugaton pedig Mosón-, Sopron-, Vas- és Zala megyék keleti fele. E területen is túlnyomóan színmagyarság lakik, de a magasabb termetű idegen elemek keveredése már erősebben érezhető rajta. E területhez csatlakozik délen, inkább csak szigetszerű foltokban, a 168 cm körüli termetűek zónája. Ilyen a termet Zala megye nagykanizsai járásában. Somogy megye marcali, igali, barcsi és szigetközi járásában, Ormányságban, valamint Tolna megye két középső járásában. E területeken a nemzetiségi beolvadás már szembe tűnőbb s az átlagos termet nagyobbodásában fejeződik ki. Végül Dunántúl nyugati határszélén félhold alakban lefelé nyúló egységes magastermetű zónát találunk, 169 cm körüli átlagos termettel. E zóna folytatódik a Dráva mentén is, le egészen a Dunáig, bár itt többször és nagy területeken megszakítja az alacsonyabb termetű délsomogyi, ormánysági és szlavóniai magyarság. Ennek a magastermetű déli határzónának van azonban a Duna-Dráva szöglettől Baranya megye lészaki felén át délkelet-északnyugati irányban egészen Közép-Somogyig felhúzódó széles ága is, amelyben a színmagyarság mellett nagyszámú idegen eredetű elemet is találunk.

Dunántúl lakosságának termete tehát nyugatra és délfelé haladva fokozatosan növekszik s maximumát a 169 cm körüli termetértékekben a nyugati és déli határszélén éri el. Ha akáik nyugaton, akár délen a határon túlra megyünk, ott nagy tömegben még magasabb termetű lakosságot találunk. Kétségtelen jele ez annak, hogy a magas termetű elemek a Dunántúlra délről és

nyugat felől szivárogtak be s hódítottak el olyan területeket, amelyeket azelőtt alacsonyabb termetű elemek birtokoltak. Minthogy pedig eme alacsonyabb termetű elemek szigetekben vagy szét-szórva, úgy a déli, mint a nyugati határszél mentén, sőt több helyen azon túl is megtalálhatók s arányszámuk a régi sírokban a honfoglalás kora felé haladva mindinkább fokozódik, nem kétes, hogy Dunántúl mai lakosságának alacsonyabb termetű rasszelemei ősbibek e területen, mint a magasabb termetűek legnagyobb része.

Balaton melléki magyar férfiak termetgörbéje a családnév magyarsága szerint.

E képet kiegészíti az átlagos testmagasságnak a családnévek magyarságával kapcsolatban való vizsgálata, melyből kiderül, hogy a jó magyar nevék átlagban alacsonyabb termetűek, mint azok a magyarok, kikben apai, vagy anyai ágon idegen vér van. A félvérek, vagyis, akikben csak apai vagy csak anyai ágon van idegen vér, alacsonyabbak, mint a mindkét ágon idegen származásúak, így pl. az alacsony és középközepes termetűek száma a színmagyarok között 42%, a kevert magyarok között pedig csak 31%. Viszont a magas termet a színmagyarok között csak 26%-ban, a kevert magyarok között ellenben 37%-ban fordult elő.

Kérdés már most, melyik az a testmagasság, amelyik a mai magyarságra, mint csoportra jellemző. Az összes eddigi adatok figyelembevételével átlagos termetül férfiakra 167.18 cm-t, nőkre 156 10 cm-t nyertem. A mai magyarság tehát, mint csoport, jellegzetesen nagyközepes termetű s a férfitermet 11 cm-el magasabb a női termetnél.

Részletesebb felvilágosítással szolgál a mai magyarság termetéről az alábbi kis táblázat, melyben az egyes termetcsoportok gyakoriságát állítottam össze magyar férfiaknál és nőknél:

Férfiak:

1. Igen alacsony termetű	142.0-149.9 cm:	0.26%
2. Alacsony termetű	150.0-159.9 cm:	13.55%
3. Kisközepes termetű	160.0-164.9 cm:	23.37%
4. Nagyközepes termetű	165.0-169.9 cm:	31.64%
5. Magas termetű	170.0-179.9 cm:	29.00%
6. Igen magas termetű	180.9-198.9 cm:	2.16%

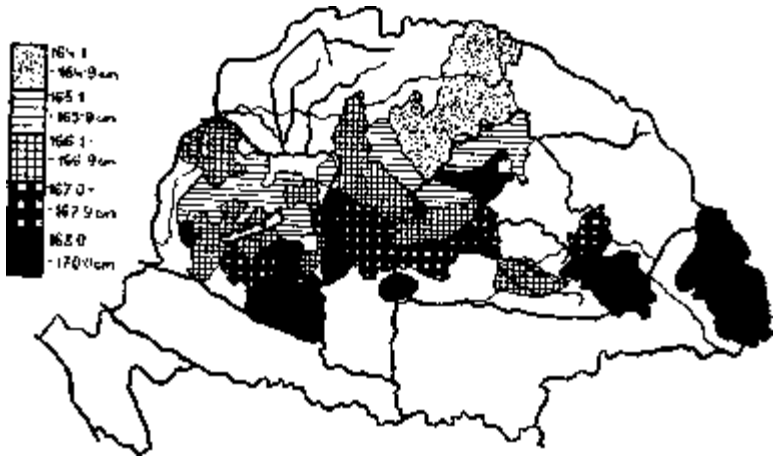
Nők:

1. Igen alacsony termetű	X -139.9	cm: 9.42%
2. Alacsony termetű	140.0-148.9	cm: 11.07%
3. Kisközepes termetű	149.0-153.9	cm: 26.22%
4. Nagyközepes termetű	154.0-158.9	cm: 33.31%
5. Magas termetű	159.0-167.9	cm: 25.23%
6. Igen magas termetű	168.0-	cm: 3.75%

Abból, hogy a percentszámok a férfiaknál és nőknél közel egyformák, az eredmények nagy valószínűségére következtethetünk. Eszerint a mai magyarságnak körülbelül egyharmada nagyközepes termetű, majdnem egyharmada magas és igen magas termetű, míg több mint egyharmada alacsony és igen alacsony.

A termetnek hazánk különböző vidékein való eloszlásáról a

mellékelt térkép és a 32. 1. táblázata tájékoztat. Ezek figyelmes vizsgálata bizonyos törvényszerűségekre is reá vezet bennünket, így feltűnik mindenekelőtt, hogy az aritmetikai közép növekedésével kapcsolatban az alacsony és kisközepes termetűek gyakorisága nagy általánosságban csökken, a nagyközepes és magas termetűeké pedig fokozatosan növekszik, vidékek szerint természetesen bizonyos eltérésekkel, amelyek a rasszbeli összetétellel függenek össze. Ami az egyes termetcsoportok gyakoriságát illeti, jellemző, hogy az igen alacsony termet jóval kevesebb

Felnőttek termete Bartucz szerint.

helyen fordul elő, mint az igen magas termet, amelynek gyakorisága néhol eléri a 10%-ot. Ebből arra következtethetünk, hogy a szélsőséges termetű rasszelemek közül a 150 cm-nél alacsonyabbak teljesen lényegtelen szerepet játszanak a magyar nemzettestben, ellenben a 180 cm-nél magasabbak már több helyen figyelemre méltatandók. Az alacsony termet gyakorisága mindennél alatta marad a kisközepesnek, mégpedig a legtöbb helyen legalább 10%-al. Legtöbb alacsonytermetű rasszelemet az eddig vizsgált területek közül a borsodmegyei, hajdúsági, sárbogárdi, nógrádmegyei, somogymegyei magyarságban és a palócságban találunk, ahol számuk 15-20% között mozog. Elég gyakoriak az Alföldön s Dunántúl, a zalai magyarságban is. Az ország déli,

nyugati és keleti határai felé azonban számuk mind jobban fogy s a tolnamegyei és erdélyi magyarságban, valamint a székelyek között már alig egy-két százalékban fordulnak elő. Ezzel szemben a kisközepes termű rasszelemek hazánk minden részében nevezetes szerepet játszanak s gyakoriságuk még Erdélyben és a székelyek között sem sokkal marad 20% alatt, a Hajdúságban, Hevesben, Zemplénben viszont több helyen a 40%-ot is megközelíti, Baranyában, Somogyban és Fejér megye sárbogárdi járásában is 30% körül mozog. Ugyanakkora a nagyközepes terme-

A termet középértéke és jobb csoportjainak gyakorisága vidékek szerint.

Vizsgálat helye	Arithm. közép	Igen alacsony		Kis-közepes		Nagy-közepes		Magas		Igen magas		Közép (1650 cm.)	
												alatt/felett	
	cm.	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Zemplén megye	163.25	—	12.50	37.50	50.00	—	—	—	—	50.00	50.00	—	—
Hajdú-biszörmeny	163.91	0.54	15.67	39.46	27.56	16.21	0.54	55.67	44.31	—	—	—	—
Borsod m-gye	164.02	1.02	26.14	27.41	30.20	15.23	—	54.57	45.43	—	—	—	—
Sárbogárd	164.61	1.10	20.20	30.30	32.32	16.16	—	51.51	48.48	—	—	—	—
Szabolcs megye	165.20	—	—	40.00	40.00	20.00	—	40.00	60.00	—	—	—	—
Csalóköz	165.39	—	14.90	31.23	32.36	21.51	—	46.13	53.86	—	—	—	—
Heves m-gye	165.45	—	10.53	47.37	21.05	21.05	—	57.90	42.10	—	—	—	—
Baranya megye	165.59	—	13.64	31.82	27.27	27.27	—	45.46	54.54	—	—	—	—
Köcs	165.78	—	16.98	24.53	28.30	22.64	—	41.51	50.94	—	—	—	—
Nógrád megye	166.33	—	15.79	22.37	34.21	27.63	—	38.16	61.48	—	—	—	—
Somogy megye	166.41	—	15.51	26.07	30.03	26.73	1.65	41.58	58.41	—	—	—	—
Arad megye	166.44	—	14.12	27.06	29.41	25.88	3.53	41.18	58.82	—	—	—	—
Sopron megye	166.60	—	20.00	20.00	20.00	40.00	—	40.00	60.00	—	—	—	—
Zala megye	166.67	—	14.68	24.60	30.95	28.97	0.79	39.28	60.69	—	—	—	—
Hont megye	166.92	—	12.00	30.16	27.83	22.75	6.25	42.16	57.83	—	—	—	—
Csongrád megye	167.04	—	14.28	22.44	34.69	26.53	2.04	36.72	63.26	—	—	—	—
Pest megye	167.04	—	13.33	20.00	35.56	28.89	2.22	33.33	66.67	—	—	—	—
Veszprém megye	167.20	0.72	10.15	22.46	34.06	31.16	1.45	33.33	66.67	—	—	—	—
Békés megye	167.45	—	18.18	18.18	27.27	27.27	9.9	36.36	63.63	—	—	—	—
Bánffyherczeg	167.80	—	7.14	21.43	46.43	21.43	3.57	28.57	71.43	—	—	—	—
Jásznagykún-Szolnok megye	167.81	—	11.97	19.16	32.93	33.53	2.39	31.13	68.85	—	—	—	—
Hajdú megye	168.36	0.65	9.15	24.18	30.07	30.07	5.88	33.98	66.02	—	—	—	—
Lénhossék: Vegyes	168.43	—	6.56	21.31	34.43	35.25	2.46	27.87	72.14	—	—	—	—
Tolna megye	168.45	—	4.35	18.81	34.78	39.13	2.90	23.19	76.81	—	—	—	—
Alsó-Fehér megye	168.60	—	2.27	22.73	36.36	38.64	—	25.00	75.00	—	—	—	—
Székelvek	169.46	—	1.28	17.95	38.46	39.74	2.50	19.23	80.76	—	—	—	—
Orda-Aranyosszék	169.75	—	4.82	18.07	30.12	40.96	6.02	22.89	77.10	—	—	—	—
Szeged	170.33	—	5.00	15.00	30.00	40.00	10.00	20.00	80.00	—	—	—	—
Horváth-Pohl: Vegyes	170.44	—	4.00	20.00	28.00	44.00	4.00	24.00	76.00	—	—	—	—

1. Erdélyi János
(Barabás Miklós rajza 1845-ből)

2. Kriza János

3. Török Aurél

4. Herman Ottó

5-6. Nordicus típusú magyar férfi

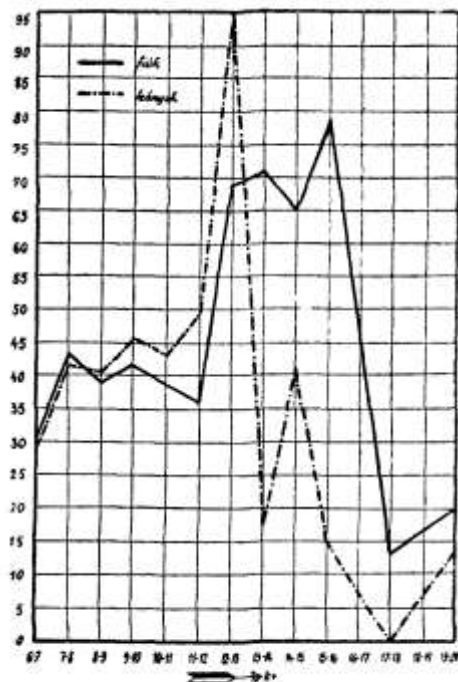
7-8. Mediterrán típusú magyar férfi taurid keveredéssel

9-10. Alpi (lapponoid) típusú magyar leány

tűek gyakorisága, amely Erdélyben a székelyek között a 40%-ot is csaknem eléri. Tetemes a magyar nemzettestben a magas termetű rasszelemek száma is. Gyakoriságuk legkisebb Borsod megyében, a Hajdúságban és Sárbogárd körül, de a 15%-ot itt is meghaladja, viszont Dunántúl, főleg a nyugati és déli vármegyékben, valamint Erdélyben és a székelyek között a 40%-ot is eléri.

Magyarországi fiúk és leányok évenkénti termetyarapódása 36646 adat alapján
Bartucz szerint.

ország túlnyomóan nagyobb részében 60-70% között mozog, sőt az Alföld és Dunántúl déli részén, továbbá az erdélyi magyarok és székelyek között megközelíti a 80%-ot is.

Talán nem lesz érdektelen, ha most a mai magyarság testmagasságát összevetjük a honfoglaló magyarokéval, amennyire az a sirokból előkerült csontvázak alapján megállapítható. A Székesfehérvár rádiótelepi, a pilinyi, hencidai, kenézlii pogány magyar sirokból megmentett csontvázakból a honfoglaló magyar férfiakra 163.64 cm, a nőkre 152.5 cm átlagos testmagasságot

Ha most az összes középnél alacsonyabbak és összes középnél magasabbak viszonyát hasonlítjuk össze, azt tapasztaljuk, hogy a középnél alacsonyabbak' száma csupán a Hajdúságban, Borsod és Heves megyében és Sárbogárd körül emelkedik 50% fölé, az ország többi részében az alatt marad, sőt Dunántúl déli részén, az erdélyi magyarságnál és a székelyek között egészen 30%-ig leszáll. Ezzel szemben a középnél magasabbak száma csupán Hajdú, Borsod és Heves megyében, valamint Sárbogárd körül marad 50% alatt, ellenben az

nyertem. Mindkét méret az ú. n. kisközepes termetscsoportban | foglal helyet s azt bizonyítja, hogy a honfoglaláskori magyar férfiak és nők körülbelül 4 cm-el alacsonyabbak voltak a maiaknál. Viszont a férfi és női termet közötti különbség akkor is körülbelül akkora (11 cm) volt, mint ma. A honfoglaló magyarok tehát olyanféle termetűek lehettek, mint a mai magyarságban a matyók, a palócok, hajdúböszörményiek vagy a győrmegei magyarok.

A honfoglaláskori és mai magyarság termetbeli különbsége még szembetűnőbbé válik, ha a középnél alacsonyabbak és magasabbak számát hasonlítjuk össze. Kiderül ebből az összehasonlításból, hogy amíg a honfoglaló magyaroknak több mint a fele (59%-a) középnél alacsonyabb termetű volt, a mai magyarságban számuk 37%-ra csökkent, viszont a középnél magasabb termetűek a honfoglaláskori 41%-ról a mai magyarságban 63%-ra szaporodtak. Nyilvánvaló, hogy itt a magyarság rasszbeli összetételében 1000 év alatt végbement eltolódással van dolgunk, amennyiben az alacsony termetű rasszelemek száma csökkent, a magasabb termetűek száma viszont szaporodott.

A felnőttek termetére vonatkozólag még csak azt említem itt meg, hogy a honfoglaló magyarok testmagassága nem volt mindenütt egyforma, hanem vidékek, illetve törzsek szerint bizonyos különbségek észlelhetők és hogy a honfoglaló magyarokéhoz hasonló átlagos testmagasságot állapíthatunk meg a himavar törzsekre is, azzal a különbséggel azonban, hogy közöttük a középnél alacsonyabbak száma még a honfoglaló magyarokénál is nagyobb.

A termettel kapcsolatban érdekel bennünket az a kérdés, hogy meddig nő a magyar ember, illetve, hogy melyik az a kor, amelyikben a magyar ember magasságbeli növekedését befejezi? Sokezer egyén vizsgálatából kiderült, hogy a magyar férfiak 28 éves korukig nőnek. Ez a növekedés azonban 20 éves kor után már évről-évre igen erősen csökken. A magyar nők négy évvel korábban, 24 éves korukban fejezik be termetbeli növekedésüket.

Az iskolás gyermekek vizsgálatából azt is megtudjuk, hogy a növekedés bizonyos törvényszerűséggel, nemek, rasszok és a miliőbeli viszonyok szerint különböző intenzitással és ritmusban történik. Erről tájékoztatnak a következő táblázatok.

Különböző nemzetiségű fiúk termete.

		2103	866	12944	2050	449	6124	1192
Életkor	Japánok (Hashiga)	Oláhok (Bartucz)	Szlávok (Bartucz)	Magyarok (Bartucz)	Németek (Bartucz)	Zsidók (Bartucz)	Müncheniek (Martin)	Berliniek (Rietz)
6 év	104:50	111:06	113:44	111:87	112:60	111:43	111:70	113:60
7 "	112:90	113:53	115:56	114:85	115:17	115:96	116:30	117:20
8 "	113:30	119:59	120:10	119:63	120:27	120:15	121:50	121:40
9 "	116:80	123:67	124:18	124:20	124:36	125:01	126:60	126:50
10 "	119:90	127:97	128:85	128:89	129:75	129:83	130:20	130:90
11 "	124:80	132:27	132:68	133:45	133:03	133:54	133:40	135:30
12 "	127:30	135:89	136:95	137:24	138:67	138:76	138:10	139:70
13 "	131:60	143:53	142:88	144:10	145:48	144:32	142:30	144:70
14 "	134:70	148:47	148:42	150:77	151:37	152:48	—	—
15 "	—	158:29	158:45	156:29	164:13	162:66	—	—
16 "	—	164:86	161:33	165:66	159:00	168:00	—	—

Különböző nemzetiségű leányok termete.

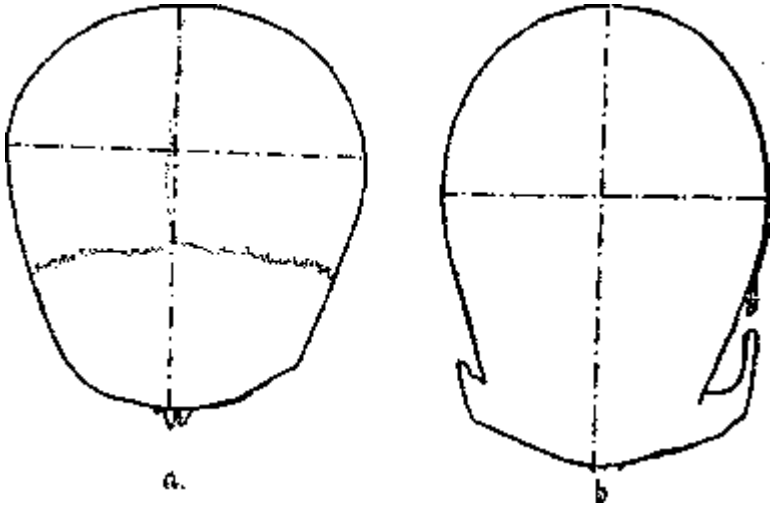
		1529	730	11930	1966	425	5918	1331
Életkor	Japánok (Hashiga)	Oláhok (Bartucz)	Szlávok (Bartucz)	Magyarok (Bartucz)	Németek (Bartucz)	Zsidók (Bartucz)	Müncheniek (Martin)	Berliniek (Rietz)
6 év	104:20	109:58	109:10	111:22	111:72	109:04	110:50	111:90
7 "	104:70	112:41	113:73	114:22	114:50	114:02	115:40	117:30
8 "	111:70	117:41	119:76	118:89	119:75	119:57	120:60	121:70
9 "	117:50	122:70	123:85	123:37	123:97	124:68	125:80	125:00
10 "	120:00	127:04	127:67	128:53	129:68	128:99	129:60	130:60
11 "	124:60	132:44	132:86	133:41	134:05	134:92	133:80	135:70
12 "	129:80	137:20	137:73	138:26	139:63	142:61	139:00	140:80
13 "	133:60	143:90	149:41	147:59	149:56	147:58	144:00	148:10
14 "	137:40	149:33	147:78	150:37	149:25	150:07	—	—
15 "	—	—	147:67	153:95	156:75	155:25	—	—

36.762 magyarországi iskolás gyermek termete.

Testmagasság életkor és nem szerint					Különbség fiúk és leányok testmagas- sága között cm	Növés évenként cm-ben		
Év	a) Fiúk		b) Leányok			Év	Fiúk	Leá- nyok
	Egyé- nek száma	Arithm. közép cm	Egyé- nek száma	Arithm. közép cm				
1	2	3	4	5	6	7	8	9
6	890	111·88	777	111·15	+ 0·73 cm	6—7 év	3·00	2·93
7	2802	114·88	2536	114·08	+ 0·80 "	7—8 "	4·88	4·85
8	2981	119·76	2732	118·93	+ 0·83 "	8—9 "	4·48	4·58
9	3090	124·24	3055	123·51	+ 0·73 "	9—10 "	4·73	5·09
10	3153	128·97	3138	128·60	+ 0·37 "	10—11 "	4·38	4·86
11	2963	133·35	2741	133·46	— 0·11 "	11—12 "	4·10	5·50
12	2036	137·45	1556	138·96	— 1·51 "	12—13 "	6·88	9·40
13	581	144·33	365	148·36	— 4·03 "	13—14 "	7·07	1·69
14	340	151·40	219	150·05	+ 1·35 "	14—15 "	6·50	4·23
15	173	157·90	89	154·28	+ 3·62 "	15—16 "	7·92	1·43
16	133	165·82	35	155·71	+ 10·11 "	16—17 "	1·06	2·71
17	98	166·88	30	153·00	+ 13·88 "	17—18 "	0·57	2·88
18	59	167·45	39	155·00	+ 12·45 "	18—20 "	1·63	2·29
19—20	66	169·08	85	157·29	+ 11·79 "			

A termet után legtöbbet vitatott rasszbélyegünk a fej, illetve az agykoponya alakja. Rasszjelleg gyanánt tulajdonképen Blumenbach óta szerepel. A koponyaalaknak az ú. n. koponyajelzővel (az agykoponya legnagyobb szélessége szorozva százzal és osztva az agykoponya legnagyobb hosszúságával) való kifejezése és az emberfajtáknak felosztása hosszú és rövidfejűekre azonban csak A. Retzius óta (1842) honosodott meg az ember-tanban. Ha a koponya szélessége aránylag nagy a hosszúsághoz képest, pl. annak 80%-a, vagy még annál is nagyobb, akkor rövidfejűségről (brachycephalia) beszélünk. A rövid fej aránylag széles is. Ha a szélesség a hosszúságnak csak 75%-a, vagy ennél is kisebb, azt hosszúfejűségnek (dolichocephalia) nevez-zük. A hosszú fej aránylag keskeny is. A kettő között a közép-fejűség (mesocephalia) foglal helyet. Ha a koponya nagyon hosszú és keskeny, nagyfokú hosszúfejűségről (hyperdolichocephalia), ha nagyon rövid és széles, akkor nagyfokú rövidfejű-ségről (hyperbrachycephalia) beszélünk. Előbbi esetben a ko-

ponyajelző értéke leszállhat 52-ig, utóbbi esetben pedig 100 fölé emelkedhetik, amikor is a szélesség nagyobb, mint a hosszúság. Lássuk már most, milyen támpontokat szolgáltat a koponyajelző a magyarság rasszbeli összetételének megismeréséhez.

A koponya két alaptípusa: a) rövidfejű (brachycephal), b) hosszúfejű (dolichocephal).

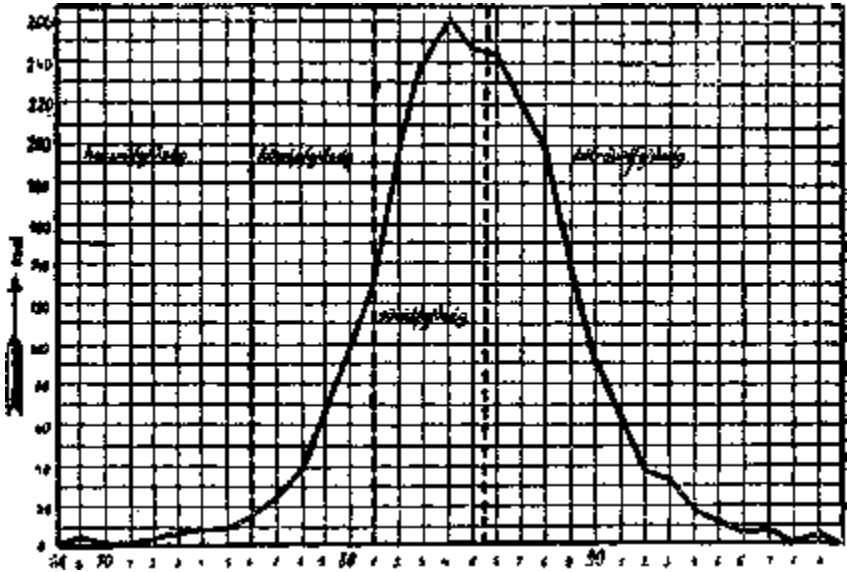
Már az összes vizsgálati adatokból számított átlagos koponyajelző (férfiaknál 85.5, nőknél 86.2) azt bizonyítja, hogy a magyarságra, mint csoportra, a határozott rövidfejűség jellemző. A jelző egyes csoportjainak gyakoriságából pedig megtudjuk, hogy a mai magyar nemzettestben a rövid és túlrövidfejű rasszelemek együttesen 90%-os többséggel dominálnak, amely mellett alig 10% középfejű és csak 1-2% kifejezetten hosszúfejű fordul elő. A rövidfejűségen felül a túlrövidfejűség vezet 50%-os gyakorisággal.

A tüzetesebb vizsgálatokból pedig arról győződünk meg, hogy a fej alakja vidékek szerint, illetve a lakosságnak rasszbeli összetétele szerint is igen nagy változatosságot tüntet fel. Elég egy pillantást vetnünk a mellékelt táblázat adataira s már is észrevesszük, hogy amíg a székelyeknél a jelző középértéke a középfejűség határán van (81.33), addig Bánffyhunyadon a túlrövidfejűség felső határán foglal helyet.

A fej alakja hazánk különböző vidékein magyar férfiaknál.

Személy és vizsgált anyag		Koponyajelző közpértéke	Hosszifejű					80-9 alatt	80-9 felett
			x-75-9	Középféjű 76-0—80-90	Rövidfejű 81-0—85-4	Tárhozifejű 85-5—x	x		
1	2	3	4	5	6	7	8		
1	Bartucz: 25 székely férfi . . .	81-33	8-00	36-00	44-00	12-00	44-00	56-00	
2	Steinburg: 54 székelyudvarhelyi . . .	81-45	—	—	—	—	37-04	62-96	
3	Apor: 34 menekült székely . . .	82-56	5-88	35-29	41-17	17-65	41-17	58-52	
4	Lenhossék: 162 kül. vidéki . . .	82-59	1-85	29-01	51-23	17-90	30-86	69-13	
5	Doros: 107 csallóközi férfi . . .	82-80	0-90	29-00	49-60	20-50	29-90	70-10	
6	Apor: 816 egyetemi hallg. . .	83-43	1-59	21-20	49-26	27-94	22-79	77-20	
7	Nemeskéri: 53 kocsi férfi . . .	83-85	—	16-98	54-71	28-30	16-98	83-01	
8	Lipp: 100 sárbogárdi férfi . . .	84-17	—	11-00	57-00	32-00	11-00	89-00	
9	Lázár: 44 alsófehérmegyei . . .	84-25	6-82	18-18	38-63	36-36	25-00	74-99	
10	Bartucz: 52 veszprémi járási . . .	84-52	1-92	9-62	50-00	38-46	11-54	88-46	
11	Fehér: 301 kiskun férfi . . .	84-59	—	—	—	—	—	—	
12	Bartucz: 80 középsomogyi . . .	84-70	1-25	16-25	50-00	32-50	17-50	82-50	
13	„ 104 göcseji . . .	84-83	0-96	11-54	48-08	39-42	12-50	87-50	
14	Koczián: 322 máramarosi . . .	84-99	1-86	11-18	41-61	45-34	13-04	86-95	
15	Jankó: 83 torda-aranyosszéki . . .	85-05	—	13-25	43-37	43-37	13-25	86-74	
16	Bartucz: 79 nemespártói . . .	85-08	—	6-33	46-84	46-84	6-33	83-68	
17	„ 77 tapolca-keszth. járási . . .	85-11	2-60	6-49	49-35	41-56	9-09	90-91	
18	„ 66 kazári . . .	85-25	1-52	10-61	46-97	40-91	12-13	87-88	
19	„ 61 móri járási . . .	85-28	3-28	6-56	36-06	54-10	9-84	90-16	
20	„ Jankó: 50 jász . . .	85-30	—	12-00	44-00	44-00	12-00	88-00	
21	„ 16 hetési . . .	85-37	—	12-50	31-25	56-25	12-50	87-50	
22	„ 93 matyó . . .	85-59	—	8-60	45-16	46-24	8-60	91-40	
23	„ 75 tabi járási . . .	85-59	—	13-33	34-67	52-00	13-33	86-67	
24	„ 92 csongrádmegyei . . .	85-79	1-09	6-52	36-96	55-43	7-61	92-39	
25	Nemeskéri: 81 szokoljai férfi . . .	85-88	—	7-38	40-95	51-66	7-38	92-61	
26	Bartucz-Jankó: 55 zalamegyei . . .	85-95	—	12-73	29-09	58-18	12-73	87-27	
27	Bartucz: 49 lengyeltóti járási . . .	86-15	—	12-24	32-65	55-10	12-24	87-75	
28	Borzák: 23 monori . . .	86-16	—	—	52-17	47-83	—	100-00	
29	Allodiatorisz: 11 gyulai . . .	86-35	—	9-09	36-36	54-55	9-09	90-91	
30	Bartucz: 69 szekszárdi . . .	86-39	—	11-59	34-78	53-62	11-59	88-40	
31	Neuber: 827 debreceni fiú . . .	86-47	—	—	—	—	—	—	
32	Bartucz: tiszazúgi . . .	86-53	—	—	34-38	65-63	—	100-00	
33	Méhely: 257 borsodmegyei . . .	86-53	—	5-06	29-18	65-76	5-06	94-94	
34	Bartucz: 13 marcali járási . . .	86-58	—	7-69	23-08	69-23	7-69	92-31	
35	„ 78 nagykun . . .	86-64	1-28	3-85	34-62	60-26	5-13	94-88	
36	„ Jankó: 85 enyingi járási . . .	86-65	1-18	2-35	37-65	58-82	3-53	96-47	
37	Nemeskéri: 149 debreceni . . .	86-72	—	2-68	37-58	59-73	2-68	97-31	
38	Bartucz: 84 aradmegyei . . .	86-86	—	1-19	38-10	60-71	1-19	98-81	
39	Ballai: 53 csongrádmegyei gy. . .	86-89	—	3-77	37-74	58-49	3-77	96-23	
40	Nemeskéri: 185 hajdúsági . . .	87-12	0-54	3-24	32-43	63-78	3-78	96-21	
41	Steinburg: 69 szegedi . . .	87-80	—	—	—	—	14-49	85-51	
42	Ballai: 31 balatonkenesei . . .	88-42	—	3-23	16-13	80-65	3-23	96-78	
43	Semayer: 28 bánffyhungyadi . . .	89-24	—	—	25-00	75-00	—	100-00	

Még változatosabb a jelző egyes csoportjainak gyakorisága, amiből azután már a különböző vidéki magyarság rasszbeli összetételére is vonhatunk némi következtetést. Így feltűnik mindenkinek előtt, hogy a hosszúfejűség a magyarság valamennyi csoportjánál aránylag elég ritka s ahol a leggyakoribb, mint pl. a székelyeknél, ott sem éri el a 10%-ot. Viszont hazánk igen sok részén alig 1%-ban található, vagy egyáltalán elő sem fordul. Gyakorisága a középérték növekedésével mind kisebb. A nem-

A koponyajelző gyakorisági görbéje 2432 magyar férfinál.

székely területeken kívül leggyakoribb a móri járásban, ahol tudvalegőleg a lakosság egy része német eredetű. Viszont azok a területek, amelyeken a hosszúfejűség egyáltalán nem fordul elő, túlnyomórészt színmagyar lakoságnak. Úgy látszik tehát, hogy a magyar nemzettestben kétféle hosszúfejű rasszelemmel van dolgunk: egyik a székelységgel kapcsolatos, talán az őrizte meg legnagyobb százalékban, a másik pedig kimutathatóan idegen ethnikai eredetű. Lényegében ugyanilyen a középfejűség elterjedése is, azzal a különbséggel, hogy az ország minden részé-

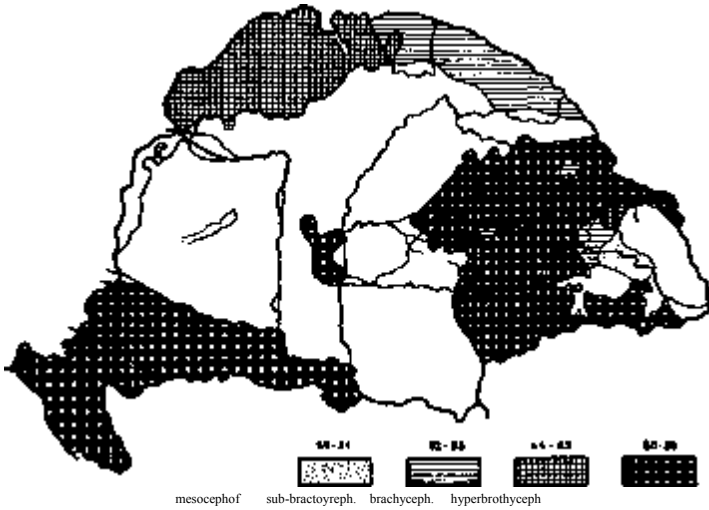
ben előfordul s gyakorisága mindenütt legalább ötszöröse a hosszúfejűekének. A székelyek között pl. a lakosságnak körülbelül egyharmadát alkotják a középfejűek. Kisebb, de még mindig a 10%-ot meghaladó gyakoriságot tüntet fel az erdélyi magyarságnál, valamint a Dunántúl a somogyi és zalai magyarságban s a jászok, palócok között. Az Alföld nagy részén aránylag ritka. A középfejű rasszelemek tehát hazánk sok részén már lényeges alkotó elemei a magyar nemzettestnek.

A rövidfejűség hazánk minden részében gyakori s a lakosságnak legalább egyharmadát alkotja, sőt néhol az ötven százalékot is eléri. Így pl. a veszprémi és sárbogárdi járás, valamint Közép-Somogy magyarsága, ahol tudvalévöleg elég sok a nyugateurópai telepítésekből származó idegen ethnikai és rasszelem. Ilyenek Lenhossék egyénei s Apor budapesti egyetemi hallgatói is, akik között szintén sok az idegen eredetű. A mérsékelt rövidfejűek egy kisebb része tehát nagy valószínűséggel rasszbelileg is idegen. Nagyobb részük azonban kétségkívül eredeti magyar. Abból viszont, hogy a mérsékelt rövidfejűség gyakorisága nyugat felé növekedik, arra következtethetünk, hogy egy részük nyugat felől jött a magyar nemzettestbe.

Még nagyobb szerepet játszanak a magyar nemzettestben a túlrövidfejűek. Gyakoriságuk fokozódása szinte párhuzamosan halad a koponyajelző középértékének növekedésével. Csaknem teljesen ellentétes viszonyt tüntet fel a hosszúfejűséggel. Ott, ahol a hosszúfejű elemek a légritkábbak, mindenütt uralkodik a túlságos rövidfejűség. Hazánk déli felében gyakorisága legtöbb helyen nemcsak eléri, de lényegesen meg *is* haladja az ötven százalékot. Gyakoriságának délfelé való fokozatos növekedése azt bizonyítja, hogy a mai magyarságban található túlrövidfejű elemek egy része déli eredetű. Nagy részének azonban a magyar nemzettest ősi alkotó elemének kell lennie, mert hazánk minden részében, még pedig főleg a színmagyarságban nagy százalékban található. Kelet felé egy darabig igen gyakori, a székelységben azonban, különösen Csikmegyében, jóval ritkább, még a 20%-ot sem éri el. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar nemzettestben szereplő túlrövidfejű elemek többféle eredetűek. Az elmondottakat szemléltetik a mellékelt térképek is.

Arra a kérdésre, hogy milyen volt a fej alakja, illetve az

A koponyajelző elterjedése Deniker szerint.

azt kifejező koponyajelző a különböző történelmi korokban hazánkban élt népeknél, a mellékelt táblázat ad feleletet, melyen a koponyajelző középértéke mellett megtaláljuk a jelző egyes csoportjainak gyakoriságát is. Ha e táblázat adatait figyelmesen szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy a jelző középértéke a

A koponyajelző elterjedése Bartucz szerint.

neolith-rézkortól a mai magyarságig 71-ről 85-re emelkedett, vagyis a fej alakja a nagyfokú hosszúfejűségből fokozatosan a nagyfokú rövidfejűségbe ment át. De hát hogyan változhatott meg ennyire a fej alakja? Talán valami milióhatás következtében? Éppen nem. Sőt valójában nem is a fej alakja változott meg, hanem csupán a hosszú és rövidfejű rasszelemek viszonya toldott el. Amíg ugyanis hazánk lakossága a kő-rézkorban csaknem teljesen hosszú és középfajú rasszelemekből állott, a bronzkorban megjelennek a rövidfejűek. Megindul a hosszúfejű elemek lassú fogyása és a rövid, sőt túlrövidfejűek elszaporodása. Folytatódik

A fej alakja hazánk különböző kultúrkoraiban.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
K o r	Koponya jelző közép értéke	Hosszúfejű —74·9 ‰	Középfajú 75·0—79·9 ‰	Rövidfejű 80·0—84·9 ‰	Túlrövidfejű 85·0— ‰	79·9 alatt ‰	79·9 felett ‰
1. Neolith kor	72·08	—	—	—	—	80·00	20·00
2. Rézkor	71·34	80·64	19·35	—	—	100·00	—
3. Korai bronzkor	75·95	50·00	40·00	10·00	—	100·00	—
4. Bronzkor általában	76·87	38·63	36·36	20·45	4·55	75·00	25·00
5. Gepidák	78·56	14·81	50·00	31·48	3·70	64·81	35·18
6. Avarok	79·36	14·28	32·52	45·29	7·90	46·80	53·19
7. Honfoglalók	81·30	1·33	44·00	34·67	20·00	45·33	54·67
8. Régi kunok	81·69	4·35	30·43	39·13	26·09	34·78	65·22
9. Árpád-kor	80·21	20·44	36·36	20·45	22·71	56·80	43·16
10. XV—XVII. század	81·45	15·38	30·77	23·08	30·77	46·15	53·85
11. Kurucok, XVIII. század	83·60	3·12	12·50	50·00	34·37	15·62	84·37
12. Budapesti koponyák	82·43	2·72	19·04	55·10	23·12	21·76	78·22
13. Élő magyarok	83·49	1·03	10·20	39·84	48·93	11·23	88·77

e folyamat – az ethnikai változásoknak megfelelő hullámzással – a vaskoron keresztül a népvándorlás korában is. Az avarok között már csak 14-15% hosszúfejűt találunk s dominál a rövidfejűség. A honfoglaló magyaroknál a középfajúség és rövidfejűség még inkább fokozódik s az igazi hosszúfejűek száma

1-2%-ra csökken. Az Árpádkorban újból megindul a hosszúfejúek elszaporodása, ami nyilvánvalóan az idegenek tömeges bevándorlásával kapcsolatos. Ezután a rövidfejú elemek ismét tovább szaporodnak, míg végre a mai magyarságban abszolút többségre jutnak.

A honfoglalás óta eltelt ezer év alatt tehát a koponya alakja tekintetében lényeges változás ment végbe a magyar nemzettestben. Hosszú és középfajú rasszelemei 45%-ról 11%-ra csökkentek, ellenben rövid és túlrövidfejú rasszelemei 55%-ról 89%-ra szaporodtak. *Ha most visszagondolunk a testmagasság* tekintetében észlelt hasonló változásokra, akkor lehetetlen észre nem vennünk, hogy ez a két jelenség, e két fontos szomatikus bélyeg ezer év alatt történt változása, egymással szorosan összefügg s nem más, mint a nemzettest rasszbeli összetételében a történelmi események folytán végbement átalakulásoknak kifejeződése. Vagyis a honfoglaláskori magyar nemzettest alacsony, illetve kisközepes termetű és középfajú rasszelemei fokozatosan pusztultak, s helyette, részben bevándorlás útján, kisebb mértékben hosszúfejú és magas termetű, nagyobb mértékben közepes termetű és rövidfejú, de legfőképpen magas termetű és túlrövidfejú rasszelemek szaporodtak el. Ügy ebből, mint abból, hogy a rokon finn-ugor és török-tatár népek átlagos koponyajelzői túlnyomórészt a közép- és rövidfejűség határán foglaltak helyet, nyilvánvaló, hogy a magyarság jellegzetes ősi rasszelemei, az ú. n. igazi „magyar típus”-ok, nem a hosszúfejú, nem is a túlrövidfejú, hanem a mérsékelt rövid- és középfajú rasszok között keresendők.

A fejről csupán annyit jegyzek itt még meg, hogy annak egyes részletei, mint a homlok alakja, a nyakszirt lapossága vagy kidomborodása is rasszjellegző értékkel bír s hazánkban pl. dél felé az agykoponya fokozatosan magasodik, a nyakszirt pedig mind laposabb lesz. Viszont kúpos nyakszirteket főleg az ország keleti és nyugati szélei felé találunk. Nem kevésbé fontos az agykoponyának nagysága, amit a méretek fejeznek ki. Így pl. a székelyek között nagy hosszúfejúek, a kunok és sárköziak között nagy rövidfejúek, a jászok és kalotaszegiek között pedig a kicsiny rövidfejúek a jellemző típusok,

A termet és koponyaalak rasszjellegző értékével vetekszik a

szem, haj és bőr színének jelentősége. Mind a három rész *színe* a bőrben lévő festékanyag mennyiségétől, minőségétől és elhelyezkedésétől függ. Ezért a bőr, a haj és szem színe között többnyire bizonyos korreláció van. Ha sok a szervezetben a festék, akkor a bőr, haj és szem sötét színű, ha kevés, akkor a bőr, haj és szem világos színű. Ezt a viszonyt az antropológiában „komplexió”-nak nevezzük s egyszerűen beszélünk világos vagy sötét komplexióról. Az előbbi Észak Európában, az utóbbi Dél Európában jellemző.

A világos szem gyakorisága felnőtteknél Bartucz szerint.

A magyarság színéről a nép azt tartja, hogy „se nem szőke, se nem barna az igazi magyar fajta”, amivel nyilvánvalóan azt akarja mondani, hogy a magyarságra a szélsőséges színek, mint a világosszőke és a fekete, nem jellemzők. Úgy látszik azonban, hogy a nép véleménye vidékenként más és más. A palóc népköltemények pl. csak a barna kislányt és a fekete szemű huszárt emlegetik, viszont több alföldi nóta inkább a kőkényszemű barna leányt dicséri. Az Alföldön általában a szőkét „úri fajtá”-nak tartják.

A hazánkban járt külföldiek közül a legtöbben a barna hajat és fekete szemet tartják magyar jellegnek. H. Winkler boroszlói professzor volt az első, aki a világos színkomplexiónak a

magyarságban való nagy gyakoriságára s annak rasszantropológiai jelentőségére a figyelmet felhívta. Állítását részben az újabb kutatások is igazolták.

Bél Mátyás a csallóközi magyarokat tartotta a „legfajbélibb”-eknek s jellemző vonásukul a szürkéskék szemet és nap-sütötte, sötét arcot emelte ki.

Az ilyen egyéni véleményeknél sokkal megbízhatóbbak a módszeres antropológiai felvételeken alapuló statisztikai kimutatások. A szem színére vonatkozó eddigi vizsgálatok eredmé-

A barna szem gyakorisága felnőtteknél Bartucz szerint.

nyeit a 46. 1. táblázatában állítottam össze. A kék-szürke csoport a Martin-féle színskála 11-16 fokait, tehát a világos szemszíneket, a zöldes csoport a 7-10 színfokokat, vagyis a közép vagy kevert szemszíneket s a barna csoport a Martin-féle 1-6 színfokokat, vagyis a sárga-barna-fekete szemszíneket foglalja magában. Az adatok a világos szemszín gyakorisága szerint csökkenő sorrendben következnek egymás után.

Ezek szerint a mai magyarságban a világos és sötét szemszínek nagy átlagban körülbelül egyforma gyakoriságban fordulnak elő, nevezetesen 40-40%-ban, míg a közép színszín-csoportokra 20% jut. Részletesebb összehasonlítás után azonban észre vesszük, hogy vidékek szerint, illetve azok lakosságának rassz-

béli összetétele szerint, meglehetősen nagy különbségek vannak. így pl. amíg Csallóközben, Somogy megyében, Sárbogárdon a világos szemszínek gyakorisága 61-63%, a kazári palócoknál, Borsod megyében, a jászoknál, Erdélyben, a Balaton környékén már kisebb, de még mindig 50% felett mozog. Ellenben az Alföldön, még pedig dél felé haladva, a matyóknál, hajdúknál, kunoknál mind kevesebb a világos és több a barna szemű egyén. A kunoknál pl. már 27%, Debrecenben pedig Nemeskéri szerint csak 14% a kék-szürke szemű. Ennek fordítottját tapasztaljuk a barna szemszín elterjedésében.

A szem színének főbb árnyalatai a különböző vidéki magyarságnál.

Szerző és a vizsgálat helye		Egyén	Kék-szürke szem	Zöldes szem	Barna szem
			%	%	%
1	Doros: Csallóköz	107	63.50	4.70	31.80
2	Vikár-Bartucz: Somogy megye	80	61.25	8.75	30.00
3	Lipp: Sárbogárd	100	61.00	27.00	12.00
4	Bartucz: Kazár	66	59.09	13.64	27.27
5	Méhely: Noszvaj	258	55.42	23.63	20.93
6	Jankó-Bartucz: jászok	50	54.00	10.00	36.01
7	Lázár: Alsóféhermege	44	54.55	4.54	40.93
8	Jankó-Bartucz: Balaton környéke	315	53.00	5.72	41.27
9	Bartucz: Szekszárd	69	52.14	13.04	34.78
10	„ Nemespátró	80	50.00	10.00	40.00
11	Nemeskéri: Kocs	53	49.16	13.16	37.67
12	Bartucz: Arad megye	84	48.81	22.62	28.57
13	Szabó-Bartucz: Kecskemét	142	46.48	16.19	37.33
14	Jankó: Torda-Aranyosszék	222	44.11	4.6	51.30
15	Bartucz: Tiszazug	32	40.63	28.13	31.25
16	„ Csongrád megye	93	38.72	35.51	25.81
17	Fehér: menekült székelyek	24	37.50	20.83	41.67
18	Weisbach: székely és alföldi	20	35.00	25.00	40.00
19	Nemeskéri: Hajdúhözsörmény	185	31.86	22.23	45.90
20	Bartucz: matyók	93	31.18	35.48	33.33
21	Apor: menekült székelyek	32	31.25	34.38	34.38
22	Nemeskéri: Szokolya	80	30.93	12.30	56.76
33	Apor: egyetemi hallgatók	817	27.91	25.21	46.87
24	Bartucz: kunok	78	26.92	41.03	32.05
25	Nemeskéri: Debrecen	149	13.42	8.05	78.52
1—25 összes adatok együtt:		3273 férfi	40.32	19.28	40.39

Ha most visszagondolunk a termet és a koponyajelző elterjedésére, mindjárt megállapíthatjuk, hogy a termetnek délfelé való növekedése az Alföldön és a Dunántúl egy részén sötét szemszínnel, Dunántúl más részén pedig, így főleg délnyugaton, inkább világos szemszínnel kapcsolatos. Ugyancsak jellemző, hogy a székelyek egy részénél a magasabb termet inkább barna szemmel együtt fordul elő. A legfeltűnőbb jelenség mindenesetre a világos szemszíneknek hazánk sok vidékén való nagy gyakorisága. Ebből mindinkább arra következtetek, hogy a világos

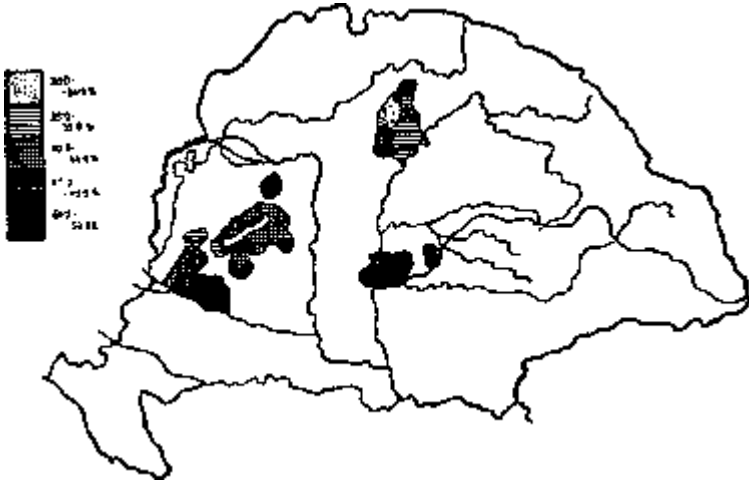

A világos szem gyakorisága iskolás gyermekeknél Bartucz szerint.

komplexiójú nordicus és kelet-europid rassz mellett még más világos keleti rasszelemnek is kell lennie a magyar nemzettestben.

A felnőttek adatait kiegészítik az iskolás gyermekeken végzett vizsgálatok eredményei. Ezekből kiderül, hogy a Balaton két partján lefelé haladva szaporodik a világos szemszínek gyakorisága. A Balaton alsó végétől délnyugat és nyugat felé, Somogyban dél és délkelet felé egészen Belső Somogyig mind több világos szeművel találkozunk. Dél-Somogyban azonban a sötét szemek lépnek előtérbe, egészen a Dunáig. Baranyában, főleg *délen*, ismét a barna szem jut túlsúlyba. A Balaton felső végétől *keletre* de még inkább észak felé, Győr irányában, sőt egy dara-

big nyugat felé is, csökken a világos és szaporodik a sötét szem gyakorisága. A Balatontól nyugat felé egy darabig a barna szemek, majd a határ felé mind jobban a világos szemek szaporodnak. Általában a törzsökös magyarság területein több a barna, a német és vend keveredésű területeken pedig több a világos szemű egyén. Fehér megye déli részén nagy számú barna elemmel találkozunk, észak felé azonban ismét a világos szeműek szaporodnak. Komárom és Esztergom megyében szintén sok a

A barna szem gyakorisága iskolás gyermekeknél Bartucz szerint.

világos szemű. A Tisza-Duna közén általában sötétebb a szemszín, mint a Dunántúl. A sötét szemszín központja itt a Kiskun-ság, Tiszántúl pedig a Hajdúság. Az Alföldön délfelé sötétedést, észak és kelet felé pedig a színek világosodását észleljük. Északon a matyók, palócok, barkók alkotnak sötét színű foltokat. Erdély felé szaporodik a világos szemszín. A székelyek között azonban tetemes mennyiségű barna szemű rasszelem van. A Tisza mellett, a Jászságban nagyobb világos szemű foltot találunk, tőle északra egy darabig a színek sötétedését, majd északkeletre a Nyírségben s még inkább a Bodrogtörzs felé a színek világosodását észleljük. Mindezt jól látjuk a mellékelt térképeken is.

11-12. Dinári típusú magyar férfi

13-14. Taurid típusú magyar férfi

15-16. Keleteuropid típusú magyar nő

17-18. Alföldi (turanid) típusú magyar nő

19. Alföld-típusú magyar férfi

20. Mongoloid típusú palóc menyecske.

21-22. Mongoloid típusú magyar férfi

A szem színéhez hasonló eredményhez vezet lényegében a haj és bőr színének vizsgálata is, ezért az adatok részletes tárgyalását itt mellőzöm.

A legfontosabb néhány rasszbélyegnek itt csak egészen vázlatos bemutatásából meggyőződhattünk arról, hogy milyen sok egyénre kiterjedő részletes adatgyűjtésre van szükség ahhoz, hogy a nemzettest rasszbeli összetételéhez komolyabban hozzászólhassunk. Itt valóban nem az íróasztal mellett való filozofálás, hanem a gyűjtött adatok hitelessége és száma dönt. Ezeket az adatokat azonban meg is kell szólaltatni. Erre szolgálnak az antropológiának különböző leíró, összehasonlító, néptestelemző és típusmeghatározó módszerei, melyek ismerete nélkül komolyan fajkutatással ma már senki sem foglalkozhatik.

Amikor a múlt század első felében Quetelet a statisztikai vizsgálatokba bevezette a középértékek módszerét s azt az ember testi bélyegeinek (növés) tanulmányozására is alkalmazta, majd amikor Retzius kutatásai nyomán és méginkább a Müller-féle iskola hatására az a hiedelem terjedt el, hogy minden népnek külön egységes antropológiai típusa van, sokan azt hitték, hogy valamely nép antropológiai mivoltát megismerték s több nép rokonságát vagy különbözőségét megállapították, ha az egyes bélyegeknél az illető nép vagy népek bizonyos számú egyénénél talált értékeiből számtani középértéket számítanak s azokat egymással összehasonlítják. Alig indultak meg azonban a sok egyénre⁵ kiterjedő részletesebb vizsgálatok, csakhamar kiderült, hogy a középértékek, bár gyakran igen értékes útbaigazításokat adnak, magukban mégsem elegendők valamely nép embertani összetételének megértéséhez. Ugyanazon középérték mellett ugyanis a rasszbeli összetétel igen különböző lehet. A középérték pl. nemcsak olyan népnél 165 cm, amelyik csupa 165 cm magas egyénből áll, hanem olyannál is, amelyik egyfelől 155 cm, másfelől 175 cm körüli két típus-csoportra oszlik, feltéve, hogy mindkét típus közel egyforma számú egyénnel van képviselve. Sőt 165 cm lehet a középérték a legkülönbözőbb, egymással semmiféle rasszbeli rokonságban nem álló, populációkban, ha azokban az esetek eloszlása véletlenül olyan, hogy középértékül 165 cm-t ad.

A középértékek rasszantropológiai célra tehát csak akkor használhatók, ha azokat különböző módszerekkel kiértékeljük s

az illető jelleg variációjával kapcsolatba hoztuk. Még több eredményt érünk el, ha az illető jelleg középértékének vidékek szerint való pontos elterjedését ismerjük. Ha pedig több jellegnek vidékek szerint való változását térképre rajzoljuk s egymással összevetjük, akkor már bizonyos jellegkapcsolatokhoz, rasszelemekhez jutunk, amelyek a lakosság rasszbeli összetételére világítanak rá. Ha pl. hazánk jellegelterjedési térképein azt tapasztaljuk, hogy bizonyos vidéken, ahol a termet középértéke a legnagyobb, ugyanott a koponyába leghosszabb, a szem, haj, bőrszín pedig a legvilágosabb, akkor ebből joggal arra következtethetnénk, hogy az illető vidéken e rasszjellegek szoros kapcsolatban (korreláció) állanak egymással, vagyis, hogy ott egy magas termetű, hosszú fejű és kék szemű rassz elemeivel van dolgunk. Hogy azután ez tényleg így van-e, azt az illető vidék lakosságának beható rasszantropológiai elemzése, és pedig az egyes jellegeknek variációs statisztikai feldolgozása, a különféle jellegkombinációk és korrelációk tanulmányozása, a típusrokonságok megállapítása, majd a típusoknak örökléstani szempontból való ellenőrzése dönti el. Ilyen módszerek vezették Denikert és másokat a különböző rasszok felismeréséhez s végül azok nagy részének örökléstani igazolásához.

Mindezzel azonban még nem világítottuk meg minden oldalról a kérdést. Tudnunk kell azt is, hogy a magyar nemzettest antropológiai megismeréséhez és megértéséhez kettős út vezet. Az egyik a mai magyarság és a magyar föld mai lakosságának rendszeres antropológiai felvétele, elemzése, a benne lévő típusok, rasszelemek számának, elterjedésének, gyakoriságának, különféle kapcsolatainak a fent tárgyalt módokon való tüzetes megállapítása. Ezzel a vizsgálattal azonban, bármily részletes legyen is az, tulajdonképpen még csak azt tudjuk meg, ami ma van. Bennünket azonban nagyon közelről érdekel itt az is, ami volt, és hogy a múltból hogyan jött létre a jelen. Hogy tehát az így megállapított típusok eredetét, legfőképpen pedig azoknak a nemzettestben való történelmi szerepét és ethnikai jelentőségét is megértsük és kellőképpen értékelni tudjuk, ahhoz egy másik, igen hosszú utat is meg kell tennünk. Ez pedig abban áll, hogy népről-népre, kultúráról-kultúrára, századról-századra haladva végigmegyünk a magyar föld történetén s a föld mélyéből rend-

szeres ásatások útján előkerülő nagy számú hiteles koponya és csontváz tüzetes tanulmányozása alapján, megállapítjuk, hogy mikor, milyen elterjedésben, gyakoriságban, milyen ethnikai keretben és kultúrában, mely embertípusok éltek itt, és pedig nemcsak amióta mienk e haza, hanem egyáltalán amióta csak ember él a földön. Sőt még ez som elég. Ugyanilyen módszeres vizsgálatokat kell végeznünk mindama területeken, amelyeken a magyarság valaha megfordult, s mind ama népeken, amelyekkel a magyarság valaha ethnikai kapcsolatba jutott.

Ilyen előismeretekkel felszerelve, lássuk most már azokat az euráziai rasszokat, amelyek a magyar nemzettestben kimutathatók s benne akár ma, akár a múltban, több-kevesebb szerepet játszottak.

A legrégebben ismert és legjobban körvonalazott európai rasszok egyike az *északi rassz*, amely a köztudatban Retzius és Holder óta, mint a germán népek típusa szerepel. Mai nevét Deniker francia antropológustól kapta. Jellemző vonásai: a határozottan magas, 172 cm körüli termet, a széles vállú és keskeny csipőjű, megnyúlt testalak, hosszú, de arányos végtagok, a fénylő aranyszőke haj, élénk kék szem, a vékony bőr, melyen a véreerek rózsásan áttetszenek, az igen keskeny, hosszú koponya, kissé hátrafutó homlokkal és erősen kiálló nyakszirttel, a keskeny, magas arc, az arcból jól kiálló, többnyire egyenes hátú, keskeny orr, markáns arcvonások stb. Ezek mind olyan testi bélyegek, amelyek hazánkban együtt éppen ritkaságuk által tűnnek ki, s élesen megkülönböztethetők a magyarság túlnyomó többségétől. Újabban 3 altípusát különböztetik meg, u. m. 1. az élénkebb színű és keskenyebb alakú teuto-nordicus típust, 2. a szélesebb alakú, markánssabb vonású dalo-nordicus típust, és 3. a több tekintetben átmeneti jellegű fenno-nordicus típust.

Az északi rassznak a mai magyarságban való előfordulása és szerepe a jellegelterjedési térképek alapján elég jól megállapítható. Abból ugyanis, hogy az ország keleti, nyugati és északi szélei felé a termet növekedésével kapcsolatban mind az agykoponya, mind az arc keskenyedik, a szem, haj és bőr színe pedig mind világosabb lesz, kétségtelen, hogy itt északi rasszjellegű egyénnel van dolgunk. A tüzetesebb vizsgálatokból s a telepü-

léstörténeti adatok figyelembevételéből az is kiderül, hogy az északi rassz főleg olyan vidékeken és olyan családokban fordul elő észrevehetőbb gyakoriságban, ahol a történelmi adatok és a családnevek bizonyosága szerint német bevándorlások vagy telepítések történtek, vagy ahol már a honfoglalás előtt nordicus összetételű népelem élt. Ezzel szemben a tósgyökeres magyar földművelő lakosságban, valamint a köznemességben a nordicus rassz-típusú egyének száma felette ritka. Jóval többet találunk a főnemességben, katonacsaládokban, a hivatalnoki középosztályban s a városi kevert lakosságban. Vallások szerint nézve, inkább az evangélikusok között fordul elő, a katolikusok között ritka, a reformátusok között pedig csak egészen kivételes. Gyakorisága vidékenként nagyon változó. Dunántúl sok részén, Erdély és Dél-magyarország egyes foltjain a 10-15%-ot is eléri, országos átlagban azonban 4%-nál többre nem tehető.

A régi sírokból előkerülő koponyák és csontvázak felvilágosítanak bennünket az északi rassz történeti szerepéről is hazánkban. Régebben úgy nálunk, mint külföldön, a régi sírokból előkerült hosszúfejű koponyákat minden további nélkül az északi rassz bizonyítékának tartották. Amióta azonban a koponyákhoz csontvázakkal is rendelkezünk s azok életbéli testmagasságát meg tudjuk határozni, kiderült, hogy a neolith-réz és bronzkorból megmentett hosszúfejű koponyák legnagyobb része nem magas, hanem alacsony termetű egyénektől származik, tehát nem a nordicus, hanem a mediterrán rassz képviselőivel van dolgunk, amely mellett az északi rassz aránylag kis szerepet játszott. A sírleletek tanúsága szerint ugyan a népvándorlás korában a korai és késői germán törzsekben tetemes nordicus típusú népelem került hazánkba, ezek nagy része azonban elvándorolt s a jazyg-szarmaták, hún-avarok és bolgár-bessenyő törzsek nagytömegű keleti rasszelemei mellett ezek csak csekély kisebbséget alkottak hazánk akkori lakosságában. Nagyon valószínű, hogy a honfoglalók már nem sok nordicus elemet találtak itt, viszont a pogány magyar sírok tanúsága szerint a honfoglalók nemzettségében is kevés volt az északi rasszelem. Annál feltűnőbb a nordicus rasszelem ugrásszerű szaporodása az Árpádkorban. A török háborúk alatt számuk erősen megfogyott. A későbbi telepítésekben ugyan ismét kerültek ide nordicus típusúak, de ezek az arányt

már lényegesen nem változtatták, e mellett területbelileg is mind jobban széjjelszóródtak s a magyar nemzettestben elkeveredtek.

Mindebből nyilvánvaló, hogy az északi rassz a magyar nemzettestnek nem lényeges és legnagyobb részében nem őseredeti rasszeleme, mert csak kis része honfoglaláselőtti beolvadt maradvány, még kisebb töredék a honfoglalók nemzettestével bejött, abba főleg házasság útján bekerült elem, ellenben a túlnyomó többség árpádkori és még későbbi bevándorló.

A *nyugati* vagy *mediterrán* rassz szintén hosszúfejű, keskeny arcú és keskeny orrú, mint a nordicus, azonban az első pillanatra megkülönbözteti tőle határozottan alacsony termete és sötét, egészen feketébe menő szinkomplexiója. Emellett egész alakjára, de egyes vonásaira is, a kecsesség, könnyedség, mozgékonyosság jellemző. A mai magyarságbari az összes európai rasszok közül legjelentéktelenebb szerepe a mediterrán rassznak van. Gyakorisága országos átlagban 0.5-1%-ra tehető. Valamivel gyakoribb a volt osztrák határ felé és Erdélyben, főleg a csiki székelyek között, társadalmi rétegek szerint pedig a fő- és köznemességben, valamint a hivatalnok osztályban, és a kevert városi lakosságban. Az Alföld tős-gyökeres földmivelő lakosságában azonban már csak egészen elvétve található.

Más a helyzet, ha a történeti időben visszafelé haladunk, gyakorisága ugyanis a sírokban mind jobban fokozódik. Az Árpádkori és honfoglaláskori sírokban ugyan ez a fokozódás még alig tesz ki 3-4%-ot, a népvándorlás korában azonban már észrevehetően gyakoribb. Az eddigi ásatásokból előkerült csontvázak' tanúsága szerint a szkítáknak jellemző rasszeleme volt, a kőréz korban pedig hazánk lakosságának túlnyomó többségét alkotta. A mediterrán rassz tehát ősi ugyan hazánkban, de a magyar nemzettestnek sohasem volt számottevő rasszeleme.

Középeurópa nyugati felének legnagyobb tömegű és legjellegzetesebb rasszalakja az *alpi-rassz*. Mai leghasználatosabb nevét Lapouge-tól kapta. Deniker nyugati rassznak, Günther keleti rassznak, a lengyel antropológusok pedig lapponoid típusnak nevezik. Jellemzi általában a szélességi fejlődés és az egyes részek gömbölyűsége. Testmagassága férfiaknál 163 cm, nőknél 150 cm. körül van. Testalakja zömök, széles, karok, lábak rövidek, vastkosak, nyaka rövid, *vállá széles*. *Feje minden oldalról kerek*,

arca széles, alacsony, szintén lekerekített. Orra rövid, tompa, homorú háttal, széles cimpákkal. Szem-haj-bőrszine közepes, főleg világos-barna.

A legtöbb külföldi szerző s a magyarok közül is Herman Ottó és Lenhossék Mihály, azon a véleményen volt, hogy a mai magyarság típusában teljesen azonos a középeurópai alpi lakossággal, mert ami keleti vér volt benne ezer év előtt, azt már régen elveszítette a sokszoros vérvesztés és sokirányú rasszkeveredés következtében. Ezt a véleményt alátámasztani látszott az a megfigyelés, hogy hazánkban a lakosság túlnyomó többsége (39%-a) rövidfejű, mint a középeurópai államokban és színkomplexiója sem nem világos, mint északon, sem nem sötét, mint délen, hanem olyan „se nem szőke, se nem barna”, mint Középeurópa legnagyobb részében. A rendszeres antropológiai vizsgálatok s a jellegeknek korrelációs tanulmányozása azonban e véleményt hamar megdöntötte. Kiderült, hogy ez a nagygyakoriságú és egységesnek hitt rövidfejű csoport tulajdonképpen hatféle koponyaalakot rejt magában. A rövidfejűek nagy része ugyanis csak mérsékeltén rövidfejű s nem barna, hanem világos színű (keleteurópid rassz), de a barna rövidfejűek közül is egy rész a nyakszirt lapossága és az arc keskenysége által (dinári rassz), más része a hátsó koponya szélességével (turanid rassz), ismét más része a homlok rézsútosságával (taurid rassz) tűnik ki, egy részén pedig határozott mongoloid vonások észlelhetők. Így azután körülbelül csak 10-15% olyan rövidfejű marad, akin az alpi rassz jellegzetes bélyege, a gömbölyű körvonalú agykoponya és arc felismerhető.

Az alpi rassz hazánkban leggyakoribb a városi kevert lakosságban, és pedig főleg a munkás és hivatalnok osztályban, továbbá vidéken oly területeken, ahol a történelmi adatok tanúsága szerint telepítések történtek nyugatról. De a családnevek elemzése is arra az eredményre vezetett, hogy az alpi típusúak nagy része kimutathatóan osztrák vagy délnémet, kisebb részben szláv eredetű családból származik. Erre következtethetünk az alpi rasszjellegnek Dunántúl Fejér, Veszprém, Tolna, Baranya és Vas megyében, délen a Bácskában és Bánátban, északon és keleten pedig a bányavárosokban észlelhető nagyobb gyakoriságából is.

Ha most a régi sírokból előkerülő csontvázakat is figye-

lembe vesszük, kiderül, hogy a magyar középkori sírokban még elég gyakori ugyan az alpi rasszjelleg, a honfoglaláskori hiteles magyar sírokban azonban már felette ritka s inkább csak a mellékletnélküli szegény sírokban található. Kétségtelen tehát, hogy a honfoglalók csak egészen elenyésző számú alpi rasszelemet hoztak ide. Észrevehetően gyakoribb az alpi rassz a népvándorláskori germán sírokban, majd a vaskorban és a bronzkorban, főleg a kelták között, a kő- és rézkorban azonban ismét egészen ritka.

Mindezekből kétségtelen, hogy a mai magyar nemzettest alpi rassz jellegű típusai túlnyomórészt újabb bevándorlás és beházasodás eredményei s ami kevés ősi eredetű van közöttük, az is inkább idegen ethnikum maradványa.

A hazai rövidfejűek, és pedig túlrövidfejűek legnagyobb részét a *dinári rassz* jellegűek alkotják. A dinári rassz magas termetéről, magas agykoponyájáról, lecsapott nyakszirtjéről, az arc síkjából erősen kiálló nagy orráról, magas álláról és arcáról, a feketébe átmenő, sötét szinkomplexiójáról nagyon könnyen felismerhető. Abból, hogy a mai magyarságnak 49%-a túlrövidfejű, 32%-a pedig magas termetű, a dinári rassz országos gyakoriságát legalább 20%-ra kell tennünk. Az Alföld és Dunántúl déli részei felé haladva, gyakorisága sok helyen eléri a 35-40%-ot is. A dinári rassz a nagykunoknak, jászoknak, hajdúknak, balatonkörnyéki magyaroknak egyik fő rasszeleme, melyet ott a nép is a szép magyar típusok közé soroz. De gyakori a palócok között s még inkább a székelységben és a csángók között. Itt, valamint a Dunántúl délnyugati részén, különösen Göcsejben, Hetesben, Somogyban u. n. „szőke dinári”-akat is találunk, kiket Lebzelter irt le külön típus gyanánt. Gyakori a dinári rasszelem a köz- és főnemességben, törzsökös magyar családokban, valamint a falusi földművelő lakosságban.

Amíg tehát a dinári rassznak dél és délnyugat felé észlelhető fokozatos szaporodása és sok esetben délszláv családnevekkel vagy telepítésekkel való kapcsolódása délfelől, idegen ethnikumból történt bevándorlásra vall, addig a tősgyökeres magyar családokban mutatkozó nagy gyakorisága ősisége mellett tanúsodik. Valóban, ha a régi sírokból előkerült csontvázakat tanulmányozzuk, azt tapasztaljuk, hogy a dinári rassz hazánkban a

mongoldulás és főleg a török háborúk alatt és után szaporodott el ugyan nagyobb mértékben, de azért nem volt ritka az Árpád-korban, a honfoglaláskori magyar sírokban, sőt magában az Árpádok családjában sem. Be meg volt a dinári rassz hazánkban már a honfoglalás előtt is. Így a bronzkor második felében elég sok dinári típusú koponyával találkozunk, a népvándorlás korában a jazyg-szarmaták között pedig a taurid és a turanid rassz mellett a dinári rassz játszott nevezetes szerepet.

A mai magyar nemzettest dinári rasszelemei tehát hármas eredetűek. Egy részük honfoglalás előtti maradvány, egy részük a honfoglalók nemzettestében bejött rasszelem, nagyobb részük azonban a tatárdulás és török idők alatt nyomult be és olvadt be a magyar nemzettestbe.

A dinárral közel rokon a *kaukázusi* vagy *taurid rassz*, melyet előbbivel gyakran össze is tévesztenek. Pedig különbözik a dinári rassztól alacsonyabb (túlnyomóan nagyközepes) termete, zömökebb testalakja, kissé hosszabb, nem oly lapos nyakszirtű feje, rézsútósabb homloka által. A taurid rassz szerepe a magyar nemzettestben jóval kisebb, mint a dinári rasszé volt. Három nagyobb gyakoriságú folt, u. m. Erdély, Dunántúl déli része és a Nagyunság, kivételével inkább csak szórványosan fordul elő. Gyakorisága országos átlagban 4%ra tehető. Többnyire azokon a területeken fordul elő, amelyeken a török huzamosabb ideig megtelepedett s a lakossággal intenzívebben keveredett. Ez a körülmény egyúttal eredetét is elárulja. A régi sírok csontvázainak tanúsága szerint azonban előfordul az elpusztult kun községek temetőiben, s egészen szórványosan árpádkor! és honfoglaláskori sírokban is. Leggyakoribb még aránylag a jazyg-szarmaták és az avarok között. Hazánkban ennél korábbi sírokból eddig még nem ismeretes.

Valamennyi eddigi rassznál nagyobb szerepet játszik a magyar nemzettestben mind gyakoriságánál, mind ősiségénél, illetve a honfoglalókkal való szoros kapcsolatánál fogva a *keletbalti* vagy *keleteuropid rassz*. Jellemző tulajdonságai: kisközepes termet, nyomort, széles, kissé esetlen testalak, hosszú törzs, rövid végtagok, mérsékelten rövid s aránylag elég széles fej, széles, alacsony arc, széles homlok, fejlett járomtáj, amely néha egészen mongoloid jelleget ad az arcnak, kicsiny szemek, homorú hátú, tompa

csúcsú, széles tövű és cimpájú primitív orr, vaskos állkapocs, fénytelen szürke, savószínű szem, kócszínű haj, sáppadt bor és ritka testszőrözet. A keleteuropid rassz bizonyos fokig közbülső helyzetet foglal el a nordicus rassz és az alpi rassz között s mint neve is mutatja, Kelet-Európa északi részének jellegzetes rassz-alakja.

A keleteuropid rassznak a mai magyarságban való szerepét és fontosságát azonnal tisztán látjuk, ha visszagondolunk a fej alakjának és azzal kapcsolatban a szem-haj-bőr színének elterjedésére. Az a körülmény ugyanis, hogy a mai magyarságnak közel 40%-a világos szemű és hajú, míg a közép- és hosszúfejség csak 8-11%-ban fordul elő, kétségtelenné teszi, hogy e világos komplexiójú egyének legnagyobb részét nem származtathatjuk az északi rasszból, hanem csakis egy másik, nem magas, hanem kisközepes termetű, világos színű rasszból. Ilyen pedig Európában csupán egy van még: a keletbalti vagy keleteuropid rassz. Ha most meg számításba vesszük, hogy a mai magyarságban képviselve van a mongolid rasszkörnek legvilágosabb alakja, a szibirid rassz is, melynek nyugati ágában 36% kék-szürke szemű és világos hajút észleltek – a keleteuropid rassz átlagos gyakoriságát hazánkban legalább 20-22%-ra kell becsülnünk.

A keleteuropid rasszt, mint jellegzetes ősi típust, a magyar nemzettestben Bél Mátyás vette először észre, aki a „legfajbéliebb”-nek tartott csallóközi magyarokat „zömök, alacsony testalkatú, szürkészöld szemű” embereknek mondja. Első tudományos leírása azonban Kollmann bázeli antropológus érdeme, aki egyúttal arra is reámutatott, hogy a magyar és a finn nemzettestnek ez az összekötő ősi rasszeleme. Még tovább ment H. Winkler boroszlói professzor, aki hazánkban több ízben tett utazásai alkalmával szerzett személyes tapasztalatai alapján azt írja, hogy Finnországban nemcsak a magyar Alföldről ismert típusokat látott, hanem szinte az összetévesztésig ama bizonyos személyeket vélte felismerni, akiket Szegeden, Debrecenben, Kecskeméten, vasry valahol másutt az Alföldön megfigyelt.

Bél Mátyásnak¹, Kollmannak, Winklernek emez észleleteit, amelyek valóban éles szemről tanúskodnak, azóta a sokezer felnőtt egyénre kiterjedő módszeres vizsgálatok is igazolták. Megállapítást nyert, hogy a keleteuropid rassz valóban az ország min-

den részében elég nagy százalékban található. Gyakorisága délről észak és kelet felé fokozódik. Leggyakoribb az Alföld északi és északkeleti részében, így különösen Nógrád, Heves, Borsod, Gömör, Szabolcs, Szatmár, Zemplén megyében, a Jászságban, az erdélyi magyarságban, de a székelyek között is, Dunántúl pedig főleg Körmár, Győr, Zala megyében. Gyakorisága néhol 50%-ra is felemelkedik. Társadalmi rétegződés szerint vizsgálva a nemzettest minden részében: köznemességben és főnemességben, a tősgyökeres földmivelő lakosságban éppúgy, mint a kevert városi lakosságban, mindenütt előfordul és pedig jellemző módon. Gyakorisága mégis az alsó rétegekben nagyobb, mint a felsőkben. Abból, hogy északi szláv telepítésű községekben, valamint ilyen eredetű családokban gyakorisága nagyobb, mint pl. a Kunságban, némelyek egészben idegen eredetűnek és „szláv típus”-nak tartották. Az kétségtelen, hogy a török utáni Lót telepítésekben sok keleteuropid rasszelem került az Alföldre és Dunántúlra, akik így ethnikailag idegen eredetűek. Kétségtelen azonban másfelől az is, hogy a keleteuropid rassz már az árpádkori és honfoglaláskori magyar sírokban és az Árpádok családjában is nevezetes szerepet játszott s a honfoglaló magyarság u. n. köznépeinek jellegzetes rassztípusa volt. Még tovább menően elég nagy százalékban megtaláljuk a népvándorlási avar, sőt a jazyg-szarmata sírokban is. A mai magyar nemzettest keleteuropid rasszelemei tehát szintén hármas eredetűek. Egy részük kétségtelenül újabb bevándorlásból származik. Nagy részük azonban ősi, és pedig részben eredeti honfoglaló magyar, részben pedig a honfoglalók által itt talált s a magyar nemzettestbe a honfoglalás után beolvadt elem.

Az ázsiai török-tatár lovas-nomád népeknek jellegzetes típusa a barna *turanid rassz*, mely az europid és mongolid rassz-kör érintkezési határán keletkezett, nagy tömegében ma is ott él s morfológiailag ma is a két rassz-kör között foglal helyet. Határozottabb körvonalú leírása Deniker érdeme, aki „turco-tatár rassz”-nak nevezte. Régebben a mongol rassz egyik ágának tartották, ma inkább az europidek közé sorolják. Valóban a turanid rassz sok tekintetben közeledik az előázsiai rassznak ahhoz a kifinomult változatához, amelyet a kaukázusi avaroknál, georgiaiaknál, lezgieknél, mingréliaiaknál stb. találunk, s amelyen a

mongolid rasszkörnek már csak egészen halvány emlékei észlelhetők. Ezért v. Eickstedt azon a véleményen van, hogy a turanid rassz tipikus közti alak, amely az europid és mongolid rasszkör érintkezési határán a mai mongolidok differenciálódása előtti időben keletkezett s így inkább az ó-mongolidokkal áll szomatikus kapcsolatban.

Ismertető bélyegei: nagyközepes termet, arányos, kecses testalak, mely azonban idősebb korban hizásra hajló, aránylag rövid végtagok, kicsiny kezek és lábak. Feje nagy, hosszúságához képest széles, tehát rövidfejű, 84-85 körüli koponyajelzővel. Arca telt, négyszög alakú, mely azonban lefelé kissé megnyúlt. Homloka magas, domború, nyakszirtje rövid, de nem lapos, orra az arc síkjából jól kiáll, de csak közepes nagyságú s többnyire egyenes hátú, vagy rövid sasorr. Bőre rózsás-barna, szeme világos sárgás-barnás, haja sötétbarna, egyenes szálú.

A turanid rassz hazánkba először a jazyg-szarmatákkal, majd a hún-bolgár-avar ethnikai csoporttal s végül a honfoglalókkal és kunokkal került be nagyobb tömegben. A sírleletek tanúsága szerint a honfoglalók vezető rétege turanid típusú volt. A mai magyar nemzettestben is mindenütt a legtörzsökösebb magyarsággal kapcsolatban találjuk a turanid rasszt, amely domináns rassztípusa a kis- és nagykunoknak, jászoknak, székelyeknek, palócoknak, Dunántúl a zalai, somogyi, Tiszántúl a körös-marosvidéki, debrecenkörnyéki és bodrogi tősgyökeres magyarságnak. A reformátusok között jóval gyakoribb, mint a katolikusok és evangélikusok között, a köznemességben és kisbirtokos osztályban több van belőle, mint a főnemességben, vagy városi kevert lakosságban.

A turanid rassz tehát úgy ma, mint a múltban, a legősibb, a legjellegzetesebb magyarság típusa. A turanid rassz hazai képviselői azonban némileg különböznek az ázsiai turanidoktól. Ezt a különbséget úgy fejezhetjük ki a legtalálóbban, hogy az első őshazából a Kárpátok övezte medencébe vezető úton, majd a mai hazában, még jobban europizálódtak, vagyis az europid rasszkör irányában még tovább finomodtak. Nagyon is érthetővé teszi ezt az ősmongolid alaptalajtál való több ezer éves elszakadás, s a vándorlások alatt, majd hazánkban, túlnyomóan europid rasszokkai való másfél ezer éves kereszteződés. A turanid rassznak

ezt a hazánk földjéhez kötött változatát régebben, éppen közbülső helyzeténél és átmeneti jellegénél fogva kaukázusi-mongoloid rassznak neveztem, ma pedig, hogy a magyar földdel kapcsolatos hazai jellegzetességét még jobban kidomborítsam: „*alföldi rassz*”-nak nevezem.

Kétségtelen, hogy a mai magyar nemzettest rassztípusai közül mind gyakoriság, mind ősiség, mind pedig a tájhoz kötött jellegzetes fiziognómia tekintetében erre az alföldi rasszra illik reá leginkább a sokat emlegetett „magyar típus” jelző, anélkül azonban, hogy ez a többi magyar típus ősiségét és jellegzetességét elhomályosítaná. Gyakorisága országos átlagban meghaladja a 25% -ot, az Alföld és Dunántúl egyes vidékein pedig eléri a 40% -ot is. Hazánk különböző vidékein ugyan e rassznak részben a szelekció, részben a rasszkeveredés iránya szerint különböző tájtípusai vannak, ezek azonban sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint pl. az északi rassz tájtípusai Németországban. Ezért van az, hogy a hazánkban járt idegenek általában jobban észrevették a magyarság jellegzetes típusát és a többi európai rasszoktól való különbözősét, mint mi magunk!

Szólnunk kell most még röviden a szorosabb értelemben vett *mongolid* rassz-oknak a magyar nemzettestben való szerepéről.

E kérdés igen gyakran volt már vita tárgya s a vélemények többnyire két szélsőséges álláspont körül csoportosulnak. Az egyik a honfoglaló magyarokat, illetve azok őseit, tiszta mongoloknak tartja s úgy képzeli, hogy minél több mongoloid vonás van valakinek az arcában, annál ősbibb típusú, annál fajtisztább magyar az illető. Akiben pedig ilyen mongoloid vonásokat semmiképpen nem észlel, azokról sajnálkozva jelenti ki, hogy elfajzottak az ősi típusoktól. A másik álláspont viszont tagad minden eredeti kapcsolatot a mongolid rasszokkal s azt tartja, hogy a magyarság már eredetileg is teljesen europid jellegű volt. Sőt akadnak, akik már nemcsak árjakat, de valóságos indogermánokat látnak nemcsak a mai, de már a honfoglaláskori magyarságban is s félnek a „keleti származás”-nak még a gondolatától is, nehogy jogcím legyen – mint mondják – az Ázsiába való visszatelepítésre.

Lássuk már most a kérdést a módszeres antropológiai felvételek és hiteles leletek nyújtotta megvilágításban.

A matyók között végzett embertani vizsgálataim alapján már 1910-ben kimutattam, hogy gyakori közöttük a rendkívül széles, lapos járomcsont, a lapos, széles orrgyök, a széles orrcimpa, a mongolredővel ellátott, ferde vágású, apró szem, sárgásbarna szem-haj és bőrszín s alacsony termet. 1921-ben pedig arra hívtam fel a figyelmet, hogy az Alföld keleti és északkeleti szélein, méginkább a Kis-Alföldön és Dunántúl egyes helyein tömegesen, másutt széjjelszórva, nemcsak mongoloid, azaz mongolszerű, hanem valóságos mongolid, azaz a mongol rasszkörbe tartozó, típusokat találunk. Néha szinte azt hiszi az ember, hogy nem is magyarokkal, hanem valóságos kínaiakkal, tunguzokkal, japánokkal, kirgizekkel stb. van dolga, annyira kirívóak rajtuk a mongolid bélyegek.

A rendszeres antropológiai vizsgálatokból kiderült, hogy a mongolid típusoknak négy fő fészke van hazánkban. Az egyik, és pedig a legfontosabb, a palócság Gömör, Hont, Nógrád, Heves, Borsod megyében. Itt egyes községekben a mongolid típusok gyakorisága 35-40%-ra is felemelkedik. Mivel innen kiindulva a mongolid típusok száma fokozatosan csökken, nagyon valószínű, hogy a palócság és hazai mongolid típusok között szorosabb kapcsolat van, annál is inkább, mert az ország más részein lévő palócos nyelvjárásokban is fokozódik a mongolid típusok gyakorisága. Ez a kapcsolat pedig kétféle lehet. Vagy a palócság ősei voltak túlnyomóan mongolid rasszjellegűek, vagy a palóc nyelvjárás fejlődött ki olyan populációban, amelynek túlnyomó többsége mongolid rasszelemekből állott.

A mongolid típusok másik, lényegesen kisebb gyakoriságú központja a Dunántúl északnyugati része, főleg Győr, Sopron, Mosón megye keleti fele, vagyis körülbelül az a vidék, ahol egykor tömegesen az avarok laktak. Érdemes ezzel kapcsolatban már most megjegyezni, hogy éppen ezen vidék avar temetői (Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Magyaróvár, Csuny, Nemesvölgy stb.) arról nevezetesek, hogy a belőlük előkerült koponyák túlnyomó része csaknem tiszta mongol típusú.

A mongolid típusok harmadik elterjedési központja a Jászkunság, a negyedik pedig a Székelyföld. E sorrend egyúttal a gyakoriság csökkenését is jelenti. Érdekes, hogy e területek mindegyikén a nők gyakrabban és kifejezettebben mongolid

típusúak, mint a férfiak. E területektől eltekintve az ország más részein is találkozunk szórványosan mongolid típusokkal, úgy hogy a mongolid rasszjelleg gyakoriságát országos átlagban 6% körüire tehetjük. A tüzetesebb vizsgálatok azt is megállapították, hogy a mongolid rasszkörnek mind a négy alakja: szibirid, tungid, szinid és palaemongolid rassz, előfordul hazánkban. Leggyakoribb közülük a *szibirid rassz*, amely, mint láttuk, a honfoglaló magyarok között sem ritka. Észrevehetőbb gyakorisága van még a *tungid és palaemongolid rassznak* is, míg a *szirid rassz* már csak egészen szórványosan fordul elő.

Kérdés már most, honnan kerültek ezek a mongolid rasszok a magyar nemzetiestbe? E kérdésre, épúgy mint a tárgyalt többi rassznak eredetére és történeti jelentőségére a magyar föld rassztörténete ad feleletet a régi sírokból előkerült hiteles koponyák és csontvázak vizsgálata alapján. Lássuk hát ezek tanúságtételét.

A *hazai ősember* problémájának a magyarság antropológiájával vajmi kevés kapcsolata van, azért itt azzal nem is foglalkozom. A *csiszolt kőkorról* is csupán annyit említek meg, hogy annak különböző szakaiában a diluviumvégi aurignac rasszal közelebbi genetikai kapcsolatban álló hosszúfejű emberfajta élt hazánkban, amely mellett azonban megjelentek a nordicus és mediterrán rassz első típusai is. Rövidfejű embertípusok a hazai neolitikumból hiteles leletekkel még nem igazolhatók.

A *réz korban* a hosszúfejű rasszok kizárólagos uralma állapítható meg hazánkban. Az eddigi leletek alapján a domináns szerep nem a nordicus, hanem a mediterrán rassz különböző típusainak jut, amelyek mellett azonban még a diluviumvégi hosszúfejű rasszokra emlékeztető primitív típusok is előfordulnak, annak jeléül, hogy hazánk lakosságában a diluvium végétől a rézkor végéig bizonyosfokú kontinuitás volt.

Az első lényeges rasszbeli eltolódás hazánk földjén, bizonyára nagy ethnikai átalakulásokkal, népvándorlásokkal kapcsolatban, a *bronzkor* folyamán állott be, mikor is a régi hosszúfejű típusok lassan eltűnnek s helyükbe mind több közép és rövidfejű rasszelem kerül. Ekkor jelenik meg hazánkban felismerhetően az alpi- és dinári rassz, valamint a keleteuropid rassz. Érdekes jelensége a hazai bronzkornak a koponyalékelés (trepa-

naïo) fellépése, amit itt előbbi korokból eddig nem ismerünk.

A *vaskorból* – sajnos – alig van antropológiai leletünk. Ezért a *keltákról* néhány szórványos lelet alapján csak annyit mondhatunk, hogy nagyobbik részük nordicus és mediterrán, kisebb részük alpi és dinári rasszjellegűnek látszik. A *skythák* fő rasszeleme viszont, az eddigi leletek tanúsága szerint, a mediterrán rassz lehetett.

Valamivel többet tudunk a *jazyg-szarmatákról*, akik részben dinári-taurid, részben keleteuropid és turanid rasszelemekből állottak s akiknek típusai a Tisza-Duna között a honfoglalás koráig is megmaradtak.

Még tisztább képünk van a hazai *keleti germánok* (*gepidák, gótok*) rasszbeli összetételéről. Barmer János, Móra Ferenc, Csallány Gábor és Csallány Dezső ásatásaiból előkerült koponyák és csontvázak bizonyosága szerint a keleti germánok az északi rassz dominantiája mellett mediterrán, keleteuropid, turanid és mongolid rasszelemeket is tartalmaztak s utóbbiak révén szoros rasszbeli kapcsolatban állottak a hunokkal és még inkább az avarokkal. Úgy látszik, ez magyarázza meg a mérsékelt koponyatorzításnak a gepida temetőkben való nagy gyakoriságát is.

Ami a *hunokat* illeti, rasszbeliségükről a legutóbbi évekig alig tudtunk valami hiteleset. A történelmi forrásoknak Attilára és a hunokra vonatkozó szavaiból ugyan valószínű volt, hogy uralkodó rassztípusaik a mongolid rasszkörbe tartoznak. Teljes bizonyosságot azonban erről csak a Szekszárd mellett 1935-ben és Gyöngyösapáti mellett 1941-ben talált csontvázak vizsgálata alapján szereztünk. E leletek egyben azt is bizonyítják, hogy a mesterséges koponyatorzítás szokása a hunok között is el volt terjedve s nagyon valószínű, hogy a hazánkban talált nagyszámú makrocefál (torzított) koponya egy része a hunoktól származik.

Bizonyára nem véletlen, hogy hazánk különböző koraiból a legtöbb antropológiai lelettel az *avar korból* rendelkezünk. Ebből, valamint az avar temetők nagyságából arra kell következtetnünk, hogy az *avarok* hazánkban már mint pusztá ember-tömeg is nagy szerepet játszottak. Még fontosabbak antropológiai szempontból. Az eddig megmentett több ezer avar koponya és csontváz tanulmányozásából kiderült, hogy képviselve van kö-

zöttük Euráziának csaknem minden rassztípusa. Így az európaiak közül elég gyakori a hosszúfejű nordicus és mediterrán rassz; sőt szórványosan az orientálid rassz is előfordul. A rövidfejű rasszok közül az alpi csupán lapponoid alakokkal van képviselve, ellenben gyakori a taurid és a turanid rassz. A mongolid rasszkörből a tungid rassz vezet, mely mellett elég nagy gyakoriságú a szibirid és palaemongolid rassz is. Legritkább a magas arcú színid rassz. Ezeken kívül még ajnuid, eszkimóid, protonordicus, sőt az aurignac rasszra emlékeztető primitív típusokat is találunk.

A szerint már most, hogy az europid vagy a mongolid rasszelemek vannak-e többségben, az avar temetők három csoportra oszlanak. A temetők egy részében pl. szinte nyoma sincs a mongolid típusoknak, hanem csupa europid rasszokkal találkozunk. Ezek közül is leginkább a hosszúfejű nordicus és mediterrán rasszok dominálnak. Ilyen pl. Tiszaderzs, Jutás, Cikó. Vannak viszont avar temetők, amelyekből csaknem kivétel nélkül tiszta mongol típusú koponyák kerülnek elő s legfeljebb csak abban van különbség közöttük, hogy a mongolid rasszkörnek melyik ága uralkodik bennük. Ilyen temetők Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Nemesvölgy, Cebe, Ondód stb. A temetők harmadik csoportjában végül europid és mongolid rasszok vegyesen találhatóak. Ezek valóságos földalatti rasszmúzeumok s legfeljebb egyes rasszok szembetűnőbb gyakorisága vagy a rasszkeveredés iránya tekintetében különböznek egymástól. A temetők e három nagy csoportja egyben kulturális különbségeket is jelent s nagyon valószínű, hogy az avarság ethnikai összetételével áll valamilyen kapcsolatban.

Az avarokétól lényegesen különbözik a *honfoglaló magyarság rasszbeli* összetétele, és pedig úgy a szereplő rasszok számában és minőségében, mint a rasszkeveredés irányában. A honfoglaló magyarságban mindenek előtt kevesebb rasszelem szerepelt, mint az avarságban. Amíg az avarság rasszbeli összetétele határozottan mongolid irányú volt, addig a honfoglaló magyarságot europid rasszjellegű nemzettestnek kell mondanunk, melyre az europid rasszkörből a turanid és keleteuropid rassz dominantiája nyomta rá a bélyeget. Ezek mellett harmadik jellemző rasszelem a mongolid rasszkörbe tartozó, de annak leg-

nyugatibb ágát alkotó, legkevésbé mongolid jellegű: szibirid rassz volt, amely tehát a nemzettest antropológiai arculatát nem térítette el mongolid irányban oly mértékben, mint ahogyan azt az avarság antropológiai arculatával a szélsőséges mongolid jellegű és benne nagy gyakoriságú tungid, színid és palaemongolid rassz tette. Az említett három rassz: ú. m. a turanid, kelet-europid és europoszibirid a honfoglaláskori magyar nemzettestnek közel 80%-át alkotta. Ezek mellett a mediterrán, nordicus, taurid, riasan és palaemongolid rassz már csak lényegtelen szerepet játszik.

Az eddig rendelkezésre álló, aránylag kevés hiteles honfoglaláskori antropológiai anyagnak temetők és vidékek szerint való csoportosítása arra vall, hogy a honfoglaló magyarok között törzsek szerint is voltak elég szembetűnő típusbeli különbségek. Ügy látszik pl., hogy az ország északkeleti részén letelepedett törzsek inkább szibirid és mediterránid, az Alföldön és Dunántúl letelepedettek pedig túlnyomóan turanid rasszelemeket tartalmaztak. A kabar törzsben pedig, ha csakugyan az volt a palócok őse, mint láttuk, a mongolid rasszjelleg uralkodott. Egészen véve azonban a honfoglalók nemzetteste nem volt mongolid típusú. Messzibb menő következtetésekre az eddig rendelkezésre álló koponya- és csontvázanyag még elégtelen.

Am, ha a honfoglalók nemzettestének antropológiai arculata nemi volt mongolid jellegű, akkor hogyan van az, hogy a mai magyar nemzettestben, egy ezredév múltán, aránylag még mindig oly sok mongolid típusú egyént találunk?

A felelet nagyon egyszerű. Vagy a honfoglalók által itt talált lakosságból, a honfoglalás előtti népek maradványaiból kerültek e mongolid típusok a magyar nemzettestbe, vagy utólag jöttek be e hazába. A sirleletek mindkét feltevést igazolják. Kétségtelenül megállapítható ugyanis, hogy egyfelől a besenyők, jászok és kunok népteste útján még a honfoglalás után is kerültek ide mongolid típusok – nem is szólva a mongoldulás rasszkeresztesző hatásáról. Másfelől a mai magyarságban még mindig azokon a területeken találjuk nagyobb gyakoriságban a mongolid típusokat, ahol egykor mongolid rasszjellegű avarok, besenyők, kabarok, kunok stb. éltek.

Íme tehát indokolt és hiteles vizsgálati anyagra támaszkodó

magyarázata van a mai magyar nemzettest mongolid rasszelemeinek, anélkül, hogy a tényekkel ellenkezésbe kerülve, a honfoglaló magyarokat kelljen domináns mongolid rasszbeliségűeknek megtennünk. A leletek egyben megcáfolják azt a másik nézetet is, amely a honfoglaló magyarságot a középeurópai alpi rasszal azonosította, vagy minden keleti származást megtagadva, tiszta europidoknak nyilvánította. A hiteles csontvázak tanúsága szerint a honfoglaló magyarok sem tiszta europidok, sem tiszta mongolidok nem voltak, hanem európai és ázsiai rasszelemek igen szerencsés keveredéséből létrejött olyan nemzettest, melynek tömör, antropológiai alapvázát a két nagy rasszkör határán kialakult turanid, keleteuropid és europa-szibirid rassz alkotta.

Ez a lényegében és túlnyomó többségében már akkor europid jellegű nemzettest arcul at e hazában a lefolyt ezer év alatt tovább europizálódott, amiben két ellentétes irányú folyamatnak volt nagy szerepe. Egyfelől a kalandozásokban, háborúkban, főleg a mongoldulás és török pusztítás következtében, lassan fogytak a nemzettest keleti rasszelemei, s másfelől helyükbe részben beházasodás és beszivárgás, részben tömeges betelepítés útján mind több tiszta europid típus került.

Ha korlátlanul tovább fejthette volna ki hatását e kétirányú folyamat, eredménye előbb-utóbb a nemzettest rasszbeli összetételének teljes eltolódása, az ősi keleti rasszelemeknek tiszta europid rasszelemekkel való kicserélődése és ennek folyományaképpen a nemzeti jellegnek lényeges megváltozása lett volna, mint aminőt pl. a bulgároknál tapasztaltunk. Szerencséje volt azonban a magyarságnak, hogy már a honfoglaláskor is talált itt a jazyg-szarmatákban és még inkább a hún és avar maradványokban rokon rasszelemeket. A honfoglalás után pedig a besenyőkben, jászokban és főleg a kunokban jutott ide a sajátjáéval teljesen rokon rasszanyag. Ezek azután, éppen rasszbeli és ethnikai rokonságuknál fogva, a magyar nemzettestbe olyan gyorsan és oly teljesen beolvadtak, hogy ma már egykori ethnikai különállásuknak nyomait is alig találjuk. De a mongoldulás és török-hódoltság alatti rasszkeresztező és is végeredményben az ősi keleti rasszelemek számát erősítette. Így azután a nemzettestnek már-már veszedelmes méretű europizálódása időnként nemcsak megállt, hanem néha még eredeti irányába is visszazökkent.

Az ősi, keleti rasszelemeknek a nemességben való egyoldalú pusztulását és idegenekkel való kicserélődését mind jobban csökkentette azután a nemzettest belsejében lassan fokozódó társadalmi kiegyenlítődés és geográfiai elkeveredés, amely 1848 után lett teljessé. Ennek eredménye az, hogy ma már a háborúk nem jelentik a nemzettest egyik vagy. másik rétegének egyoldalú vérvesztését, mint a múltban s így nem vezethetnek többé olyan egyoldalú, a nemzeti lényegét is veszélyeztető, rasszpusztuláshoz és rasszkicserélődéshez.

Íme így jött létre a mai magyar nemzettest, melynek rasszbeli összetételét az eddigi vizsgálatok alapján az alábbi képlettel fejezhetjük ki:

1. Turanid és alföldi rassz	30%
2. Keleteuropid rassz	22%
3. Dinári rassz	20%
4. Alpi rassz	13%
5. Mongolid rasszok	6%
6. Nordicus rassz	4%
7. Taurid rassz	4%
8. Mediterrán és egyéb rassz	1%

Ezek után már most könnyebben adhatunk feleletet arra, a nagyközönség által oly gyakran hangoztatott kérdésre: Van-e magyar típus?

Tudományos szempontból nézván a kérdést, azt kell mondanunk, hogy a magyar nemzettestnek nem egy, hanem több típusa van s ezek közül mindegyik csak gyakorisága és ősisége által megszabott mértékben jogosult a „magyar típus” megtisztelő jelzőre. E szerint a kimutatott 8 típus közül az alföldi típust mondhatjuk a legtöbb joggal „magyar típus”-nak, mert gyakoriságban ez a legnagyobb számú s ősiségben egyenesen a honfoglalókra megy vissza. De azt sem vesszük zokon, ha valaki a keleteuropid, dinári vagy akár a szibirid rasszt védelmezi, mert kétségkívül ezeknek is van több-kevesebb jogosultságuk.

Valójában azonban mindegyik típus hivei csak részletigazságot képviselnek, mert nem a felsorolt rasszok egyike vagy másika, sem az azok kereszteződéséből létrejött típusok külön-

külön, hanem csakis együttes előfordulásuk és arányszámuk, illetve a bennük rejlő közös örökséganyag az, ami jellemző, ami a magyart minden más nemzettesttől megkülönbözteti, ami tehát speciálisan magyar. Ez a speciális rasszbeli összetétel, illetve a mögötte álló s nemzedékről-nemzedékre öröklődő gén-anyag az alapja ethnikai magyarságunknak és a magyar lelkiségnek is. Azt eredeti jellegében, összetételében megőrizni, a nemzettestet minden nagyobbarányú vagy káros irányú rasszkeveredéstől és rasszeltolódástól megóvni, éppen a tárgyilagos és módszeres magyar rasszbiológiai kutatások feladata.

A „magyar típus” fogalmának van azonban még egyéb feltevése is. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy azok a rasszok, amelyek más nemzet testekben is előfordulnak, itt e földön, e speciális természeti és társadalmi milióban, e megszábotott körben mozgó rasszkereszteződések folytán s főleg az öröklött gén-anyag alapján, a történelem fejlesztette speciális magyar lelki-ség hatására – az eredeti rassztípus lényegének megmaradása mellett – másképpen nyilvánulnak meg itt az arcokon, más fizionómiát, testmozgást, élettempót váltanak itt ki, mint más természeti milióban s főleg más nemzettesten belül. És éppen ez a „más” az, ami a magyar embert az azonos nordicus, dinári, mediterrán, keletbalti, stb. alaprasszjelleg ellenére is megkülönbözteti az idegen nemzetiségűtől és külsejében, arcvonásában is magyarrá, „magyar típus”-sá teszi. Ám, hogy ez a hatás valóban végbemenjen, ahhoz egyfelől több generáción át e hazában való élés s másfelől a magyar nemzeti közösségbe való teljes lelki-beolvadás is szükséges.

Íme így jött létre a természet nyújtotta gén-anyagból egyfelől a „magyar haza” fogalmában egybeolvadt ezerféle milió, s másfelől a „magyar történelem” szóban összefoglalt változatos sorsú biológiai és társadalmi együttélés sok évszázados hatására az a különleges, minden mástól különböző manifesztálódás, amit „magyar faj”-nak, „magyar típus”-nak, „magyar lélek”-nek nevezünk, ami a magyart a világ minden más népétől, minden más nemzettestétől megkülönbözteti.

Második fejezet

A MAGYAR EMBER A MAGYAR TÁJBAN

Írta
KÁDÁR LÁSZLÓ

A földfelszíni élet szervesen összetartozó részei, egységei a tájak. Egész földi életünk, a gazdasági, sőt a politikai élet is, természetes fejlődésében önkénytelenül simul hozzájuk.

A mi hazánk Magyarország, Európának egyik leghatározottabban elkülönülő, sajátos tája. Fekvése, valamint határozott és különleges természeti viszonyai már eleve megszabták történelmi sorsának főbb vonásait, de mellettük az ember is szóba jön, mint a táj ható tényezője. E két tényezőcsoportnak, a földnek és az embernek összjátéka egyaránt hozzájárult a magyar táj és a magyar ember kialakításához. És a továbbiakban is e kettő formálja fiaink és unokáink jellemét és jövőendő hazájuk külsejét.

Európa a föld legtagoltabb kontinense. Sehol annyi beltenget és tengeröblöt, szigetet és félszigetet nem találunk, mint éppen Európában. Kontinensünk nyugati felének csak egyetlen tája van, amely valamennyi tengertől messzebb esik 600 km-nél. És ez éppen hazánkban van. A Tiszántúlon. Ezzel szemben Kelet-Európában az 1000-1500 km-es tengertávolságok a legáltalánosabbak. *Hazánk tehát a tengeri Európának legkontinentálisabb része, vagy fordítva azt is mondhatnók, hogy Kelet-Európa legnagyobb nyugatabbra nyúló vége.* Minden bizonnyal annak is számitana, ha a Kárpátok láncai kelet felé is el nem határolnák.

Hazánk átmeneti helyzetet foglal el domborzatilag és szer-

kezetileg Európa három nagy tájának, Nyugat-Európának, Kelet-Európának és a Balkánnak a sarkában.

A Kárpátok láncai hazánkat egységes tájjá, ideális államterületté tették. Hogy ez a domborzatilag egységes államterület valóban állameltartó tájjá válhassék is valaha, ahhoz kedvező éghajlati fekvésre is szüksége van. Pl. Északamerika Kordilleráinak zárt medencéi csaknem lakatlanok. A zárt medencék általában hajlamosak arra, hogy szárazabbak legyenek környezetüknél, mert bármilyen irányból érkezik is feléjük a párás levegővel a szél, a hegyek külső oldalán az emelkedés következtében kicsapódik belőle a pára; a belső oldalon viszont a leszálló légáramlatban a levegő kiszárad. Amerika négy és félezer méteres hegyláncai között ezért sivatagosak a medencék, jóllehet a mérsékelt égövekben fekszenek és egészen közel vannak a tengerparthoz. A hazánkat övező hegységek távolról sem ilyen magasak. Általában 1500 m-nek mondhatjuk őket. A legnyíltabb a medence éppen nyugaton, ahonnan az atlanti-óceáni párákat hozza felénk a nyugati szél. Ezért hazánk nem sivatagos, bár a medence zártsága mégis valamivel szárazabbá teszi éghajlatunkat Nyugat-Európáénál. Az évi csapadékmennyiségünk megüti ugyan a 600 mm-t, ami a mérsékelt égövekben az erdőtenyészet legkisebb csapadék-igénye. A Tiszán túl azonban már nem éri el a csapadékunk az 550 mm-t sem évente. Különleges víznyelő talajokon pedig, mint amilyen a lössz, még a 600 mm-es csapadék sem elegendő az erdő fenntartásához. Ezért az erdőkoszorúzza magyar medencében az Alföldön kívül is sok pusztai tájat látunk (Mezőség, Mezőföld, stb.). A Magyar-medence tehát éghajlatában és növényzetében nem egységes. Ez pedig annyit jelent, hogy nincsen a világnak olyan népe, amely az egész medencének minden tájában egyformán otthon érezhetné magát.

Igen fontos az is, hogy Magyarország éppen ott fekszik, ahol Európa éghajlatai és növényzeti tájai egymással találkoznak.

Az ország a három nagy európai táj sarkában átmeneti táj volna akkor is, ha a Kárpátok koszorúja nem övezné, mint ahogy a Lengyel-síkság átmenet az atlanti Német síkság és a kontinentális Orosz-tábla között. Az ország medence-jellege azonban az éghajlati különbségeket élessé és határozottá teszi.

Nyugat-Európa atlantikus lombos erdei közé oda ékeli az Alföld kontinentális pusztáit, ezeket viszont a Kárpátok erdős hátaival elválasztja az orosz pusztáktól. Így Magyarország, tájainak éles különbségei ellenére, egységes tájként emelkedik ki Európa térképéből. Nem kis büszkeséggel szoktuk elmondani, hogy hazánk bármilyen fizikai jelenséget ábrázoló Európa-térképen könnyen felismerhető.

Sajnos, nem mondhatjuk ezt már a nemzetiségek térképéről, mert azon hazánk mozaikszerű darabokra hullik széjjel. Az atlanti Nyugat-Európa a germán népek hazája. Dél-Európát a latin népek lakják, Kelet-Európát pedig a keleti szláv népek. E három nagy népi táj között húzódik végig Finnországtól Görögorszáig Köztes-Európa keskeny sávja, amelyben egy sereg apró néptörődék torlódott össze: finnek, észtek, lettek, litvánok, lengyelek és mazurok, ukránok, csehek, morvák, szlovákok, ruszinok, magyarok, szlovének, horvátok és szerbek, albánok, bolgárok, macedonok, görögök, hogy csak a leglényegesebbeket említsük. E változatos övezet kellős közepében nyert hazát a magyarság. Nem véletlen, hanem földrajzi és történelmi szükségszerűség folytán.

Európa népeinek megvan és mindenkor is megvolt a határozott igényük a tájjal szemben. A germán népek a lombos és kevert tűlevelű erdők lakói. A szlávok már a szárazabb és zordabb fenyveseket kedvelték inkább. A román népek a mediterrán tájakhoz ragaszkodnak.

Hazánk változatos tájain mindhárom árja népcsalád megtalálta a neki megfelelő tájakat. Róma provinciát csinált Pannoniából és Dáciából. A gótok, longobárdok és a többi germán népek a népvándorlások korában sorra átvonultak hazánkon s hosszabb-rövidebb időre tanyát vertek a Dunántúlon és Erdélyben. A honfoglalás korában szláv népek lakták hazánk valamennyi hegy- és dombvidékét. Ez volt az a hid, amelyen a délszlávok a Balkánra hatoltak. Később beszivárogtak a románok Erdélybe és telepítések útján sok német is került hazánkba, úgyhogy nemzetiségi térképünk híven tükrözi Európa minden nagy népcsaládját.

Az európai árja népek közül azonban egyetlen egynek sem volt kedve a Kárpátok medencéjének szívére, a pusztai Alföldet meg-

szállni, pedig a medence nagyszerű természeti egysége csak akkor érezthette volna összetartó erejét, államalkotó voltát. Csakhamar megérkeztek azonban a nagy népvándorlások keleti elindítói, az ázsiai puszták lakói is erre a földre. Őket a keleteurópai puszták széles öve vezette ide. Valamennyien az Alföldön állapodtak meg: a hunok, az avarok, a bolgárok, a magyarok, a kunok és utolsónak a mongolok. Elkalandoztak ugyan zsákmány után messze nyugatra és délre is, szállásterületüket azonban az Alföldön, vagy annak a környékén rendezték be. Ez által szükségszerűleg uraivá váltak a medencének, – az egész medencének, jóllehet annak nem minden táját kedvelték, nem is lakták.

Őseink nem vaktában vetődtek ide, hanem az országot előre kikémelelték. Előző kalandozásaik során már meg is fordultak benne. Különösen becses minékünk az az adat, amit a honfoglalás mondái őriztek meg számunkra: Árpád a következőképpen előre küldött Kusidot egyszersmind az ország kifürkészésével is megbizta. Meghagyta neki, hogy földet, fűvet s vizet hozzon magával mutatóba. És Kusid hozott is *fekete földet, selymes fűvet és édes vizet*. Mind olyasmit, ami egy tájat valamely állattartó, földművelő és halászó-pákászó nép előtt kedvessé tehet. Fenyő-ágot, tölgyfalombot nem vitt magával Kusid. Égbe nyúló bércekről nem számolt be. Ezek a honfoglaló magyarság szemében legfeljebb legyőzésre váró akadályok voltak. Tudjuk, hogy Árpád népe egy huzamban kelt át a Kárpátokon és első pihenőjét Munkácsnál tartotta, ahol kitérült előtte az Alföld végtelen síksága, az ígért földje.

A magyarság tájszemlélete ma sem változott meg. Az erdélyi bevonulás alkalmával gömöri palóc bakáim elborzadtak a táj „csúfságától”, valahányszor csak havasi legelőkön, vagy égbe nyúló fenyvesek között jártunk. „Nem terem itt meg még a zab sem”, adták meg a nagyon józan magyarázatát idegenkedésüknek. Csak a Székelyföld medencéibe érve derült fel az arcuk. Meg is jegyezték hamarosan; hogy „mégis csak tudja a magyar ember, hol érdemes lakni”. Ezt a tájszemléletet éneкли meg Petőfi is. „Mít nekem te zordon Kárpátoknak – Fenyvesekkel vadregényes tája! – Tán csodállak, ámde nem szeretlek, – Képzetem hegy-völgyedet nem járja. – Lenn az Alföld tengersík vidékén
– Ott vagyok honn, ott az én világom . . .”

Ezek a tájjal szemben megnyilvánuló érzelmi momentumok, amelyek azonban nagyon is gyakorlati alapon nyugszanak, szabták meg a magyarság szállásterületeinek elosztását az újonnan megszerzett hazában,

A nyolc törzs közül három a Kis Alföldön és a Dunántúlon helyezkedett el. A fejedelem törzsének szállás-területe a mai Somogy-, Fejér- és Pest-vármegye területén volt. Árpád maga a Csepel-szigeten székelt. Ez figyelemreméltó, mert Attila városa és az avar birodalom központja is az Alföld és a medence közepén volt. A magyar törzsek közül az Alföldön Ond törzse vert egyedül tanyát. A többi három törzs (kabarok törzsei, a Kende törzs és a Gyulák törzse) az Alföld peremeit szállotta meg.

Kétségtelen, hogy az egyes törzsek szállásterületeinek szétosztásában stratégiai szempontok mellett első sorban a gazdaságiak érvényesültek. A törzsek mind könnyen legeltethető és szántható mezőségi tájakon telepedtek meg, amelyeknek a talaja fekete mezőségi, vagy legalább sötét barna erdei talaj. A szürke talajú erdők tájait, a bükkösöket és fenyveseket a magyarság üresen hagyta.

A magyar nép ebben az időben költözködő pásztorkodást folytatott. Minden törzsnek és nemzetségnek megvolt a téli és a nyári legelő területe. Nyaranta a legmagasabb dombháton, löszös fennsíkron legeltettek. Télen viszont lehúzódtak a törzsek nyájaikkal együtt a mocsarak közé, ahol a jószág a hóban is talált legelni valót. Ezért az egyes törzsek szállásterületei szinte kivétel nélkül a folyók két oldalán helyezkedtek el. Huba és Lél törzse a Kis-Alföldet szállta meg a Duna mindkét oldalán. Szállásterülete túlnyúlt a mai országhatárokon be a Bécsi medencébe és elfoglalta Alsó-Ausztria mezőségi táját is. A fejedelem törzse ugyancsak a Duna mentén helyezkedett el; szállásterülete Somogytól a Zagyváig terjedt. Maga Árpád a Csepel-szigeten székelt. A Duna-mentén a legdélibb törzs Botondé volt. Ez a Duna és Dráva mocsarai között helyezkedett el.

A Felső Tisza, a Szamos és a Kraszna bonyolult vízi világa az Ecsedi láppal és a Szernye-mocsárral a Kende törzs téli szállása és egyben szállásterületének magja volt. A kabar törzsek nyári szállásai az Alföld északi peremein voltak. Téli szállásaik a Tisza mindkét partján feküdtek. A Tisza alföldi szakaszának

közepén, Csongrád és Békés megye táján volt Ond törzsének szállásterülete. A Gyulák törzse a Marosmentét ülte meg torkolatától fölfelé egészen a Maros mezőségi szakaszáig.

A *folyók* tehát elsőrendű szerepet tölthettek be a magyarság életében. Legrégibb tájneveink jórészt a folyókhoz is fűződnek. Ezek egy csoportja folyóközi fekvést fejez ki, mint Csallóköz, Rábaköz, Bodrogköz, stb. Magának az előző hazának tájneve, az Etelköz is folyóközi jelent és arra utal, hogy őseink már korábbi hazáikban is a folyók mentét szállták meg. A folyóközöknek megvolt az a nagy előnyük, hogy sokkal hatalmasabb ellenséges erők támadása idején is meg lehetett bennük húzódni. Szinte bevetetlen mocsárváratok lehetett bennük építeni.

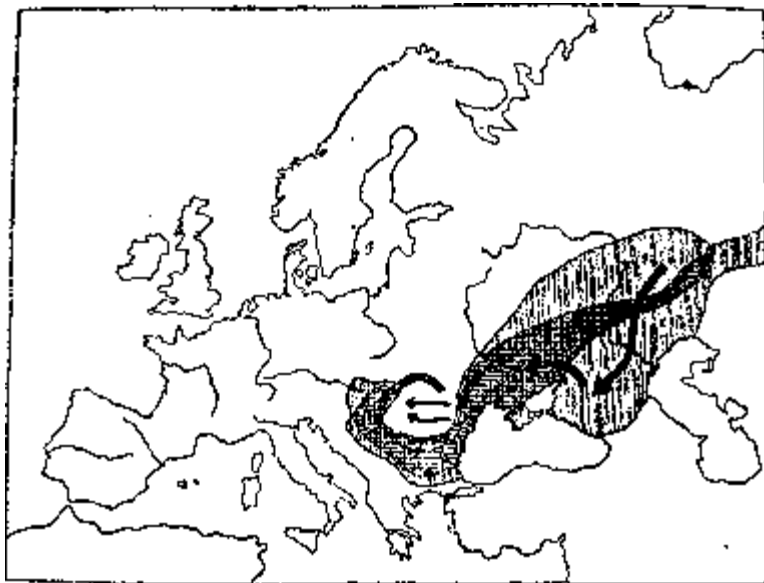
Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a magyarság, mint ugor eredetű nép, szívesen foglalkozott halászsattal is, és ez is a folyók mellé vonzotta népünket minden szállásterületén az Uraitól egészen a Dunáig.

A folyók a honfoglaló magyarok szemében a tájakat inkább összefogták, mint elválasztották. Evvel szemben a magyarság az *erdőkben* szétválasztó tájat látott. Az erdőket csak gyepűnek használták fel. Egyik legrégebbi tájnevünk: Erdély, Erdőelve, azaz Erdőtúl is erre utal. Az „elve” = túl szó már régen kihalt nyelvünkben és így Erdély neve mindenesetre sokkal ősi, mint a hasonló képzésű Dunántúl és Tiszántúl. Az erdőket a magyarság nem szállta meg, de azért a gyepűknek is megvolt a maguk gazdasági szerepe a nemzet életében a stratégiáin kívül is. Vadászterületek voltak.

A gyepűk között találunk azonban mocsarokat és pusztákat is. Ilyenek választották el az Ond-törzset a kabaroktól, a fejedelem, Botond és Gyulák törzsétől. Ez hazánknak legszárazabb, legpusztaibb tája. Ez gyepű maradt. Ezért tudta IV. Béla ide telepíteni a kunokat és a jászokat, akik szívesen is telepedtek ide, mert mint lovasnomádok vándorútjukban is a legszárazabb pusztákat kedvelték, amint azt évszázadokkal korábban az ugyancsak lovasnomád hunok és avarok is tették.

Más volt a helyzet a magyaroknál. A magyarság egy erdőlakó, halászó és vadászó finnugor nép, és egy lovasnomád bolgár-török nép összeolvadásából keletkezett. Szállásterületeit vándorútjain mindig a puszták szélein választotta meg, ahol a legelő

elég nedves és elég dús volt lassú járású szarvasmarhái és juhai részére is, s ahol a földet meg is művelhette. A dunamenti új hazában is ezek a szempontok irányították a magyar népet szállás-területeinek kiválasztásában. Itt is került a legpusztább tájakat és inkább az Alföld peremek és a Dunántúlt ülte meg.

A magyarság vándorútja és Kelet-Európa pusztai tájai.

(Gr. Teleki Pál után)

▲ nyilak a vándorlás irányát jelzik. A sötétten vonalkázott rész a szárazabb pusztákat, a világosabb pedig a nedvesebbeket jelenti.

A magyarság az új hazában már nem a természetes állapotban lévő nyers tájat talált. A honfoglalást megelőzőleg hazánk földjén már évszázadok óta laktak és dolgoztak népek. Gondoljunk csak arra a nagyarányú kultúrmunkára, amit a rómaiak Pannoniában és Dáciában végeztek! Gondoljunk a rómaiak városaira, földművelésére, szőlő-ültetvényeire, utaira, vízszabályozásaira és mocsár-lecsapolásaira, limes-sáncaira és azonnal kultúrterületet találunk magunk előtt, s nem ősvadont. Ez a magasfokú kultúra nem pusztult el nyomtalanul a népvándorlások dúlásai közepette sem. Dunántúli városaink jórésze a régi római városok

helyén, vagy mellettük épült, ami a település folytonosságát, vagy legalább is gyakori megújulását mutatja. Valamennyi püspökség, amit Szent István a Dunántúlon alapított, régi római város helyén volt.

Még inkább megmarad, ha lehanyagolt állapotban is, a földművelés ismerete, a szőlő-művelés stb. Megmaradtak az erdőirtások stb. Ilyenféle elvadult, de nem vad állapotban jutott az egykori Pannónia a magyarok kezére.

A magyarság tájformáló tevékenysége ekkor vette kezdetét ezen a földön, de ugyanekkor kezdődött a tájnak emberformáló hatása is a magyarságon. A kettő karöltve haladt, egyiket a másiktól elválasztani többé nem lehet.

A magyar nép erre a földre mint költözőkő pásztor nép érkezett. Szemében a legértékesebbek a legelő területek voltak, legkevésbé értékesek az erdők. Ezért a legelőt az erdő rovására igyekezett kiterjeszteni, amint azt minden pásztor nép teszi. Ennek legegyszerűbb módja az erdő felgyújtása. *A száraz talajú tölgyesek könnyen és tartósan kiirthatók. Ezért a magyarság számára települési akadályt nem jelentettek.* Már a honfoglaláskori szállásterületek között is találunk több olyat, amelynek talaja erdei származású. A későbbi terjeszkedés is a száraztalajú tölgyesek felé volt lehetséges. Ezért látjuk aztán később, amikor a magyarság számban megnövekedett, hogy legszélső kiterjedése összeesik a tölgy erdő kiterjedésével.

A Kárpátokban egymás fölött megtaláljuk a tölgy után a bükkösök és fenyvesek övezetét is. A középhegységek alacsonyabb, tölgyes részét még megszállták fokozatosan őseink, a bükkösök közé azonban már nem húzódtak fel. Azt meghagyták gyepeknek. Illetőleg nem bánták, ha ebben az övezetben más népek tanyáznak, mint a már itt talált szlovákok, avagy később a beszivárgott ruszinok és románok.

A magyarság elterjedésének tehát természeti határa van. Még pedig nagyon éles természeti határa. Lévától Kassáig a magyarság és a szlovákság népi határvonala évszázadok óta változatlan és állandó. Ez a vonal majdnem tökéletesen megegyezik a molyhos tölgy és még inkább a fekete gyűrűs juhar északi határával, és ezen kívül még néhány mediterrán és steppe növény határával, tehát valóban természeti vonal. Ez azonban nem jelenti

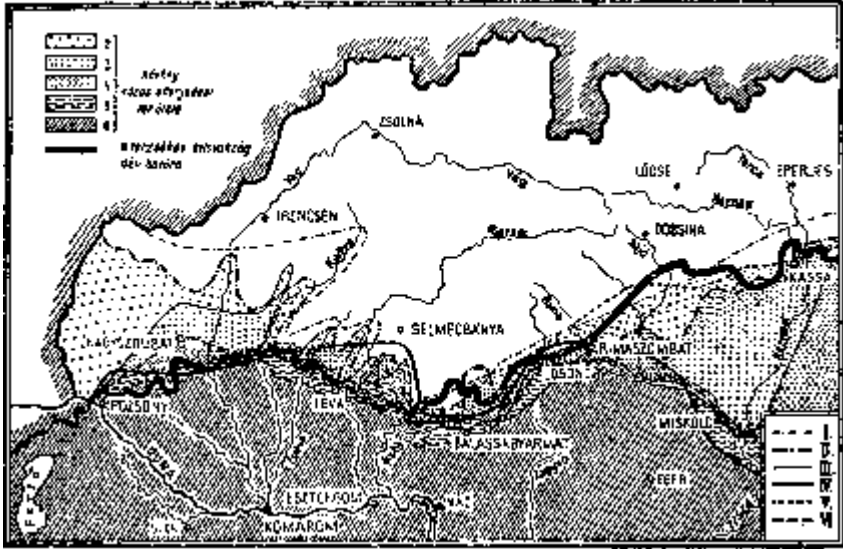
egyben azt is, hogy természetes országhatár, mert úgyszólván a színvonalak mentén követi a hegyek oldalát, sorra átszelve a hegyekről lefutó völgyeket. A völgyek alján magyarok laknak, felső részükben szlovákok, akiknek egyetlen útjuk a patak mentén vezet lefelé. Az új szlovák-magyar határ e szakaszon a nyelvhatáron fut. Mint országhatár a szó legrosszabb értelmében vett mesterséges határ, mert természetes életterüktől zárja el a völgyek magasabb részein élő falvakat.

Lényegesen más a helyzet ott, ahol széles folyóvölgyeken mélyen benyúlik az Alföld a felvidéki hegységek közé. Ilyen a Vág és a Hernád völgye. Itt azok a növények, amelyek a hegyek oldalában szinte egy vonalban érnek véget, széles területen fokozatosan maradnak el, mintegy jelezve, hogy itt a táj lassan változik. Ennek megfelelően a táj lakosságának sincsen élesen elhatárolva az élettere. Magyarság és szlovákság egyaránt magáénak vallhatja ezt a tájat, mert egyformán megtalálja benne a tájjal szemben táplált igényeit. Történelmi sors és a népi erők csökkenése, vagy megnövekedése szabja meg ezen a helyen, hogy melyik nemzetiség nyer tért a másik rovására. A XVI. század második felében a magyarság teljesen kitöltötte a Vág és a Nyitra vidékét egészen Nyitraig. Csak a várostól északra jelentek meg az első szlovák szigetek. A XIX. század elejére pedig a magyarság százados vérvesztésének következtében a szlovákság mélyen előretört és délfelé eljutott egészen Érsekújvárig. – Hasonlóképpen a Hernád völgyében a magyarság a XVI. század második felében egységes tömbben lakott Kassáig, azon felül pedig szlovák falvak között vegyesen felnyúlott majdnem Bártfáig. A XIX. századig a helyzet itt is megfordult és a szlovákság szigeteivel lenyúlott Kassa alá, Kassa fölött pedig csak szigetei maradtak a magyarságnak.

Hasonlóan helyezkedett el a magyarság az ország más tájain is, és népi erejének változása szerint növelte meg lakóterületét a szárazerdők tájában, illetőleg húzódott vissza a hegyekről lenyomuló nemzetiségek (ruszinok, románok) elől.

A magyarság erdőirtása kezdetben a legeltetés kedvéért történt. Szent István korától kezdve azonban mindinkább a földművelés kedvéért. A püspökségek, monostorok csakis a királyi birtokok rovására kaphattak birtokokat. Ezek pedig az egykori

gyepükön, jórészt erdős területeken feküdtek. Így a papoknak szükségszerűen erdőt kellett irtaniok ahhoz, hogy a földművelést megkezdhessék. Ők magukkal hozták az erdőirtás tudományát is, s megtanították arra a magyar népet, amely egyébként a földműveléshez a maga módján értett. Különösen a dunántúli tájak emelkedtek ki már ebben a korban is szántóföldi művelésükkel. Eb-

A törzsköös magyar és szlovák népesség nyelvhatára egybevetve a növényzeti határokkal. (Moesz és Körösi nyomán tervezte Kádár László és Glaser Lajos.)

- I. A molyhos törgy (*Quercus lanuginosa*),
- II. a forgó tövis (*Eryngium planum*),
- III. a gömbvirág (*Cephalaria transilvania*),
- IV. a magyar zsálya (*Salvia aethiopsis*),
- V. a fekete gyűrűs juhar (*Acer tataricum*),
- VI. a galaj (*Galium pedemontanum*) északi elterjedési határa. – Az árnyékolt területek a fenti növényfajok közül 2-nek, vagy többnek együttes előfordulását jelzik.

ben gazdaságtörténeti momentumok is szerepet játszottak, mert hiszen láttuk, hogy a római provincia virágzó kultúrájának a nyomai megmaradtak, de természeti okai is voltak, mert a bővebb csapadék és a változatos domborzat következtében itt több volt az erdőterület, mint az Alföldön. Mindezek az előnyök behozhatatlannak maradtak ezer esztendőn keresztül az ország többi tája szá-

mára, melyeknek művelése mindig egy fokkal alacsonyabb szinten maradt. Az Alföld a honfoglalás korában még sokkal inkább nyers táj volt, mint kultúrtáj. Gazdasági tradíciói nem voltak. Száraz éghajlata miatt jó része gyepű is maradt. A tatárdúlás és a törökhódoltság idején egyaránt legtöbbet szenvedett.

Éppen ilyen kevés hatása volt a magyarságnak ebben a korban a szoros települési területén kívül eső bükkös és fenyves hegységek tájára. De tévedés volna azt hinni, hogy ezek a tájak nem érezték a magyarság jelenlétét. A magyarság messze keletről magával hozta a pusztai népek politikai tehetségét, tudását és a keleti népeknek más népekkel szemben való türelmét és szimbiózisra való hajlamosságát. E nélkül a tulajdonság nélkül hasztalan is telepedett volna be a medence kellős közepébe, az idegen népek által lakott peremi tájakat uralma alatt megtartani nem tudta volna. Ez a szimbiotikus hajlam jutott kifejezésre István királynak fiához intézett intelmeiben s mint *Szent Istváni állameszme* vált a magyarság százados politikai hagyományává.

A magyarság, mint keleti rokonai valamennyien, bölcsen tudta azt, hogy egyoldalú gazdálkodás mellett önálló állami életet huzamosan fenntartani nem lehet s tudta azt is, hogy saját maga nem szívesen végez el minden munkát. A bányászatot, erdőmunkát, havasi pásztorkodás, stb. nem a magyar ember számára találták ki. Még a századok óta erdős területre szorult székelly is többre becsüli a kaszát, mint a fejszét, bár egyformán ért mindkettőnek a használatához. – A bányák sójára, ércére, az erdők fájára pedig a magyarságnak is époly szüksége van és volt minden időben, mint a kenyérben szűkölködő Felvidéknek az Alföld gabonájára. A Szent Istváni állameszme voltaképpen ennek a gazdasági komplementaritásnak államjogi kifejezése.

Amint az ország politikailag és gazdaságilag is egységessé vált, azonnal megkezdődött a gazdaságilag egymásra utalt tájak között az árúcsere, és megindult a tájak határán a vásár-városok keletkezése. Európa egyik legkifejezettebb vásárova jött létre az Alföld peremén. Itt találjuk legkimagaslóbb városaink egész sorát: Eger, Miskolc, Kassa, Nagyvárad, Arad, Temesvár stb. Ezek nem római romokon épült városok, nem is idegen telepések építették őket, mint pl. az erdélyi szász városokat, hanem a magyar nép hívta életre őket. Azért indultak fejlődésnek, mert a

magyarság egy kézben egysítette a különböző termelésű tájakat. Gyors fejlődésüket és jelentőségüket bizonyítja, hogy már a XI. században püspökségeket látunk a falaik között. Ezek izig-vérig magyar városok. E tulajdonságukat még sem szokták kiemelni, mert külsejükben közöttek helyet foglalnak el dunántúli „nyugateurópai” típusú városaink és az alföldi kertes városok között. Lassan az kezdett köztudattá válni, hogy az utóbbiak, amiket a külföldi írók gyakran egyszerűen óriás falvakkal neveznek, az igazi magyar városok, pedig legtöbbjükből hiányzik minden város egyik lényeges alkotó eleme: a vár. Hogy a magyar nép szemében milyen lényeges eleme a városnak épen a vár, azt magának a városnak a neve bizonyítja, eredetileg ugyanis várral ellátott helységeket jelent. Vásárvárosaink mind ilyenek voltak, a kertes városok azonban csak kivételesen. Meglehetett bennük a város másik két lényeges alkotó-eleme, a templom és a vásár. Egyik-másik a nevében is utal erre, mint pl. Hódmezővásárhely stb. A magyar nép sajátos településformái minden bizonnyal a vásárvárosok. A kertes városokkal és a velük szorosan összetartozó tanyayilággal a középkorban nálunk nem is találkozunk.

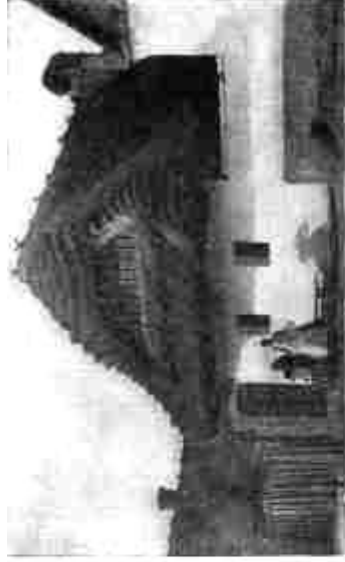
Mátyás koráig fokozatos fejlődés útján falvakkal sűrűn telezsórt, földművelő tájjá alakult át az ország. A szántók mellett a rétek és legelők is tekintélyes részét elfoglalták a földnek, már csak azért is, mert a folyók, mocsarak eredeti állapotukban voltak meg. Másrészt szükség is volt rájuk, hiszen nemzeti jövedelmünk kimagaslóan nagyobb része az állattenyésztésből származott. A magyar táj közben kultúrtájjá fejlődött. Sajnos a török-hódoltság következtében ebből a fejlődésből mireánk úgyszólván semmi sem maradt.

A honfoglalás óta Mátyás koráig eltelt 6 évszázad nem múlt el nyomtalanul a magyar nép feje fölött sem. Annyi új benyomással, annyi idegen népelemmel vándorlása közben sehol sem találkozott még a magyarság, mint dunamenti hazájában. Pedig már kezdettől fogva keverék nép volt.

A magyarság a hódolított népekkel házasságra lépett, amint ez a keleti népeknél általános szokás. Átvette eszközeiket, számára új fogalmakat, azok nevével együtt. A kisebb számú hódító nép a legtöbbször hamarosan átveszi a meghódított nép nyelvét, röviden beolvad. Ez történt a Balkánon közvetlenül előt-

23. Földház a Bodrogszéken

24. Pálóc ház (Börzsöny, Hout VII.)

25. Vasmegegyei ház (Dávidháza)

26. Gádoros ház (Gyulafejértől, Veszprém VIII.)

27. Alföldi ház (Szabolcs-sálsík, Pest vm.)

28. Bodrogközi konyha

29. Kemence takarékhelyzet (Nógrád-sípok, Nógrád vm.)

30. Gyimesi csángó falvár (Gyimesfelsőszék, Csík vm.)

31. Székely házak, fatorgott magyarkonyhai (Zetelaka, Udvarhely vm.)

tünk járt rokonainkkal, a bolgárokkal. Igen könnyen ez lett volna a magyarság sorsa is a Duna-medencében. Csakhogy bennünket az új hazában szláv, germán és román hatások egyszerre rohan-
tak meg. És ez volt a szerencsénk. Nyelvünk egyszerre dolgozta fel a háromféle jövevényszavakat. Közöttük megtarthatta nyelv-
nek szerkezetét és eredeti szókincsét, mint a nyelv alapját. Az el-
szlávosodás, elrománosodás és elgermánosodás veszélye egymást
ellensúlyozta.

A hatás természetesen kölcsönös volt. Magyar szavak is át-
vándoroltak a szomszéd népek nyelvkincsébe, magyar ismeretek
(katonai, gazdasági, ruházkodási stb.) gazdagították szomszéd-
daink tudását, magyar vér került nemzetiségeink ereibe. – Köz-
ben kölcsönös és állandó asszimiláció is folyt. A magyarság a
múlt században mindig csak azt hangsúlyozta, hogy a magyar
földnek csodálatosan nagy megmagyarosító ereje van s közben
nem akartunk tudomást venni a nemzetiségi vidékek „elnémult
harangjairól”, amelyek pedig arra figyelmeztettek, hogy ennek
az ellenkezője is igaz. Ahogy a magyar többségű területekre ve-
tődött idegen egy-kettőre magyarrá vált, éppenúgy elvesztette
magyarságát a nemzetiségi területekre vetődött magyar is.

Ugyanabban az időben, amikor nálunk az államosodás fo-
lyamata lejátszódott, az első és második évezred fordulóján ala-
kultak ki sorra a mai európai nemzetek – valamennyien hete-
rogén népelemekből: kelta, román és germán elemből keletkezett
a francia, az angolszász és az olasz nemzet. A spanyolnál később
még a mór-elem is segített többszínűvé tenni a keveredést, a
német nép szlávokat szívott fel magába, stb. stb. De Európa vala-
mennyi államalkotó tájában egy nyelvű, egységes nemzet alakult
ki alig egy évszázad leforgása alatt. Ezzel szemben hazánkban
ugyanekkor megszületett a többnyelvű nemzet a Szent Istváni el-
vek alapján. Hangsúlyoznunk kell, hogy a Szent Istváni elvek
nélkül sem jöhetett volna ezen a földön egy nyelvű nemzet létre,
mert a tájak közötti különbségek igen nagyok. Az asszimiláló
ereje tehát éppen nem Magyarországnak volt meg, hanem a
többi európai tájnak. Csakhogy az első és második évezred for-
dulóján alig jutott eszébe valakinek a népeket nyelvük szerint
számbavenni. A XIX. és XX. század fordulóján azonban évtize-
denként számonkérték minden egyes embertől a nemzetiségét

európszerte és az apró eltolódásokból téves következtetéseket vontak le: asszimiláló törekvést és képességet mutattak ki éppen abban az országban, ahol a nemzetiségek egy évezreden keresztül változatlanul megmaradhattak egymás mellett, bár közben állandó volt köztük a vérkeveredés.

E vérkeveredés a magyarság testi és lelki alkatára változtatólag hatott. Közelebb hozta az európai népekhez. A magyarság sajátos zárt helyzetében mégis megőrzött számos keleti sajátságot is testi és lelki vonatkozásban egyaránt. Ezek azok az erények, amelyekre mi magyarok legbüszkébbek szoktunk lenni, s amelyekről a külföldiek előtt is legismertebbek vagyunk. (Bátorság, kitartás, kardforgató-ügyesség, lóatermettség, lovagiasság, vendégszeretet, stb.) Vannak természetesen! köztük olyanok is, amelyek az európai népek szemében kárhozatosak s amiket magunk is elítélünk (tékozlás, Pató Pálos természet, szalmaláng, pompa kedvelés, rossz szomszédság – török átok, stb. stb.)”

Az európai *szellemi* irányzatok is sorra eljutottak a magyarsághoz. Azokat átvette, átdolgozta a maga számára, megtöltötte őket magyar tartalommal. Először átvettük a kereszténységet és a királyságot, mint európai intézményeket. Kivettük részünket a keresztes háborúból, a renaissance-ből, a felvilágosodásból s valamennyi európai politikai és művészeti áramlatból, amelyek mind hoztak valami újat a magyar földre, amelyek mind maguk is kaptak valamit a magyar földön, ami mássá, színe-sebber, változatosabbá tette őket.

A magyar táj az *újkorban* kétszer esett át nagyobb arányú változáson. A magyar föld és a magyar nép ekkor már annyira összeforrott, hogy nagyobb arányú megrázkódtatások, változások csak kívülről származó hatásokra érhatték őket. Az első nagy változás ideje a *török-hódoltság* kora volt, amely következményeivel mind máig erősen ható tényező hazánk életében. A második korszak a múlt és a jelen század építő kora.

A *török-hódoltság* korszakát bátran nevezhetjük a *pusztulás korszakának*. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy e korszak számos új vonással gazdagította a magyar tájat. Olyanokkal, amik nélkül ma már nehezen is tudjuk hazánkat elképzelni. Amerika felfedezésének következményei ez időtájt jelentkeztek minálunk. Megjelent Magyarországon a kukorica, amit az ország

legnagyobb részén amerikai származására való utalásképpen tengerinek neveztek el, de amit Erdélyben törökbúzának hívnak, arra való emlékezésül, hogy mihozzánk a törökök közvetítésével jutott el. Ma gazdaságilag és tájképileg egyik legfontosabb terményünk. A napraforgó ugyanezidőben érkezett meg Kanadából. Ma főleg a Nyírség jellemző növénye. Alföldünk legjellegzetesebb fája, az akác, szintén amerikai jövevény, és ez időben terjedt el, stb. Itt-ott a déligyümölcs megtelepítésével is kísérletezett a török. (Mandula-ligetek és füge-bokrok a Gellérthegyen.) Építkezett is a maga módján. Kevés építészeti műemlékünk között erősen számontartjuk Eger és Pécs minaretjét s a budai források fölé épített fürdőket.

De mindennél sokkal, de sokkal többet pusztult az ország a török hódoltság 150 éve alatt. Az Alföldről a helységek mind eltűntek, csak a folyók zugaiban meghúzódott halászfalvak tudták a hosszú bujdosás idejét átvészelni. Megmaradtak a vásárövi városai és várai is török fennhatóság alatt, s megmaradt egy-két nagyobb város, mint Kecskemét, Nagykőrös, amelynek népe elég gazdag és eszes volt ahhoz, hogy a gyakori hadjáratokból aránylag ép bőrrel szabaduljon. A lakosság leapadt, csaknem teljesen kiürült az Alföld és a déli Dunántúl, az ősi magyar területek. A magyar nép egy része elpusztult, másrésze elfutott, s ismét másokat rabszíjon hurcolt el a török. Ezt a veszteséget semmiképpen nem ellensúlyozhatták a hazánkba menekült rácok, jóllehet egy részük beállott hajdúnak s hamarosan beolvadt a magyarságba. Másrészük a Duna mentén telepedett meg, falvakban, városokban, fel egészen Komáromig.

Az ország elszegényedett, a gazdasági fejlődés megakadt. A táj elvadult. *Nem a természetes táj állott helyre, hanem annál sokkal sivárabb, pusztább táj keletkezett.* A szántókat felverte a gyom, a homokbuckákat a feltépett gyeptakarón át kikezdte a szél és „sivány homokság”-gá változtatta a Kiskunságot és Deliblátot.

Ez az általános pusztulás vezetett a török ki verése után a *lassú újjáépítés folyamatával a kertes városok és a tanyarendszer kialakulásához.*

Az elpusztult falvaknak csak csekély hányada épült újra. A környező falvából elmenekült lakosság maradványai együtte-

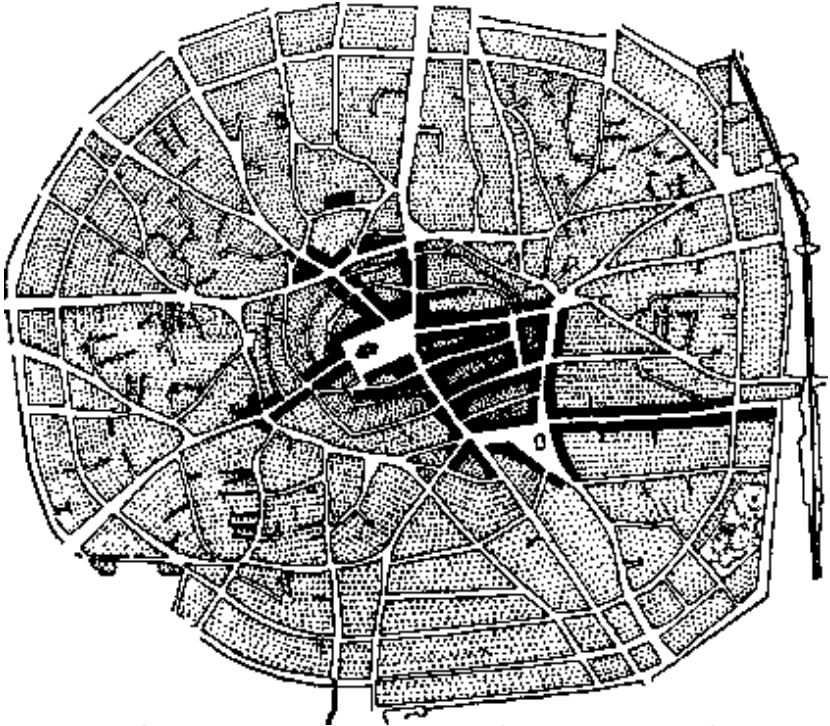
sen is csak *kis új-szállásokat* tudtak létesíteni. Ezekhez óriási határok tartoztak, amiket szilajpásztorkodás révén hasznosítottak. Az új telepek szabadon terjeszkedhettek a tér minden irányában. A helységek alaprajza többnyire szabályos kör lett, vagy kör-szelet, ha egyik oldalukkal folyópartnak támaszkodtak. Utcakejlődésük pedig állattartó életmódjuknak megfelelően alakult. A központból az utcák sugarasan ágaznak szét a világ minden tája felé. Ezekben a sugárutakban még sincsen az a szabályosság és mesterkélttség, ami a mérnöki tervezés alapján készült városalaprajzokat jellemzi, ahol sugárutak és közutak keresztezik egymást. Az alföldi városok sugárútjai észrevétlenül hajlanak át a körutakba. Ezzel biztosítják azt, hogy a város bármely pontjáról a legrövidebb úton el lehet jutni a város bármely más pontjára. De szükségesek is voltak ezek az utcák a naponta kijáró csordák miatt, amiket hajnalban a község minden házából szedett össze a csordás, s időnkint más és más irányban hajtott ki a legelőre. Mennél inkább közeledett a csorda belülről jövet a falu széle felé, annál jobban nőtt, tehát annál szélesebb útra volt szüksége. Ezért a sugárutak a város széle felé tölcészerűen szélesednek. A végtelenbe nyíló utcák és fő-utcák mellett jellemzőek az üres tereket kitöltő zsák-utcák, a „zug”-ok is.

A helységet rendszerint kert, palánk vette körül, hogy a szabadon járó lábas jószág a vetések közé ne szabaduljon. Innen nevezzük alföldi városainkat kertes városoknak. A várost kívülről körülvette a kertség a szérüs kertekkel, a jószágtartásra való ólas kertekkel és a szőlőt, gyümölcsöt, zöldséget termő bánom-kertekkel, „lógerekkel”, vagy szőlőkkel. Rajtuk túl következtek a belső legelők, majd a szántók s a határ legtávolabbi részén a külső legelők. Legszebb példái ennek a hajdúvárosok.

A szilajpásztorkodás megszűnése és a földművelésre való áttérés szükségyszerűen magával hozta a tanyarendszer megszületését. Nem alakulhatott azonban ki a tanyarendszer ott, ahol közbirtokosság, illetőleg közös gazdálkodás volt nyomás kényszerrel. Csak a közös gazdálkodás megszűnése és a földeknek öröklajdonba való átmenése után lehetett azokra tanyát építeni. Ugyanígy gátlólag hatott a tanyák megépítésére a határ tagosítatlan volta. Megfigyelhető még ma is, hogy egy-egy tagosítás meggyorsítja, illetőleg kiváltja a tanyásodás folyamatát.

A tanyarendszert mint alföldi településünk átkos különlegességét szokták emlegetni. Közigazgatási, művelődési, közegészségi, stb. szempontból valóban igen nagy nehézséget jelent a tanyarendszer, főleg a közlekedés nehézségei miatt, mert a

V Á R O S I T E L E P Ű L É S K I S V Á R O S I T E L E P Ű L É S É S F A L U S I T E L E P Ű L É S

Alföldi kertés város: Hajdudorog. Györffy István és Mendöl Tibor után.

kőben szegény Alföldön az útépités a legnehezebb kérdések közé tartozik. Ugyanakkor azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy földművelési szempontból a legideálisabb helyzetet teremti meg a tanyarendszer, mert a földjén lakó gazda látástól vakulásig minden idejét földjének művelésére fordíthatja.

Alföldi tanyáink a legszorosabb szimbiózisban állanak a városukkal. Kezdetben a városlakó gazda épít tanyát a maga

számára, ahová a nyári munkaidőben kiköltözik, hogy télen ismét a városban lakják. A jószágot azonban kint tartja a tanyán télen át is. Ezért a tanya lassankint állandóan lakott helyé is változik. Rendszerint a gazda fia költözik ki a családjával a tanyára, vagy külön tanyást fogadnak. Igen sok helyen meg azt láthatjuk, hogy a feltörekvő nincstelének először tanyát vásárolnak maguknak s csak később szereznek a városban is házat. Így lassankint önálló tanyai lakosság alakul ki, amelynek a várossal való kapcsolatai igen lazák.

Az Alföld tanyavilágának növekvő népessége már nem vezethetett többé az eredeti falu-rendszer kialakulására. A falu szerepe fokozatosan megoszlott az óriási határu város és tanyavilága között. Így váltak az alföldi kertes városok túlnyomó nagy részükben falusias külsejűekké és lettek a külföld szemében óriási falvak. Pedig az alföldi parasztvárosok a város szerepét is betöltik. Belsejükben valóban városias külsejű házakat, üzleteket, templomokat, iskolákat és hivatalokat látunk. Lakosságuk között is olyan arányban szerepel a városi elem, mint más megfelelő nagyságú tájban egy-egy város népessége aránylik a környező falvak népességéhez. Vannak parasztvárosaink között olyanok, amelyek egy-egy kis várost helyettesítenek. Ezek környéke saját határukra korlátozódik. Vannak viszont mások, amelyek valóban nagyvárosok, mint például Szeged, Debrecen, vagy Kecskemét. Ezek már távoli környékre is vonzó hatást gyakorolnak. Kívülről befelé haladva ezekben a városokban a falusias külsejű városrészt kisvárosi jelleg váltja fel, míg a város szívében igazi nagyvárosi kép fogadja az embert. Mindezek az övek a kertes városok alaprajzának megfelelően körkörösen követik egymást. Az egykori kertségek helyét pedig nagy területet igénylő középületek, pályaudvarok, kaszárnyák és ipartelepek, gyárak foglalják el.

Mondottuk már, hogy a tanyavilág és a kertes városok területe a török-hódoltság területére korlátozódik. Most hozzá kell ehhez még azt is tennünk, hogy annak is csak arra a részére, amelyiken a magyarságnak módjában volt régi birtokait visszafoglalni. Az Alföld déli részére, a Bácskába és Temesközbe a bécsi kormány az őslakosságot nem engedte vissza. Helyettük Európa minden részéről toborzott idegeneket telepített le mér-

női tervek szerint épült, sakktáblaalaprajzú falvakba. Itt nincs tanyavilág s nincsen kertes város.

A török kiszorítása után megindult az újjáépítés munkája is. Állami támogatással először az elnemzetietlenített déalföldi tájakon kezdték meg a folyók szabályozását, mocsarak lecsapolását és hajózácsatornák építését (Ferenc-csatorna, Bega-csatorna), hogy ezen tájak terményeit értékesíteni is lehessen.

Csakhamar beköszöntött azonban az egész országban is a gazdasági átalakulás, *az építés korszaka*. A politikai elnyomás ellenére magyar irányítással, magyar munkával és magyar nyelvetterületeken folyt ez elsősorban. A legnagyobb magyar, Széchenyi István gróf állott a munka élén. Fejlődésünk ugyanakkor általános európai jelenség is volt. Az *iparosodás és a városiasodás korszaka ez Európában*. Voltaképpen a gőzgép feltalálása hozta meg világszerte a forradalmi erejű átalakításokat a tájakban.

Óriási az átalakulás hazánkban is. Az a vékony és gyorsan eloszló füstfátyol, amit Széchenyi hajója rajzolt a magyar égboltra, egy új korszak beköszöntését jelentette a magyar táj életében. Szorosabban bekapcsolódtunk az európai gazdasági élet vérkeringésébe. A gőzhajózással, a vasutak és köves utak építésével megindulhatott a tömegáru termelés is. Ezzel egy másik európai áramlat is érvényesült hazánk gazdasági életében: az általános mezőgazdasági fejlődés.

Hazánk az egész új- és középkoron át a legkülső állattenyésztő övbe tartozott. A múlt század folyamán lépett be a külterjes földművelés zónájába. Ekkor vált az Alföld „aranykalászos rónasággá” és Európa éléskamrájává. Minden talpalatnyi helyet felhasználtunk a búzatermelés érdekében, nem egyszer kevés előrelátással. A legelőket feltörtük. A mocsarakat lecsapoltuk s a helyükbe búzát vetettünk. Ezzel eltűntek az alföldi vadászterületek s a legények kalapja mellől elmaradt a darutoll. Kifogytak a folyókból a halak, az egykori vízi világgal együtt eltűnt a magyar életnek századokon át jellegzetes alakja, a pákász is. A csikós, gulyás, kondás pedig hovatovább csak idegenforgalmi látványosságnak maradt meg Bugacon és a Hortobágyon.

Még a múlt század első felében megindult azonban az állattenyésztés újabb irányú fejlődése is. A lóállomány nemesi-

téae még Széchenyi nevéhez fűződik, ősi racka-juhállományunkat a merinói birkával cseréltük fel. A búzakonjunktura és különösen az ausztráliai gyapjúnak a nyugati piacokon való megjelenése a múlt század nyolcvanas éveiben egyszersmindenkorra véget is vetett az alföldi és dunántúli juhászaiknak.

Szarvasmarha-állományunk lassankint ugyancsak kicserélődött az istállózás elterjedésével. Azt a világhírű magyar szarvasmarhát, amely ebben a hazában fejlődött oly pompás állattá keletről hozott kisebb öséből, kiszorította a nyugatról betelepített pirostarka tehén.

Ma elérkeztünk egy újabb fejlődési fokozathoz: *a belterjes állattenyésztéshez*. Körülbelül a századforduló óta érezhető nálunk, hogy az állattenyésztés kezdi visszanyerni a földműveléssel szemben elvesztett elsőbbségét. Mint minden európai áramlat, ez is nyugatról keletre halad át hazánkon. Előbb a Dunántúlon rendeztek be tejgazdaságokat, sertésenyésztő telepeket, tyúkfarmokat, stb. s úgy hömpölyög fokozatosan, vagy időnkint ugrásszerűen egyik tájról a másikra, kelet felé. A tenyésztés sok esetben szükségszerűen (yorkshirei sertés), máskor meg feleslegesen (rhode-islandi baromfi, stb.) az állatfajták kicserélésével is jár. Az állattenyésztés szükségképen vonta maga után a takarmány igényt, ami ismét a mesterséges kaszálók és rétek (zöld-mezőgazdálkodás) meghonosítására vezetett és új vonást hozott a magyar tájak képébe.

Elérte hazánkat az *iparosodás* és a *városiasodás* szele is. Amint az Alföldön épített utak voltak, megjelentek a jobb építőanyagok. Azt az anyagot, amit eddig vertfal vagy vályog formájában használtak fel a házak építésére, most már, amióta a vasút a szenet mindenüvé elvihette, téglává égetik. Nagyobb, kényelmesebb és tartósabb házakat építhetnek. Csaknem minden falu végén megjelent a téglagyár is az agyaggödrök mellett s ma már a füstölő gyárképmény ugyanúgy hozzátartozik az alföldi falvak képéhez, akárcsak a templomtorony. Ugyanez az ok azonban a szélmalomok, szárazmalomok és hajómalomok alkonyát is jelentette, mert nem állhatták a versenyt a jobban és olcsóbban őrölő gőzmalomokkal szemben. Gyökeres változást jelentett a lecsapolás a falvak képében. Eltűnt az Alföldről a nád, a magyarságnak századokon át volt fedőanyaga. Eleinte, a búzakur-

szak virágzásakor, szalmatetővel pótolták. Ez azonban tökéletlennek bizonyult s hamarosan háttérbe szorította a piros cseréptető, amit a téglagyárak szolgáltattak. Újabban már ez is kezd tért veszteni a szürke palatetővel szemben, amit viszont már a gyáripár szór szét országsherte. Ma a falvak képe époly rohamosan módosul, mint a környezetüké.

Még nagyobb a változás a városokban. Ezek az utolsó száz év alatt megtizszerezték, megsokszorozták lakosságuk számát a gyáripár révén. Európai értelemben vett nagyvárosunk ugyan csak egy van: a főváros. Kisebb ipari centrumok azonban országsherte képződtek. Hazánkban az iparosodást hátráltatja, hogy a bányászat nyersanyagai és fűtőanyagai aránylag gyéren állanak rendelkezésre. A nyugatias jellemvonást a bányák és ipartelepek révén mégis elég sok helyen megtaláljuk. (Tatabánya, Pécs, Diósgyőr, ózd, Resica, Nagybánya, stb.) Az ipartelepek fűstös levegőjükkel, gyáraikkal és munkáslakásaikkal eltörülhetetlen szürke foltokat jelentenek már a magyar tájak képében. Meglétükre emlékeztetnek még a messzi tájak szántó-földjeiből kimeredő távvezetékek is, amelyek az ipari áramot, a világítást, a telefont, távirót viszik szét hovatovább a legkisebb falvakba is.

Itt kell megemlékeznünk a magyar geológusok által felállított fűrotornyokról is, amelyek artézi vizet, földgázt és kőolajat hoztak felszínre s közvetlenül meg közvetve egyaránt lényeges alkotóivá váltak a magyar tájaknak.

S végül mindez az ipari fejlődés visszahat magára a mezőgazdaságra is. A hatás kettős: egyrészt gépeket s műtrágyát gyárt és ezekkel megkönnyíti a termelést, megsokszorozza a termelést, másrészt fogyasztó közönséget teremt, ami megint intenzívebbé teszi a termelést. A főváros körül, de még egyes nagyobb városaink körül is a legbelterjesebb kertgazdaságot láthatjuk ma már (bolgár kertészet), ami a városi népet friss zöldséggel, virággal, gyümölcscsel látja el. Kissé távolabb meg a tejellátásról gondoskodnak tehenészetek. Ezzel kapcsolatos a múlt századokban elvadult futóhomokterületeinknek szőlővel s gyümölcscsel (barack, körte, cseresznye, alma) való beültetése. Ma már nagysherű kultúrtáj a Kiskunság, a Deliblát és a Nyírség egyaránt.

A mezőgazdaság fejlődése mostanában érkezett el legújabb

stádiumához, az intenzív szántóföldi műveléshez. A Dunántúlon jórészt már meg is valósult, a Tiszántúl száraz éghajlata és a lecsapolásokkal elrontott szikes talajai azonban szükségessé tették az öntöző rendszerek kiépítését. Ez ma van folyamatban. Az árvízgátak és a vasúti töltések mellett már az öntözőcsatornák töltései is megszakítják a Tiszántúl teljes síkságát. A Hortobágyon már a rizst is termelik s ha a csatornák elkészültével üzembe helyezik az öntözőműveket, akkor a magyar nép újra átrendezi életmódját egy más, jövedelmezőbb termelés érdekében, amint azt már annyiszor tette akarva, vagy akaratlan.

Szürgallér motívuma.

Harmadik fejezet

A MAGYARSÁG NÉPRAJZI CSOPORTJAI

Írta
GUNDA BÉLA

1. A magyarság ősi néprétegét, az ú. n. magyar-ugorságot kb. időszámításunk kezdetén a Volga könyökétől keletre, a Káma és Bjelaja folyók alsó vízvidékén elterülő ugor őshazából a népvándorlás egy korai hulláma elsodorta legközelebbi nyelvrokainaktól: a voguloktól és osztyákoktól. A magyarok déli irányba mentek s a keletről előretörő bolgár-törökség politikai és gazdasági hatalmába kerülve velük vérségileg összekeveredtek s jórészt átvették azoknak a földrajzi viszonyoktól is rájuk kényszerített műveltségi formáját. A vogulok és osztyákok a XI-XII. században, de lehet, hogy már előbb is, átköltöztek az Ural hegység keleti oldalára az Ob északi és az Irtis folyó vízvidékére és új hazájukban ősszibériai, eszkimóid jellegű néphe olvadtak bele. Közel kétezer év után elsősorban nyelvünk szerkezete, szókincsünk bizonyos rétege (*eb, vaj, ház, apa, anya, szem*, stb.) emlékeztet arra, hogy egykor velük éltünk a mai Keletoroszország földjén.

A vadászattal, halászattal foglalkozó magyar-ugorság a bolgár-török vérkeveredéssel, politikai és gazdasági szervezettel *magyarrá* formálódva, mint harcos lovas nomád nép jelenik meg a délorosz sztyeppéken s vesz részt az európai történelem alakításában. A földművelést szláv rabszolgákkal végezteti, velük halásztat; a magyarság inkább állatait (ló, szarvasmarha, sertés, juh) gondozza, melyek számától nemcsak gazdasági helyzete, hanem politikai hatalma és ereje is függ. Műveltségének szellemi alapjait

az ázsiai nomád népeket jellemző formák határozzák meg: a származástudatához tartozó totemizmus, a loáldozat különböző formája, a lovas temetkezés, a karizmatikus uralkodói intézmény, a sámánság szerepe, stb. Az ázsiai nomádság világelképzelése él benne, amely nemcsak szellemi alkatát, hanem népeket organizáló, területeket foglaló politikai hajlamát is befolyásolja.

Műveltségének, társadalmi és politikai alkatának megfelelően szállja meg a magyarság a IX. század végén a Kárpátok medencéjét. Ott települ le, ahol állatainak jó legelőterületet talál; így a Dunántúl keleti részén, a Kis- és Nagyalföldön, az erdélyi Mezőségeken. A homokos területeket lehetőleg elkerüli s nem nyomul be az aljnövényzetnélküli bükkerdők területére sem.

A honfoglaló magyarság műveltségének képét lényegileg egységesnek kell tartanunk. Nemcsak a honfoglalás idején érvényesültek benne a nomád vonások, hanem még a későbbi századokban is. Mindezek természetesen a kereszténység meggyökeresedésével, az új társadalmi, gazdasági formák és intézmények (nemesség és jobbágyság, királyi birtokok, stb.) kialakulásával, a német és szláv érintkezésekkel, fokozatosan halványulnak. A műveltség néprajzi értelemben is az európai formákhoz igazodik, a földrajzi, társadalmi viszonyoknak megfelelően tagoldódik, alakul, de a felszínen a mai napig elő-előbukkan ősi műveltségünk egy-egy darabja s népi magatartásunkban megnyilvánulnak a keleti erők.

Népi műveltségünk alakulási folyamatát ma még részleteiben nem ismerjük. Így néprajzi csoportjaink bemutatásánál történeti szempontokat alig érvényesíthetünk. A legtöbbször meg kell elégednünk a mai helyzet felvázolásával. A nehézséget fokozza az, hogy a nép és műveltség alakulása nem párhuzamos egymással. A politikai események miatt a magyarság száma egy-egy területen nem egyszer megritkult, a magyar tájat idegen telepések foglalták el. De a tájban a régi műveltségi elemek, formák mégis fennmaradtak. Népeket, népcsoportokat éltek és élnek túl. A műveltségi határok és néphatárok gyakran keresztezik egymást s nem haladnak mindig egymást fedve a nyelvi, nyelvjárási és rassz határokkal. Eppen ezekből a jelenségekből adódó kérdések nyitottak meg szinte beláthatatlan kutatási távlatokat a legmodernebb néprajzi törekvésnek, a kultúrmorfoló-

giának. Mielőtt azonban néhány idetartozó kérdésre rátérnénk, lássuk a magyar föld népcsoportjainak elhelyezkedését, úgy ahogy az ma kibontakozik előttünk.

2. Földrajzi, történelmi, gazdasági és társadalmi okok következménye, hogy a magyar népi műveltségen belül bizonyos szintfoltokat, jellegzetes területeket láthatunk, ethnikai csoportokat különböztethetünk meg. Egyik terület viseletével, a másik építkezésével, faluformáival tűnik ki. Egyik helyen gazdag népművészetet, himzéseket, faragásokat találunk, míg másutt az ünnepi szokások élnek elevebben. Általában a magyarságnál is azt vehetjük észre, hogy a zártabb földrajzi területen élő népcsoportok (palóc, székely, stb.) jobban őrzik hagyományait, mint a forgalmas útvonalak, ipartelepek hatáskörében fekvő falvak. Noha itt is vannak kivételek. Több néprajzi jellegzetességet találunk a pásztorok, mint a földmivesek között. Különösen becses néprajzi anyag tárul elénk azokban az erdélyi székely falvakban, amelyeknek népe a hegyek közé zárva erdei munkával, fafeldolgozással foglalkozik. Igen gyakran a vallási viszonyok is hatással vannak a néprajzi állapotra: a róm. kat. falvakban elevebben élnek egyes ünnepnapokhoz fűződő szokások, mint a protestáns vidékeken. Tapaszthatjuk, hogy a vallási viszonyok őriznek meg bizonyos néprajzi jelenséget: pl. az Alföld északi részének görög katolikus magyar falvaiban az olajjal készített böjti eledelekkel a főzés-sütés tudományának sokkal több ősi emléke konzerválódott, mint a görög katolikusok között élő protestánsoknál. Természetesen az általános gazdasági helyzet is nagyon befolyásolja a néprajzi jellemvonások alakulásán változását. A szegénységnek kevésbé van alkalmja és módja arra, hogy megszabaduljon hagyományos kultúrjavitól (noha gyakran lelkileg már elszakadt tőlük), mint a módosabb parasztságnak. Különösen a múlt századvégi gazdasági fellendülés okozta a színes, gazdag népviseleti szigeteket (Sárköz, Kalocsa vidéke) kialakulását. Az ősi jellegű ruhadarabok átalakultak, színesebbek lettek, de természetesen az ünnepi viselet s nem a munkaruhák. Az anyagi műveltség változásával nem minden esetben jár együtt a szellemi hagyományok pusztulása, átalakulása. Általában azt látjuk, hogy a szellemi hagyományok sokkal szorosabban kap-

csolódnak a parasztság lelkivilágához, egész életformájához, mint az anyagi kultúrjává. Az a paraszt, ki már modern vaskével szánt, kinek többszobás lakása van s rádió mellett ül a gazdakörben, szántás közben még szívesen végez olyan varázscselekményeket, amelyek a bő termést biztosítják s új, modern házának építésénél sem felejtkeznek el az építőáldozat valamilyen enyhébb formájának alkalmazásáról. Természetesen napról-napra mindjobban láthatjuk a régi és az új világ összetalálkozását, amelynek talán legzebb példája az, amikor a magyar földműves újságot olvas, gazdasági szakkönyvek vannak az asztalán, bátorhangú politikai szónoklatot mond, de azért még a lakodalmakban ősi rigmusokat szaval, s ujjongva vesz részt a pogány eredetű szertartásokban, amelyek nélkül életét -szintelennek és fakónak érezné.

Az *Ormányság* Baranya megyének tölgyerdős, a Dráva és a Feketevíz kiöntéseitől gyakran ellepett vadvízes területe. Nevének eredetét a nyelvészek máig sem fejtették meg teljes bizonyossággal. Az egyik nézet szerint erdőséget jelent, míg mások azt vallják, hogy a vizes területekből kiálló földhátak, az ú. n. *ormágyok* vagy *ormányok* után kapta nevét. Az ormánysági nép a múltban halászatból, pásztorkodásból, hamuzsírforrásból, stb. élt. A vizes területen földművelést folytatni nem igen lehetett. 1690-ben Adorjásnak csak egy hold szántóföldje volt. A víz miatt hatalmas tölgyfagerendákra építették sövényből font egyszerű házaikat, amelyeket szükség esetén tovább is lehetett vonszolni. A ház alá fahengereket csúsztattak s azon görgették tovább a házat, sőt a templomot is. A múlt század végén megtalálhatuk a család és házközösség nyomait. A fiatalok nem váltak szét, hanem a szülők irányításával közösen gazdálkodtak. A fiatal házaspárok részére külön hálókaimarák épültek az udvaron. A rendre, a fegyelemre a család feje vigyázott. A menyecskék nem ülhettek le az asztal mellé, hanem állva, csak uruk válla fölött kanalazhatták az ételt. Az ormánysági asszonyok ügyesek a kender és len feldolgozásában. A hófehér szoknya (*bikla, kebel*), a *tászlínyos imög*, a férfiak, nők ujjatlan mellényhez hasonló nyakig gombolt bársony *csuhája* a népviselet ma már alig látható ékességei. A sok változatos ruhadarab egyike-másika még a népdalokba is belekerült. A kanászok viseletéről így emlékezik meg az ormánysági népdal:

Karikós a vadkörtefa virága,
 Karikós a kanászlegény gatyája,
 Karikós a kanászlegény gatyája,
 Kilátszik a tűrött szárú csizmája.

Az ormánysági nép eszközei között sok a balkáni jellegű egyszerű tárgy (főleg konyhaeszköz). Református magyarsága azonban délről jövő családi, társadalmi, ünnepi, stb. szokásokat nem szívott magába.

Néprajzilag sok rokon vonást fedezhetünk fel az ormányságiak és a szlavóniai magyarok között. Szerém- és Verőce megye négy falujában (Kórógy, Haraszi, Szentlászló, Rétfalu) húzódik meg a honfoglaló magyarság egy kis töredéke. A szlavóniai magyarság nagy része a nehéz történeti idők folyamán elpusztult vagy beolvadt a környező szlávokba. A négy magyar falu lakossága főleg halászzal és állattenyésztéssel foglalkozik. A XIX. század második felében újabb magyar bevándorlás történt Szlavóniában az ország különböző (Győr, Zala, Somogy m.) területeiről.

A *somogyi magyarság* néprajzi jellegére az erdei pásztorokodás nyomja rá bélyegét. A nagykiterjedésű tölgyesekben kanászok húzódtak meg. A Kapóstól délre elterülő dombos Zselicség kanászait már a XII. században említik s külön imaházat is emelnek részükre. A somogyi és a szomszédos zalai pásztorok kiváló faragók. Spanyolozással készített borotva tartóik, tükröseik, gyufatartóik, karcolt díszítésű kobakjaik népművészetünk egyik legszebb darabjai. Csököly, Szenna, Karád, Törökkoppány, Koppányszántó, Iharosberény a somogyi földműves réteg, a *pógárság* legjellegzetesebb falvai. Népviselete változatos. Kiemeljük itt a csökölyi nők fejviseletét: a fejet takaró lepelszerű *férevetőt*, a díszes kapcsos *pruszlit*. Törökkoppány környékén *pillangós főkötket* hordanak. Karád vidékén feltűnik a *pillangós főköttől* alól kilátszó számtalan ágba laposan fonott haj. A menyasszony a vőlegényt húsz-huszonöt pár gatyával ajándékozta meg. Meg kell említenünk a buzsáki himzést, a törökkoppányi fehérvarrást.

A zalai *Göcsej* és *Hetes*, a vasi *Alsóörség* néprajzi jellegzetességeit nehéz elválasztani egymástól. A Zala és a Válicka fo-

A lankák között elterülő kilencven apró göcseji falu zártabb, utakkal jobban tagolt, mint az őrség szeres települése. Az Őrségben *egy-egy falu több, egymástól távol* eső házcsoportból, u. n. szerből áll. A göcseji szerek és végek („*asuszer*”, „*fösüvég*”) a falu alsó vagy felső részét jelzik. A szereket az egyes ott lakó nagyobb családokról is elnevezhetik. A három területen még termelik a hajdinát. Az agyagos dombhátak kiválóan kedveznek a hajdina termesztésének. A hajdinából kását, lepény szerű prószát, pogácsát készítenek. A hajdinalevesnek *disznótetű* leves a neve. A hajdina feldolgozásának érdekes mozzanata a *kohasztás* vagy *lükülés*, amikor mozsárban vagy lüküben hántják a magot, hogy kijöjjen köpűjéből. Jellegzetes udvarforma a kerített udvar. A kerített udvarnál a telket három vagy négy oldalról körülzárják a szorosán egymás mellé épített lakó- és gazdasági épületek. A gazdasági épületek között feltűnik az egyosztatú, gerendafalú, gyakran emeletes *kástu*. A *kástu*-ban gabonát, kisebb mezőgazdasági eszközöket tartanak. A *kástu* az ügyeskező göcseji ember faragókamrája. Területünk népét a legújabb időkig patriarchális élet jellemezte. A család legidősebb tagját tartották a *ház gazdájának*. Ő intézkedett, fizette az adót, beszerezte a szükséges használati holmikat. Este ő adta ki a rangban utána következőnek a másnap végzendő munkára a parancsot. De ő maga nemigen dolgozott, csak „küllebb-bellebb járt.” Étkezéskor a hús szétosztása az ő kötelessége volt. A göcseji, őrségi menyecskék az anyós szigorú felügyelete alatt állanak s a kenyérsütést felváltva végzik.

A göcseji, hetési nép hitvilágának különös alakja a *födi ördög*, a *szépasszony*, a *födi piciny*, a *csordás farkas*. A csordás farkas farkassá változott ember, aki lopással szerzi meg kenyérét. Olyan ember változhat csordás farkassá, akit a karácsony előtti napon készített abroncon háromszor vagy hétszer keresztüldugnak. Göcsejben és az Alsóőrségben fennmaradt a *regölés*: a téli napforduló pogány ünnepeinek emléke.

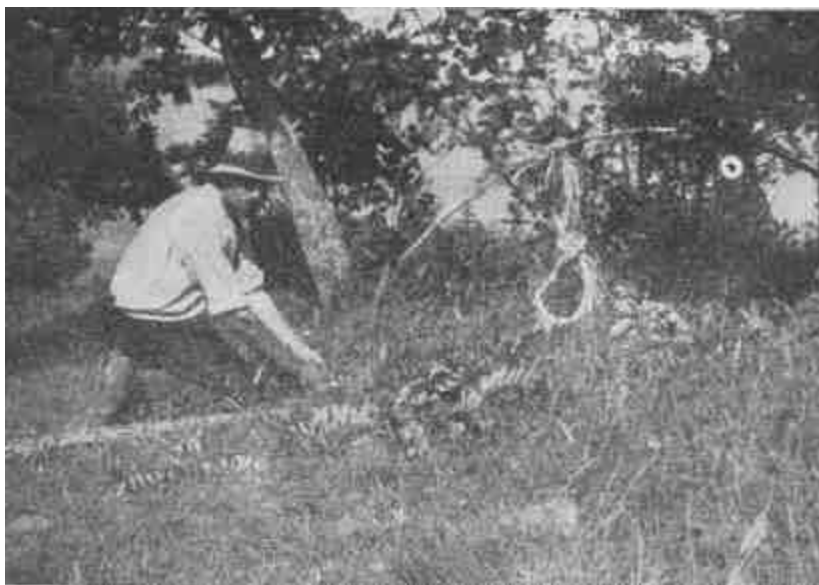
Göcsej központja Nova, az Alsóőrségé Őriszentpéter. Göcsej valószínűleg ősi besenyő telep. Az őrségiek a honfoglalás után a nyugati határszélre telepített határőrök ivadékai. A határőrök leszármazottainak egy másik csoportja *Felsőőr* négy falujában (Felsőőr, Alsóőr, Őrsziget, Jobbágyi) él. Ezek a falvak ma

32. Ijas ürgefogó csapda
(Torökkoppány, Somogy vm.)

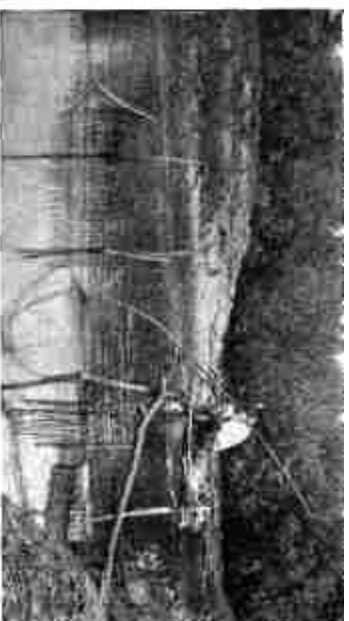
33. Madárfogó hurok
(Hánykóvica, Beregi közíig
kirendeltség)

34. Szarvasfogó csapda mintája a Bakonyban

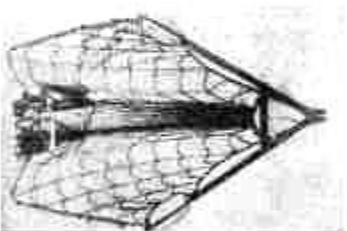
35. Halászok a Lajos folyón emelődésként
(Domokos, Szolnok Doboka vrm.)

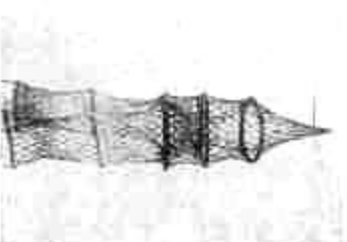
36. Halász a Feketevíz partján emelődésként
(Szapora, Baranya vrm.)

37. Halászai bokorszálkal a Hűbenhán (Győr vrm.)

38. Kecs (Középhegy)

39. Hálo varra (Szeged)

németsországi területen, a Pinka, illetve Széppatak völgyében fekszenek.

A tolnai *Sárköz* magyarságát (Decs, Alsónyék, Sárpilis, Öcsény, Bába) pompázó népviselete tette híressé. Valószínűleg besenyő eredetűek. A színes, selyem és bársony ruhadarabokban bővelkedő viselet kialakulását a szomszédos délszlávok hatása mellett a multszázadvégi gazdasági fellendülés mozdította elő. Az addig halászattal, csekély földműveléssel foglalkozó sárközieknek nem igen tellett a pompára. A nők, mint mindenütt, itt is előljárnak a cifrázkodásban. Sajtátszövésű, rendkívül finom vásznainak *bíbor*, *bodorbuja* vagy *sejembíbor* a neve. Belőle készül a *bíbor ümög*. A leányoknak, asszonyoknak ez az alsó-felső ruhadarabja derékig ér. Az ujját szörpamuttal hímézték. A fekete szörpamuttal készült hímekre ezüst és aranszinű, apró kis fémlamezkéket, u. n. *islangokat* varrtak. A *bíbor* ümögöt a *rékli* vagy *röpike* váltotta fel. Biborvászonból készült a szoknyának megfelelő rokolya is. A leányok hordták a *csücskös* vagy *tülök*-pártát, amelyen öt-hét arany vagy ezüstszállal bevont kúpocská volt. Az egyéves, még gyermektelen *tekerődő* menyecske fekete fátyolra fehérén hímzett főkötőt és *bíbort* viselt. A *bíbor* a két végén szörpamuttal vagy színes selyemmel hímzett fátyol, amelyet ötvömunkával díszített, réz vagy ezüst tűkkel tűztek fel. A férfiak cifra szűrt, subát, bőrrátétekkel díszített *ködményt* hordtak. A legény bocskort viselt. Csak akkor került csizma a lábára, ha vőlegénysorba lépett.

A sárközihez hasonló néprajzi sajátságokat találunk a dunabalparti Szeremlén, és a baranyai határon fekvő Váralján, a Pécs melletti Zengővárkonyban. Zengővárkony néprajzi nevezetessége a szeli dgesztenye termesztése. Pécs környékén találjuk Püspökbogád, Hosszúhetény, Szekszárd mellett Bogyiszló és Sióagárd néprajzi szigeteket.

A Dunántúl néprajzi csoportjai közül megemlítjük még a *bakonyiakat*, akik már az árpádházi királyok idején híres kanászok, vadászok (Szentgál) voltak. Kiválóan értenek a fafaragáshoz, a mezőgazdasági eszközök készítéséhez. A Bakony vidékén maradt fenn a szőrtarisznyás mesterség, a csutorakészítés. A veszprémmegyei szűrszabók messze földön híresek voltak. A sopron-mosoni *Hanság* falvai kiválóan értenek a gyékényiman-

kához. A Rábaközben *Kapuvár* és *Csorna*, mint népviseleti sziget bukkan fel. A férfiaknak oldalt tollal és virágbokréttával diszitett prémkucsmájuk van. A regruták sapkájáról térdigérő szalagok lógnak le. A férfiak nőies jellegű, szalaggal diszitett rövid pruszlikot (*puruc*) hordanak. A *puruc* felett félvállra vetett zsinóros dolmányt láthatunk. A nőknek nehéz bársony szoknyája és vattával bélelt, testhezálló, selyem kabátkája van. A fejre tett másé *kobakra* sajátságos módon tekerik és kötik a kendőt.

Az ősi településű *csallóközi* falvak legnagyobb részét nemesek lakják. Jellegzetes foglalkozásaik közé tartozott a halászat és az aranymosás. A földrajzi tájakhoz kötött népcsoportok közül *Kemenesalja*, *Sokoróalja*, *Vértésalja*, a veszprémi-fehérmegyei *Mezőföld* magyarságát kell még megemlíteni. Az egész Dunántúl tele van szórva fazekasfalvakkal, városokkal (Csákvár, Városlőd, Pápa, Veszprém, Ják, stb.). A Kisalföld északi részén sok magyar olvadt be a szomszédos szlovákságba.

A Nyitra és Garam folyó vidékétől a Sajóig, a Börzsöny, Cserhát, Mátra és Bükk hegység területén laknak a *palócok*. A palóc név jelentése „szöke” ember. Maga a nép minden valószínűség szerint kabar eredetű. A kabarok a honfoglalás idején megszállták a Bükk és Mátra vidéket s a palócok az ő ivadékaik. *Barkóknak* a gömöri palócokat hívják. A palóc hagyományaihoz ragaszkodó, zárkózott nép. Jellemző néprajzi sajátsága a *hadak* szerinti település. A had vérségi kapcsolatban lévő családok csoportja, akik a had fejének irányításával föld- és házközösségben éltek. Az egy hadba tartozók telkei, házai a falun belül egymás szomszédságában helyezkednek el. Fejlett a juhászat. A palóc juhász – a *bacsu* – ügyes faragó; a vízmerítő *fakanalak*, *binókók* (pásztorbot) minden néprajzi gyűjtemény ékességei lehetnek. A telkek végén ősi soron hatalmas fagerendákból épült pajtákat vagy csűröket látunk, ahol cséphadaróval a cséplést végzik. Nógrádi falvakban a pajták a szántóföldön állanak. A szobában belülről fűthető, kürtös kemence áll, amelynek teteje és lépcsősen tagolt padkái fekvőhelyül is szolgálnak. Nyugati palóc vidékeken a konyhából fűtött, hasábalakú kemencének *siska* a neve. A szobában igen sok a szentkép. A palóc viselet változatos. Nem ritka eset, hogy szomszédos falvak viselete lényegesen eltér egy-

mástól. A nógrádi Szécsény vidékén a leányok, menyecskék bokáig érő, hosszú szoknyát hordanak, míg a bujákiak, rimóciak szoknyája alig ér térdig. A rövid szoknyás kéméndiek, bényiek meghosszabbított derekat viselnek: azaz a szoknyát derékon alul kötik meg. A rimóci menyecske ráncos felső szoknyája alá 10-12 alsószoknyát is felölt s szoknyáihoz száz méteren felüli vászonanyagot is felhasznál. A palóc női viselet jellemzői az ujjatlan, himzett *mellesek*, a ráncba szedett, bő ingvállak, a szoknyát szélesen befedő kötények, a fejkötők, párták különböző formái. Újabban blúzforma *Szabadka*, *vizitke*, *nyárika*, *szabadalányulóka* járja közöttük. A palóc nők nyakukat szélesen gyöngyözik. Még megtaláljuk az oldalt varrott, piros rámás csizmát. A leányok csizmájukat annyira megbecsülik, hogy a templomig karjukon viszik s csak a templomajtóban húzzák fel. A férfi viselet darabjai közül megemlítjük a fémpitykés pruszlikokat, a himzett kötényeket, az ellenzős nadrágot. A kalapot erősen bokrétázzák. A palóc falvakban aránylag kevés régi ruhadarab maradt meg. Ennek egyik oka, hogy a halottal együtt eltemették ruháját is.

A palócok sok régi néphagyományt őriznek. A szentiván-napi tűzgrás itt él legelevenebben. Csak a palócok között találjuk meg a *kiszehajtást*. Érdekes palóc szokás a szentgyörgynapi *kilövés*. Szentgyörgynap előestéjén a legények összejönnek és névszerint kikiabálják az egyes leányok, asszonyok hibáit, hogy ezzel megszegyenítsék őket. A palóc szokásokat hiven őrző nevezetesebb falvak, Hollókő, Rimóc, Lóc, Kernend, Bény, stb. Nyitra vidékén Menyhe, Zsére, Kolon, stb. főleg a népdal és népszokás gyűjtőinek szolgáltattak sok anyagot.

A palócok és az alföldi magyarság között az átmenetet a *matyók* alkotják. A matyók a borsodi Mezőkövesden, Tardon és Szentistvánon laknak. A *matyó* elnevezés a Mátyás név becéző alakja. Színpompás viseletük tette őket híressé. A matyó színes viselet és himzés a múlt század második felétől alakult ki. A régi matyóviselet nem különbözött az alföldi általános jobbágy viselettől. A férfiak rövid derekú, borjúszájú inget, tüsszöt, bőgatyát, subát, szűrt hordtak. Csak a nőknek volt egy jellegzetes ruhadarabjuk: az elől végig felhasított szoknya, amelyet két oldalt a Morcba tűztek. Megfelelt ez a mai kalotaszegi *muszujnak* vagy *bagaziának*. A hosszú *hendergő* szoknya, a *sátoros* és *csavarítás*

kendő, alig egy-két nemzedék jellegzetes ruhadarabja. A matyó himzés a szúcshimzésből alakult ki. Eleinte csak kék és vörös pamuttal hímezték, majd színes gyapjú fonállal és alig ötven éve selyemmel, A keresztszemes himzés emlékei már csak Tardon élnek. A pompázó viselet nagy anyagi áldozatot jelent a matyóknak, ami annál csodálatosabb, mert legnagyobb részük nehéz summásmunkával szerzi meg mindennapi kenyerét. A gyermekek viselete azonos a felnőttekével.

A régi matyó házforma szelemenés, ágasfás, üstökös ház volt. A szoba berendezése hasonlít az alföldi magyarság szobájának berendezéséhez. A szobában még ma is gyakori a boglyakemence. A matyók hadakban, házközösségben éltek. De míg a palócoknál a házközösségbe tartozók az udvaron egymás mellé építik házaikat, addig a matyó nagycsalád tagjai egy fedél alatt laknak. A ház főhelye a *torónusos* nyoszolya. Ebben alszik a gazdaasszony, míg a menyecskék a kamarába húzódnak. A férfiak tartózkodási helye az istálló, az ól. A matyók néprajzi helyzetéről általában azt mondhatjuk, hogy anyagi műveltségük a mai viselet kivételével az alföldi magyarság tárgyi világával tart kapcsolatot, míg hiedelmeik, szokásaik a palócokéhoz hasonlítanak. Az alföldi magyarság történeti sorsa tele volt megpróbáltatásokkal. A török hódoltság idején közel ezer község néptelenedett el az Alföldön. A lakosság elpusztult vagy békésebb vidékre menekült. A török előtt a tatárjárással tizedlődött meg az Alföld népe. Ott, ahol ma nagykiterjedésű legelőterületek vannak, – mint a Hortobágyon – a XV-XVI. században virágzó falvakról emlékeznek meg. A lakatlanná vált bánáti és bácskai területekre a Balkán felől szerbek húzódtak be s a XVIII. században németeket, sőt még franciákat és spanyolokat is telepítettek. A békési magyarság helyére felvidéki tótok kerültek. Nyíregyháza vidékére, a Duna-Tisza közére szintén hoztak tótokat. Az Alföld déli részének déli szláv lakossága ma már sok helyen teljesen megmagyarosodott. Senkiséem gondolná, hogy a népviseletéről híres kalocsakörnyéki magyarság elődei jórészt dalmaták voltak.

Míg az Alföld népcsoportjainak mai képét különböző történelmi erők és események hozták létre, addig néprajzi képe, a műveltség formája távolról sem olyan tagolt. A szatmári, beregi

síkság kivételével, ahol nem pusztított a török, az Alföldön lényegileg azonos néprajzi sajátosságokat találunk, noha kétségkívül vidékenként más és más a lakosság észjárása, lelkisége, magatartása, amit azonnal megérezzük, ha pl. Szeged vidékéről a Hajdúságba érkezünk. De tekintsük át előbb a népi csoportokat.

A *jászok* és *kunok* nagyobb tömegben a XIII. században költöztek be az Alföldre. Eredetileg önkormányzati szervezetük volt, amiből a mai Jászság, a duna-tiszaközi Kiskunság és a tiszántúli Nagykunság alakult ki. Az egyes, kun és jász községeknek nagykiterjedésű pusztáik, legelőik voltak és vannak, ahol ősi módon folyt a pásztorkodás. A XVIII. század végétől kun és jász telepések kerültek a Bácskába. A jászok katolikusok, a kunok reformátusok. A *hajdúk* Bocskai István katonáinak az ivadécai, akiknek a fejedelem nemesi kiváltságokat adományozott. Szabolcs, Hajdú és Bihar megyében laknak. Biharban több, mint húsz falu volt hajdúkkal benépesítve. Legtöbbször a hat hajdúvárost (Böszörmény, Szoboszló, Nánás, Hadház, Drog, Vámospércs) emlegetik, amelyek önkormányzata, kiváltságos jellege a múlt század végén szűnt meg. A bihari hajdú falvakba sok idegen eredetű jobbágynépség települt, akiket katolikus vallásuk különböztet meg a református hajdúktól.

Tájak, kisebb-nagyobb földrajzi egységek szerint beszélünk *kis- és nagysárréti, érmelléki, tiszaháti, bodrogi, szatmári, beregi* magyarságról. Ma már új szint jelent az alföldi magyarság néprajzi képén az 1941-ben Bácskába telepített *bukovinai székelyek* csoportja. A bácskai magyarság legnagyobb tömegben Szabadkától délkeletre lakik, ahol külön meg kell említenünk a gazdag népviseletű Doroszlót.

Az alföldi magyarság főfoglalkozása az állattenyésztés, amelynek néprajzi jellemvonásait a pásztorkodás adja meg. A kiskunsági pusztákon, Bugacon, a Hortobágyon még láthatjuk az egykori magyar pásztorélet maradványait. A múltban a jószág legnagyobb része télen-nyáron a szabadban tanyázott. Ellentétben a környező nemzetiségek pásztorkodásával, az Alföldön nem a tejgazdálkodáson, a tejtermékek készítésén, hanem a húson van a hangsúly. Az alföldi magyar marhát már a XVI-XVII. században nagy tömegben hajtják ki az olasz és német vásárookra. Az Alföld jellegzetes pásztorépitménye a kúpalakú nádkunyhó

és a sövény, újabban deszkafalból összeállított *cserény*. A cserényt inkább a kun településű területeken találjuk meg. Az alföldi pásztorok kiválóan értenek a bőrmunkához, ügyesek a húskételek elkészítésében. A lovat nemcsak húsáért, hanem zsirjáért is levágták. Csikóhúsból készült a legfinomabb *száritott hús*, amelyet főzés után néhány napon át subára terítve száritott a pásztor s zacskóba téve hordott magánál. A pásztorok között maig is él a *táltos* hit. Az állattenyésztő életformát tükrözi vissza a település. A matyóknál, jászoknál, kunoknál találjuk meg a kertes településeket, de nyomokban előfordulnak a palócoknál is. A kertes település lényege az, hogy a szűk udvarú belsősegeket, beltelkeket többé-kevésbé gyűrűszerűen övezik az ólas, istállós telkek, amelyek a mezőgazdasági munka színhelyei. A beltelkek az asszonynépség, a fiatalok és öregek tartózkodási helye. A szatmári, beregi síkságon sűrű, apró falvakat találunk. Az Alföld déli részének szabályos, négyszögalakú falvai a telepítések eredményei s azokat mérnöki tervek alapján hozták létre. Az alföldi tanya eredetileg a mezőgazdasági munka színhelye s csak később lesz állandó lakóteleppé. A tanyáknak több formája van. A kunsági, jászsági, békési, bihari, stb. tanyák magányosan állók. A nyíregyházai tótoknak (tirpákoknak) tanyabokraik vannak; azaz egy-egy csoportban átlag 10-12 különböző gazd, a tanyája épül. Vannak 80-100 házból álló bokrok is. A nyíregyházi bokortanyákhoz hasonlóak a Kalocsa vidéki *szállások*. A békési tótok tanyái az utak mentén gyakran sűrűn egymás mellé épülnek. A tanyákkal a nemzetiségek a magyarságot utánozzák.

Az alföldi magyarságnál főtermény a búza. A learatott kálászokat a múltban kévékbe nem kötötték, keresztékbe nem rakták, hanem boglyába gyűjtötték és lóval nyomtatták el. A gabona elraktározásának sajátos módja a veremelés. A Tisza vidékén, a békési Sárréten az udvaron boglya alakú, nádból és sárból készült gabonások találhatók. Ezekhez hasonlóak a kerek ólak. A szatmári, beregi magyarságra jellemzőek a szénatartó *abarák*.

A Tisza mentén fejlett a halászat. Csongrád vidékéről a száritott halat Szlavóniába is elhordták. A Felsőtisza vidékéről (Bérese, Szatmár) a ruszinok közé bőjti eledelnek vitték a halat. A mocsaras, lápos területeken (Kis- és Nagysárrét, Bodroghöz,

Ecsedi láp) a múlt század végén még élt a *pákász*, akinek furcsa életéből a magyar néprajzi kutatások úttörőjének, *Herman Ottónak* még sok titkot sikerült ellesni. A pákász minden életszükségletét gyűjtögetéssel szerezte meg. Szedte az ehető vadnövényeket, fogta a mocsár jellegzetes halfajtáját: a csikot, hurokkal, csapdával vadászott, elrabolta a vadméhek mézét, kiszedte a madarak cifra tollát. A pákász felesége gyűjtötte a gyógynövényeket s azzal vásárról-vásárra, faluról-falura házalt. A pákász nyáron ide-oda kóborolt a mocsárban s csak télire telepedett le állandóan. A földműves munkát megvetette, de a szántóvetők se néztek rá jószemmel. A hatóságok is gyakran üldözték őket. A mocsarak lecsapolásával azután ez az ősi foglalkozási ág is eltűnt. A pákások beszorultak a faluba s mint egészen szegény emberek, csőszök élték le hátralévő napjaikat.

Az Alföld néprajzi jellegéhez hozzátartozik a bodroközi, sárréti, tápéi (Szeged mellett) gyékényfeldolgozás, a makói hagymatermelés, a szegedi, kalocsai paprikafeldolgozás, a szatmári, beregi gubakészítés, gyümölcsstermesztés. A két utóbbi vidéken az udvarokon külön szilvaaszalókat találunk. Az alföldi fazekasság, agyagipar főhelyei Mezőcsát, Tiszafüred, Mezőtúr, Sentes, Hódmezővásárhely. Mindegyik helynek megvan a jellegzetes készítménye. Így pl. Mezötúron korsókat, Hódmezővásárhelyen tálakat készítenek, Mezőcsát az emberformájú boros edények, az u. n. *miskák* fő készítési helye. A hódmezővásárhelyi fazekasok termékeiből sok került el a Balkán félszigetre is.

Az Alföldön, a földrajzi viszonyoknak megfelelően az építkezés anyaga a sár es a nád, s különösen az északkeleti részeken a sövény. A fal fecskerakásos, tömött vagy vályog. A tető nád. Az északi részeken még láthatunk szelemenés-ágasfás tetőket, de általában a szarufás, nyerges tetők terjedtek el. Az Alföld keleti részén megjelennek a sátoros és az u. n. kanfaros tetők. A szobában boglyakemence áll. A konyha hátsó része fölé a tapasztott nád vasy sövényből fonott pendelykémény borul. A kertes települések külső övezetében és a határban épült, a jószág tartás céljait szolgáló tüzelős ólakban nyílt padkaszerű tűzhelyen tüzelgetnek.

Az alföldi magyarság sokféle bőrruhát visel. Legegyszerűbb a hátibar, amely a juh nyúzott, cserzetlen bőre. Mindenféle sza-

bás nélkül magára vetve hordja a pásztor. A bőrruhák közé tartoznak a különböző ködmönök, bormellesek és subák. Az utóbbi az alföldi magyarságnak nemcsak téli-nyári ruhadarabja, hanem ágya, takarója, asztala, ülőhelye is. A cifraszúrt főleg pásztorok viselik. A guba inkább az északkeleti részeken terjedt el. A nő viselet a már említett Doroszló és Kalocsa vidékének kivételével sokkal színtelenebb, mint az ország más területén.

Az alföldi magyarság zsíros ételeket fogyaszt. Sok szalonát, levesfélét eszik. A tarhonya, a lebbencs alföldi különlegességek. Sehol sem tudnak olyan izletes és szép kenyeret sütni, mint Orosháza, Hódmezővásárhely környékén.

Végül vessünk néhány pillantást Erdély népére.

Az ország belsejéből érkező utas rendszerint Nagyváradon keresztül éri el Erdélyt s először a *kalotaszegi* magyarság népterületét érinti. A kalotaszegi református magyarság körülbelül negyven faluban, Kolozsmegyében s néhány tordaaranyosmegyei községben lakik. Kalotaszeg; székhelye Bánffyhunad. A kalotaszegiek olyan tatárok ivadékainak tartják magukat, akiket II. Rákóczi György telepített le itten. Erdély legnagyobb zárt néprajzi egységben élő magyar népcsoportja a *székelység*. A székely név valószínűleg a török *szikü* szóból származik s eredeti jelentése „uralkodó fia, herceg”. A székelyek a magyarsághoz csatlakozott keleti török népelemek maradványai. Nem lehetetlen, hogy hun és avar vér is csörgedez ereikben. Kötelességük a határvédelem volt. Eredetileg a bihari gyepüket védték s amikor a XI. században szükségessé vált az ország keleti határainak védelme, fokozatosan telepedtek át mai lakóhelyükre. A besenyőkkel együtt székelyek őrizték a nyugati határokat is. A székelyek a XVIII. századig nemzetségi szervezetben, a székekben éltek. Így volt Háromszék, Csikszék, Marosszék, Kézdiszék, Orbaiszék, stb. De ezeken kívül a székely népterület még számtalan apró földraizi és néprajzi területre tagolódik: Felcsik és Alcsik, Szépmező, Erdővilék, Sóvidék, Szentföld, stb. A *bözödújfalusi* (Udvarhely m.) székelyek a XVII. századi erdélyi szombatosokzsidó hitre tért utódai, újabban az unitárius vallást tették magukévá. A kalotaszegieken és székelyeken kívül még számtalan kisebb-nagyobb magyar népcsoport helyezkedik el Erdélyben. Külön ki kell emelnünk közülük a *torockóiakat* és a *tordaiakat*.

A torockóiak a XVIII. században Stájerországból telepített vasbányászok. A XVI. században felvették az unitárius hitet. Brassó vidékén él a *hétfalusi csángók* csoportja. A Gyimesi-szoros környékén, Csik megyében a *gyimesi csángók* szétszórt telepeit találjuk, ezek sok régi székely néprajzi sajátosságot (pl. a kieresztett derekú inget) őriztek meg. Erdély közepén a *mezősegi magyarok* élnek, akiknek Uzdiszentpéter és Szék a központjuk. Messzire, a Gyalui havasok aljára nyúlnak be a *feketekörösvölgyi magyarok* ősi falvai. Nagyobb magyar népcsoportot találunk még Beszterce-naszód megyében, Sófalva, Magyar-nemegye környékén. Szolnok-doboka megyében gazdag néprajzi sajátosságokkal bontakozik ki előttünk Magyarláros, Domokos, Szék (hímzéseiről nevezetes), Szeben megyében Szakadat, Nagyküküllőben Datk, Hunyadban Haró, Lozsád és még számtalan kisebb-nagyobb sziget, amelyek nyelvjárása is figyelemreméltó. Erdélynél is meg kell említeni a *bukovinai csángók* csoportját, akik 1941-ig Józseffalva, Andrásfalva, Hadikfalva, Fogadjisten és Istensegits községekben laktak. Mária Terézia uralkodása idején, ősi székely jogaik megsértése miatt vándoroltak ki Moldvába, majd onnan Bukovinába. 1941 nyarán a Bácskába telepítették át őket. A múlt század végén a Bánságba és Hunyadmegyébe telepítettek bukovinai csángókat. Moldva vegyes lakosságú területén ott találjuk a magyarokat is. Moldvában kétféle magyar népcsoport lakik: az ősi településű *moldvai magyarok* között különböző időben kivándorolt székelvélők élnek. Az előbbieket nagyobb számban a Szeret völgyében, a Beszterce és Moldva folvó torkolatvidékén laknak, míg az utóbbiak a Tatros völgyében helyezkednek el.

Erdély népcsoportjainak műveltségét az ismétlések elkerülése védett összefoglalóan vázoljuk s az egyes népcsoportok jellegzetességeit külön kiemeljük.

Alföldi értelemben vett földművelés csak a szélesebb folvóvölgyekben, a Mezősében, a háromszéki, csiki, gyersyói medencében lehetséges. A magasabb, zártabb területeken a kukorica a fő kenvéradó növény. A nedves éghajlat miatt a gabonakévéket rudakra húzzák. A szolnokdobokai magyaroknál a kukoricát is cséDelik, azaz lyukas fenekű kosárba teszik s egy bunkóval mindaddig ütögetik, míg a szemek a csutkáról le nem válnak. A szántóföldről hazahozott gabonát mindenütt csűrbe rakják. A csű-

röknek három típusa van: a székely, a kalotaszegi és a mezőségi ú. n. jármos csűr, amely a szilágy-, és szatmármegyei magyarságnál is ismert. A marostordai székelyeknél kb. 1½-2 méter magasan négy oszlopra rakják az udvarra behozott kévés gabonát. A székelyek ügyes vadászok. Hajtóvadászatuk sajátos módja a *szakasztás*.

Jelentős az erdélyi magyarság pásztorkodása, különösen juhászata. A juhokat gyakran bízzák román pásztor kezére, így aztán a magyarság pásztorszókincsében sok a román jövevényszó. Ez azonban nem román műveltségi hatást jelent, hanem magyar gazdasági fölényt, emberekkel való bánitudást s emberek megfelelő alkalmazását. A székelyek eljártak juhaikkal a moldvai, havasalföldi legelőkre is. Itt említjük meg, hogy Erdélyben a szarvasmarha volt az igavonó állat. A Kalotaszegen, Mezőségen sok a bivaly. A Feketekörös völgyébe a ló csak a XIX. század végén az Alföld felől terjedt el. A pásztorkodással kapcsolatban sok népszokás él. A székelyeknél és a mezőségieknél kihajtás előtt megfüstölik a juhokat, hogy a betegségtől, a gonosz szellemtől megóvják őket. A csiki pásztorok külön ünnepet szentelnek a kígyónak, medvének, farkasnak, hogy ezek az állatok kárt ne tegyenek a nyájban.

Erdélyben a mezőgazdaságban a kétnyomásos rendszer még a múlt század elején általánosan elterjedt volt. A Feketekörös völgyében, a székelyeknél, Szolnokdobokában a falvakból kivezető utakat kapukkal látják el, hogy a jószág a közeli szántóföldekre, a vetésekre ki ne bitangoljon. Az udvar utcafelőli részét gyakran akolnak használják s a lakóépületek hátrább állnak.

A falvak jórésze irtványtelepülés. Az irtványfalvak határneveinek megvizsgálásából következtetéseket vonhatunk az erdélyi románok és magyarok megtelepedésére. A Szamosvölgy, a Székelyföld magyar-román vegyesnemzetiségű falvainál azt látjuk, hogy a falvak körül elhelyezkedő határrészeknek és dülőknek kivétel nélkül magyar neve van, míg a falutól legtávolabb fekvő dülők neve román. Ebből világosan következik, hogy az ilyen falu első betelepülői magyarok voltak, akik művelés alá vették a falut környező földeket, az egyes dülöket saját nyelvükön nevezve el. A később bevándorló románok viszont csak a falutól

távolabb eső földeket vehették művelés alá, aminek azután román nevet adtak.

Az építkezés anyaga a fa. A ház építéséhez összejönnek a rokonok, szomszédok és közösen, *kalákában* dolgoznak. Erdélyben még találunk olyan házakat, amelyek egyoszthatúak. A szobát, konyhát magába foglaló helység előtt csupán egy nyitott ereszféle áll. Ilyen volt a régi székely ház is. A székely szoba padkaszerű tűzhelye fölé a *góc*, *gógány*, *cserény* vagy *cserepes* néven ismert füstfogó borul. Az alágújtott tűz melegíti a szobát és világít. A tető magas, sátoros tető. Az erdélyi népi építkezésnek méreteiben, szerkezetében, díszítésében jellegzetes és elragadó megnyilatkozása a székely kapu. De igen szépek a kalotaszegi faragott kis kapuk is. A székely kapuk gazdag díszítése, merész formája annyira tetszett II. József császárnak, hogy amikor erdélyi útja alkalmával egy-egy székely kapu előtt elhaladt, ilyen szavakkal adta tudtul elragadtatását környezetének: *ím, ott is egy uralkodótársam lakik.*

A székely ember rendkívül találékony, ügyes fűrő, faragó. Mezőgazdasági eszközeit maga készíti. Kereskedik faáruval, koscsikenőccsel, cserépedénnyel, borvizzel. A háromszékiek a süketfajdot Moldvába vitték eladni. Még a múlt század végén is híresek voltak a torockói vasverők, akiknek kapái, ásói a fél Erdélybe elkerültek, de bőven jutott az áruból az Alföld felé is. A vasverés nem megvetendő jövedelemmel járt s bőven telt belőle a fehérnép diszes, cifra ruhájára. Egy-egy menyasszonyi kelengyére gyakran ezer forintot is áldoztak.

Említésre méltó a Székelyföld agyagipara (Korond, Agyagfalva, Makkfalva). Az erdélyi edényeken fehér alapon a zöld, barna és sárga szín uralkodik. A Feketekőrös völgyében vörösre égetett, mázatlan cserépedényeket készítenek.

Általában sokféle leves – vagy kalotaszegi nyelven szólva *lé* – párolog az erdélyi asztalon. A kalotaszegi *húslé* úgy készül, hosrv törött fokhagymára sós ecetet öntenek és azt mártogatják puliszkával, kenyérrrel. Az *almásételhez* először a borbélyhúst megfőzik, majd kockára aprított almát adnak hozzá, meg-savanvitiák, behabarják és petrezselyemlevelet tesznek bele. A székelyek lakodalmak és összejöveleik alkalmával a vendégeket *güllődörrel* vendégelték meg. A *güllődör* marhabélbe és

gyomorba töltött máj, tüdő, lép és szív, amit előzőleg apróra vágva hagymával, petrezselyemmel, borssal összedolgoznak. A *güllödört* sós vízben tojással és édes tejfellel főzik meg. Nagypénteki eledel a *márccsik*, amely gyakran felkar hosszú, vékonyra nyújtott, bükmakk olajjal ízesített főtt tészta. Márccsik nélkül nincs is nagypéntek, – tartják Udvarhelyben. Böjti eledel a *kiszij* is. A *kiszij* készítéséhez a zabot leforrázzák, bekovácsolják, mint a kenyeret, majd langyosvizet öntenek rá. A bekovászolt zab fehér színű levet ereszt, azt leszedik, megalvasztják, mint a kocsonyát. Forralt tejjel leöntve fogyasztják. Székely eledel az ágas-bogas, feldiszitett lakodalmi kalács, az ú. n. *prémes*, a kürtös kalács, a tordai és székely pogácsa, a tárkányos bárányhús, a berbécstokány, a puliszka. A *halmos* zsíros, édes savóban megfőzött kukoricaliszt.

A viselet két jellemző területe a Székelyföld és Kalotaszeg. A Székelyföldön a férfiak fehér gyapjúposztóból készült, ellenzős nadrágjának *harisnya* a neve. Székek szerint más-más színű zsinórozással látják el. Az ujjas házilag készült fehér gyapjúkabát. A székelységnél kell megemlítenünk a szűrposztóból készült zekétet, szokmányokat, amelyek kabátszerű ruhadarabok. A női viseletdarabok közül a főkötőt, lajbit, kisbundát, ráncos rokolyát említjük. A kalotaszegieknél a *harisnya* két oldalába, a combok hosszán veres, vagy fekete posztót varrnak be. A *bujka* derékgig érő posztókabát, egészen a testhez simul és oldalzsebekkel van ellátva. A *daróc* vagy *condra* félcombig érő kabát, általában panyókára vetve viselik. Csak a völegény szokta egészen felöltet. A lányok hétköznap sötétszínű kendőt kötnek a fejükre, ünnepnapokon pártát hordanak. Az ingre tiszta fehér főtörvászomból készült alsószoknyát húznak, amelynek *pengyel* a neve. A *pengehe* húzzák a *muszujt*, a kalotaszegi női viselet legjellegzetesebb darabját. A *muszuj* nem más, mint egy szoknya, amelynek az alsó szegélyére belül 4-5 ujjnyi széles színes posztót varrnak. A szoknyát elől felhasítják s derékon kétoldalt a kötésbe tűzik. A *muszujnak* Kolozsvár környékén *bagazia* a neve. A *muszujha* varrt posztó a lányoknál és menyecskéknél piros vagy sárga, az idősebb asszonyoknál zöld vagy fekete. Eléje kötényt kötnek. A *muszujt* szépen egészíti ki a *fűzős vállnak* nevezett pruszlik. A kalotaszegi viselettel vetekszik a toroc-

kói. Ott is hordják a *bagaziát*. A menyecskék tarka főkötőjükre fátyolt tesznek. Az asszonyok vállra vetve báránybőr *mentét* hordanak. A *mente* a téli viselethez tartozik. Nyáron csak akkor veszik fel, ha az úrvacsorai asztal mellé állnak. A fiatal asszonyok ujjatlan mentéjének *garázna* a neve.

Erdély népművészeti jellegzetességei közül a székely szőtteseket, a kalotaszegi varrottasokat, faragott kopjafákat, fatemplomokat említjük. A népköltészet köréből pedig a balladákat, regös énekeket.

3. A fentiekben láttuk a magyar népi csoportok elhelyezkedését s néhány jellemző néprajzi vonásukat. Szóljunk most röviden népi műveltségünk felépítéséről vagy a céhbeli tudósok nyelvéen szólva, kulturmorfológiájáról.

Joggal kérdezheti bárki, ha a nyelvünkben még vannak ugor eredetű, a vogulokkal és osztyákokkal közös, néprajzi értékű szavak (*ij, nyíl, ház, ágy, küszöb, fazék*, stb.) ugyanakkor találunk-e népünk körében olyan tárgyakat, használati eszközöket, szellemi jelenségeket, amelyek azonos vagy megközelítően hasonló formában élnek, mint közel 2000 esztendővel ezelőtt az Ural vidékén ugorkori őseink között. A kérdésre igennel felelhetünk. Ugorkori műveltségünk szerény emléke sötartó, erdei gyümölcsgyűjtő fakéreg edényeink készitési módja és egyszerű díszitése, idesorolható néhány halászeszközünk (egyes vejszeformák, a bocskorvarsás vége, a métháló, a dohánylevélfarmájú evező), ijás ürgefogónk, amely az Ural tövében értékes prémes állatok fogására szolgált.

A Kárpátok medencéjének legbelső részét: a Magyar Alföldet nomád jellegű műveltségi területnek, műveltségi körnek nevezhetjük. Jellemző vonásai közé sorolható a szilaj és félszilaj állattartás, amelynek szép emlékei vannak a Duna-Tisza között, a Hortobágyon. Az alföldi kertes települések gyökerei a nomád téli szállásba nyúlnak vissza. Idetartozik a pásztorok számtalan használati eszköze (pl. a karikás ostor, a szilaj ló kifogására szolgáló pányva, a lóhús fogyasztása), életmódja, a földművelés köréből a lóval való nyomtatás, egyes sarlóformák, a gabona elvermelése. A nomád műveltségi kör szellemi alapjait az ázsiai sámánizmusba visszanyúló táltoshitben kereshetjük.

Jellegzetesen inkább az Alföld északi részén bontakozik ki. Bizonyára része volt fennmaradásában, kialakításában a kunoknak is. Hogy az Alföld déli részének kevesebb jelentősége van a nomád műveltségi elemek fenntartásában, az a politikai viszonyokkal s a különböző betelepítésekkel magyarázható. A műveltség nomád jellegét a földrajzi viszonyok is befolyásolják. Így a sárnak, nádnak építőanyagként való felhasználása – ami anynyira jellemzi a pusztázó, állattenyésztő népeket –, az Alföld földrajzi adottságaiban keresendő.

Az Alföld nomád népi műveltsége szilárd röggként helyezkedik el a környező területek népi műveltsége között. Márcsak a földrajzi körülmények sem engedik, hogy a Kárpátok hegyi területeinek műveltségi elemei az Alföldre szivárognak s az általános kultúrképet befolyásolják. Ellenben a folyóvölgyek mentén az alföldi néprajzi jelenségek bőven kerültek Erdély és a Felvidék szívébe. Így pl. számtalan ruhaféle (szűr, a rövid-derekű ing, a csizma), a nyomtatás szokása, a boglyakemence, stb. Míg az alföldi elemeknek a peremvidékek felé való terjeszkedésénél a műveltség dinamizmusa, kulturértékből fakadó ereje játszott szerepet, addig a Kárpátok területének egyes, *főleg* gazdasági természetű kulturjavai népi vándorlások révén szóródtak szét az Alföldön. A tótok, ruszinok, a bihari mócok sok gazdasági szerszámot, cserépedényt hoztak az Alföldre. A Ruszinföldről már a XVII. században aratni jártak az alföldi magyarok közé. Ez azonban nem a magyarságra gyakorolt műveltségi hatásukat jelenti, hanem arról tanúskodik, hogy a zord földrajzi viszonyok, szegényes életük miatt a magyarság körében találták meg megélhetésüket. Az alföldi nomád jellegű műveltség szilárd röge ellentállt a különböző irányból jövő műveltségi hullámoknak. Ennek szép példája az, hogy a mediterrán területekről Középeurópa felé áramló fejlenvaló teherhordás szokása az Alföld déli részén megakadt, míg ellenben a Dunántúlon és Erdélyben sokkal északabbra nyomul. A balkáni szlávokra jellemző esővarázsló dodolajrás szokása is csak az Alföld déli vegyesnemzetiségű területein bukkan fel, míg Erdélyben Szolnokdobókában is nyomára akadunk. A magyar pásztor szellemisége könyörgő dallal próbált megküzdeni a szárazsággal:

Kiszáradt a tóbul mind a sár, mind a víz,
 A szegény barom is csak az egekre níz.
 Istenem, Istenem! Adj egy csendes esőt,
 A szegény baromnak jó legelő mezőt.

A Maros-Szeged-Kalocsa vonaltól délre fekvő területen sok délkeleteurópai jellegű műveltségi elem zsúfolódott össze. Ilyenek a szántalpakon nyugvó, sövényből font, deszkából épített gabonás hombárok, a viselet díszítésénél a fémszálak alkalmazása, a paprika termesztése, a láncon lógó rézbográcsban való főzés, amely Tolnán, Baranyán át Somogyig megtalálható. Elterjedésük fedi a vegyes nemzetiségű területek északi határát. Ahol előfordulnak, erősebben fellép a mediterrán rassz is. Délről nyomulnak észak-északkelet felé s ez a terjedési irányuk megfelel a dinári rassz török hódoltság alatti és utáni előrenyomulásának

A sárköziek, ormányságiak, somogyiak, míg nyelvjárásukban sok középalföldi sajátosságot (ö-zés) őriznek, műveltségi képükkel az Alföld déli részéhez s a szomszédos szlavóniai területekhez csatlakoznak. Itt egy igen érdekes jelenséget vehetünk észre. Az ö-ző alföldi nyelvjárásnak a Dunántúlon való elterjedése (Sárköz, Baranya, Somogy), több helyen fedi a kaukázusi-mongoloid vagy újabb elnevezéssel az „alföldi” rassznak déldunántúli fellépését. A dunántúli pásztorkodást az alföldivel szemben az erdei legeltetés, makkoltatás jellemzi. A pásztorművészet (Somogy, Zala) itt sokkal fejlettebb. A Nagykanizsától Pápán át húzott vonaltól nyugatra a népi műveltséget sok közös vonás kapcsolja egybe (hajdinatermesztés, előalpesi műveltségi elemek fellépése) s ez a terület egybeesik a nyugatdunántúli nyelvjárás területével (jellemzi pl. az *ie*, *uo*, *üo*, kettős magánhangzók ejtése), ahol a leggyakoribb az alpi rassz előfordulása is. A Dunántúl műveltsége sokkal tagoltabb, mint az Alföldé: változatosabbak a földrajzi tájak, változatosabb a műveltség is.

Az ú. n. északnyugati nyelvjáróterület, amely a palóc nép-területet is magába foglalja, nem egyezik a műveltségi határral. Jellemi az u. n. illabiális rövid *d*, a labiális hosszú *α* (pl. *ápâm*) s az erős *ë*-zés. A nyelvjárás déli határa a Jászságtól délre, a Ráckeve-Cegléd-Szolnok vonalnál ér véget. Viszont a

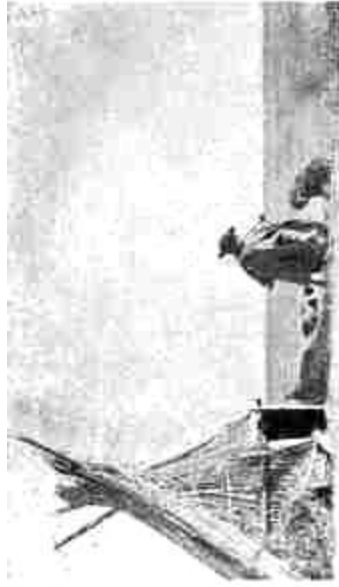
palóc műveltségi terület délen lényegileg a Cserhát-Mátra-Bükk déli lábát követi, de Budapestről északkeletre szinte a főváros határáig húzódik. Ha Budapestről vasúton Vác felé utazunk, feltűnnek a hátikosarat cipelő, rövidszoknyás parasztasszonyok, munkaközben a szántóföldön fűrészbakszerű vagy gulaalakú állványra kötött lepedőben ringanak a gyermekek; ez jelzi, hogy a Palócföld felé közeledünk.

Az Alföld északkeleti része külön nyelvjáróterület. Itt pl. nem ismerik az ö-zést és e-zést, de jellemzi a nyelvjárást az i-zés (pl. *níp* – nép). Más a műveltség is, amint már arra néhány szatmári, beregi példával rámutattam. Még csak azt említem meg, hogy ezen a területen országos viszonylatban is sok napraforgót termesztenek és sok olajos ételt fogyasztanak, ami az ott elterjedt görögkatolikus vallással magyarázható. A szatmári, beregi s a palóc terület műveltsége és a keleti rassznak az Alföld középső részétől északkeletre fokozódó gyakorisága között kell valami összefüggésnek lenni. A palócoknál a mongoloid rasszelemek előfordulása a magyar műveltségi elemeket hordozó népesség viszatükrözője, viszont a keletbalti rasszelemek a palóc néptestben részben másodlagosak s a felszívott szlávságról tanúskodnak.*) A felszívott szlávság kultúrarca bontakozik ki a palóc népi műveltség kétségkívül szláv néprajzi elemeiből (kürtös kemence, vízvetős háztető, függőbölcsők, kislejálás), amelyek természetesen terjedtek a rasszoktól függetlenül is.

Erdély északi része a Nagyszamos vonaláig gazdag szláv néprajzi jellegzetességekben. Sok olyan egyszerű fatárgyat találunk, amelyek földrajzi elterjedése a Kárpátokon túl Északengyelországig követhető. De a szláv beolvadásra valló szöke, kékszemű típusokkal csak a románok között találkozunk, a szórvány-magyaroknál nem.

A székelyek és kalotaszegiek műveltsége magasan felette áll a románokénak. A románok őket utánozzák, építkezésük, vi-

*) A fenti szláv néprajzi jelenségeket mi itt a másodlagos keletbalti rasszelemekkel állítjuk párhuzamba és kapcsoljuk össze: „... a mai magyar nemzettestben lévő keletbalti rasszelemek kétféle eredetűek. Egyrésztük a honfoglalás után különböző időben főleg északról betelepített és beszívárgott, más, mégpedig tetemes részüik azonban kétségkívül honfoglaláskori, tehát törzsökös magyar,” – írja *Bartu. cz L.* A magyarság faji összetétele c. tanulmányában. (Magyar Statisztikai Szemle, 1939. XVII. 4. sz. 344. 1.)

41. Hortobágyi juhász, nádkunyhója előtt

10. Pányavető eskős a Hortobágyon

42. Takarmánypajta [Szilashodhás, Veszprém vm.]

43. Méhes [Kórogy, Szerém vm.]

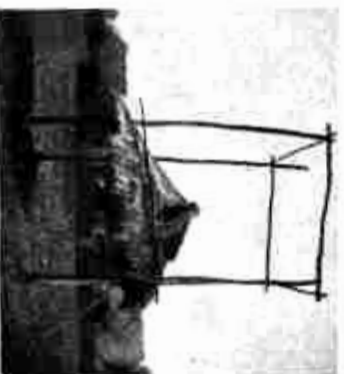
44. Hidas (dísznool) Veszprém vm., Jen

45. Valkópuszta (Pusztosáru, Abony-Torna vm.)

46. Sajszárló „kornáryúk”
(Dömötör, Székely-Jacobus vm.)

47. Szénatorló „ahara”
(Dercen, Berég vm.)

48. Kerek lyúktól a malói tanyán

seletük, gazdálkodásuk számtalan elemét átveszik. Ha román műveltségi javak át is kerülnek a magyarsághoz, azoknak magyar életük van. Viszont a magyar kulturjavak a románoknál a magyar életforma felé való igazodást jelentik. A kalotaszegiek és székelyek nyelvjárása jól elkülönül egymástól, de a műveltségnek is éppenúgy megvannak az egyéni jegyei (1. pl. székelykapu, a kalotaszegi és a székely viselet közötti különbség). A székelységnél fellépő dinári rasszelemek és a műveltség kapcsolatának lehetősége vagy függetlenségének kérdése még nem áll előttünk világosan.

Általában nemzetiségeink a magyaroktól átvett néprajzi elemekkel kiszakadnak hagyományos műveltségükből és a magyar életforma felé igazodnak. A magyar életforma mindig és mindenütt a lelki mélységekig alakító hatással van rájuk. Ennek legszebb példája, hogy a magyar történelem számtalan alakja megragadta őket és Hunyadi János, Mátyás király, Rákóczi, Kossuth Lajos, stb. előkelő helyet kapott a szláv és román néphagyományokban. Viszont román és szláv történeti alakok a magyar néphagyományokban nincsenek.

Negyedik fejezet

A PARASZTI TÁRSADALOM

Írta
ERDEI FERENC

A magyar nép társadalmi életében – mint az európai történet egészében is – a középkori társadalomformálódás, a rendi társadalomszerkezet kifejlődése a döntő jelentőségű. Ez volt az a hatalmas társadalmasulási folyamat, amely a nyers uralmakat szervezett rendező és vezető erökké s a népek szolgarendű alsó rétegét biztosabb állású termelőrendekké formálta.

A magyarság társadalmában Szent István országépítésével és az azt követő társadalmi mozgalmakban érlelődött ez a fejlődés és körülbelül a XIV. századra alakult ki határozott körvonalakban a magyar rendi társadalom. Ez az átalakulás a nemzeti vezetőkből és a királyi szolgákból egységes magyar nemesi rendet, s az alsóbb rendű nemzetségekből, a szolganépekből és az új hazában talált meghódolt népességből nagyjában egységes magyar jobbágyságot formált. Az így kialakult rendi társadalomszerkezetben a magyar nép óriási többsége a jobbágyság társadalmi keretében szerveződött, s mint parasztság a rendi társadalom törvényei szerint illeszkedett a magyar társadalom egészébe, tehát alárendelt jogállással, mindamellett szervezett és szilárd társadalmi helyzetben, mint hatalmas termelőrend tartotta fenn gazdasági tevékenységével, szaporodásával és aprólékos kulturmunkájával a magyar rendi társadalmat. Ebben a korszakban csak úrbéri követeléseivel, vagy éppen lázadásai alkalmával került a történelem felszínére a magyar parasztság, azonban a föld megmunkálása, a kezdetlegesebb ipari termelés és a legrégebb

népi kultúrhagyományok továbbvitele olyan teljesítményei, amelyek történelmi szerepüvé tették.

A polgári szerkezetű nemzeti társadalom kialakulása, tehát a XIX. század közepén kezdődő átalakulás, felbontotta a magyar rendi társadalmat is. A gazdasági élet összes tényezői, a termelés technikája, a birtokviszonyok, az áruforgalom mind polgári-kapitalista mintára alakultak át, hasonlóan változott át a jogrend, tehát szinte összes intézményeiben polgári szerkezetté lett a magyar társadalom. Ebben az átalakulásban fölbomlott a magyar nemesség rendje, valamelyes magyar polgárság alakult ki, s társadalmunk vezetőrétegei polgári osztályképződményekké lazultak fel. Nem változott azonban hasonlóan a parasztság. Az átalakulás erői kevésbé érték a jobbágyságot, másfelől pedig a hagyományos rendi társadalmi formák jobban elmélyültek a parasztság életében, hogysen a magyar jobbágyság könnyen és hamarosan átválthatott volna az új rendszerre. Így állott elő az a helyzet, hogy a polgári szerkezetű nemzeti társadalomban, mint egy korábbról fennmaradt rendi képződmény, továbbra is megmaradt a parasztság. Társadalmunk mai szerkezetében tehát a parasztság egy korábbi társadalmi szerkezet megmaradt kövülete, s egyben egy régebbi népi kultúrány ágának a hordozója. Nyilvánvaló, hogy ilyen ellentétes helyzet nem állhat fönn sokáig. Azok a hatások, amelyek társadalmunk egyéb területein átalakulást hoztak létre, végül a parasztságot is kikezdi és kimozdítják rendies zárttságából. Ez a folyamat napjainkban már teljes erővel zajlik. A polgári rendszer benyomult a parasztság hagyományos közösségeibe is, miután a legdöntőbb átalakulás, a földbirtok polgári egyéniessége és szabadsága, már a múlt század közepén bekövetkezett. Ilyenformán a parasztság mély és gyökeres átalakulásnak az útján halad, az a határozott társadalomfejlődési tendencia állapítható meg, hogy a korszerűtlenül rendies szerkezetű parasztság hasonul nemzeti társadalmunk egészéhez, tehát – polgáriasodik. S ennek a folyamatnak a zajlásában problematikussá vált a parasztság eddig megbízhatóan betöltött szerepe, hiszen maga a paraszti társadalmi forma vált problematikussá. Mindazok a szerepek, amelyeket a parasztság a rendi társadalomban törvényszerűen, s a polgári korszakban is eddig gyakorlatilag jól betöltött, tehát a mezőgazdasági munkák pa-

raszti ellátása, a népszaporodás biztosítása, egy mélyebb szintű népi kultúra hagyományoszerű fenntartása, napjainkban a legkomolyabban veszélybe kerültek. S ez a veszélyes helyzet mindaddig tart, amíg mindazok az emberi, népi és anyagi erők, amelyeket eddig a parasztság társadalmi formája tartott megkötvé, egy újabb társadalmi formában biztos elhelyezkedést és érvényesülést nem találnak,

A parasztság kialakulása

A parasztság nem társadalmi ősállapot. Nagyonis fejlett formája már az együttélésnek, ezért kialakulása igen hosszú, mélyenjáró és különleges társadalomalakulásnak a következménye. Éppen ezért nem is minden társadalomfejlődés alakít ki parasztságot. Nincsen parasztsága a „nyers” társadalmaknak, szóval az olyan társadalmi rendszereknek, amelyekben az érdekek és a célszerűség érvényesülésének nem szab határt egy mélyebb összeszerveződés és méltányosságon alapuló összeilleszkedés. Tehát nem volt parasztsága az antik társadalomnak, s nincs parasztsága a modern polgári társadalomnak – ha van, az már csak a rendi korszakból fennmaradt kövület. Mindezekben a rendszerekben vagy föltétlenül alávett szolganép a dolgozók rétege, vagy proletár, tehát olyan bizonytalan helyzetű munkás, akinek ugyan jogelvek szerint minden joga megvan, azonban sorsa a gazdasági érdekek harcának a függvénye.

A parasztság a középkori európai társadalomfejlődés eredménye, tehát a magyar parasztság is a magyar társadalom európai szabású fejlődése során alakult ki. Európaszerte a hűbériség kora vetette meg az alapját annak a fejlődésnek, amely végsőleg a rendi társadalom kialakulásához, tehát parasztság keletkezéséhez is vezetett. A népvándorlás primitív népi községeiben, az antik intézmények és az egyház hatására ekkor indult meg Európában – pontosabban nyugaton – egy olyan személyies szerveződés, amelyben az érdekek nyers érvényesülésével és a hatalomra törő célszerűséggel szemben valamilyen kölcsönösség, türelmes egymásmellettiség és méltányos kiegyezés alapítódott meg. Ez a szerződés azt jelentette, hogy az egymással való alá- és fölérendeltségben kialakult kinek-kinek a helye a társadalom-

ban és ez a hely a hagyományosság által megbizhatóvá és szilárddá vált. Csak ilyen szerveződés tudta megtenni azt a lépést, hogy a szolgarendű vagy bizonytalan szabadsága dolgozókból kötött helyzetű, de e kötöttségben biztosított állású, munkában és kultúra alakításában elmélyedő csoportok alakuljanak ki. Ez az alakulás a rendiség szervezetében teljesedett ki olyképpen, hogy a sokféle megkötött és biztosított helyzet, az alá-, vagy fölérendeltség viszonya szerint, egymáshoz kapcsolódott és végsőleg egy felső rend: a nemességé, s egy alsó rend: a jobbágyságé, alakult ki.

A magyar társadalomban lényegében ugyanez a folyamat ment végbe, s ugyanígy a rendi társadalomnak, s benne a parasztságnak a kialakulását eredményezte. Szent István országépítése még a nomád társadalomban mélyen megalapozott vezéri hatalom alapján szervezte meg a keresztény magyar királyságot olyképpen, hogy a nyugati mintákat ültette át a magyar társadalomba, s ezek segítségével egy akkor példátlanul álló erős központi királyi hatalmat létesített. A magyar társadalom mélyén azonban megvoltak azok az erők – a szentistváni szervezés is hívott életre ilyeneket –, amelyek egy hűbéries szerveződés felé vitték társadalomalakulásunk irányát. Az első -nagy királyok után meg is gyöngült a központi királyi hatalom és a társadalom mélyén erősen hűbéries szerveződésnek az aprólékos folyamata indult meg. Fölről a nemzetségek főbbjei és a királyi szolgálatban állók, alulról a szolgák rétege, a meghódított népek, s a nemzetségek közrendűjei között rendkívül változatos formákban bizonyos szokásszerű egymásmellettség, hagyományossá lett szolgálati viszony, szóval bizonyos megállapodott rend alakult ki. Ez a szerveződés odáig ment, hogy a XIV. századra nagyjában egyező helyzetek alakultak ki, s innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy ezek a hasonló helyzetek közös rendi állássá szerveződjenek. A felsőbb állásúak rendi testületté való szerveződése a nemesi vármegye kialakulásában öltött testet, a jobbágyság egységes alsóbb rendjét pedig a közös jobbágyi teherviselésnek a törvényes szabályozása hozta létre. Ilyenformán az előkelőbb és birtokos nemzetségekből, valamint a királyi szolgákból kialakult a nemesség rendje, viszont a közrendű nem-

zetségekből, a meghódított népekből és a szolgák rétegéből kialakult a jobbágyság rendi zártságú rétege.

A magyar parasztság kialakulása tehát az európai társadalomfejlődés menetében következett be, azonban miután a magyar fejlődés más alapokból indult, mint a nyugati, későbbi alakulásában is eltért némileg a nyugati viszonyoktól. A nyugat európai parasztság sem vált tökéletesen egységes renddé, a magyar parasztság azonban még ennél is többosztályú rendi csoporttá alakult. Jelentékeny különbség volt mindenekelőtt, hogy Magyarország a sok nemes országává lett – hasonlóan Lengyelországhoz, – tehát a magyar rendi társadalom nem épült olyan fokozatosan hierarchikus szerkezetté, mint a nyugatiak. Viszont a nagyszámú nemesség – minden huszadik ember nemes volt – az egyugyanazon nemesi jog elvi alapjai ellenére társadalmilag széles skálán tagozódott. Ez pedig azt jelentette, hogy a köznemesség igen jelentékeny része paraszti sorsra kényszerült, tehát ugyanolyan dolgozó faluközösségben élt, mint a jobbágyság. Nemesi jogai mindig érvényben voltak, azonban gazdasági helyzete nem sokban különbözött a teljesjobbágyokétól, társadalmi élete meg éppen hasonló parasztias közösségben folyt. Ez a bocskoros nemesség tehát csak jogszerint volt tagja a nemesség rendjének, társadalmi helye a jobbágyság mellett volt, s élete és kultúrája ahhoz hasonlóan paraszti keretekben folyt.

A nemes parasztság mellett másik különös képződménye volt a magyar társadalomnak a kiváltságos vidékek közszabad népe. A jászkun kerület, a Székelyföld, s ezen kívül számos kisebb kiváltságos kerület népe jogilag nem alakult sem * nemesi rendűvé, sem jobbágysággá, társadalmilag azonban egyformán kiestek az uralkodó nemesség rendjéből. Bár általában véve nem voltak jobbágyok sem – ideiglenesen ugyan földesúri hatalom alá kerültek olykor-olykor – mégis mind a munkaszervezetben betöltött szerepük, mind a társadalom szerkezetében elfoglalt helyük teljesen paraszti volt. Tehát paraszti faluközösségekben éltek az úrbérihez hasonló földközösségben, s valamilyen királyi szerv képviselte fölöttük a rendi-úri felügyeletet.

A bocskoros nemesség és a kiváltságos területek szabad népe együttvéve nem jelentéktelen hányad volt az egész magyar társadalomban, jelentőségük pedig számbeli arányukon is túlme-

nően fontos. Nevezetesen ezek a nem jobbágyi, de paraszti csoportok a legbeszédesebb jelei annak, hogy a magyar társadalom nem járta át egészen mélyen a hűbéri-rendi alakulás. Ez a fölületesebb társadalmulás meglátszik egész nemességünkön és jobbágyságunkon is, nemességünk inkább érdekszövetség, mint a nyugati, s jobbágyságunk inkább alávetett dolgozónép, azonban valamennyire mégis belekerültek az európai társadalomalakulás menetébe. Ezzel szemben ez a két kivételes csoport olyan része a magyar társadalomnak, amely egészében elkerülte a hűbéri-rendi európai vonalat, s régi, nem paraszti, népi hagyományait, társadalmi közösségeit és kultúráját megőrizve csak félig-meddig parasztosodott el. Tehát nem tapadt úgy a földjéhez, mint az európai paraszt általában, nem illeszkedett olyan otthonosan egy társadalmi hierarchiába, s egész kultúrájában többet megőrzött a korábbi népi-nemzeti hagyományokból, mint amennyi könnyen illeszkedhetett volna az európaias rendbe. Éppen azért ezek a csoportok ma is élénken nem nyugatias színfoltjai társadalmunknak, s egyben az ősi magyar népi kultúrának ma is leghivebb őrzői.

A parasztság kialakulása a XIV. századra már csaknem végbement Magyarországon is, történelmünk későbbi századai már csak kisebb-nagyobb alakulását mutatják a magyar parasztság rendjének. Ettől jellegzetesen eltérő és újabb parasztréteg keletkezett azonban az újkori alakulásban, a XVIII. század folyamán, nevezetesen az uradalmi cselédség, a puszták népe. Korábban a rendi társadalom szerkezetében alárendelt jelentősége volt a földesúri házi gazdálkodásnak, az allodiális mezei üzemnek. A földesúri birtok számottevő része jobbágytelek volt, amelyen úrbéri kötelezettséggel a jobbágyság dolgozott. A földesúr allodiális telke mindenütt területre is kisebb volt, hacsak nem legelő és erdőföldként használták, s ezen szinte kizárólag az úri háztartás szükségletére termelt a földesúr házi cselédsége a jobbágyság robotmunkájának segítségével. Megváltozott a helyzet a XVIII. században. Ekkor ugyanis konjunktúrája nyílt a gabonatermelésnek, megindulván a fokozott áruforgalom nyugat felé, másrészt pedig megnövekedvén a földesúr pénzszükséglete, mind nagyobb területre terjesztették ki a földesúri üzemet, úgyannyira, hogy kialakultak a mai uradalmi nagygazdaságok. Ebben a ke-

rétben pedig már nem volt elegendő a régi házi cselédség munkája és a jobbágyok robotja, tehát újabb munkaerő-forrásra lett szükség. Aránylag nagytömegű nép szerződött így uradalmi cselédnek, most már nem házi szolgálatra, hanem mezőgazdasági munkára. Az a „népfölösleg”, amely így uradalmi cselédnek szerződött, a zsellérség felduzzadt tömegéből került ki. Nevezetesen a jobbágyi faluközösségekben egyre növekedett a jobbágytelkekről kiszoruló jobbágy nép, s miután sem a városbáköltözés, sem újabb jobbágytelkek kiszakítása nem könnyített helyzetükön, életlehetőségük egyedüli biztosítását látták az uradalmi munkában. Az uradalomba való elszegődés pedig gyökeres változást jelentett addigi életükkel szemben. A falusi jobbágyközösségekből, ahol bizonyos haszonvételek mindig megillették őket, most már kiszakadtak, az uradalom területére költöztek, az ekkor megépülő majorokba és itt az oly különös pusztai-uradalmi paraszt közösségeket alakították ki.

A parasztság ez újabb keletű csoportjának további történeti alakulása is a parasztság régebbi rendjétől eltérően folyt. Nevezetesen a falusi jobbágyság életében jelentékeny fordulatot hozott a reformkor átalakulása legfőképpen az úrbéri terhek megszüntetésével. Ebben az átalakulásban ugyan a földtelen zsellérség nem jutott földhöz, sőt legtöbb helyen korábbi használati jogait is elvesztette, azonban olyan polgáriassá váló világba került, amelyben újabb munkalehetőségek támadtak, s ha más nem, mozgási lehetősége mindenestre megnövekedett. Tehát a városba özőnlés, a kivándorlás, földmunkák és a lassan belterjesülő parasztüzem megszorított munkái mindenestre tágitottak életlehetőségein. Ezzel szemben semmit nem változott az uradalmi parasztság társadalmi helyzete. Az úrbérrendezés természetszerűen nem érintette sorsukat, de az átalakulás egyéb tényezői sem hatottak rájuk, mert az uradalmi puszták elszigeteltségében szinte minden hatás ellen védve voltak. Mindössze a cselédtörvények szóltak bele életük alakulásába, ezek pedig gyökeres változást semmiképpen nem jelentettek, így parasztságunknak ez a rétege ma is nagyjában ugyanolyan társadalmi sorsot visel, mint kialakulása idején.

Nyugati és keleti parasztság

A parasztság kialakulása nem volt egyidejű és nem is volt egyszabású Európaszerte. A legteljesebb történeti pályát futotta a parasztság Nyugaton, itt alakult ki legkorábban és itt is bomlott föl leghamarabb és legteljesebben, viszont Keleten vagy ki sem alakult komolyan, vagy nagyon későre esik kialakulása, éppen ezért itt ma is igen elmaradt paraszti helyzet szemlélhető.

Nyugaton – Franciaországban, Belgiumban, Svájcban, Nyugatnémetországban – az elmélyült hűbéri-rendi fejlődés már korán teljessé tette a parasztság kiformalódását. Sokkal inkább, mint bárhol a világon, szoros egybeszerveződésben a rendi társadalom többi elemeivel, a parasztság olyan szilárd és megbízható állapotba jutott, hogy egy rendkívül értékes kezdeti kultúrfejlődést tudott elindítani. A földművelés gondosabb módszerei, az ipari mesterségek kezdetei, a forgalom és szállítás első eszközei, mind ennek a parasztságnak a művei. Itt azonban nem állt meg a nyugati fejlődés. Éppen ezekből a paraszti alapokból törés nélkül haladt magasabbra a kultúrfejlődés, s a paraszti munkából vált ki és szakszerűsödött egyre mélyebben a sokféle ipari mesterség, s az ilyen kiváló elemek kilépve a paraszti faluközösségekből városokat neveltek föl. Ezzel a paraszti népesség komoly hányada kivált a parasztságból és a városi polgárságot alakította ki. De a parasztságnak az a része is, amely a faluban és a földművelő mesterségben maradt, szintén emelkedett. Mert szakszerűsödő mezőgazdálkodásával szinte belenőtt a földesúri birtokba, s hamarosan tulajdonává tette azt a földet, amelyet megmunkált. Ilyenformán a nyugati parasztság már az újkor elején szabad parasztsággá lett, s az úrbéri terhektől megszabadulva, mezőgazdasági termelésével majdnem egyenrangúan tudott bekapcsolódni a kapitalista áruterelésbe. Szóval paraszti helyzetében úgy alakult, hogy a polgári-kapitalista átalakulásban komoly résztvevőként tudott szerepelni. Tehát parasztságából kilépve, a polgári társadalom szerkezetébe illeszkedett be. Sommásan: megszűnt parasztnak lenni, a polgári társadalom mezőgazda polgárává és munkásává alakult. A parasztság hagyományos jegyeit már csak emlékként és hagyományként őrizte meg

és őrzi máig is, sem gazdálkodásában, sem társadalmi formáiban, sem kultúrájában nem az alsórendhez tartozó paraszt már.

Északon – Hollandiától Finnországig – annyiban különbözik a parasztság sorsa, hogy ezen a vidéken a rendi-hűbéri alakulás nem hatolt olyan mélyre, mint Nyugat gyűjtőpontjában, tehát még könnyebben és sikeresebben léphetett a parasztság a polgári élet területére. Viszont annyira paraszttá ülededett, hogy a mezőgazdálkodás mesterségét elmélyült szakszerűséggel kiművelte paraszti fokon, tehát már ilyen kezdeti kultúrával indulhatott a vállalkozó árútermelés versenyében. Ezért van az, hogy az északi parasztság képviseli ma a mezőgazdasági termelés legsikeresebb tudományát, ez a parasztság tartja fenn a legsikeresebb agrárszervezeteket, s ez a parasztság vált a legpolgárosodottabb mezőgazda népevé. Annyira sikeres volt ennek a parasztságnak a polgári társadalomba való fölcsatlakozása, hogy ezeknek a társadalmaknak a vezető polgárságában egyenrangú tényező, sőt helyenként a vezető réteg az agrárpolgárság.

Keleteurópában s a Balkánon ezzel szemben nem volt hűbéri-rendi alakulás a középkorban, szóval olyan társadalomfejlődés, amely parasztságot alakíthatott volna ki. Magyarország volt a keleti határa az ilyen szabású európai történelemalakulásnak. Ehelyett cárok-vajdák, szóval kisebb-nagyobb területen föltétlen hatalmat gyakorló hódítók tartották uralom alatt a népet, s úgy uralkodtak fölöttük, hogy nem kerültek alattvalóikkal szoros és közeli kölcsönöségbe, mint a hűbéri Európában, hanem érdekeik szerint céltudatosan behajtották rajtuk az adót, s ezen túl magukra hagyták őket. Fontos ebben a rideg uralmi viszonyban az egyház szerepe is. A keleti egyház nem intellektuális rendező szerve volt a társadalomnak, mint a nyugati, hanem a vallási szertartás hordozója, érdekszövetségben az uralkodókkal. Ugyanígy nem intellektuális vezetőszervezet volt az uralkodók köré csoportosuló nemességé sem, hanem érdekszövetség, az uralkodó alatt a dolgozókkal szemben. Így erősen kizsákmányoló uralom alatt, magára hagyatva, a társadalmassulás fejlettebb módszereiből kiszorulva élt a dolgozó nép tömege. Nem volt mérőben szolganép, nem alakult azonban parasztsággá sem, mert a felüllevőkkel nem szerveződött egy megbízható és elmélyülést biztosító társadalmi szervezetbe. Tehát primitív népi közösségei-

ben élt a balkáni és keleteurópai dolgozó nép – családok és telepések közösségeiben – s itt adott lehetőségei szerint alakította, fejlesztette kezdeti primitív kultúráját. Így helyenként igen magasra jutott ez a nem paraszti népi kultúra, máshol pedig még a vadság állapotából sem tudott kiemelkedni. A bulgárok például figyelemreméltóan magasra fejlesztették népi kultúrájukat, mindenütt szép műveket termelt a népi művészeti kultúra, s sokhelyt a családi-szállási népi közösségekben sajátos demokratikus közösségi társadalmi forma létesült.

Ilyen alapokon a polgári társadalom korában sajátos fejlődés indult meg e keleti részen. A fejlettebb vidékek – különösen a bulgárok – népi demokráciájukkal és népi agrikultúrájukkal közvetlenül kapcsolódtak a kapitalista-demokrata fejlődésbe, s ezen a fokon aránylag sikeresen alakították tovább társadalmuk életét. Az elmaradottabb vidékek azonban sem a termelés kapitalista rendszerébe, sem a polgári társadalom demokráciájába nem tudtak komolyan belépni, tehát csak a nép fölött tudott fölépülni egy bizonytalan sorsú kapitalista és színelges demokrata államrend, míg a nép továbbra is megmaradt primitív társadalmi formáiban. Ilyenformán a keleteurópai agrárnépesség nem is lett igazában paraszttá, hanem megmaradt egy primitív népi társadalmi állapotban, s a polgári társadalom rendszerében ebből az állapotból lépett többé-kevésbé sikertelenül polgári szintre. Hogy Európának ezen a részén a világháború után erőteljes parasztmozgalmak keletkeztek, az nem azt mutatja, mintha itt a parasztság sajátos paraszti szerkezetű alakult volna, hanem éppen azt, hogy a paraszti keretek híján kötetlen népi erők kerestek utat érvényesülésüknek.

A nyugati és a keleti pólus között helyezkedik el a magyar és a lengyel parasztság. Mindkét országban felszínesebb hűbérendi fejlődés után a nemesség kiesett középkori szerepéből és az újkorban céltudatos érdekszövetséggé alakult át. Tehát ugyanakkor, amikor nyugaton a városiasodás fölemelte a parasztság egy részét, a másik része pedig a mezőgazdasági termelés szakszerűsödése által szabad parasztsággá emelkedett, itt rendies keretek között egy újabbfajta uralom visszatartotta a parasztságot földhözkötté jobbágysággá. Segítette a parasztság rendjének a leszorulását az uradalmi gazdaságok kialakulása mindkét or-

szagban, s ezzel együtt egy jelentékeny uradalmi cselédparasztság kialakulása is. Ezekben az országokban tehát egy sajátos újkori parasztság keletkezett. Olyan ridegebb paraszti állapot volt ez, amelyből már kiveszett a rendiségnek az az eredeti értelme, mely a termelő munkának a társadalmi biztonságát és védetségét adta, ez a késő keleteurópai rendiség a parasztságnak erősen érdekszerű alávetését és kihasználását szervezte meg.

Ilyen történeti alakulás volt az oka, hogy ezekben a társadalmakban a polgári korszakban nem tudott hamarosan a polgári rendszerbe emelkedni a parasztság. Földje szabad birtokát is későn kapta meg – ekkor is csak a telkes jobbágyság, – termelési tudománya pedig különösen fogyatékos volt ahhoz, hogy sikeres árutermelést folytathasson. Így történt, hogy mindkét társadalomban csak napjainkban érkezett el a parasztság oda, hogy a polgáriasodás útján halad, azonban most már ez nem jár válságok nélkül. Mindenekelőtt válságos helyzet vezetett ideig. A parasztság leszorítottan és értelmetlenül parasztsággá kényszerült lenni akkor is, amikor a saját fejlődése már fölemelte volna erről a szintről, tehát elvesztette a saját erőforrásait az újabb polgári rendszerű fölemelkedésre. Viszont az európai polgári kapitalista alakulás mégis csak beleszólt ezeknek az országoknak az alakulásába is, tehát az összes kívülről jövő hatások odáig lazították a parasztság kötöttségeit, hogy végül is megbomlott a paraszti helyzet és ma mindkét helyen elég sietősen és nem minden zökkenő nélkül igyekszik a parasztság a polgári társadalomba való betagozódásra.

A parasztság rétegződése

A parasztság tehát rendies társadalmi képződmény. A rendi társadalomszerkezetnek az alsó rétege, szóval az alsó rendje. Ez pedig azt jelenti, hogy a dolgozóréteg másfajta szervezeti formáitól, a „nyers” társadalmak szolgarétegetől, vagy a polgári társadalom munkásosztályától, lényegesen különbözik. A szolga mérőben uralom alatt álló réteg, tehát olyan tényleges helyzetben van, amelyet végsőleg egyszerűen az erősebb hatalmi helyzete tart fenn, viszont a munkás jogilag szabad állapotban él, de gazdasági érdekek folytán kénytelen munkát vállalni olyan föltéte-

lek szerint, ahogy a munkáltató kívánja. Ezzel szemben a parasztság mélyen rendezett és biztosított állapota a dolgozó népeknek. Munkára szorított és alávetett állapot ez is, azonban a paraszti helyzetet nem a pusztá erőszak, vagy a gazdasági érdek tartja fenn, hanem egy sokkal mélyebb összeszerveződés. Olyan kölcsönös viszony szorítja munkára a parasztságot, amely egyfelől a munka eszközeit biztosítja a parasztság számára, továbbá bizonyos önálló helyzetet, amelyben a maga számára fejtheti ki termelő' és alkotó képességeit, másfelől pedig olyan kötelezettséget az úri rend részére, hogy nem nyúlhat hozzá szabadon sem a parasztság önállóságához, sem munkája eredményéhez. Hogy ilyen kölcsönös viszony megbízhatóan fennálljon, ahhoz hosszú alakulás és hagyományozódás szükséges, mert a pusztá érdek és a célszerűség mindenkor ellene szól az ilyen szerveződésnek. Az európai történelemalakulás nagy műve éppen az, hogy ezt a, végül joggá izmosodó, hagyományalakulást lehetővé tette.

A rendi társadalom átfordulása a polgári társadalomszerkezetbe természetesen fölbontja ezt a paraszti helyzetet, s a parasztság hagyományosan és rendiesen kötött rétege helyébe a munkásság szabad, de gazdasági érdekek által megszabott osztályát állítja. Ám a parasztság fölbomlása nem gyors folyamat. Az a hosszú hagyományozódás, amely a parasztság rendjét kiformalta, sokáig ellen tud állani minden hatásnak, még a legközvetlenebb érdekek, vagy a legnyilvánvalóbb célszerűség hatásának is. Akkor különösen, ha a polgári társadalom kialakulásának a folyamatában maga a parasztság nem vesz részt. S ez történt a magyar társadalomban. A polgári társadalom rendszere kívülről tört be a magyar társadalomba, tehát a parasztság hagyományos és megmerevült, sőt megmerevített rendje csak lassan enged föl a polgári hatásokra, hogy átadja helyét a polgári elvű osztálytagozódásnak. Innen van az, hogy a magyar parasztság jellemző tagozódása állapítható meg aszerint, hogy még benne él-e a rendies paraszt hagyományokban, vagy pedig már fellazította azokat és a polgári társadalom osztályrétegződésében helyezkedik el. Eszerint tehát van a magyar parasztságnak egy olyan része, amely még erősen paraszt, tehát élete a paraszti rendi keretek által kötöten folyik, s van egy olyan része, amely már áttörte e rendi-paraszt formákat és a polgári szerkezet szerint rétegződik.

Sommásan: a magyar parasztság egy része még paraszt, másik része már nem paraszt, s egy jó része az átmenet vagy a válságos megkövültség állapotában van. Ez a rétegződés mindenesetre a magyar parasztság legjellemzőbb tagozódása.

Másik, s egyre döntőbb jelentőségű rétegződése a parasztságnak a polgári szerkezetben való elhelyezkedése, pontosabban a gazdasági viszonyai szerint való tagozódása. A rendiség korában is volt lényeges különbség a parasztság különböző osztályai között, tehát a telkesjobbágy és a zsellér között, azonban akkor ez az osztálykülönbség nem ugyanazt jelentette, amit ma a polgári társadalom rendjében. Nevezetesen a jobbágyfalu közösségében a telkesjobbágy nem volt szabad és korlátlan haszonélvezője földjének, viszont a zselléreket is megillette bizonyos használati jog a község határában. Tehát gazdaságilag sem volt teljes és gyökeres a rétegződés, méginkább vesztette jelentőségét abban a társadalmi viszonyban, amiben a telkesgazda és a jobbágy állott egymással. Reális közösség és kölcsönösség fűzte össze a két osztályhelyzetet, tehát mai értemű osztályellentéttről nem is beszélhetünk ebben a korban. Más azonban a helyzet ma. A mai társadalomszerkezetben nemcsak a parasztság hagyományos kerete erőtlenedéit el, hanem tökéletesen megszűntek mindazok a szálak, amelyek a faluközösségben összekötötték a birtokos és a birtoktalan parasztot. Tehát a gazdának kizárólagos és szabad egyéni tulajdona, szóval kapitalista birtoka lett a föld, viszont a zsellérség kiesett a közös használat jogából, s ezzel merőben bér munkássá alakult át. Így a parasztságon belül is – akár érvényesek még a rendi paraszt konvenciók, akár nem – kialakult a polgári társadalomra jellemző osztályrétegződés. A különbség csak annyi, hogy maradibb paraszt társadalomban kisebb a jelentősége ennek az osztályrétegződésnek, viszont polgárosodott paraszttársadalomban már teljes súlyával érzékelhető.

A magyar parasztság sajátos társadalmi rétegződése jellegzetes vidékekre bontja az ország területét. Még rendies zárt-ságban él a parasztság mindenütt, ahol a polgári hatások még nem érték el erősebben, vagy ahol valamilyen helyi erő különösebben tartja megkötve. Nem közömbös ennek a tagozódásnak a szempontjából az sem, hogy a történeti alakulás során mely vidéken milyen fokban szilárdult meg a paraszti forma. Így ma

is paraszt vidékek az országban a Felvidék, a Dunántúl és Erdély belsőségei, tehát a Palócföld, Somogy, Zala, Veszprém belsőbb vidékei, s a magyar települések Erdélyben a Székelyföldön kívül. Hasonlóan elmaradt paraszt jellegűek az erdélyi völgyi román települések, s ezek ennyiben meg is haladják a román királyságbeli állapotokat, miután hasonló rendi alakulás ott nem ment végbe. Viszont a hegyi szórványok román pásztorsága nem érte el ezt a parasztosodási fokot, hanem a balkáni viszonyoknak megfelelő primitív népi állapotban él.

Az ország két vidékén haladta meg kétségtelenül a magyar parasztság a rendies paraszti állapotot, nevezetesen a Kis-Alföldön, s a szomszédos északdunántúli részekben, továbbá a Nagy-Alföld tanyás városaiban. Az előbbi helyen nyugatias volt a fejlődés menete. Tehát hamarosan a megtelepülés után végbement a paraszti-rendi alakulás szakszerűsödő mezőgazdasági termeléssel mindig itt volt legmagasabb a paraszti termelés színvonala mind a nyugathoz való közelség, mind a jó közlekedés folytán. Itt tehát aránylag „szervesen” nőtt ki a parasztság a rendi keretből és mintegy saját fejlődését követve vált polgárias tagjává a társadalomnak. Eppen ezért sok külsőséges emlék maradt meg hagyományyszerűen a paraszti múltból, noha lényegében nagyon előrehaladott itt a polgáriasodás.

A nagyalföldi tanyás városok agrársága egészen más úton jutott túl a paraszti formákon. Ez a nép szinte megkerülte a paraszti-rendi fejlődés állomásait. A török hódoltság nemcsak megakasztotta a rendies-európaias alakulás teljes lefolyását, hanem az elért fejlődést is megsemmisítette. S a török alatti századokban a nomádsághoz hasonló viszonyokkal indult meg újra a társadalmasulás, tehát már nem a rendi alapokon többé. Így egy sajátosságos, félig-meddig polgári, civistársadalom alakult ki a nagyhatárú községekben, s a tanyarendszer kialakítása révén ennek a fejlődésvonalnak a további lehetőségeit is biztosította. Itt tehát félig-meddig nomád állattartó kezdetekből a civistársadalom közbeeső állomásán keresztül anélkül jutott az agrárság a polgári társadalom rendszerébe, hogy valaha is mélyen paraszttá alakult volna át. Ennek a különös fejlődésnek a következménye, hogy itt a mezőgazdaság kultúrája nem mélyült el olyan általánosan, mint a Kis-Alföldön, külsőségekben azonban

szinte minden paraszt jelleg hiányzik ezen a népen, Viszont a termelésnek néhány világviszonylatban is kitűnő polgári-kapitalista teljesítménye született meg.

Az ország többi területének agrárnépe átmenet a még paraszt és már nem paraszt típusok között. Tehát erősen kapitalizálódott gazdasági élet, s ennek ellenére rendies paraszti hagyományok a jellemzői e társadalmak életének, vidékenként változó fokozatokban. Önálló típus ellenben a válságosán alakuló magyar parasztságban a betegesen megmerevült parasztság. Mint egykés vidékek ismeretesek ezek a társadalmak, s jellemzőjük az, hogy egy többé-kevésbé elmélyült paraszti kor után megrekedvén ezen a fokon, tökéletesen megakadtak fejlődésükben, s a dekadenciának.; a paraszti kultúráját alakították ki. Tehát a serény paraszti munka helyett az élet élvezésének és a munkátlanságnak az erkölcsét teremtették meg, a korlátozatlan termékenység életelve helyébe a szaporodás körmönfont korlátozásának a módszereit állították, a vállalkozó férfi vezetés helyébe az asszonyok hagyományt merevítő uralmát fogadták el, s egyáltalán körmönfont társadalmi módszerekkel szikkasztották ki világukból az élet erősebb áramlását.

Az osztályrétegződés, szemben a sajátságosan társadalmi tagozódással, már egyetemes megoszlása parasztságunknak. Tehát nem vidékek körvonalai rajzolódnak ki ebből a szempontból a magyar társadalom területén, hanem osztályok, s ezek kisebb összetevő típusai, amelyek az ország egész területén föllelhetők.

A nagy vízváltató a parasztság osztályviszonyaiban a föld birtoklása. A nagyobb parasztbirtok birtokosa – akkora birtoké, amelyen a fogadott munkaerő a főtényező, s a gazda családi munkaereje csak kisegítő, – egyformán polgári existenciájú parasztgazda mindenütt az ország területén, tehát egyformán a polgári osztály tagja. Aszerint azonban, hogy áttörte-e a paraszt társadalmi kötöttséget, s aszerint, hogy a parasztságnak milyen típusába tartozott a korábbi korszakban, különféle típusok lelhetők fel. A jobbagygazda ma is úgy él és termel, mintha nem a polgári társadalomban élne. Tehát paraszti odaadással dolgozik, nem folytat céltudatos árutermelést, s fogyasztásában aránytalanul fukar birtokához és termelése arányaihoz képest. Ellenkező típus a polgárgazda, aki már nem is parasztgazda tulajdon-

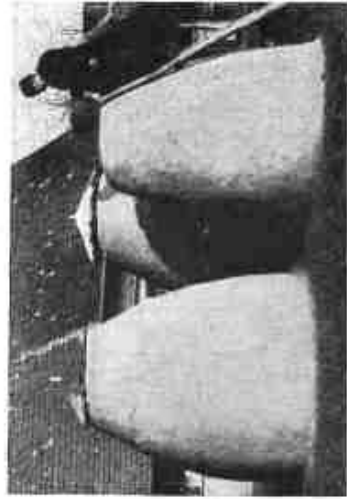

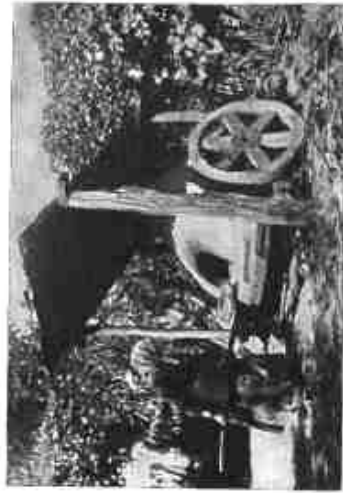
49. Aratás (Szentgál, Vasprém vm.)

50. Cséplés (Szentgál, Vasprém vm.)

51. Gabonás hombárok (Szigvár, Csongrád vm.)

52. Sütőkemence (Sólygy vm.)

53. Munkába induló kalotaszegi férfi
(Daróc, Kolozs vm.)

54. Arató koszorú
(Gyöngyöshalász, Heves vm.)

55. Kölestörő mozsár (Vas vm.)

56. Kézi malom (Szilágys vm.)

képen, hanem agrárvállalkozó. Különféle speciális vállalkozásokat létesít a földjén, vagy a földből szerzett tőkájével, bérbeadja a földjét, s jövedelmével nem paraszti, hanem polgári mértékek szerint él.

A kisebb parasztbirtokok birtokosai helyzetük szerint kispolgárok, tehát földjük csak a saját munkájuk árán tudja eltartani őket, s idegen munkaerőt csak kivételesen, kisegítésként fogadnak. Ennek a kispolgári osztálynak a legjellemzőbb képviselője a kispazda. Többé-kevésbé piaci termelést folytat s ennek megfelelően egész magatartása kilépett már a paraszti konvenciók határai közül. Legjellemzőbb, hogy nem is nevezi szívesen parasztnak magát, hiszen a kispazda név egy ilyen helyesbítő elnevezés a paraszttal szemben. Külön típus ebben az osztályhelyzetben a kishaszonbérelő. Különleges vállalkozó réteg ez, mérhetetlenül sokat dolgozik a bérelt földön, tekintélyes áru-tömeget visz a piacra s csak azért nem él polgári szinten, mert az óriási haszonbér megfosztja minden munkája eredményének a legnagyobb részétől. Sajátságos változat a parasztkertészeké. Az ország egyes vidékein a régi paraszti kultúrából nagyarányú kertészeti termelés alakult ki a kapitalista piacok hatására s itt a kertészkedő parasztság a piac lehetőségeinek arányában kertészvállalkozóvá nőtt a paraszti kertészkedés kereteiből. Csak e kerti kultúrának némely módszere paraszti már, minden egyéb a vállalkozó kispolgárnak a jegye rajtuk. Szinte olyanok, mintha nem is mezőgazdák, hanem kisiparosok lennének.

A sok vonalon előrehaladó átalakulás jellegzetes típusokra osztotta a földtelen parasztság osztályát is. Így mindenekelőtt messze eltávolodott az egykori zsellérparaszti állapottól az agrár szakmunkások csoportja. A kubikosok és a kertmunkások a mezőgazdaságban, illetve a földdel dolgoznak, mégis éppenséggel nem mondhatók paraszt zselléreknek, hanem minden izükben munkásokká alakultak át. Tehát éppenugy a munkapiac határozza meg életüket, mint a városi gyári munkásokét, s viszonyuk és tudatuk az egész társadalom felé éppenugy munkási-proletári, mint azoké. Félig ilyen munkássá szabadult mezőgazdasági munkások, másik felükben ellenben parasztnak maradt zsellérek és summások. Tavasztól őszig egy-egy uradalomban, pusztai-rendi környezetben cselédként dolgoznak, telüket ellenben otthonuk-

ban, falusi proletárként húzzák át. Félig sem lépett ki a paraszti-cselédi állapotból az uradalmi cselédség, a puszták népe. Ez a jelentékeny tömegű mezőgazdasági munkásnép nemcsak maga maradt meg régies rendi szabású parasztnak, hanem a környezet is, amelyben él. Az uradalmi puszták ma is úri felügyeletet és paraszti közösséget jelentenek, s a polgári hatások marosak a térbeli elszigeteltség miatt sem tudják kikezdeni ezt a korszerűtlen helyzetet.

A parasztság társadalmi tudatának változásai

A rendi társadalomra határozott és föltétlen érvényű társadalmi tudat jellemző. Mégpedig olyan, amely egyfelől föltétlen érvényű, tehát normatív: kinek milyen a rendi állása, azt tudnia kell és egész magatartásában ehhez kell igazodni. Tehát határozott helye van minden embernek ebben a társadalomban, s ezt a helyet pontosan kell tudnia, hogy tökéletesen kitölthesse. Az egész nevelés, amely a rendi társadalomban végbemegy, akár úri, akár paraszti szinten, elsősorban a rendi állás tudatára tanít meg, s minden ismeretanyagot és minden gyakorlatot a rendi állásnak megfelelően származtat át az utódokra. Másik jellemzője e rendszer társadalmi tudatának, hogy hierarchikus. Tehát nem fordul más társadalmi helyzetek ellen, hanem azokhoz igazodik, a saját helyzet elfogadásának az alapján. A rendi szerkezetben tehát a parasztság társadalmi tudata teljesen elfogadó és betöltő jellegű. Szóval első helyen az áll a parasztság tudatában, hogy az ő helye a paraszti társadalomban van, tehát ezt a szerepet kell jól betöltenie. S ez nem jelent szembefordulást az úri renddel. Elfogadott állapot a hagyományosan szentesített helyrét, hogy van úri és van paraszt rend, tehát a paraszt tudatában is tiszteli a különbséget és a távolságot az úr és a paraszt között.

Minden eltérés nélkül ilyen a parasztság társadalmi tudata a rendiség korában, hiszen csak ez a tudat volt képes megőrizni a rendi társadalomnak azt a békéjét, amely oly jellemző rá. Majdnem ilyen paraszti tudat jellemzi a parasztságot a polgári társadalom korában is addig, ameddig a polgári hatások alapjaiban ki nem kezdték a paraszti állapotot. Tehát hiába alakult át polgá-

rivá a rendi társadalom egész szerkezete, a paraszt ebbe az új világba is oly paraszti tudattal illeszkedik be, mint amilyennel a rendi társadalomban élt. Ezért olyan kényelmesen kezelhető a parasztság a polgári társadalom rendjében, akár politikai, akár gazdasági viszonylatban. Viszont, amikor a polgári erők kikezdtek a paraszti erők biztonságát, gyökeresen megváltozik ez a belenyugvó tudat. Már a paraszti állapot nem normatív többé, mint a rendi társadalomban volt. Most már nincs kötelező ereje annak, hogy parasztnak kell lenni, sőt biztos mértéke sincs annak, hogy ki a paraszt s ki nem az. Ehelyett két ellentétes hatás alakítja a parasztság tudatát. Egyfelől az öregek és bizonyos „nevelő” irányzatok a „régijó” paraszti tudatot akarják érvényben tartani, másfelől pedig az összes polgári hatások ellenkező tudatot szuggerálnak: mindenki egyforma és mindenki lehet akármilyen. Az eredmény az, hogy a konzerváló hatások alig érvényesülhetnek s mindinkább úgy szerepel a parasztság tudatában a paraszti állapot, mint egy nehéz, terhes és kihasznált állapot. A következmény pedig kikerülhetetlenül az, hogy mind többen kívánnak nem parasztnak lenni s tömegesen térnek gyakorlatban is erre az útra. A városbaözönlés, az iskolázással, ipari mesterséggel és kereskedéssel való föltörekvés és végeredményben az egyke s az általános születéskorlátozás is, mind ennek a menekülő tudatnak a következményei.

A belenyugvó paraszti tudat fölborulásával, egymásközt, a parasztság osztályai között sem békésen összeilleszkedő már a paraszti tudat. Védekező, vagy támadó, aszerint, hogy birtokon belül, vagy birtokon kívül van az illető réteg. Tehát a gazdák tudata védekező polgári tudat, s ennek a világánál a mezőgazdasági munkás fizetett ellenség, aki mértéken felül követelődik és nem érez már felelősséget munkájával szemben. Viszont a földtelen munkásság tudata támadó, úgy mint a városi munkás proletáröntudata. Kizsákmányolójának érzi a munkaadó gazdát és valóban nem érez közösséget az érdekeivel, tehát munkateljesítménye nem a régi paraszti odaadásnak, hanem a fizetett bérnek a mértékét követi.

A parasztságról való szemlélet alakulása

A középkor világában keveseknek vált problémájává a parasztság és falu problémája abban az értelemben, hogy jó rendje-e az emberi együttélésnek a rendi társadalom osztottsága. Isteni rendelés és természetjog szerint való állapotnak fogták föl s nem ítélték politikai kritikával. A középkori világkép felbomlásával vált vitássá a parasztságról való vélekedés.

A tényleges történelemalakulás mindenestre úgy történt, hogy a város, a gépi technika és a polgári társadalomszerkezet uralkodóvá lett a falu, a kézi munkamódszerek és a paraszti rendi társadalom felett. Ez azt jelentette, hogy a könnyebb, gazdagabb, kényelmesebb és változatosabb élet és végeredményben a magasabb szintű kultúra a városoké lett. Ennek a tényleges helyzetnek megfelelően úgy szemléli azóta a városi ember a parasztságot, mint a világnak egy hátramaradt és kizsárolt, tehát végeredményben szánalmas táját. Miután ebben a viszonyban bizonyos mértékig szükséges és hasznos a falu és a parasztság, mindig ott van vigasztalásul a parasztság számára az idillikus mezei élet és a hősieken élő paraszt ember dicsérete. Az irodalmi közvélemény is jórészt ilyen a parasztságról. Másától értetődőnek tartja a város „magasabbrendűségét” és vigasztalásul vagy nosztalgiából olykor a mezei és paraszti élet dicséretét hangoztatja. A társadalompolitikai irodalom csak annyiban tér el ettől a vonaltól, hogy jobban felfogott érdekből meg is okolja a parasztság és a falu szükségességét.

E közvéleménnyel szemben kezdettől fogva akadtak magános szellemek, akik ellentmondtak a történelem városi-polgári fejlődésének, s a paraszti-falusi vonalban látták az emberiség szebb és gazdagabb jövőjének a lehetőségét. Rousseau ennek a különvéleménynek a klasszikusa s utána kisebb-nagyobb írók és gondolkodók láncát tartotta a folytonosságot addig, amíg ma a második világháború bizonytalanságai között terjedő politikai eszmévé kezd válni a parasztság dicsérete és a paraszti társadalmi alapokhoz való visszatérés követelménye.

A magyar társadalomban is vertek kisebb-nagyobb hullámot a parasztságról való szemlélet különböző irányai, a mi tör-

ténelmünkben azonban fontosabbak azok a hangok, amelyek a magyar parasztság külön kérdéseit tették szóvá.

A magyar rendek verbőczyánus parasztszemléletével szemben, XVI. századi prédikátor irodalmunk néhány jellemző nyilatkozatát nem számítva, Tessedik Sámuelé az első komoly és erős hang a parasztság érdekében a XVIII. sz. végén. A felvilágosodás embere nem a jobbágyság rendje ellen szól általában, még a jobbágytelek növelését sem meri követelni, csak a nyugati parasztság gazdasági és kulturális állapotát tartván szem előtt, föltárja a magyar jobbágyság elmaradt, elnyomott és szégyenteljes helyzetét. De Tessedik csak az egyik hangadó volt, a kor magyar „aufkläristái” hasonlóan szemlélték a magyar jobbágyság állapotát, s a nyugati parasztság helyzetét tartva szem előtt, új úrbérrendezést, sőt a vakmerőbbek az úrbéri terhek eltörlését s végezetül a jobbágnak emberi méltóságra való emelését követelték írásaikban és szavaikban. A reformkor nemes hevületéig Berzeviczy Gergely könyve (1804) emelte föl szavát a jobbágyság érdekében, s mind pártoló helyeslést, mind elkeseredett megrovást eleget kapott érte rendi társaitól. Ez a könyv a legjellemzőbb a magyar jobbágyság késői rendi korszakáról. Bár nem mondja ki kifejezetten, de soraiban ott érezhető annak a felismerése, hogy a magyar jobbágyság állapota még a nyugati mértékű rendi társadalom elveivel szemben is különösen mostoha, tehát valami külön baj és aránytalan teher nyomja a magyar parasztságot, azért olyan elmaradt, nyomorult és kultúrátlan. A reformkor vezető szellemei aztán teljes mértékben felfogják a késői magyar rendi társadalom aránytalanságát és tiszteletreméltó erőfeszítéssel igyekeznek könnyíteni a jobbágyságon, hogy a „kor színvonalára emeljék”. Szemléletük tehát az volt, hogy bár a dolgozó parasztság szükséges alapja a nemzeti társadalomnak, azonban éppen az egész társadalom érdekében kell emberi méltóságra emelni a jobbágyot s levenni róla a nyugati viszonylatban szégyenteljes úrbéri terheket és megbélyegző jogtalanságot.

Amikor a kiegyezés után polgári vágányokon indult meg a magyar nemzeti társadalom élete, s jogszerint a parasztság is kiemelkedett a jobbágyi állapotból, jóidéig *nem szerepelt* politikai kérdésként a parasztság ügye. Miután a nagy népies költők

epigonjai szenvelgő modorra higitották a népiesség irodalmi hangját, egy romantikus népszemlélet uralkodott el a magyar társadalomban. A népszimnű és népdal kultusza idillikusnak és ünnepelesnek látta a parasztság állapotát s nosztalgiával tekintett a pusztabetyárság, a falusi idill, a mezei munka szépsége és a népviseletben járó parasztember alakja felé.

Ezt a romantikus szemléletet csak a századforduló táján váltotta föl realisabb, amelynek irodalmi művei már éppenúgy, mint a reformkor szemlélete, nehéznek, sötétnek, sokhelyt nyomorúságosnak és veszedelmesnek ítélte a parasztság állapotát s ezzel együtt az egész magyar társadalom szerkezetét hibáztatta. Tolnai Lajos regényeiben már nem paraszt-idill jelentkezik, hanem egy kinlódó társadalom, s a tiszamelléki aratósztrájkok, agrárszocialista zendülések az; újságolvasó közvéleményt is meggyőzték arról, hogy a parasztság nem az idilli béke népe, hanem egy nehéz és sokszor türhetetlen állapotnak a viselője. Móricz Zsigmond regényeiben és Ady verseiben és cikkeiben már teljes hévvel izzik a parasztsággal való együttérzés és a paraszti állapot sebeinek a fájdalma. Hangjukat azonban még nem fogadta be az egész magyar közvélemény.

Az összeomlás után az a szemlélet kezdett kialakulni az újjászerveződő magyar nemzeti társadalomban, hogy a parasztság az a rétege a társadalomnak, amelyből meg kell újulnia a magyarságnak (Szabó Dezső) s mint megmentő réteget fogadták a valóban láthatóan jelentkező parasztságot. A parasztsággal való együttérzés odáig ment, hogy tüntető szíveséggel fogadta a magyar közvélemény a csizmás képviselőket és a kisgazda minisztert, míg nem újra a parasztság részvétele nélkül konszolidálódott a társadalom, s a parasztságról szinte elfelejtkezett a nemzeti közvélemény.

A parasztság ügyével való foglalkozás és a parasztsággal való együttérzés azonban most már nem sülyyed el egészen. A háború után felnőtt középosztálybeli nemzedék újszerű, tudományos tárgyilagosságot is érvényesítő szempontokkal közeledett a parasztsághoz s hovatovább olyan felfogás alakult ki e fiatalság körében, hogy a parasztságból kell megújulnia a magyar társadalomnak s ebben az új magyar rendben földhöz juttatással és

társadalmi felemeléssel kell méltó helyére állítani a parasztságot. Az egész közvélemény ügyévé akkor lett ez a parasztbarát szemlélet, amikor a falukutató mozgalom országos érdeklődés mellett tárta fel az ország parasztságának válságos és veszedelmesen nehéz helyzetét. Ezzel a mozgalommal az egész magyar nép és az egész magyar társadalom ügyévé lett a parasztság sorsa, s ma is ilyen súllyal nehezedik társadalmunk egyre szélesebb köreire ez a pillanatnyilag nyugvó társadalompolitikai kérdés.

Mezőkövesdi kötény hímzésének részlete.

Ötödik fejezet,

A MAGYAR NÉP ÉLETMÓDJA

Írta
VAJKAI AURÉL

Gyűjtögetés.

Ahhoz, hogy éljünk, elsősorban táplálékra van szükségünk. A táplálék megszerzésének legegyszerűbb módja, hogy az ember összegyűjtögeti mindazt, amit a természet minden különösebb beavatkozás nélkül nyújt. A szerzésnek ezt a módját nevezzük *gyűjtögetésnek*. Ebben még nem folytat tervszerű, céltudatos, megszervezett munkát az ember, ellentétben a fejlettebb állattartó, földművelő gazdálkodással. A gyűjtögetéssel kapcsolatos az erdők-mezők állatainak, vizek halainak megszerzése, a *vadászat*, a *halászat* is. Azonban az utóbbiaknál már sokkal körültekintőbben, céltudatosabban kell eljárnia, sokkal több cselekvés szükséges az ember részéről, ezért külön életformáról is beszélhetünk, a *zsákmányolásról*.

Akár a gyűjtögetés, akár az állattartás vagy a földművelés természetesen szoros összefüggésben van az élet minden vonatkozásával és párhuzamosan változik, alakul a hitvilággal, a társadalmi berendezéssel, az illető faj adott korszakban élő szemléletével. Egy kifejezetten állattartó népnek más a művésze, mint egy földművelő népé, de más lesz a gyűjtögető életmódot folytató népé is.

őseink a finn-ugor korszakban *gyűjtögető-halász-vadász* életmódot folytathattak. Így élnek még ma is ugyanazon földrajzi körülmények közt maradt rokonaink, az osztyákok, a vogu-

lok. Mindamellet a nyelvudomány azt bizonyítja, hogy ugyanakkor már részben a földműveléshez is értettek. A bolgár-török együttélés korában az állattartás fejletté válik, a gyűjtögetés emellett háttérbe szorulhatott. Teljesen azonban nem tűnt el soha. A Kárpátmedence földrajzi viszonyai eléggé elősegítették a gyűjtögetés fennmaradását. Az Alföld mocsaras, vizes területei, a hegyvidék kiterjedt erdősegei ép elég természeti kincset nyújtottak a rászorulóknak. Természetesen mai hazánkban az elsőrangúan fontos állattenyésztő és földművelő gazdálkodás mellett a gyűjtögetés alig jön számításba. Azonban egy kezdetleges életformának, mint amilyen a gyűjtögetés, a fejlettebbnek tekinthető kultúrák elhatalmasodásával nem kell okvetlenül kipsztlulnia. Az idők változhatnak, de bizonyos alapélelmódok megmaradnak, legfeljebb helyzetük, szintjük tolódik el, értékük alakul át. Manapság az erdő gyümölcseit csak a szegénység szedi, ennek az élettevékenységnek tehát a szociológiai értéke megváltozott. De a nagy háborúk, a történelmi erők a társadalmi viszonyokat is állandóan változtatják és ezzel párhuzamosan például a gyűjtögetés is változik, inséges időkben kiterjed, dúsabb éveken összezsugorodik, akár a meleg, ill. a hideg hatására a higanyszál.

Hozzá tehetjük, hogy a természetadta nyersanyagok közvetlen felhasználásának és általában az ősi, kezdetleges holminak, minden kezdetlegessége, hátránya mellett is, igen sok előnye van. Például a zsúp vagy nádfedés jobb hővezető a cserépfedésnél, az ilyennel fedett padlásban tovább marad meg a hús, a faolajütő jobb ízt ad az olajnak, mint a vasprés, a szabad kéményben füstölt sonka jobb ízű, stb. A régiséget a parasztság korszerűbb tárgyakra cserélheti át, de mihelyst bármily csekély akadály is bukkan fel a nagyüzemek gyártási rendjében, csak kissé is rosszabbodjanak a gazdasági viszonyok, hamar visszatér az ősi módhoz, az ősi holmihoz.

Ha a gyűjtögető életmód nagy általánosságban másodrendű, mellékes életforma is, bizonyos embercsoportoknak nem is oly rég elsőrendűen fontos volt és életük alapjául szolgált. Itt most a *pákászokra* gondolok. Még a múlt század közepe táján országunk mocsaras vidékein, az Ecsedi láp környékén, a Sárreuten és számtalan, ma már teljesen kiszáritott és búzaföldekké varázsolt vizenyős nádas rengetegében sok ember élt, kizárólag

a lpvilg nyújtotta javakból, gyökerekből, madrtojsbl, csikbl és más efflbl. letmdjukkal állt összefüggésben, hogy társadalmi szervezetet nem alkottak, magányosan éldegéltek kezdetleges gunyhikban, a *pksztanyn*. A halat szigonyoztk, a csikót varsával, sok egyebet, pl. a teknősbékát pusztá kzzel fogták. A pákász a közösségtől elszakadva egyéniséget jelentett. Társadalmilag is klnllknak éreztek magukat, egyéb munkára nem igen voltak hajlandók. A gyűjtött anyaggal cserekereskedst is folytattak és így szereztek be egyéb nélkülözhetetlen holmijukat.

A gyjttgetsre főleg az ínséges idők kényszeritik a népet. A régebbi gazdálkodási rendszerben – amikor különben is kevesebb gabonát termeltek, mint manapság – ha rossz termés volt, a következő télen, de még inkább tavasszal éhínség lépett fel. A szegény nép ilyenkor különböző „ptanyagokhoz” nyílt, kenyeret fakéreg és liszt keverékéből, lepényt ss gyökeréből sütött, st még a rügyeket, makkot, a ft is megettk, ahogy ezt az egykorú leirsokban olvashatjuk.

Napjainkban gyjttgets – eltekintve a sznagytjtstl – többnyire az erdőben folyik. Ide jár gombzni, vadgymlcst, virágot stb. szedni a falu népe. De a gyjttgetk nemcsak maguknak, hanem a piacnak, eladásra is gyűjtenek. Ez azt jelenti, hogy a művelt ember sokszor többre becsüli a természetadta nyersanyagokat, mint saját jól nevelt és művelt terményeit. Ha nem így volna, a gyjttget szegnyseg nem tudná a piacra vinni az erdő virgt, gyümölcsöt.

Tpllkul elsősorban a *vadgyümölcsök* jönnek számításba. Ezekből mg tekintélyes mennyiséget ad el a falusi nép, amellett, hogy maga is felhasználja. Az elkészítés egyes szerszámai nagy múltra tekinthetnek vissza, mint például Dunántúl a *körben járó almatörő* vagy az ehhez hasonló *olajmalom*. Az almát ecetkszts céljából kell megtrni, az olajmalommal bkkmagot vagy egyéb olajostartalm magot trnek, zznak meg. Hasonló török ismeretesek a rómaiaknál is. Maga a hatalmas tlgygerendkbl készített *olajsat* is ősrégi alkotmány és szerkezetileg hasonlít a már szintén a rómaiak alatt ismert, nálunk még sok helyt megtalálható *szl prekre*. Olajra különösen régebben volt nagy

szükség, bõjtben ezzel sütöttek, világítottak, felhasználták gyógyításra, szij, szerszámok kenésére.

Régebben nálunk a *szelid gesztenyének* is nagyobb jelentősége volt. Kiterjedt gesztenyéseink voltak, a gesztenye termése eléggé szóba jött népünk táplálkozásában, fáját mint épületfát különösen nagyra becsülték. Zala megyében még ma is mintegy 30.000 szelid gesztenyefa van. A szelid gesztenye már jellegzetesen Földközi-tenger melléki növény és ezért termésének feldolgozási módja kapcsolatba hozható délvidéki kultúrákkal.

Emlékezzünk meg itt a *viricselésről* is. Tavasszal főleg a nyírfát megfűrik vagy baltával megcsapolják és a kifolyó nedvet megisszák. Orvosságnak is használják. Nálunk ma már nem jelentős, de például Oroszországban a piacon árúsítják gyógyszernek.

A vadnövények elkészítésében népünk meglehetősen találékony, így például az akácvirágot palacsintatésztának rántják ki. a bodzavirágot forró zsirban megsütik.

Ide tartozik a gyógynövények gyűjtése. Népünk igen sok „gyógynövényt” ismer, gyűjt es alkalmaz, de mindezek hasznát természetesen kételkedve kell fogadnunk. Legtöbbjének semmiféle különleges tulajdonsága nincsen és csak fizikailag hat (hideg-meleg hatás, nedvesen tartás, stb.), de a betegség lényegét nem érinti. Minden valószínűség szerint a régebbi hivatalos orvostudomány szertárából szivárogtak alá a nép közé és nem fordítva. Egy XVII. századbeli kézirat orvosló könyv annyi gyógynövényt és gyógymódot sorol fel, hogy bátran így fogalmazhatjuk meg az akkori kor úri patikáját: bármilyen betegség bármilyen növényvel kúrálható. A nép természetfeletti erővel gyógyít (pl. ráolvasással) vagy természetes, a kezeügyébe akadó eszközt alkalmaz. Az utóbbi esetben azonban meglehetősen józan marad és gyógyeljárása a tapasztalaton alapszik. A tapasztalati gyógynövények száma azonban igen csekély, ha tehát ennél sokkalta többet ismer a nép, ezt máshonnan örökölte. Mindezt itt hangsúlyozni kívántuk, mert még manapság is számtalan gyógynövényismertető könyv jelenik meg, a nép „ezeréves tapasztalataira hivatkozva, miközben elterelik a figyelmet a helyes és egyáltalán nem laikus kezébe való gyógymódokról.

Bizonyos természetadta nyersanyagok, vadon termő növé-

nyék még ma is fontos szerepet játszanak népünk életében. Nem szólva arról, hogy számtalan *háztartási eszközt*, cikket (kosarak, borítók, kasok, stb.) készítenek, az állattartásban a *széna*, a fűtésben a *fa* egyenesen nélkülözhetetlen. Több helyen, ahol elég silány a takarmány, hitványak a rétek, mondják, hogy az embernek többet kell dolgoznia állatainak élelmezésére, mint sajátmaga fenntartására. Nádtermő vidéken a fő tetőfedő anyag a *nád*, a Balaton, a Fertő nádját mennyezetek készítésére külföldre is szállították. Erdeinket különösen a XVII-XVIII. században kíméletlenül irtották. Akkor pusztult el a Bakony javarésze. Sokszor az erdőt egyszerűen felgyújtották, hogy *hamuzsirt* kapjanak, mert annak idején egész Európában csak nálunk főztek az üveggyártáshoz és keményítéshez feltétlenül szükséges hamuzsirt. Vannak *szénégető falvaink*, amelyekben úgyszólván mindenki szénégetéssel foglalkozik. Ilyen pl. a Bakonyban ma is Borzavár.

A gyűjtögetésnek érdekes formái vannak. Így pl. a *hőrcsög*, az *ürge fészket* kiássák és a benne felhalmozott, olykor tekintélyes mennyiségű gabonafélét elviszik. Hasonlóképp bánnak el a mókus, a pele fészkeben talált mogyoróval, dióval.

Idetartozik voltaképp a *méhészkedés* egyszerű formája is, amikor az ember az erdő vad méheit fosztja ki. Őseink a mézet ismerték: *méh* és *méz* szavunk ugor eredetű. Tulajdonképeni méhészetről azonban csak a mai hazában való letelepedés után beszélhetünk, amikor már tervszerűleg állítanak fel méheseket, s a méheket gondozzák. Régen egyházi, királyi méhészeink voltak, ami a méhészet fejlett voltára utal. De a méhészet régi voltát igazolja az a számtalan hiedelem, szokás is, ami a méhekkel való foglalatosságot kíséri.

A méz régen, a gyári cukor korszaka előtt sokkal jelentősebb volt, nemcsak a nép, de a magasabb rétegek ételeinek elkészítésében is. Hozzájárul ehhez, hogy az egyháznak sok gyertyára volt szüksége, a gyertyát pedig méhviaszból készítették.

Egyszerűbb fokon a vadméhek odúját rabolják ki. Az odút elsősorban meg kell találni. Az ügyes ember ennek is tudja a módját. Szaruból kis tartót csinál, abba mézet tesz, majd kimegy a szabadba. A méz szagára méhek gyűlnek össze, ezeket a „mézrabló” a dobozba zárja, majd egyenként kiengedve megfigyeli repülési irányukat. Az illető irányba haladva újabb és újabb

méhet bocsát ki, míg végül is a méhek odújához ér. Ha már az odút megtalálja, a fát megjelöli, hogy alkalmas időben, amikor legtöbb a méz, kirabolja. Oroszországban külön tulajdonjegyekkel jelölik meg a fákat, ezzel veszik tulajdonukba; a jogszokások szerint az ilyen jelzett helyről más már nem szedhet mézet. Az odúban levő méheket különben füsttel, kénnel kábítják el s így szedik ki a fából a mézet.

A *méhések* már magasabb művelődési szintet jelentenek. A méheket *méhesben*, *kaptárukban* (a hidegebb tájakon fatörzsből faragott és kivájt, esetleg emberalakú kaptárakban), vagy fűzből gyékényből font kasokban tartják. Olykor a kaptár, kas nyílásába, amin keresztül a méhek közlekednek, farkasgégét, farkasfogat raknak, vagy farkasfejuvé faragják a nyílást, hogy „annál rablóbbak legyenek a méhek”. A méheket különben nagy szeretettel gondozzák s ha szükséges, télen etetik.

Vadászat

A finn-ugor korban a vadászat nagy szerepét talán nem is annyira a közvetlen tápláléknyújtásnak köszönhette, mint inkább annak, hogy az elejtett vad bőre már akkor is érték, helyenként fontos cseretárgy volt. A vad bőre adhatta ruházatukat is. Ilyen körülmények közt élnek ma is rokonaink, a vogulok, osztyákok. Ugor eredetű az *új*, *ideg*, *nyíl*, *tegez*, *lő*, *les*, *nyuszt*, *nyúl*, *fogoly*, *eb* stb. szavunk. A bolgár-török érintkezés korában az állattenyésztés nagyobb méretet ölt, a vadászat már nem oly jelentős. A Kárpátok-medencéjében letelepedett magyarság átveszi a nyugati műveltséget és a vadászat is megegyezik az Európában akkor szokásos módokkal. Az európai vadászat az elmúlt évezred alatt meglehetősen átalakult, az újfajta lőfegyverek eltüntették a régi vadfogó módokat, másrészt a társadalom új szerkezete változtatta meg az egész vadász-életet. Korábban mindenki vadászhatott, hiszen még jobbágyaink is vadbőrrel adóztak, később azonban a nasv vadászat mindinkább az előkelő világ szórakozásává vált, amitől a szegényt egyenesen eltiltják. Ez a helyzet körülbelül ma is, amikor a népi vadfogó módok nagy része voltaképpen a kárteknony állatok kiirtására szorítkozik és a tulajdonképeni vadá-

szat inkább csak az orvvadászat formájában él a nép között. Fegyelmre méltók egyes gyermekjátékok, mert olykor csak ezek őriztek meg halvány nyomokban egykori komolyabb vadászó módokat. Sok néprajzi, (olykor egyéb művelődési) jelenségnek ez a sorsa: kezdetben a közösség műveltségkincse, de utóbb kikopik és a felnőttek köréből a gyermekek, vagy a cigányok kezére száll.

A vadászat egykori jelentőségét igazolja, hogy a szentgáliak még ma is *királyi vadászoknak* tartják magukat. Évente bizonyos számú vadat voltak kötelesek a királyi udvarba szállítani, a legutolsó ilyen szállítmányt 1848-ban indították Bécsbe.

Egyszerű módja a vadfogásnak a *hajtóvadászat*. Erre példát találhatunk az Alföldön, ahol a túzokot hidegebb időben, ólmos esőben körülfogják s – mert ilyenkor repülni nem tud – valamilyen zárt helyre hajtják be. A *nyestezéshez* szakértelem, türelem, kitartás kell. A bakonyi nyestező legszívesebben friss hősés után indul el, korán reggel. Megtalálva az állat *csapóját*, néha 15-20 kilométeren keresztül is követi az erdőben, amíg csak a faodúhoz nem ér, amiben az értékes bőré állat rejtőzik. Lóháton üldözték régebben, nagy csapatokban a *farkast*. Az ügyesebb ember lóhátról fogta el *ólomgombos csapójával* a veszedelmes állatot. Ide sorolható a régebbi századok főúri vadászata, a *solymászat*. Nálunk szintén nagy becsben állott, királyi solymászok voltak, valószínűleg velük kapcsolatos a Buda melletti *Solymár* község neve. Sólymokat külföldre is szállítottunk. A feljegyzések szerint azonban még a nép között is akadt solymász, legutóbb a múlt században. Napjainkban mindez elmúlt, a farkast se kell csapatban üldözni, a mai hajtóvadászathoz pedig csupán annyi köze van a népnek, hogy mint fogadott hajtó, kedvére lármázhat az erdőben és ütlegelheti a – fatörzseket. Legfeljebb a *rókat*, *borzot* füstölik ki a lakásából vagy a gyerekek öntik ki lyukából az *ürgét*. Sok helyen az ürgeöntés a cigányok feladata.

Egykor a *veremmel* való vadfogásnak is nagy divatja volt. Erdélyben még a bölénynek is vermet ástak, ahogy az egykorú leírásokból tudjuk, ősi módszer a *hurokkal való vadfogás*. A Bakonyban orvvadászok még ma is állítanak fel olyan csapdát, aminek minden részét az erdő adja. Megkeresik az állat csapását

és ott egy alkalmas, fiatal, rugalmas fát a csapásra keresztbe le-
hajlítanak, a közepébe iszalagból hurkot erősítenek, a fa végét
pedig fűvel a földhöz kötik. Ha az állat a csapáson átmegy, a
hurokba keveredik, a fiatal fatörzs felvágódik és a vadat a le-
vegőbe emeli. Néha az erdészt is, aki véletlenségből a vadászó
csapdájába kerül. Orvvadász még elég akad a falu népéből.
Meglehetősen találékonyak a hurkok megvetésében, Hurokkal a
gyerekek is fognak ürgét, madarat.

A *vadfogó hálók* szintén nagy múltra tekinthetnek vissza,
már az Árpádok alatt voltak királyi hálóhordozó vadászok. Régi
metszeteken gyakran láthatunk mezőn, erdőben felállított, bonyo-
lult szerkezetű hálókat. Ezek azonban akkor a magasabb társad-
almi osztályok szórakozásához tartoztak. Úgy látszik, a vadfogó
hálók a halfogó hálóból alakultak, szerkezetük gyakran egye-
zik a halászhalókkal. Ma már ritka a vadfogó háló.

A hálóba, hurokba valamilyen ételneműt tesznek, a vadat
állathangot utánozva csalogatják. Ilyen *vadcsalogatókban* igen
ötletesek embereink, egyetlen lúdtollból faragott sipon az ügyes
vadász róka-, nyúlhangot tud megtévesztő hűséggel utánozni. Er-
dészházaink szomszédságában gyakran megtalálhatjuk a *bag-
lyot*, amit a madarak csalogatására szoktak felhasználni. Régeb-
ben a *madarászásnak* nagyobb jelentősége volt, a madarász, mo-
dern szóval élve, „tereptarka” ruhában fogdosta madarait (igy
szerepel Papageno is a Varázsfuvolásban).

Nincs itt terünk arra, hogy a különböző vadfogó szerszámo-
kat mind rendre elsoroljuk. A vadászatnak a nép körében ma
már nincs nagy jelentősége. Régen volt, amikor mondhatták:

*Sokat fárad a vadász,
Ritkán száraz a halász,
Sokat fűtyörész a madarász.*

Egy bizonyos: a nép itt is rendkívül találékony és eljárá-
saiban meglehetősen alkalmazkodik az állat természetéhez. De
az ősi holmit nem egykönnyen hagyja el, legfeljebb csak átala-
kitja. Igen régi szerszám az *íjas ürgefogó csapda*. Szerkezete
hasonlít a régiek ijához. Európa, Észak-Ázsia vadásznépeinél
egyaránt megvan, régi külföldi vadászkönyvekben is megtalálhat-

juk ábráit. Ezt az ősrégi holmit modern formában is használja népünk: az ügyes ember az ijas ellövő szerkezetet katonafegyverből kivett rugós závarzattal helyettesíti, de különben minden más marad változatlanul a régi.

Halászat

1887-ben szép, vaskos kötet jelent meg a magyar könyvpiacon. Címe: „*A magyar halászat könyve*”, szerzője az akkor már neves ornithológus és néprajztudós *Herman Ottó* volt. A könyv méltán feltűnést keltett, hisz közvetlen, szemléltető előadásmódjával egy eddig ismeretlen világot tárt fel a szaktudósok és a nagyközönség előtt. A népről, jól-rosszul, addig is tudomásunk volt, de alkotó erejének bőségéről, szellemének meghökentető találékonyságáról, nemkülönben arról, hogy messzibevesző műveltségelemeket ennyire változatlan formában meg tud örizni, alig volt értesülésünk. A néprajztudomány Herman Ottó idejében mégcsak bontogatta szárnyait, külföldön, nálunk egyaránt. Annál értékesebb tehát a *Magyar halászat könyve*, mert a kísérletezések idején határozott célokkal, biztos módszerrel lép fel és ezzel megszabja a magyar néprajztudomány elkövetkezendő évtizedeinek irányvonalát.

A halászat már az őskorban ismeretes volt, a maiakhoz hasonló horog, hálónéhezék és egyéb leletek azt bizonyítják. Minél ősibb valami holmi, annál kevésbé nemzeti és annál nehezebb benne faji tulajdonjegyeket felfedezni. Másrészt a történeti tények alapján kétségtelen, hogy korábbi hazájukban kalandozó őseink halászattal is foglalkoztak. A halászat néhány fontosabb műszava, mint a *hal*, *háló*, *víz* vagy halfajták nevei, mint *keszeg*, *ön* finn-ugor eredetűek; *osztyák*, *vogul* rokonaink ma is vadászó-halászó népek. A bolgár-török korszakból is származtak halász műszavak (pl. *süllő*).

A Kárpátok medencéje halászatra igen alkalmas volt, amellet, hogy a szélesen hőmpölygő Duna, a tengerre hasonlító Balaton, az Alföldek styepes vadvizei, a hideg hegyipatakok a legváltozatosabb halászási módokra nyújtottak lehetőséget. Jórészt éppen igen változatos földrajzi viszonyainkkal áll összefüg-

57. Metszés szőlőmetsző késsel
(Veszprém vm.)

58. Szüretelő asszony
(Nagyréde, Heves vm.)

59. Szüretelők (Nagyréde, Heves vm.)

60. Szőlőtíprás
(Gyulafirátót, Veszprém vm.)

61. Lókoponya a szőlőben
(Cserszegtomaj, Zala vm.)

62. Szt. Doné tus barokk szobra a
Somlóhegyen (Veszprém vm.)

63. Szüreti tánc (Érsekcsanád, Pest vm.)

gésben változatos, mindig a körülményekhez alkalmazkodó halászatunk.

A halászat régi nagy jelentőségét már árpádkori okmányok igazolják. A *tihanyi apátság* 1055-ben kelt oklevele 10 halászt rendel az apátság szolgálatába, a balatoni nagy kerítőhalászatnál a legújabb időkig egy csoportban (*bokorban*) 10 halász dolgozott. A kerítő halászatnak különben állandó helyei, tanyái voltak a Balatonon, de egyebütt is, ezeket olykor régi királyaink ajándékozták. Az országban sok *mesterséges halastó* volt, ilyeneket már az őskorban létesítettek. Külön *halászfalvak* voltak, ahogy erről egy mondóka is megemlékezik:

*Gál a vadász,
Szabadi halász,
Vámos kanász.*

Vagyis Szentgálon laktak a királyi vadászok, Szentkirályszabadján a királyi halászok, Nemesvámoson a királyi kanászok.

A hal a régebben sokkal szigorúbban megtartott böjti időken fontos eledel volt, de még az állatok etetésében is szóba jött. A *Tóköz* apró falvait a múltban a víz meglehetősen megközelítette, nagyobb áradásokkor a víz visszafolyása után rengeteg hal maradt a gödrökben. Ezeket a disznóknak adták.

A nagy halgazdagságnak a múlt században meginduló árvízszabályozások, ármentesítések, csatornázások vetettek véget. Országunk mindinkább a földművelésre tért át, ahogy általában ma a növényi tápanyagok előnyére a hústáplálék háttérbe szorult. A csoportban való halászat modern gazdasági elveken nyugvó nagyüzemmé, a Balatonon például részvénytársasággá alakult át, ami itt egész hajóhaddal rendelkezik. A modern kor azonban nem bírta minden téren átformálni a régi halászatot. A balatoni téli halászat például a nagy *kerítő hálóval* még ma is teljesen úgy történik, mint sok évszázaddal ezelőtt, legfeljebb a haszon felosztásának módjában lényeges eltérés. De sok ősi halászati módot őrzött meg a *kisvízi halászat* is. Eldugott hegyi patakokban, mocsaras síkságok közepén felduzzadt tavacszkákban a nép szegényebb rétege még mindenféle kezdetleges eszközzel halászgat, legtöbbször titokban.

À halászat legegyszerűbb, de talán legősibb módja a *rekesztőhalászat*. Ide tartozik a dugászás: a folyóvíznek új medret ás-
nak és abba eresztik be a vizet, a régi szárazon maradt mederből
pedig ezalatt kimerik a halat. Máskor meg a folyóvizet külön-
böző, nádból, sövényből vagy más anyagból készített *vejszével*,
vésszel elrekesztik. A hal a vejszének a drótegérfogóra emlékeztető
kürtőjébe keveredik és onnan már nem tud menekülni. A
hálóból, vesszőből font *varsa* is úgy működik, mint a drótegér-
fogó.

Kezdetleges halászati mód a *tapogató halászat*. A szegény
ember vesszőből alul-felül nyitott kast fon. Nagy titokban kimegy
a vízre és ott hirtelen lemártja a *borítót* (*tapogatót*), a fenékre
szorítja, majd a felső nyíláson belenyúlva kiszedi a tapogatóba
rekedt halakat.

Halat mégis a leggyakrabban *hálóval* fognak. A hálók
anyagát régen az asszonyok fonták kenderből, de hálóvá kötése
inkább férfimunka, férfi foltozza is ki a lyukas hálót. Maga a
halászás különben, akár a vadászás, teljes egészében férfi fog-
lalkozás.

A különböző hálófajtákat itt nem részletezhetjük. De akár-
milyen hálót is használ a halász, alkalmazásához a hal életmód-
jának pontos ismerete elengedhetetlen. A változatos halfogó
módok ép a hal természetének megismerésével kapcsolatban ala-
kultak ki, különösen a *hajtó* és a *kereső* halászatnál, ahol zavar-
ják a halat. Érdekes halászó mód a *vetőhalászat*. Itt a halász egy
nagy, kb. 2-3 méter átmérőjű kör alakú hálót dob a vízbe a
halra. A *vetőháló* különösen a Földközi-tenger mellékén elterjedt,
ez lehetett az apostolok hálója (*amphiblestron*) is.

Az említett hálófajtákat egy ember kezeli. Nagyobb társas
halászat a *kerítő halászat*, pl. a Balatonon, amikor egyszerre egy
bokor (10 halász) kezeli a hálót. A vízben a 80-120 m hosszú
hálóval, vagy a 140-160 m hosszú *gyalommal* egy bizonyos te-
rületet körülkerítenek, majd a hálót összehúzzák. A háló felső szél-
lének a víz színén való maradását az arra kötözött gyékény, faké-
reg (*para*) darabok biztosítják, az alsó szélét az arra aggatott kő
vagy csont *súlyok* húzzák le. Mindkettő, a para és a kő, csont súly
megvolt az őskorban is. Kerítő hálóval halásznak a Balatonon té-
len is, a jég alatt, ma is csak úgy, mint régen. A *jégvágó szakóca-*

val egymástól 8-10 m távolságyira lyukakat vágnak a jégbe és azon keresztül a jég alatt a hálót szétterítik. Egyszeri behúzásra, jó fogás esetén, 40-50 mázsa halat is foghat egy halászbokor. A *méthálóval*, *marázshálóval*, *eresztőhálóval* való halászatnál a vízben egy 30-80 m hosszú, 2 m széles hálót húznak végig, amibe aztán a halak beakadnak.

A hal *iváskor* fogható meg a legkönnyebben. Ilyenkor óvatosan még a csuka fejére is rá lehet tenni a lőszőrből készített *hurkot*.

Más csoportba sorolható a *szigonnyal* és *horoggal* való halfogás. A *szigonyos halászatot* ma a törvény bünteti, így csak orvhalászok gyakorolják titokban. A szigony szintén ősrégi eszköz és formája alig változott. Festői módon írja le *Herman Ottó* a székelyek éjjeli szigonyos halászatát.

A *halhorog* igen régi eszköz, csont horog volt már a kőkorszakban is. Régebben, amikor iváskor a Fekete tengerből feljött a *viza*, a Dunán keresztül láncot húztak és erre nagy vashorgokat akasztottak minden csalétek nélkül. A halászok szerint a fényes horoggal a viza játszani szeret, a horog után kapkod, míg rajta nem veszt. *Csukát* a tutajosok úgy fognak, hogy a tutaj végibe akasztják a horgot és azt egy kolomppal kötik össze. Ha a horogra csuka akad, a kolomp megszólal. A *harcsát* viszont a horoghoz a *kuttyogatóval* csalogatják; ez egy fadarab, amit a halász a vízbe ütöget és ezzel a békák vízbeloccsanását utánozza. Másfajta horgászási módok az úri osztály szórakozásává alakultak és semmi néprajzi jelentőségük sincsen.

Árpádkori oklevelek tanúsága szerint valamikor *nyilazták* a halat. Az viszont még manapság is előfordul, hogy a halat valamilyen növényi méreggel elbódítják, vagy akárcsak a modern háborúban a tengeralattjárókat, „bombá”-val felrobbantják: olthatlan mésszel telt üveget hajítanak a vízbe, a keletkező gázok az üveget szétvágják és a nyomás éri a halakat is.

A halászat sok régiséget őrzött meg, ha az idők folyamán annyi minden meg is változott, a hal és természete ugyanaz maradt, nemkülönben a víz fizikai tulajdonsága is.

Még néhány évtizeddel ezelőtt fel-felbukkantak a Balaton nádasaiban a *bödönhajók*. Ezeket egyetlen szálfából vájták és égették ki, különösen a sekélyes vizekben nagyon alkalmas

járművek voltak. A bődönhajóhoz dohánylevél alakú *evező* tartozott, ezt a formát megtalálhatjuk az osztyákoknál is. A bődönhajó nehézkes testével évezredek levegőjét idézte, formája nem sokban különbözött az őskor emberének hajójától.

Állattartás

A végtelenbe vesző sztyeppéken vadászó, halászó, állatait legeltető magyarság őshazájában vándor életet folytatott. Amikor valahol a természet nyújtotta javakat úgy-ahogy kimerítette, egyszerűen alkalmasabb, jobb vidékre költözött. A nomád életmód természetszerűleg együttjár bizonyos jellemző szemlélet, társadalmi berendezkedés, magatartás kialakulásával. Mindezt azonban korántsem szabad egy letelepedett, zárt községekben élő, földművelést folytató közösség szemével nézni, ennek izlése, észjárása szerint értékelni. A szilárd házakban élő ember nem sokra becsüli a nomád életet élő, kóborló törzsek hevenyészett szállásait, gyorsan összerakható és szétszedhető sátraikat. De végső soron a sátor csak úgy hajlék, akár a ház, bizonyos meghatározott életmód nélkülözhetetlen velejárója, aminek szerkezetében, díszítésében ugyanannyi ötlet, tervező erő, művészet nyilatkozhatik meg, akár egy szilárd kőépületben.

A nomád kultúra olyan értékekkel dicsekedhet, amilyenek a letelepedett népeknél hiányozhatnak. A nomád életforma küzdőbb, ügyesebb, erőteljesebb népfajt alakít. Talán ennek köszönhetjük, hogy a legnehezebb körülmények között is mindig kitartottunk és megmaradtunk. A folytonos vigyázást, éberséget megkövetelő életforma avatta nagyszerű szervezőkké a nomád népeket. A jól megszervezett törzsek a mai villámháborúra emlékeztető gyorsasággal vernek csatákat és céljaiknak megfelelőleg tudják a leigázottakat felhasználni. Mint vándorló népnek, értéke legnagyobb része állataiban van, a régi magyar nyelvben is a *marha* szó *vagyont* jelentett. Igen fejlett a fémművességük, értékes, remekbe készült fémtárgyaikat is magukkal vihetik.

A mezőségen vándorló nomád népeket korántsem szabad a másfajta műveltségtől elszigetelten élő népeknek elképzelni. *Cserekereskedést* folytatnak és némiképp a földműveléshez is

értenek. Őseink az ugor korszakban a *juh*ot és a *lovat* már tenyésztették. Mégis az állattenyésztés a bolgár-török keveredés óta válik jelentőssé. *Ökör, tinó, bika, üsző, borjú, kos, ürü, gyapjú, disznó, kecske, ól, karám, sajt, túró, író, köpű,* stb. szavaink bolgár-török eredetűek.

Az állattenyésztés szabta meg voltaképp a honfoglalás határait is, mert a Kárpátok medencéje az az utolsó füves síkság, ami még közeli rokonságban áll az oroszországi sztyeppékkal. Honfoglalóinknak, úgy látszik, a főgondjuk a legelő volt, Árpád követői útján Szvatopluktól füvet és vizet kért.

Az állattenyésztés ősi formája a *szilaj, rideg tartás*. Az állat nyáron, télen egyformán a szabadban van és abból él, amit kinn talál. Legelő nyáron volt bőviben, az állat télen is tudott valamit a hó alól kikaparni. A rideg jószágot csak őrzik, de különösebben nem gondozzák. Mégis, télen igyekeztek eleink kedvezőbb helyre visszavonulni, már *Ibn Rustah* arab földrajzi író említi, hogy a magyarok a tél beálltával a folyókhoz közel kerestek állataiknak legelőt. A téli szállással állhat összefüggésben az alföldi kertes faluforma és az alföldi tanyarendszer kialakulása. Minderről másutt részletesebben szólunk.

A szilaj tartást természetesen csak a régebbi, helyi, edzetebb állatfajták bírták el. A honfoglalók *lova* kisebb volt a mainál, az ásatásokból előkerült csontmaradványok legalább is ezt bizonyítják. Ez az ősi *parlagi ló* idővel megváltozott, ma már nem található meg.

A nagyszarvú, szürkés fehér színű *magyar marha* viszont az elmúlt ezer év alatt kevesebbet változott. Ennek a fajtának kitenyésztett példányai legelnek még ma is Hortobágy legelőin, de nem oly rég, még a múlt század végén, megvolt másutt is, mondhatni országszerte, bár a Dunántúl már erősen keveredve nyugati fajtákkal. Nem nagy igényű volt, megélt télen is kinn a hóban, a Bakony táján, mohát, zuzmót legelve. A hideget jól bírta, télen hosszú szőre nőtt, tavaszra ugyan alaposan lesóványodott, de a friss legelőtől megint erőre kapott, meghízott. A rideg gulyával járt a bika is. A kinn élő marhát nem fejték, dologra se fogták, kizárólag tenyésztés céljából, húsa, bőre hasznáért tartották. A magyar marha nagy becsben állott külföldön, évente sokezer állatot hajtottak Németországba. Hires marha-

hajtó útvonal volt már a XVI. században a Budáról kiinduló és Bicskén, Bánhidán, Kocson, Győrön, Magyaróváron keresztül Bécsbe vezető *Mészárosok útja*. Még a múlt század második felében is ezen át hajtották Pestről Bécsbe a lovakat. Az újonnan behozott *tarka marhák* mindenesetre tej szempontjából jobban hasznosíthatók, korán befoghatók, viszont tartásuk sokkal több gondosságot, fejlett mezőgazdasági üzemet követel meg. Igaz, hogy a modern mezőgazdaságba jobban is tudnak beilleszkedni.

A *juh* is sokkal ellentállóbb tájfajta volt. Magyar tájfajta a kevert gyapjas, sodrott egyenes szarvú *racka juh*. Szintén rideg tartásban élt, a magas hóban is kinn hált, olykor úgy kellett kiásni a hófúvásból. A rackajuhot a XVIII. század végén a kényesebb *merinói juh* szorította ki. A merinói juhval különben idegen pásztorok, tartásmódok kerültek hazánkba és mindez meglehetősen megváltoztatta juhtenyésztésünk eddigi képét.

A *disznók* közül két tájfajta volt ismeretesebb, mielőtt a balkáni eredetű *mangalicák* elszaporodtak volna nálunk: egy erdei fajta, a *bakonyi disznó* és egy mocsári fajta, a *szalontai*. A két tájfajtára öreg pásztorok még emlékeznek. A hosszú szőrű bakonyi disznó hasonlított a vaddisznóra, igénytelen jószág volt, nyáron főleg vizenyős helyeken tanyázott, gyökerekből, vadnövényekből élt, télen pedig a Bakony akkori rengetegeiben makkolt. De elterelték télen az állatot messzire is makkoltatásra. A bakonyi disznó meglehetősen vad természetű volt, a közéje keveredett idegen jószágot, kutyát felfalta, gyakran az embert is megtámadta. Kinn az erdőben hozta világra malacait, ahogy a többi rideg marha is kinn fiadzott.

Ma a *komondorok* a tanyák elmaradhatatlan vigyázói. Régebben azonban a nyáját is őrizték. A hatalmas állatokra szükség is volt, annak idején még szerte az alföldi nádasokban, hegyvidéki erdőkben farkasok tanyáztak, elég gyakran megtámadták a jószágot. Ahogy az öregek mesélik, három komondor is vigyázott egy nyájra. Az őrző állat régi idők óta fehér színű, ezt már az egyik római gazdasági író, *Columella* is megemlíti, akinek könyvét különben a múlt század elején egy fáradhatatlan veszprémi pap, *Nemes Fábrián József* fordította le magyarra.

A télen-nyáron kinn tanyázó, tűző napnak, csontot fagyasztó hidegnek kitett rideg nyáj őrzését természetesen csak arra szüle-

tett, mindent elbíró *pásztorok* vállalhatták. A rideg pásztorok különálló társadalmi rendet képviseltek. Gyakran nem ép tiszta múltú ember vetette magát pásztorokodásra. A régi pásztoroknak nagyon ébernek kellett lennie, farkas, zsvány ép elég kószált abban az időben. Olykor a legendás híró betyárok is a pásztorok soraiból kerültek ki. De az állatok gazdája mindezzel nem sokat törődött és akinek 60-80 marhája, félezer juha volt, nem sokat töprengett egy-két állat eltűnésén.

Kétségtelen, hogy a pásztorokodásra megfelelő lelki alkat kell és ez nem utolsó sorban függ össze a nép egyszerű egyéneiben lappangó művészi hajlamokkal. A művészet mindig valami többletet jelent, az egyén határozottabb, szabadságra törekvő, Önmagát kifejezni akaró mozdulatát és ennek a művészi szemléletnek, úgy látszik, a pásztorokodás a legjobban megfelelt, amennyiben más választás amúgy se volt. Gondoljunk csak azokra a remekbe faragott tükrösökre, borotvatartókra, botokra, juhász-kampókra – mindegyike pásztor kezemunkája. A pásztor alakját olykor természetfeletti képességekkel ruházta fel a nép szemlélete. Ezért hallhatunk annyi boszorkányos történetet pásztorokkal kapcsolatban és ezért vált sok pásztor – híres gyógyítóvá.

A pásztorok külön rendet képviseltek, hozzátehetjük, hogy Önmagát meglehetősen sokra becsülő társadalmi réteget. Az egyik nemesi bakonyi községben a pásztor, nem is oly rég, négyszázöttszáz holdas nemzeti urat is csak parasztnak nevezett. Úgy látszik, ma a korábbi népi műveltségjavakat sok helyen egyedül a pásztorok tartják életben, például a juhász-lakodalom még mindig tele van verssel, mókával, régi szokással. De ha a pásztor így parasztnak is tekinti a nemzeti urat, a pásztorok egymás-közt szigorú társadalmi elkülönülésben vannak: a szilaj pásztor többre becsüli magát a naponként kihajtó csordásnál, a gulyás a csikósnál, a csikós a juhásznál, a juhász a kanásznál.

A rideg tartásban az állat télen-nyáron kinn van a legelőn, erdőben; a *kezes, jászlas tartásban* az állatot állandóan istállóban tartják, közben azonban munkaerejét is használják, igába fogják, a tehenet állandóan fejjik, stb. A kétfajta állattartás közt áll a *félrideg tartás*. Ennél az állatot tavasszal *kiverik* a legelőre, ahol késő őszig, a hó lehullásáig, *szorulásig* marad.

Régebben sokkalta több legelő állt rendelkezésre, mint ma,

a falusi ember tehát szabadon kicsaphatta állatait. Annyi állatot tartottak, hogy például a veszprémmegyei Szentgálon minden utcának külön csordája, nyája volt kellő számú pásztorral, számadóval, bojtárral. Tavasszal a pásztor az illető biróval végig járta az utcákat és feljegyezte minden háznál a kihajtandó állatok számát. írni-olvasni akkor még nem nagyon tudtak, így hát fapálcikákra *rótták* fel az állatok számát. A rovás ősrégi írásmód, a pálcán jobbról balra haladva *rótták* a jeleket, ami általában jellemző az ősrégi írásmódokra*! Az állatot meg is jelölhetik, *megbilyogozzák*, például a füliből egy darabkát kimetszenek vagy tüzes *bilyogzóvassal* bőribe égetik a tulajdonjegyet.

Az *első kihajtás* eléggé szertartásos volt. Rendszerint Szentgyörgy napkor, április 24-én hajtották ki az állatot, a Bakony táján nagypénteken. A nagypéntek jeles nap az állattartásban, mert például nagypénteken bélyegezték is a jószágot. Az első kihajtáskor több bajelhárító cselekedetet végeztek, így például a falu végén füstön hajtották keresztül a csordát.

Az izzó napfényben bandukoló gulya, az elmerengő juhász, miközben a háttérben a levegő izzásában déláb tavai támadnak, – vagy a meredek domboldalon, erdőszélen bégető nyáj a fűrgé pulival, – mindez szép és idillikus kép, de a valóság ennél sokkal több fáradságot, munkát jelent. A pásztornak állandóan ébren kell vigyáznia a jószágra, a rakoncátlan kolompos után elszaladnia, de még a legelendő területet is kellő szakértelemmel kell felosztania.

Az engedetlen állatra *csengetyűt, kolompot* akasztanak, ami- ben szintén megnyilatkozik a pásztor esztétika, mert – nagy nyájban – a tizenöt-húsz kolompot úgy válogatja össze, hogy szép összhangzásuk legyen. Szép hangú kolompnak nagy becese van, képesek voltak a pásztorok egymástól el is lopni. Kolompárosaink jó kolompokat csinálhattak, mert Stájerországban a kolompot *magyar csengetyűnek* hívják.

Nincs itt terünk, hogy a vándorló pásztor minden alkalmas eszközét részletesen leírjuk. A legtöbbjét maga készítette és ami a legjellemzőbb: lehetőleg mindent bámulatos gazdagon kidiszített. A *fafaragó művészet meglehetősen jellemző a magyar pásztorra*. A fafaragást megkönnyíti, hogy pásztorokodásunk elsősorban a faragásra alkalmas lomberdő övezetben folyik. A tót

pásztorok a fenyő övezetében járnak, ők inkább a fakéreg munkákhoz értenek. A mi pásztoraink a *tülökmunkában* is kiválóak,

A *jószág itatása* meglehetősen gondja a pásztoroknak. Rendszerint úgy terel, hogy délfelé vizes helyre, kúthoz érkezzenek. A kút formája függ a földrajzi viszonyoktól, az Alföld annyira jellegzetes *gémes kútjai* megvannak azonban másutt is, keletre egészen Kináig, ismerték már a rómaiak is.

A rideg állattenyésztésben, ahogy említettük, a him állándóan együtt volt a csordával, az állatok kinn ellettek a szabadban. Amit a gazda nem akar tenyésztésre megtartani, azt *kiherélik*, ennek ősi módját, a herének *foggal való kihúzását* ma is gyakorolják. Az állatnak heréléséhez vagy gyógykezeléséhez szükséges *döntése* is ősi módon történik, ezt a módot ismerte fel *Herman Ottó* éles szeme az egyik szkita emléken.

Milyen *hajlékot* ismer a pásztor és miket szerkeszthet állatainak? A régi rideg pásztor edzett legény volt, akinek a nap tüze, tél fagya nem sokat ártott. A legtöbbször elegendő védelmet nyújtott subája. „*Gúnyás pásztorok*”, akiknek semmi hajlékuk sincsen, még ma is vannak. Egész felszerelésüket felrakják a csacsi hátára és így bolyonganak a füves térségeken.

A pásztorok hevenyészett hajlékaiból sokan kísérelték már meg a magyar háztípust levezetni, – hozzátehetjük, hogy teljesen sikertelenül. Természetes dolog, hogy a pásztorépitmények elsősorban a földrajzi körülményekhez igazodnak. A falat nád-ból, vesszőfonásból készítik, tető esetleg nincs is, hisz az építmény célja főleg az, hogy a szélről védje az embert és tűzhelyét. Ilyen a hordozható, bárhol fölállítható *cserény* vagy a Hortobágyon a nádfalú, földbe ültetett, tető nélküli *vasaló*. Biztonságosabb, az embert eső ellen is védi a *nádkunyhó*, *putri*, *verem*. Az alföldi uradalmakban *kerekes*, Erdélyben helyenként *szántalpra* épült kunyhót használnak, amit könnyűszerrel vonhatnak ide-oda. A? állatot is védik szél ellen a helyszínen talált anyagokból készített *szárnyékkal*. *Kosár*, *karám*, *akol* legtöbbször kerítésfélet jelent, ami közé zárják a jószágot. *Esztrenga* alatt pedig inkább a karám fejtetőjét értik. Szétszedhető, hamar felállítható kerítés közt hál néhány napig a juh akkor, ha a földet a nyájjal trágyáztatják (*kosarazás*).

A *főzés* tudománya ugyan a nők dolga, de a magánosan

élő pásztor maga csinálja meg ételét. Alkalmas helyen tanyát ver, tüzet rak, a *szolgafára bográcsot* akaszt és abban főzi meg a *száritott juhhúst* vagy manapság inkább a „*száraztésztát*”.

A *rideg pásztorkodás* körülbelül a múlt század végéig állott fenn nálunk. Legjobb leírásaink eddig az alföldi rideg tartásról vannak és azt ismerjük a legrészletesebben. Megvolt azonban a szilaj pásztorkodás másutt is, például a Bakony erdőségeiben és úgy látszik, hogy az alföldi és a dunántúli (bakonyi, somogyi) pásztorkodás között lényeges különbség nem volt, illetve eltéréseket csak a változó földrajzi körülmények okoztak. Manapság az Alföld legelőin *félszilaj pásztorkodás* folyik. Az *erdei pásztorkodásnak* (pl. a bakonyinak) az új erdőtörvények vetettek véget, eltiltván a legeltetést az erdőben. Több megmaradt helynevünk bizonyítja, hogy régebben jó messzire elterelték az állatot, például a disznókondát makkaltatásra. Tudjuk, hogy szatmári, beregi, szabolcsmegyei magyarok állataikat a Keleti-Kárpátok hegyeibe hajtották, a juhot tavasszal (füre), a disznót ősszel (makkra). A palócok a Fátrában, az ormányságiak Szlavóniában makkoltattak. Szlavóniából, Törökországból a Bécsbe hajtott disznókat viszont útközben a Bakonyban teletették és makkoltatták.

A nomád, vándor életmód természetesen megkönnyíti a művelődési elemek kicserélődését. Ép a pásztorkodás révén közelebbi kapcsolatokba kerültünk hegyvidéki nemzetiségeinkkel, a kölcsönhatás mindkét oldalról kimutatható. A magyar embernek a ló, a marha a legértékesebb állata, ennek tartásához ért a legjobban. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy valószínűleg tőlünk tanulták meg a szepességi tótok, lengyelek a szarvasmarhatenyésztést még a XIV. században. A juh- és disznótartást lassanként a nemzetiségekre bizzuk, Erdélyben a juhtartás a XV. századtól az oláhok kezére jut, akik a legbelterjesebb tejgazdaságot terjesztik, nemcsak itt, de a Felföldön is.

Ahogy a gazdálkodás fokozatosan áttér a földművelésre, úgy alakul át az állattartás is. Manapság nálunk az állattartás általában a földművelés szolgálatában áll. A traktorok mind- eddig korántsem terjedtek el annyira, hogy feleslegessé tették volna az igavonó állatot, a kis gazdaságokban továbbra is nélkülözhetetlen a marha és a ló.

A földművelés szolgálatában álló igavonó marha egész éven át *istállóban* van. A ma meghonosodott *tarka marha* nem bírta el a rideg tartást. Ha nem dolgozik az állat, a csordás reggel kihajtja a legelőre, de estére mindig hazatereli. A hizlalásra fogott disznót pedig ki sem hajtják.

Az *istállót* a Dunántúlon, az Alföldön, a Felföldön a legtöbbször a lakóházzal egyvégbbe építik. Erdélyben a hatalmas csűrökben foglalnak helyet. Úgy látszik, a különálló istálló nálunk az eredetibb forma, mert ha közös fedél alá is kerül a lakóház, istálló, a kettő elkülönülése például még a padlástér elválasztásában is megmarad. A különálló *disznóólak*, *hidasok* gyakran meglepő módon árulják el a régebbi faépítkezések technikáját.

Az istállós tartásban a legfőbb gond az *állat takarmányozása*. Őseink a jó legelőket keresték, a fűvet azonban nem kaszálták, nem szárították. *Széna*, *kasza*, *villa*, *gereblye*, *petrence*, *kazal*, *jászol* szavak szláv eredetűek és így minden valószínűség szerint az *istállós tartást* a szlávoktól tanultuk el. Erdélyben helyenként a szárítandó szénát egy rúd (*öszörű*) köré rakják. Kárpátalján négy rúdon fel és alá mozgatható tető (*abara*) védi a szénát az esőtől. Mindez megtalálható a Kárpátok külső lejtőin, az Alpeselek vidékén is.

Kevesen tudják, hogy egy *szénásszekeket* jól megrakni, - hogy a rossz gidres-gödörös utakon fel ne dűljön, - mesterség. Az Alföldön helyenként külön erre a célra készített négy kezdetleges kerékkal ellátott vontatón hordják kisebb távolságokra a szénát. Még egyszerűbb eljárásról hallottunk ugyancsak az Alföldön, de a Bakonyban is: láncsal körükerítették a boglyát és úgy vontatták el az állattal. A székely ember még ma is letört leveles ágra téve húzza le a szénát, meredekebb oldalról. Kezdetleges szénavontató eszköz ugyancsak Erdélyben a *szánkótalpas csúsztató*.

Talán itt a legmegfelelőbb hely, hogy megemlékezzünk parasztságunk legfontosabb közlekedési eszközéről, a szekerről. Az ősi szekér két kerekű taliga lehetett, amilyen típus uralkodik még ma is Déleuropában, a Földközi tenger mellékén, szerte Dél-Ázsiában. Nálunk ma leginkább a homokos Nyírségben használnak kis *kétkerekű talyigát*. Európa nagy részében azonban a négykerekű kocsijáratos.

Régebben a falusi ember maga faragta szekerét, fából minden alkatrészét, ez volt a *fakó szekér*. Ha faluhelyen valamiről azt akarják mondani, hogy régi, így jelzik: „*Az még a fatengelyes világból való.*” Ha a szekér elromlott, egyes alkatrészeit ma is megfaragja az ügyeskező gazda, de különben a kocsigyártás már teljesen mesterember dolga.

Kiváló lótarató nép vagyunk, a *nyerget, kengyelt* már őseink is ismerték. Szijgyártó mestereink, nyergeseink híresek voltak szerte Európában és *Nagy Frigyes* Tiszafüredről vitt ki nyergeseket. Több ország a magyar huszárság mintájára állította fel a katonaságát. Érthető, hogy a lóval való vontatásban is nagy mester a magyar és valószínűleg tőlünk vették át más népek a *kocsi* szót és a kocsi típusokat. A *kocsi* szó talán a régebben fontos Buda-Bécs közlekedési út mentén fekvő *Kocs* községtől kapta nevét.

A tehervontatásnál nem szabad elfelejteni, hogy régen igen rossz utak voltak. Egykorú leírások megdöbbentő képet adnak arról a sártengerről, amin keresztül kellett vágnia magát a mérész utazónak. Érthető, hogy a járművekbe elsősorban ökröt fogtak. A ló a teherhúzásban csak újabban kezdi kiszorítani a marhát. A befogásban, de különösen a lovak hajtásában a magyar nagy mester, a Budapesti Tenyészállatvásáron büszkén ügető ötösfogatainkat minden külföldi megcsodálja.

De térjünk vissza megszakitott tárgyunkhoz. A *behordott szénát* Erdélyben, Dunántúlon külön erre a célra épült *csűrökbe, pajtákba* raktározzák el. Az Alföldön pajta nincsen, a szekér is egészen kezdetleges, nádfalú *színben* áll, aminek tetejére több méter magasságban szénát hánynak, a széna pedig kazlakban, boglyákban áll az udvaron. Az ügyesen felrakott boglya több éven át szárazon megmarad, nem ázik be.

Ínséges időkben, amikor széna alig akad, be kell érni a jószágnak a falevéllal is, amit földbe ásva (*füllesztve*) tesznek el. A földművelés térhódításával a legelők, kaszálók fogynak és helyüket a mezőgazdaságilag termelt takarmányok foglalják el. Az újonnan betelepített állatfajták ezt meg is kívánják. Télen általában *szalmával, pelyvával, törekkkel etetik* az állatot, a drágább szénát inkább csak elléskor kapja, vagy amikor igába fogják.

Fontos az állat táplálásában a só is. A Bakonyban külön *sóó-vályúk* vannak, ahová a jószágot időnkint elterelik.

Az *állathizlalás* ma fontos szerepet játszik a falusi ember gazdálkodásában, hizó disznó majd minden háznál van. Itt-ott a palócoknál a szamarat is hizlalják, az öreg juhász ember pedig, ha falujában nyugalomba vonult, ürüt hizlal.

A *tejgazdaság* ma fontosabb, mint régen volt. A mai tejgazdálkodás azonban úgyszólván kizárólag a város kedvéért van, a falusi ember kevés tejet fogyaszt. Végeredményben a mai egész falusi állattartás inkább közvetve, mint közvetlenül hasznos a termelőnek. Többé-kevésbé már ott tartunk, hogy a termelő, ha tejet akar inni, vagy vasárnapra valami húsfélét készíteni, a csarnokba, mézáróshoz megy bevásárolni.

Mezőgazdaság

A földművelés alakítja át a legteljesebben a nyers természetet. Amióta az ember földművelővé lett, megváltozott a föld arculata. Az ember telephelyeit körülvevő, saktáblaszerűen változó mezőkben a természeti erők merevségén diadalmaskodó emberi szellemet kell megéreznünk. A földművelő életformával együtt alakult az ember egész világszemlélete, műveltsége, társadalmi berendezkedése, művészete stb. A földművelés helyhezkööttséget jelent és így alapjául szolgálhatott az állandó megtelepedésnek, falvak, városok kialakulásának, az utóbbiakkal kapcsolatban pedig egy sajátos műveltségnek, amire mai életberendezésünk nagyjából támaszkodik.

A föld megmunkálása kezdetben a nők feladata volt. A földművelés ősi szerszáma az *ásó*, a *kapa*, ezek még manapság is túlnyomórészt női szerszámok, vannak falusi férfiak, akik soha életükben ásót nem fogtak a kezükbe. A kapa talán a gyűjtögetéshez használatos valamilyen eszközből fejlődött, az *igás-ekés szántóművelés* valószínűleg a kapás művelésből. Az eke szarvát viszont már férfi fogja. Az ekés földművelés egyszersmind állattenyésztést is jelent, mert az ekét betanított állatok húzzák.

A honfoglaló magyarság elsősorban állattenyésztő, halászó-vadászó nép volt, amellet azonban ismerte a földművelést is.

Ugor eredetű a *köles* és *kenyér* szavunk, honfoglalás előtti török jövevényszó a *búza*, *árpa*, *eke*, *tarló*, *kéve*, *kepe*, *szérű*, *kender* és egyebek. A honfoglalók földművelésére következtetünk *Ibn Rustah*, *Anonymus* leírásából, sírletekből. Így több sírban találtak sarlót, ekevasat. Valószínű azonban, hogy a nomád műveltségű, erőteljes lendületű, hódító magyarság inkább másokkal műveltette a földjét, elsősorban szlávokkal. Szláv rabszolgák voltak már az őshazában is és a honfoglalók is szlávokat hódítottak meg a Kárpátok övezetében. Több, a földműveléssel kapcsolatos szavunk szláv eredetű, így a *rozs*, *zab*, *tök*, *bab*, *barázda*, *ugar*, *csoroszllya*, *borona*, *kasza*, *csép*, *asztag*, *kazal* stb.

A megváltozott körülmények közt idővel a hódító nép odahagyta eddigi életformáját s utóbb maga is – részben – földművelővé lett. A Kárpátok medencéjének nagy része földművelésre amúgy is nagyon alkalmas. Földet műveltek itt már az őskorban is. Szerte az országban vidéki múzeumainkban igen változatos formájú bronzkori sarlókat láthatunk. Fejlett volt a rómaiak pannóniai földművelése. A Veszprém melletti *Baláca pusztán* egy népesebb római majorság maradványait tárták fel. A leletekkel jellegzetes földművelő szerszámok (ekecsoroszllya, szőlőmetszőkés stb.) kerültek elő, amellet, hogy az akkori állattenyésztés tárgyi emlékének néhány darabja is felbukkant. Páratlanul érdekesek a balácai falfestmények; egy részük szüreti jelenetet ábrázol. Hasonló rómaikori mezőgazdasági szerszámok jutottak a föld színére a Keszthely melletti *Fenek pusztáról*. Sarlókat találtak a hún, avar sírokban is.

Természetesen nehéz volna megállapítani, hogy a római, hún, avar, vagy akármilyen más egykori gazdálkodás emlékeiből mennyit találtak itt honfoglalóink. A nomád állattenyésztést a magyarság egészen a múlt század végéig sohasem hagyta abba s ez a földművelésnek eléggé sajátságos képet adott. Ne feledjük, hogy országunk nagyobb művelődési áramlatok határvonalában fekszik. Bizonyos irányból közeledve országunk felé, sok néprajzi jelenség nálunk bukkan fel először, vagy tűnik el. A Földközi tenger mellékén, délvidéken a nők mindenütt a fejükön hordják a terhet, ez a fejen való teherhordás szerte Dunántúlon is megvan, de északabbra, a Duna vonalában hirtelen megszakad. Vagy ugyanígy tűnnek el a délvidéki füstös konyhák vala-

hol Veszprém megyében. Így válik el, vagy vált el az északeurópai mezőgazdálkodás is ép országunk területén a déleurópai gazdálkodástól.

Gazdálkodási rendszerek kialakulásában természetesen a földrajzi viszonyok mellett a faj, a fajból fakadó szemlélet, a történelmi alakulás folyama a főtényező. Valószínű, hogy a Balaton-környéki mocsaras tájat a styepről idelovagolt honfoglaló magyar másnak érezte, mint a Földközi tenger mellékéről kikerült római légionárius. A római szőlőt ültet a Balaton mellékén, a magyar a végtelenbe vesző styep emlékével a régi állattenyésztő életformát tartja meg, ha közben az eke szarvát meg is fogja.

A Kárpátok medencéje földrajzilag meglehetősen változatos összetételű. Az Alföld sík vidékét a Dunántúl dombvidéke váltja fel. Az Alföld északkeleti peremén dombos, majd hegyes vidék kezdődik. E kétféle tájarculat – a sík és domb-, hegyvidék – nagyjából kétféle mezőgazdasági rendszert alakított ki.

Az Alföld jellegzetes szemes terménye a *búza*. A búza – legalább is törpe változata – ismeretes volt az őskorban is. A manapság legelterjedtebb *bajuszos őszi búza* helyett korábban más fajták – dunántúli szóval élve – diszlettek. Régi búzafajtáink kiveszőben vannak és sok helyen már hírét sem ismerik az *alakomak*, a *tönkölynek*, a *lengyel búzának*. A termesztett növények, – különösen a táplálkozásban elsőrangúan fontos növények, akár a néprajzi jelenségek, – folytonosan átalakulnak. Ha divatjuk van, messze földön elterjednek, utóbb pedig más növényeknek helyt adva, nyom nélkül eltűnnek. Népünk táplálkozásában régebben a *köles* is fontos szerepet játszott. A köles előnye, hogy két hónap alatt megéri, tehát a learatott gabona tarlójába is vethető, hosszantartó árvizek után is termeszthető, amikor más szemes terményre már nincs elég tenyészidő. Nálunk ma már csak a Dráva-Mura táján, itt-ott a Dunántúl s az Alföldön termesztik.

Az alföldi gazdálkodás, úgy látszik, a délkeleteurópai gazdálkodással tart rokonságot. Az alföldi gazdálkodásra jellemző, hogy a gabonát kaszával aratják le, a szabadban lóval, ökörrel nyomtatják, helyesebben nyomtatták. A nyomtatásra nem kell külön épület. A régi gyakorlatban sok a jószág, mert elsősorban

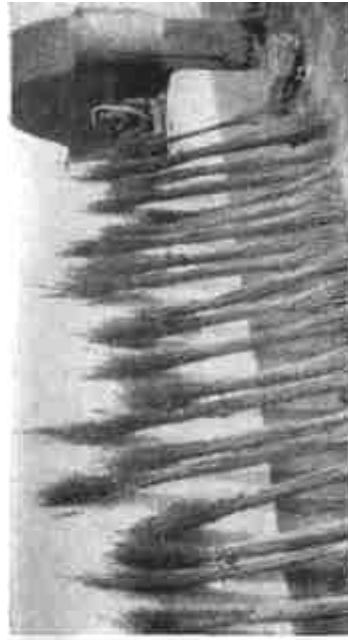
az állattenyésztés a fontos, a legelőből időnként egy-egy darabot kihasítanak és megművelnek.

A dombos hegyvidék s az alföldi homok legfontosabb terménye a *rozs*. A rozs hazája Északkelet-Európa, a germánok, szlávok lakta területek. A domb- és hegyvidéki gazdálkodásra jellemző, hogy a gabonát sarlóval vágják, a termést külön erre a célra emelt épületben, a *csűrben* (*pajtában*) csépelik ki. A rozs művelése a középeurópai gazdálkodáshoz kapcsolódik. A domb- és hegyvidéken sok helyen még most is *nyomásos rendszer* van. A nyomásos rendszer a régebbi földközösség maradványa. Ősi soron a föld köztulajdon, az egyén csak haszonélvezője, a községnek azonban beleszólása van a termelés rendjébe. Az ilyen domb- vagy hegyvidéki falut olykor közös kerítés veszi körül, azon kívül terül el az elsősorban a földművelés céljaira használt *határ*. A határnak *dűlői* vannak, a gazdáknak minden dűlőben földjük van, így néha negyven-ötven darabban is, ámbar az egész birtok együttvéve sem éri el a tíz holdat. Az ilyen szétszórt, elaprózott birtokkegységeket csakis úgy lehet megművelni, ha egy-egy évre a határ egy hányadát egységesen művelik. Ezt a község által megszabott gazdálkodási rendszert *nyomásos* vagy *fordulós rendszernek* nevezzük. A *háromnyomásos rendszer*nél a határ egyik részébe őszi gabonát, a másikba tavaszt vetnek, a harmadik részt pedig ez idő alatt pihentetik. Az utóbbi a *parlag* vagy ha felszántják: a *fekete ugar*. A parlagra engedik ki a jószágot legelni. A következő évben a határ másik nagy darabját hagyják műveletlenül. Nyomásos rendszerben a földművelés az állattenyésztésnél nagyobb jelentőségű. Természetesen ha több a legelő állat, nagyobb területet kell legelőnek szánt ugarnak hagyni, így a *hétnyomásos rendszer*nél a határ egyik felében őszi-tavaszt vetnek, a másik felét ugarnak hagyják. A következő évben a határ két fele szerepet cserél. Ez a rendszer főleg erdélyi, ritkábban dunántúli és felföldi.

Az Alföld és a domb-hegyvidék e fentebb vázolt kétféle gazdálkodási rendszerét természetesen nem szabad változatlan formának tekintenünk. Ép nálunk az évszázados háborús megszállások, pusztítások nagyon befolyásolták az egész életet, tehát a gazdálkodási rendszereket is. Az Alföld tájarculata a középkorban más volt, mint manapság. Ott, ahol ma elszórt gémes kutak-

64. Kendercsépiés (Dudász, Veszprém vm.)

65. Kenderzárítás (Szenigöl, Veszprém vm.)

66. Kenderátvitelés (Bodrogköz)

67. Rokka-vásár a Sárközben

68. Szóvó Jeleny (Kőrösi, Szerem VIII.)

69. Kátoluszegi fonó

70. Szóvószék a Sárközben

kat csak kevésbé élénkített, kietlen pusztaságok kerülnek el, a középkorban kis falvak voltak, néhol sűrűn egymás mellett megmunkált határral. E falukban csak úgy, mint egyebütt, a nyomásos rendszer élt, sarlóval arattak. A török hódítás alatt azonban az alföldi faluk nagyrésze elpusztult. A néhány megmaradt község idők folyamán igen nagyra duzzadt, hatalmas – bár pusztá – területeket csatolt határához. A füves pusztaságokon jószágát legeltette; nagyrészt téli szállásából fejlődött ki, mint már említettük, az alföldi magyar tanyarendszer. Tanyarendszernél nyomásos gazdálkodásra már nincs szükség, a tanya körüli földjét minden gazda tetszése szerint műveli.

Az, hogy valamilyen életforma meglepően hasonlít egy korábbi, ősből életmódra, nem jelenti okvetlenül a kettő történeti összefüggését. Sanyarúbb életkörülmények, kemény, küzdelmes évtizedek kényszeríthetik az embert arra, hogy az egyszerűbb eszközöket ragadja magához és ősbőlnek látszó életmódot folytasson. A tanyák manapság csak szaporodnak az Alföldön, a Dunántúlon és egyebütt is. De az újabban keletkezett tanyáknak az ősi téli szállásokhoz már semmi közük sincs.

A nyomásos rendszernek a *tagosítás* vet véget. Nálunk a múlt század vége felé indult meg a tagosítás, azonban községeink határának nagy része még ma is tagosítatlan. Ahol tagosítás történt, ott a falusi életformában meglehetősen mélyreható változás következett be, sokkal mélyrehatóbb, mint ahogy első pillanatra gondolnók. Anélkül, hogy a megváltozott gazdálkodási rendszerrel eléggé meg tudnók magyarázni, a falu elpolgárosodása sok helyen kétségtelenül ezzel kezdődik. A nyomásos rendszer közösségi életet jelentett, elhagyása az egyén erősödését és a közösség elhalványulását. Az égvén pedig, ha eddig csak titkon, most szabadabban a város felé tekintett.

Igaz, a tagosítással egyidejűleg sok más gazdasági változás is történt (például az erdőtörvények, az erdőben való szabad legeltetés megszorítása, illetve teljes eltiltása stb.), mindezek hozzájárultak, hogy parasztságunk kezdte levetni eddigi életformáját. Olykor a falusiakkal folytatott beszélgetésekből az derül ki, hogy lidérc, boszorkány, rontás – csak a tagosításig létezett.

A gazdálkodás rendszere változott és változik. Ma már gé-

pékkel csépelnek mindenütt, a fentebbi beosztásra tartozó megállapítás tehát napjainkban csak részben állja meg helyét.

A földet a gazdasági növények termesztésére elő kell készíteni. Az ország területén sok helyen hatalmas erdőségek terültek el, a földművelésre áttért embernek elsősorban az erdővel kellett megküzdenie. Az erdővel voltaképp állandó harcot vív a földművelő nép, különösen a buja trópusi tájakon; ha irtását abba hagyná, rövidesen fojtogató gyűrűként ölelné körül szerény telepeit. Az erdőirtás és ezzel a föld meghódítása, az első ekevas földbe akasztása az emberiség nagy művelődési cselekedetei közé tartozik. Sajnos, ép a XVIII-XIX. században az irtást túlzásba vitték, nálunk Magyarországon vagy Amerikában egyaránt, így pusztult el, nem is oly rég, például a Bakony java-része. A Bakony egykori hatalmas szálfáiról tanúskodnak a még most is fellelhető balatonparti boronafalas présházak vagy szőlő-prések gerendái.

A kezdetleges földművelés nem ismeri az istállótrágyát. Elvégre föld volt bőven és ha valahol nem termett jól, máshová vetettek. Az Alföldön még a múlt század második felében is magas szálat arattak, vagyis a termény szálas részét a tarlón hagyták és azt beszántották, hogy a föld termőképességét fokozzák. A nyomásos rendszerben az ugaron legelő állat trágyázta a termőföldet.

A föld megművelésére szolgál az *ásó*, *kapa*, *eke*. Ma már ásót, kapát csak a kerti vetemények termesztésében használnak, régebben azonban a hegyvidékeken még a búza alá is ástak. Akkor inkább a vasszéllel ellátott faásók voltak divatban, ahogy az eke is, kivéve a földet hasító *csoroszlyát* és a *lapos vasat*, fából volt. A *faeke* nálunk a múlt század közepén kipusztult, ma már talán csak Erdély egyes helyein található meg. A mai gyári, minden részében vas ekét nem mindenütt szeretik és sok helyen még napjainkban is szívesebben fogják a házilag készített ekeszarvat, mint a gyári vaskét.

Mit vet a magyar ember a földjébe? A búzáról, rozsról már megemlékeztünk. Régen gyakrabban, most ritkábban *kétszerest* is vetettek, vagyis búzát és rozstot egyszerre. Az *árpát*, *zabot* főleg takarmánynak vetik. Igen jelentős nálunk a *kuko-*

rica, a búza után mindenesetre a legfontosabb terményünk. Régi, ma már kiveszõben lévõ növényünk a *tatárka* vagy más szóval *pohánka*, *hajdina*. *Lenrõl*, *kenderrõl* a ruházkodással kapcsolatban szólunk.

A vetés férfi munkája, ahogy manapság általában a több tapasztalatot, gondosságot, figyelmet megkövetelõ mezõgazdasági munka a férfi feladata, ha nem is követel fokozottabb testi erõkifejtés. Így például a szõlõ megmetszését férfiak végzik, ámbar ez elképzelhetõ volna nõi munkaként is.

A földmivelés sikere jórészt az ég kedvezésétõl függ. Egyetlen jégverés tönkre teheti a gazda minden fáradtságos munkáját. Érthetõ, hogy a földmives ember bizonytalanságában természetfeletti erõk segedelméhez folyamodik és megváltoztatni igyekszik a természet önkényét. E bajelhárító mûveletet véglegesen a modern mûveltség sem képes kiirtani. Amíg a paraszti élet bizonytalansága, a nyers természeti erõknek kitettsége megmarad, addig szemléletébõl az ú. n. babonát véglegesen kiirtani aligha lehetséges. Napjainkban a polgárosultabb faluban is megkísérlik a viharfelhõket szóval és mozdulattal szétzavarni. Ebben – mondja még a legfelvilágosultabb gazda is – „van valami”.

A föld munkása tehát elvetette a szemeket, az *életet*. Vetés után a földet *megfogasolja*, *megboronálja*. *Vasfogú* boronák ismertek nálunk már a XVI. században, viszont a *hengerelés* csak a XIX. század közepe óta terjedt el.

A szemes gabona termelésének az az elõnye, hogy a vetés után aratásig nem kell gondozni. Annál nagyobb erõkifejtésre van szükség aratáskor, legalább is a mai széleskörû gabona-termelésben.

Kezdetleges fokon, vagy ha a növény természete megengedi, minden eszköz nélkül, egyszerûen kézzel feltépik, *nyúvik* a termést. Ezt teszi a szegény ember, amikor a köles kalászát szedi le, de *nyúvik* a kendert is és a kukorica csövét is kézzel tördelik.

A szemes termés aratásának õsi szerszáma a *sarló*. Régen nálunk országszerte sarlóval arattak, az ásatásokon előkerült leletek ezt bizonyítják. Még manapság is sarlóval aratnak Erdélyben és az Alföld keleti szélén. A sarló elsősorban nõk szerszáma. A honfoglaláskori sírletekbõl előkerült sarlóformák

jellemző módon csak Magyarországon fordulnak elő és az ó-bolgár sarlókkal vannak rokonságban.

Az említett helyektől eltekintve, általában ma szerte az országban *kaszával* aratnak. A learatott gabonát a *marokszedők* kévébe szedik, a kévéből *keresztet* (*kepét, kalangyát*) raknak. Az Alföld egy darabján a tavaszi gabonát villával, gereblyével úgy kezelik, mint a szénát. A kaszával való aratás férfimunka, a marokszedést nők végzik. Erdélyben szokás a *kalákás* aratás: a falu népe közösen vesz részt egy-egy gazda termésének levágásában, A szegényebb ember a tarlón elhullott kalászokat felszedeheti, ez a *tallózás, kalászolás*.

A kereszteteket a dombvidéken, nyomásos rendszerben néhány napig a tarlón hagyják, utána csűrbe, pajtába viszik, ahol elcsépelik. A csűrben való cséplésnek eszköze a *csép*, maga az emberi erővel történő cséplés hozzánk szláv közvetítéssel került. A csűrben egyszerre többen csépelnek, ütemesen verik a földre szórt gabonát.

Az Alföldön pajták, csűrök nincsenek, itt régebben a szántóföldeken nyomtatták el a termést, a szalmát ott is hagyták; ez a forma az Alföld keleti részén most is megvan. Különben a keményre döngölt földű *széruškertekbe* viszik vagy a tanyákon a tanya udvarára és ott nyomtatják el. A *nyomtatás* főleg lovakal történik, ritkábban ökörrrel. A nyomtatást már a honfoglalás előtt is ismerhettük, a *szüret* honfoglalás előtti, török jövevény szó.

A modern gépi cséplés természetesen háttérbe szorította mind a cséphadaróval való cséplést, mind az állattal való nyomtatást. A gép azonban, míg kis gazdaságok vannak, az emberi munkát teljesen feleslegessé aligha tudja tenni. Falusi házaink nagy részét szalmazsupfedés borítja és ennek javításához mindig szükség van finom, töretlen szalmára, bár az új szalmafüdelet a hatóság tiltja. Ehhez még ma is kell a cséphadaró vagy ha nincsen, két szék közé fektetett létrához verdesik a kicséplendő marokot. A babot, lencsét a mosdásra való *lapickával* verdesik ki, a kölest a szegény ember pusztá kezével dörzsöli ki, amivel aztán már elérkeztünk a legkezdetlegesebb állapothoz.

A nyomtatás különben a XVIII-XIX. században az Alföldről elterjedt a Dunántúlra, a Felföldre, ott helyenként a cséplés mellett a nyomtatást is megtalálhatjuk.

A cséplőgépek, vagy ahogy korábban mondták: a *tüzes gépek*, mindenesetre meghódították a falut és talán a cséplőgép az egyetlen a gépek között, amit a parasztság fenntartás nélkül elfogadott. A munkát nagyon megkönnyítette. Fáradhatatlan dohogással csépli ki azt a gabonát, aminek vetését és kisarjadását még a gépkorszaknak elkeresztelt időben is számtalan varázslatos cselekedet óvja.

A *gabonaszem elraktározásának* nálunk különböző érdekes formái vannak. Mindezeket főleg a földrajzi körülmények határozzák meg. Régen a gabonát veremben tartották. Rábcakapiban például a ház udvarán, az eresz alatt áslak hordó alakú, mély vermet, zsúpszalmával jól kibélelték, őszkor színültig megtöltötték gabonával, szalmával letakarták, leföldelték. Az Alföldön sárból építenek hombárt, másutt szántalpakra szerkesztik, hogy el tudják vontatni az életet, ha netalán tűz ütne ki. A Bakonyban hatalmas fatörzset vájnak ki és abban tartják a gabonát. A kamrákban megtalálható gabonás szuszékok újabb eredetűek.

A *kerti veteményekkel* való foglalatosság a nők feladata. A veteményes kerten kívül a legtöbb falusi ház mellett megtalálhatjuk az apróka *virágos kertet*. Néhány, régebben a kolostorok gyógynövénykertjeiben (*hortulus herbarius*) termesztett és akkoriban gyógynövénynek számító virágjából (menta, rózsa, lilium, rozmarin, zsálya stb.) arra következtethetünk, hogy ezek a kis kertcskék a középkori kolostorkertek korunkra felejtett maradványai. Egyik-másik növényt ma is gyógyításra használja népünk.

Gyümölcsfák nemesítésevei őseink aligha foglalkoztak. Gyümölcskultúránkra különben meglehetősen hatással volt a török, tőlük vettük át a *kármán körtét* és néhány almafajtát. Általában a kultúrnövények több irányból áramlottak hozzánk és érdekes, hogy a XVII. századig még a keleti eredetű növények is nyugat felől jutnak el hozzánk (pl. a tulipán), a XVII. század után azonban a nyugati eredetűt is a Balkán felől kapjuk (pl. az amerikai származású paprikát). A magyar gyümölcs nagy hírnévnek örvendett, így a *besztercei szilva* már a XVI. században orvosság-nak számított.

A szőlőt már a honfoglalás előtt ismerhettük, mert *szőlő, bor, csiger, seprő* stb. szavunk bolgár-török eredetű. Magyarország területén a szőlő szintén nagy múltra tekinthet vissza és *Probus* római császárról jegyzik fel, hogy Pannoniában mocsarokat szárított ki, szőlőt ültetett. A római szőlőművelésnek tárgyi emlékei is vannak országunkban, így a Balaton-környékén talált több római kori szőlőmetsző kés. Jellemző, hogy a nálunk még a múlt század második felében is használatos metszőkések megegyeznek a római késekkel, hasonlóképp a még most is használatban lévő, hatalmas fapréseknek is megtalálhatjuk római mintáit. A balácai római falfestmény-töredékek szüreti jeleneteit már említettük. Ha mindebből nem is lehet a római-magyar szőlőművelés folytonosságára következtetni, az kétségtelen, hogy országunk területén már igen korán természetettek szőlőt: a pécsváradai apátság bortermeléséről már Szent István korából ismerünk adatokat.

A szőlőművelés magasabbrendű paraszti foglalkozás és népünk gazdasági műveltségét igazolja, hogy a trianoni Magyarországon közel fél millió szőlőgazdaság volt, ugyanakkor az összes gazdaságok száma másfél millió, tehát átlagban minden harmadik gazdaságra esett egy szőlőbirtok. Ezek a szőlőbirtokok ugyan nem nagyok, nálunk átlagban 0.7 holdnyiak, tehát a paraszti háztartás rendjében csak másodrangúan jönnek számításba. Valami (helyenként egészen tekintélyes) jövedelemhez juttatják azért a gazdát, amellet, hogy parasztságunk kedvelt foglalkozásának számítva, élettartalmat nyújt a falusi embernek.

A hazai szőlőművelés képén a múltszázadvégi filoxéra változtatott lényegesen. A múlt század elején a tőkék még rendetlenül állottak a szőlőben, s hatalmas metszőkésekkel metszettek stb. A szőlő művelése meglehetősen hagyományos módon történt és jellemző, hogy a mai szőlőterületek Dunántúlon a legtöbb helyen pontosan megfelelnek a kétszáz év előtti fekvésüknek és kiterjedésüknek. A filoxéra után új szőlőfajtákat honosítottak meg, divatba jött a permetezés és a mai szőlőhegy valóban műveit táj, a szó igazi értelmében. Mégis csodálatos és a népi felfogás összetett és bonyolult voltára jellemző, hogy például a keszthelyi Gazdasági Akadémia tőzsomszédságában a csereszegtomajiak szőlőiben karóra tűzdelt lókoponyák láthatók. Így

ugyanis nem verheti meg szemmel a cserszegiek szép fűrtjeit a rosszindulatú ember . . .

Táplálkozás

A néprajzi jelenségeknek, míg korunkig elértek, történetük van. De minél közelebb áll valamely jelenség az ember természetéhez, annál ősbibb, régibb formákat állandósíthat. Az itt fölvetett tételt különösen érdekes közelebről szemügyre venni ép a táplálkozásban. A táplálkozás elsőrendű életszükséglet, tehát feltehetőleg sok régi szokást őrzött meg napjainkig. De ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy a sok más téren egymástól annyira távol álló szemlélet – az úri és a paraszti rend szemlélete, - itt, a táplálkozás terén meglehetősen közel került egymáshoz, sőt eléggé keveredik. Bizonyos magyar sajátosságok egyfennán jelentkeznek mindkettőben, amit a külföldi első pillanatra észrevesz nálunk.

De maradjunk egyelőre az ősi, a földgolyó nagyobb darabjára érvényes szokásoknál. Említsük meg elsőnek azt az eléggé közismertényt, hogy a főzőkanál – asszony kezébe való. Ételek elkészítése legnagyobb részt női munka és férfi csak akkor nyúl ehhez a mesterséghez, ha a körülmények erre kényszerítik. A halászok például a halat egyszerűen nyársra húzzák, a nyársat a földön lobogó tűz mellé, a földbe szúrják, a tűz a halat megpirítja. Vadászok is eléggé kezdetleges módon sütnek: a madarat sárba göngyölik és így teszik a tűzbe; a megkeményedett agyagban a madár megsül, ha kibontják a sárkerget, a tollak a kéregben maradnak. Férfi általában inkább süt, pirít, elsősorban húst, a nő főz, főleg növényi alkatrészeket. Mindez érthető, hisz a jófajta pecsenye megsül – öt perc alatt is, ennél több időt pedig a férfi nem nagyon fecsérrel a tűzhely mellett. Ámbár, ha úgy hozza a sorja, a férfi is főz, például a pásztor a bográcsban, kását, száraztésztát, gulyásos húst, a halász halászlét.

A táplálékot egyszóval el kell készíteni, hogy étel legyen belőle, ami általában a nők dolga. Nyersen csak kevés dolgot fogyasztunk (pl. gyümölcsöt), az a mi világtájunkon nem olyan fontos.

A táplálék elkészítése többféle módon történhetik, különböző segédeszközökkel, eröművi úton, vegyi folyamatokat kiváltó művelettel, hőhatással. Legtöbbször különböző műveletek követik egymást, legelső rendszerint az eröművi beavatkozás, utolsó a hőhatás. Egy rövid példa: a búzaszemet a malomban megőrlik, a lisztből gyúrt, megkelt tésztát a kemencében megsütik.

Az *eröművi munkában* egyszerűbb-bonyolultabb eszközöket használnak. Ezek, különösen az egyszerűek, igen nagy múltra tekinthetnek vissza, olykor már ¹az őskorban is megvoltak. Ilyen ősrégi törőszerszám a Dunántúl nyugati részében, hajdinatormó vidéken a hatalmas *famozsár*, amiben emberi erővel törnek vagy legalább törték a gabonaféléket vagy hántották a kölest. Az ilyen formájú famozsár megvolt az egyiptomiaknál, a görögöknél is. Kölest s egyebet hántanak, törnek nagy, lábbal hajtott fatörőben, a *kölyüben* is. Általában a mag törése régebb az őrlésnél, valószínűleg honfoglalóink is törték a búzát, ha amellet őröltek is.

Ősrégi eszközök az egykarú emelők elvén működő, hatalmas gerendákból készített *szőlőprések* és az olajtartalmú magvak (bikkmag, napraforgó, kender stb.) sajtolására szolgáló *olaj-satuk*. Ilyen szőlőprések még ma is nagy számban működnek szerte az ország borteremő vidékein, legtöbbször a XVIII-XIX. század fordulójából való. Formában teljesen megegyeznek a római szőlő- és olajprésekkel. Úgy látszik, még ennél az olajprésnél is régebbi alak a palóc vagy bihari olajütő, amiben valóban ütik a magvakat.

A szemet a *malom* a törésnél alaposabban zúzza szét. A kenyérbéállítás inkább a malommal függ össze, a régebbi törőkkel nyert darákból csak lepényféléket lehetett csinálni. A *malom* francia szó és így feltehetőleg francia szerzetesek, illetőleg valon telepesek tanították meg a malmok építését és használatát. Utóbb faragó-molnáraink nagy hírnévre tettek szert és a malmok készítésén kívül sok egyéb faragómunkát is elvégeztek. Kézzel hajtott, kezdetleges őrlők még ma is vannak, nevük: *örmény*, *sörmény*. Az örmennyel régebben gabonát, ma inkább kukoricát, pohánkat őrölnek. (A *sörmény* eredetileg: *sóörmény*.)

Az ember a malomkövek forgatására mindent befogott: vizet, szelet, állatát és manapság a gőzt, a robbanó gázát. Min-

den technikai fejlődés ellenére a vidéáman kalimpáló szélmal-
mok vagy a kis kotyogó vízi malmok ma is élnek és előrelátható-
lag nem is pusztulnak ki egyhamar. Veszprém városa alatt, a
Séd egyik kanyarulatában már az Árpádok korában volt *vízi-
malom*, a XVI. századbeli metszeteken is látunk ugyanott mal-
mot – és kis vízimalom kotyog ma is a Séd kanyarulatában.
Az alföldi *szélmalmot* valószínűleg Hollandiát járt teológusok
honosították meg. A *szárazmalmot* körben járó állat hajtja, ennek
egyik fajtája, a *taposó malom* azonban már eltűnt.

Az említett malmokban két vízszintesen fekvő malomkő
örli szét a szemet. Ismerünk azonban olyan zúzó szerkezetet is,
ahol egy vízszintes kövön két függőleges malomkő jár körbe.
Ilyen őrlőszerkezet ma is működik pl. a Bakonyban, ahol ezzel
zúzzák meg az olajsajtóláshoz szükséges magvakat. Hasonló törő-
két ismerünk Erdélyben, Déldunántúl, de tovább menve a Bal-
kánon, Déleurópában is; a mieink valószínűleg ezekkel vannak
rokonságban. Megvolt már ez a fajta a rómaiaknál is.

A parasztház legfontosabb helyisége a *konyha*. Ebben tar-
tózkodnak a legtöbbet, itt étkeznek és gyakran itt is hálnak. A
konyha a gazdasszony laboratóriuma, amihez a férfinak kevés
köze van. Erdemes is kissé körülnéznünk ebben a főző-sütő helyi-
ségben, mert feltehetőleg sok ősi dolgot rejteget magában.

A konyha lelke a *tűzhely*. Hazánkban igen változatos for-
mája van, mindennek tárgyalása azonban az építkezéshez tarto-
zik. Itt most csak a tűzhely felszereléséről beszélünk. Régebben,
még a gyújtó előtti világban a tűzhely mellett volt valahol fel-
akasztva a *tűzcsiholó acél*, a *kova*, a *tapló*. A tűzcsiholó acél
manapság már csak a pásztorok, vadászok, erdőben kódorgó
emberek kezén található. A falusi kovácsnál csináltatják, a meg-
rendelő adja meg a formát és érdekes, hogy a mai tűzcsiholó
acélok jó része pontosan megfelel a honfoglaláskori acéloknak.
Régebben a községházán tartottak közhasználatú, hivatalos acélt.
A gyújtó előtti világban a tűzre nagyon vigyáztak, kölcsönbe
nem szívesen adták.

A mai falusi tűzhelyeink közelében legtöbbször megtalál-
juk a *csipérvasat*, a *vasháromlábát*, a *piszkafát*, a *vasvellát*, a
pemetet, a *szévonót*. Ezek elterjedése mindig bizonyos tüzelő-
rendszerrel, de egyéb körülményekkel (pl. földrajzi viszonyok-

kai) áll összefüggésben. Érdekes szerszám a *kuruglya* vagy a *kantaszekér*. Lényegében véve kerekeken mozgó kétágú vasvilla, amivel a fazekat a kemence szájához gördítik. A Dunántúl nyugati felében, az Alföld déli részében ismeretes, valószínűleg szlovének útján került hozzánk.

Délszláv közvetítéssel juthatott hozzánk a Déldunántúlon elterjedt, *láncon lógó üst* és az ugyanitt, Dunántúl és Erdély déli részeiben megtalálható nád *tűzfűvócső*, amivel a tüzet élesztik. Déleurópa, főleg a Balkán általában igen sok régi holmit mentett át napjainkig és ezek kisugárzásaként hasonló ősi tárgyak jelentkezhetnek Erdély vagy Dunántúl déli részeiben. Ilyen eszköz a Baranyában, Somogyban, a székelység, de az erdélyi román, a szerb, a horvát házatáján is megtalálható *sütőharang*, más szóval a *bujdosó* vagy a *puplika*. A sütőharang kemény kőből, cserépből készült harangforma, amit áttüzesítve a megsütendő tészta alá tesznek. A tészta alatta lepényszerű kenyérré sül. Vas megýében találtak bronzkori sütőharangot.

A tűzben, a tűzhelyben mindig van valami titokzatos, a kandallóban lobogó fahasáb tüze még a városi, művelt emberre is varázslatosan hat. Az ártó szellemek gyakran a kürtön, a kéményen keresztül férkőznek a házba, úgy látszik, ezek elhárítására készítették állatalakúvá a vas *tűzikutyákat*. A tűzikutyára támasztják az égő fadarabokat, vaskampójukban esetleg a nyársat forgatták. Sárból készült, állatalakú tűzfejajt ismerünk már az őskorból is.

A konyha elmaradhatatlan kellékei közé tartoznak a *cserépedények* és a *vaslábasok*. Manapság a zománcozott vasedény lassan minden más edényfélét kiszorít, azonban nem is oly régen, sőt a Dunántúl déli részében még ma is általában a kemence szájához tőit cserépedényben főztek és főznek. Sok-cserépedény kellett, de eleget gyártott a sokezernyi fazekas mester országunk területén, még a Balkánra is mi szállítottunk edényeket.

Rendszerint a konyhában tartják a *víz*et is, régebben csak *cserépkorsóban*, vagy *jakannában*. A *korsó* fűlibe agyagszemet szoktak tenni, valószínűleg azért, hogy csörgésükkel az ártó szellemeket távoltartsák. A sőt fa- vagy fahéj *sőtartóban*, ecetet, olajat *kőkorsóban*, *faedényben*, a zsirt hatalmas *két fűlű cserép-*

edényben tartják. Az utóbbiak azonban rendszerint már nem a konyhában, inkább a kamrában állanak, ahogy az őskori urnákra emlékeztető, sásból kötött *kópicok* is. Régebbi házakban még sok, úri divatú edényekre emlékeztető, igen változatos formájú és rendeltetésű cserépedényt találhatunk. Sok konyhánk tele van aggatva *cifra tányérok*kal, ezek azonban csak diszül szolgálnak és gyakorlati hasznuk alig van.

A konyha tárgyi leltára már egymagában is sok dologról felvilágosít. Feltűnő, hogy edényeink, eszközeink anyaga java részben fa és cserép, a fém sokkal ritkább. Számptalan kezdetleges, ősi tárgy él még a parasztság kezén. Ezek közül az egyszerűbbeket talán a szlávoktól, a bonyolultabbakat, úri közvetítéssel, a németektől vettük át. Azért olasz eredetű holmíkról is beszélhetünk, mert például a *tányér* olasz szó és eredetileg faalapzatot jelentett, amin a húst szétvágták. Fatáltól nyerte a nevét az erdélyi *fatányéros* is. A finn-ugor eredetű *tál* is valószínűleg felszolgáló faedényt jelentett, amit az is bizonyít, hogy még ma is *tálalásnak* mondjuk az ételfelszolgálást.

Mit főz a magyar asszony a konyhában? Földrajzi helyze tünk olyan, hogy még sok ősi eledel szerepel étlapjainkon. A nagy keleti-északi szlávtság kedvenc ételeinek határa, bizonyos levesek, kásák, lepények, a répa, káposzta, körülbelül országunknál végződnek. Ilyen határvonalakat természetesen nera szabad minden időben változatlanoknak tekintenünk. Úgy lát-szik, hogy nálunk is az ősi, kezdetlegesebb ételek lassanként keletebbre szorulnak, hogy helyt adjanak a bonyolultabban készített, főleg az úri rend hatására keletkezett ételfajtáknak.

Vegyük sorra a kezdetlegesebbeket. A *leveseket* legjobban az oroszok szeretik. Még nálunk is igen sok levest esznek, parasztságunknak úgyszólván fő tápláléka a leves, lakodalomban ünnepi fogásnak számít. A leves szeretete úri rendünknel i? megvan és a jó polgári kosztból elmaradhatatlan. Levest úgy-szólván mindenből csinálnak, itt csak egyet említek meg, a *cibereét*, vagy a *kiszi* levest. Kovással erjesztett, savanyított korpából készítik. Böjti eledel és palóc vidéken a böjtöt jelképező kiszi bábut a savanyú böjt *végén* még ma is kiviszik a faluból és a patakba vetik, ezzel jelképezve a ciberelevesek időszakának végét.

Ősi eledelek a *kásák, pépek, pempők*. A magvakat kézi őrlőn, mozsárban, tehát meglehetősen kezdetleges módon megtörik és az így nyert darából készítik őket. Mindezek régi eledeleink lehetnek. Régebben főleg köles, árpa, zab, hajdina stb. kása volt divatban, a kukorica meghonosításával a kukoricakása terjedt el. Erdélyben a *puliszka* ma is a legfontosabb táplálék. A kása nagy múltjára utal, hogy lakodalomkor még ma is elmaradhatatlan fogás.

Manapság népünk táplálkozásában igen fontos a *kenyér*. A falusi ember igen sok kenyeret fogyaszt és aligha tudná táplálkozását a ropogósra sült cipó nélkül elképzelni. Pedig a kenyér a táplálék elkészítésének tudományában már igen magas fokot jelent és sok időnek kellett eltelni, amíg az ember a maihoz hasonló, jó kenyeret elő tudott állítani. Európa nagy részében még ma sem tudnak kenyeret sütni, hanem csak lepényt. A *lepény* voltaképp átmenet a kása és a kenyér közt, csakhogy a kását főzik, a lepényt pedig sütik. A lepényre térünk vissza, amikor kenyérsütéskor *lángost* készítünk, ami szintén lepényféle.

A régi módok a hétköznapi életből gyakran kikopnak, de ünnepi alkalomkor annál makacsabbul felbukkannak. Erdélyben ünnepi étel a *kőn sült*, a *koré lepes*, *leppencs* stb. A búzából, rozsból készült tésztát forró kőre öntik, amin aztán megsül. Déldunántúl egyes helyein, Erdély déli részében, mint már említettük, az átforrósított *sütőharangot* (*bujdosót*) borítják a tésztára és így sütnék lepényszerű kenyeret.

Népmeséink többször megemlékeznek a *hamuban sült pogácsáról*, amiben szintén a kenyér egyik őst kell látnunk. Ennek emlékét őrzi a palóc *bodag*: a kalászokat tűznél megpörkölik, a megduzzadt szemeket szétmorzsolják, zúzzák, péppé dagasztják, pogácsákat alakítanak belőle s parázsban megsütik.

A *kenyér* magas fejlődési fokot jelent. Nem is oly régen sok mindent belekevertek a kenyérlisztbe: hajdinát, babot, bükkönyt stb. Annakelőtte a kovászt sem igen ismerték. A magyar kenyér azonban már korán kivívta hírnevét, egy külföldi utazó írja a XVII. század vége felé, hogy a magyar kenyér páratlan Európában. De féltő gonddal készíti és süti ma is a gazdasszony a kenyeret. Tudja, hogy a kenyértésztát is szemmel lehet verni és akkor nem kél meg. Kemencébe vetés előtt keresztet vet, ahogy

a kenyeret is megkeresztezi a megszegés előtt. Hite szerint a megkeresztezett kenyérrrel még a tűzvészt is el lehet háritani a háztól stb.

A tejjel készült *kalácsoknak* elsősorban a formája, az alakja utal nagy múltra. A fonott kalács hajfonatot utánoz. Régen a halott női hozzátartozója levágta hajfonatát és áldozatként a sirba tette. Utóbb a hajfonatot kaláccsal pótolták és ezt a hajfonat formát sütik még ma is asszonyaink a kalácsba. A *perec* a halottal eltemetett fémkarperecet helyettesítette hasonló módon. A *kalács* szó különben szláv eredetű és karikát jelentett, ahogy a *perec* a latin *bracella* (karperec) átvétele német közvetítéssel.

Eddig növényi táplálékokról beszéltünk, pedig korábban az állattenyésztés fejlettebb volt a földművelésnél s kétségtelenül a *húsfogyasztás* is nagyobb volt. „Szegények vagyunk, de jól élünk” – közismert mondás és a táplálkozással együttjáró *csőmört* Európa-szerte mint jellegzetes magyar betegséget ismerték. A túltáplálkozás természetesen nem vonatkozik mindenkire és minden időre, hisz *ínséges időkben* kenyérnek felhasználták a fakérget, a tengeri csutkát, a makkot is. *Rogierius* mester írja, hogy a tatárjárás után kenyeret lisztből és tört fahéjból készítettek. Talán a nagyobb húsfogyasztással és a kisebb zöldségtermeléssel függ össze, hogy régebben több *vadnövényt* készítettek el salátának, főzeléknek, mint manapság. Még a magasabb társadalmi rétesek úri konyhájában is sok, főleg savanykás vadnövény főzeléket tálaltak fel. Mindezek helyébe napjainkban a magvas, lisztelőfélék léptek, ezzel párhuzamosan a húsfogyasztás csökkent.

Itt, a fejlettebb konyhaművészettel kapcsolatban csak néhány érdekesebb műveltségtörténeti vonatkozást kívánok megemlíteni. A közkedvelt *töltött paprika* balkáni eredetű. *Répát, káposztát* általában keleten fogyasztanak a legtöbbit, de a káposzta nálunk is igen fontos eledel, sőt mi sokkal jobban is tudjuk elkészíteni. Általában kétségtelen, hogy *ahol valamilyen néprajzi jelenség keleti vagy balkáni eredetű nálunk, illetve a kapcsolatok kimutathatók, a magyarság kezén az alapelem mindig fejlettebb, változatosabb, színesebb formát ölt. Mi jobban tudjuk felhasználni a szomszédtól kapott javakat, mint ők maguk.*

Egy 1622-ből származó magyar szakácskönyv a halat 189-féleképen tudja elkészíteni. Ez ugyan az úri konyha világába tartozik, de a falusi asszony ép oly izletesen készíti el, ha nem is ilyen sokféleképen. Néhány egyszerű ételfejtánk is *ünnepi fogásnak számít*. A Balaton-környéki szüretekben még ma is *juhhusos kását* készítenek, lakodalmakban elmaradhatatlan a *csigatészta-leves*. Ha a húsfogyasztás csökkent is, még mindig meglehetősen húsevők vagyunk. Szeretjük az erősen fűszerezett, zsiros ételeket. Idegenek nálunk csodálkoznak, hogy úri házaknál is mennyi főtt tészta fogy. De csak látnák a falusiak tészta-mennyiségeit, akkor képednének el igazában.

Falusi konyhánkra a környező népek konyhája s az úri konyha is meglehetősen hatott. De legalább is ilyen mértékben vettek át népi elkészítésmódokat a magasabb réteg szakácsművészete és szomszédaink is. A nyelvtudomány azt mondja, hogy a fontos, alaptáplálékokat megjelölő *ugor* vagy *török* szavakon kívül *szláv* (pl. *puliszka, galuska, prósza*), *német* (pl. *kifli, zsemle, perec*), *román* (*bálmos*), *balkáni* (*paprika, laska, tarhonya, csörege*), sőt *olasz* (*piskóta, palacsinta*) eredetű szavak is vannak konyhaművészetünk szótárában. De ugyanakkor a külföldi étlapokon ma már elmaradhatatlan a *gulás*.

A paraszt ember télen átlagban kétszer, nyáron négyszer étkezik naponta. A meleg ételhez meglehetősen ragaszkodik és naponta legalább egyszer meleget kell ennie, akármilyen híg, értéktelen leves is legyen az. Az étrendet egyenlőtlennek kell mondanunk, mert az olykor meglehetősen szerény hétköznapiakat dús vasárnapok váltják fel és még a legszegényebb ember is, ha lakodalomról van szó, legalább 5-6 fogásos vacsorához terít. Szociográfiai megfigyelők hibáztatják a falusi étrend egyhangúságát és nem éppen célszerű beosztását. Természetesen itt sok minden egyéb körülményt is figyelembe kell venni. Így magától értetődő, hogy a gyümölcsöt, a tejet, tejtermékeket a piacon értékesítik és csak legutolsó sorban gondolnak ezek otthoni felhasználására.

Az étkezésnek megvannak a maga hagyományai, amin nincs semmi csodálkozni való, hisz a legmagasabb állami fogadások lakomái is csak ünnepélyes, szigorúan megszabott szabályok szerint folynak le. A magyar ember lassan eszik, közben

nem beszél. Azt a hagyományt, hogy az asszonyok állva esznek, ma már nem nagyon követik és az étkezés szokásait több helyen kikezdte az idő, ami elsősorban a család feje, a gazda iránti tisztelet, a családi közösség meglazulásával van összefüggésben. Kétségtelen azonban, hogy a család közössége ezidőszerint még mindig az étkezés hagyományos formáiban nyilvánul meg a legkifejezettebben. Még akkor is, amikor már a városban járt cseléd lányok egészen szabályszerűen tartják és forgatják kezükben az evőeszközöket.

Építkezés.

Az építmény a nép, a hely és a kor közös alkotása. A gótikus művészetben minden elveszti anyagszerűségét, ég felé tör, lélekké varázsolódik, – de mennyire más a germán kölni dóm, mint a latin firenzei templom, noha mindkettő ugyanannak a kornak a szülötte. A szellem alkot, de alkotását a hely és idő is meghatározza. Szemléletünkben a két tényező közül egyik sem hanyagolható el a másik rovására. Ha korszakról és helyhez kötött népi közösségről beszélünk, legvilágosabb példának ép az építészetet idézhetjük, mert ebben fejeződik ki a legteljesebben mindkettő lelkülete. Kétségtelen, hogy a kis parasztházban is a tájban élő emberi közösség és egy bizonyos korszak szólal meg. A népi építkezés alakulása talán lassúbb, hangja szerényebb, csendesebb, de meggyőzőbb. Sőt éppen, mert még inkább helyhez kötött, földhöz tapadt, nyiltabban árulhatja el alkotó közösségének lelkületét. Erre tanít a magyar parasztház mai alakja és múltbeli alakulása is.

A mai városi bérpalota nemzetközisége és a kis falusi parasztház magyarnak érzett formája közt a különbség mérhetetlen, viszont a régebbi nemesi kúria és a jobbmódú gazda háza közt már jóval csekélyebb. Ha meg hozzá vesszük, hogy a XIV. században a vármegye főispánja háza népével alkalmilag földbeásott putriban is meglakott, hogy az ezerholdas Berzsényi Dánielnek, irodalmi életünk nagy alakjának sárfalú, szalmafedeles, földes padlójú háza volt, talán helyesebb volna nem a parasztház, hanem általában *a magyar ház történeti alakulásáról* beszélni. Régi építkezésünkről azonban – a monumentális egy-

házi és fejedelmi építkezéseket nem számítva – nagyon kevés megbizható adatunk van, a múltra nézve is a maiból kell tehát következtetnünk: ezen a helyen elsősorban a parasztházból, amennyiben a néprajznak feladata nemcsak a mainak bemutatása, hanem a meglévő alakulásának történeti nyomozása is.

Az előmagyarok építkezése ma már nem állapítható meg, legfeljebb életmódjukból, a ma is hasonló életmódú s részben történetileg azonos műveltség-hagyományú népek példáiból (analógiáiból), néhány nyelvészeti adatból következtethetünk rá. A vándorolva pásztorkodó nomád népnek helyhez kötött, maradandó, szilárd lakóházra nincs szüksége. De az életmóddal összeforrt szemlélet sem kívánhatja meg a szilárd épületet. Ha fel tesszük, hogy az emberben van valami hajléképítő hajlam, a nomádoké a sátorkészítésben tökéletesen kielégülhet. De őseink a földműveléshez is értettek s ezért feltehető, hogy a téli szállásokon a földműveléssel együttjáró szerényebb hajlékokat is tudtak építeni. A nyelvtudomány szerint a *ház, lak, hajlék, ajtó, küszöb, fal, fedél, héj* szó ugor eredetű. Viszont az még nincs bizonyítva, hogy e szók már akkor is szilárd épületféle részeit jelentették.

A Kárpátok medencéjébe került s megtelepült magyarság valószínűleg sár- és faépítkezésbe kezdett. A faépítkezés műszavai, mint *borona, rag, szelemen, eszterha, vért, oszlop, pad, kaloda, pözna, deszka, gerenda* stb. szláv eredetűek, így a faépítkezés műveletét pusztán a nyelv tanúsága szerint szláv (főleg déli szláv) népektől vehette át. Ebből a tényből azonban szláv kultúrfölényre következtetni helytelen dolog volna. Valószínű, hogy a hóditó magyar szláv rabszolgákkal építtette házait, a másik nép műveltségét lassanként olvasztotta sajátjába. Szláv vagy oláh műveltségfölényt különben sem árulnak el a mai nemzetiségeink házai, a magyarok háza a tótnál, oláhnál mindenütt fejlettebb. Szláv eredetű különben még a *pitvar, konyha, kemence, banya, pest* szavunk, német eredetű a *tégla, kémény, kályha*. A fejlettebb elemeket tehát a németektől vehettük át.

Az építkezés összefügg a *település* formájával. A tudomány *magányos* és *csoportos település-formákat* különböztet meg. Az előbbiekhöz tartozik az irtványon épült *szállás*, a *szer*, a *tanya*, az utóbbihoz a *falu*. Életmódunknak, mezőgazdálkodási

71. Juhász és csikós a Hortobágyon

72. Hontmezei kanász

73. Balatonkörnyéki férfiak

74. Székelyek
(Csikszentdomokos, Csik vm.)

75. Férfi szűrben
(Mónosbél, Borsod vm.)

76. Somogyi szűr

77. Dudás (Naszvad, Komárom vm.)

78. Furulyás (Váralja, Tolna vm.)

rendszerünknek eredetileg általában csak a falus település felelt meg, az egyházi, királyi birtokokon már korán sok apró falu keletkezik. Régen a falunak nem volt a mai megszokott, kedves ábrázata. Az egyenes főutca mentén kétoldalt szabályosan sorakozó házak sora nálunk csak később tűnik fel és legnagyobb-részt hatósági intézkedésre jön létre. A XVIII. században történt betelepítések során pedig mérnökök tervezik az új falut. A régebbi faluforma teljesen szabálytalan képű: a házak, telkek rendetlenül elszórva fekszenek, utca voltakép nincs is, olykor csak három-négy telken, udvaron keresztül érhetjük el egyik-másik házat. Ezek a faluk úgy keletkeztek, hogy a választott helyen rokon családok, „*hadak*”, mintegy nemzetségek, telepedtek meg és kezdtek építkezni, minden egységesebb terv nélkül. Egymás telkei közé nem is húztak kerítést, inkább egyetlen közös kerítéssel az egész falut körülkerítették, nehogy a jószág kitevedjen a határba.

Az állattartásnak is része volt egyes faluformák kialakulásában. A legelő jószágot nem tartották benn a faluban, hanem a falu szélén, nagy aklokban, istállókban, ólakban; a jószággon-dozó férfinép is itt lakott s itt tartották a téli takarmányt. Így keletkeztek a *kertes faluk*, az Alföldön, Dunántúlon, palócföldön egyaránt. A kertes faluban a központilag elhelyezkedő bel-sőség, lakóházak körül a jószágteleltető ólak, kertek gyűrűje következnek, amit kinnebb a legelő, egyéb külső földek vesznek körül.

A *magányos településben* a művelés alatt álló földek, szántók stb. közvetlen a lakóházak mellett terülnek el. De a magányos településben is olykor az egyes telephelyek, lakóházak lassanként annyira megközelíthetik egymást, hogy végül szabálytalan faluról beszélhetünk. Ilyenek *például* a vas megyei Órség „szerei” s a dunántúli *hegyközségek*. Valószínű, hogy a hegyközségek alig tekinthetnek vissza többre száz-százötvenéves múlt-nál. A hegyközségi település magvát a szőlőben lévő présházak, pincék alkották. Ezeket a hegyre kivándorló szegénység lakhatóvá alakítja át, utóbb lakóházakat is építenek szerte a hegyben. A hegy lassanként mindinkább elveszti szőlőhegy jellegét és fokozatosan búza-, rozs- stb. földdé, mezőgazdálkodási területté alakul át.

A gazdálkodási rendszer mélyreható változása a település formáját is átalakítja. Valószínű, hogy az ember természete a csoportos településre hajlamos, ha tehát mégis magányosan álló hajlékot épít, messzefekvő tanyára vonul, csak a körülmények hatására teszi. Az *alföldi tanyák* létrejöttében az állattartás az egyik tényező. A nagy határú falu gazdái a messze kinn legelő jószág számára istállókat, ólakat építenek, téli szállást teremtenek, ahol kezdetben csak a jószág őrzője tanyázik, de utóbb kivonul a tulajdonos maga is, családjával együtt. Részben így alakulhattak ki az alföldi tanyák. De más tényezők is szerepelnek. Pl. a Dunántúlon a kiváltó ok a tagosítás volt, ha emellett az állattartás is tanyaképződésre vezetett. Tagosításkor egyesek kifejezetten messzefekvő helyekre kértek földet, hogy ott megtelepedhessenek; a távolabbi földek olcsóbbasága miatt nagyobb tagot várhattak. A tanyákra való kiözönlés napjainkban is tart, sőt még fokozódik, mert a falu-várostól 20-25, sőt kevesebb km távolságra is csak tanyarendszerrel, azaz kintéléssel lehet belterjesen (intenzíven) gazdálkodni. A mai tanyaképződés annál érdekesebb, mert másrészt a falu szegénysége ép ellenkezőleg a városba törekszik és ott akar gyökeret verni.

A telephely kiválasztásában döntő tényező lehet a víz. Az alföldi tanyarendszer nagy elterjedését elősegítette a könnyű szerrel elérhető víz, akár ásott, akár fűrt (artézi) kutak! révén. Másrészt ismerünk népes hegyközségeket, úgyszólván teljesen víztelen területen.

Mivel jellemezhetjük a magyar házat? – A feleletet nem oly egyszerű megadni. A néprajzi jelenségek kialakulásában, változásában, különösen az építkezésben, többféle tényező szerepel együttesen. A földrajzi adottságok (éghajlat, a rendelkezésre álló építőanyag), továbbá történeti tényezők, a szomszédos művelődési körök hullámverései (szláv, német lakóház-típusok), gazdálkodási rendszer (állattartás, földmivelés), a ház építőinek és lakóinak igénye, szépérzéke, szemlélete: mindez egyformán fontos tényező egy bizonyos házfajta kialakulásában. Külön-külön ezek nem is adhatnak sajátos jelleget a háznak, például kontyos tető meglehet máshol is, faragott oszlopokat kedvelhet a szomszéd-nép is stb., de együttesen már határozott formát adnak az építménynek. Vegyük sorra az egyes tényezőket.

A rendelkezésre álló *építőanyag* többé-kevésbé már eleve bizonyos irányt szab az építkezésnek. Az Alföldön a fő építőanyag a *sár, föld*, hegyvidéken a *fa*, esetleg a *kő*. Falusi házaink nagy része még ma is *földből, sárból* készül (*vert fal, tömés, fecskerakás* stb.). A földfal jól tartja a meleget, eléggé szilárd épületet ad, de a víz (például áradáskor) egy-kettőre elmosza. Ahol más anyag is rendelkezésre áll, igyekeznek a sárfalat valamivel rögzíteni. Legegyszerűbb anyag erre a célra a nád, a nádház jól megtapasztva száz esztendeig is eláll. *Freisingi Ottó* püspök írja a XII. században, hogy a Dunántúl legtöbb a nádház, kő-, faház alig van. Nagy mesterek voltunk a *sövény falak* fonásában is, régen várak falát is sövényből fonták. *V. István* 1271-ben Győr város újjáalakításakor a város lakóinak ajándékozta a berkes Duna szigetét, hogy házaik javításához elegendő vesszejük és karójuk legyen. A Dunántúlon még a XVIII. században is vannak sövényfalú református templomok, maradt ilyen fönn napjainkig is. Sövényfonású ház ma is elég akad az országban, elsősorban a Dunántúlon, az Alföld peremvidékén, Erdélyben a Mezőségen. Fonott és sározott (*patics*) falú őskori lakótelep maradványok az ásatások útján is előkerültek.

Erdős vidéken, mint Dunántúlon, Palócföldön, de elsősorban Erdélyben legfontosabb építőanyag a *fa*. Erdélyben az egyes *boronák* (rakófák) összeillesztése ősi módon történik, mint a Dunántúl. A jól megépített faház (*borona-ház*) jó szigetelő és ha történetesen nem ég le, kétszáz évig is eltart. Palócok, székelek általában a faházat betapasztják, legalább belül mindenestre. A *boronafalú talpas*, azaz a talajba nem rögzített *házaknak* az az előnye is megvolt, hogy el lehetett vontatni egyik helyről a másikra vagy szétszedhette gazdája és másutt ismét összeállíthatta. Örökösök néha el is osztották maguk közt.

A *kőépítkezést* népünk nem szereti. Kőházak csak a Balaton északi partja mellékén, a Bakonyban, Mátrában, Bükkben, Hegyalján, Erdélyben vannak, de ott sem nagyon régiek. Az égetett *tégla* egészen újkori a népi építkezésben, manapság is sok házban csak az alapozásba, a sarkokba, esetleg az ajtó, ablak mellett illesztenek néhány égetett téglát a falba, különben az egész ház egyszerű égetetlen, azaz *vályogtéglából* épül, ha ugyan nem vertfalú, vagy fecskerakású.

Csapadékosabb vidéken meredek tetőt kell építeni, például Erdélyben. Azonban itt is közrejátszanak egyéb tényezők, mert a Felvidéken, noha ott is sok a csapadék, nincs meredek tető. Valószínű, hogy régebben tetővázat nem is csináltak, hanem náddal, sással laposan befedték az egész építményt.

Részen a ház teherbírásával függ össze a *tetőszerkezet*. Ha gyengébb a fal vagy elázás érheti, a tető nem a falra támaszkodik, hanem a két erős *ágasfára* helyezett *szelemen*en függ. Nálunk szelemenes tetőszerkezet a Dunántúlon, a Palóc-földön, az Alföld nyugati szélében van elterjedve. Ennél fejlettebb műszaki tudást, gyakorlatot követel a *szelemen nélküli tetőszerkezet*, amely szerint az egész tető a *fedélfák* közvetítésével a házfalon nyugszik. Ilyenek az erdélyi házak, illetőleg a fa-, kő- és téglaházak.

A tető külső formája meglehetősen változatos, van *kontyos*, *sátoros*, *üstökös*, *farazatos*, *nyerges tető* stb. Az egyes tetőfélék eléggé jellemzők bizonyos tájak építkezésére és nyomon követhetők az illető vidékkel határos nemzetiségeinknél, idegen népeknél is, pl. a palóc *vízvetős* tetőforma a csehnél, tótnál, kisorosznál is megvan. A mai soros településű faluhoz legjobban a nyerges tető illik és ez terjed a többi rovására. A *tető fedésére* nádat és szalmát ma már az új házakon nem szabad használni, mert tűzveszélyes, pedig ezzel fedték száz évvel ezelőtt még a nagybirtokos nemes házat is. A jó szalmazsúp fedés télen melegen, nyáron hűsen tartja a padlásteret, a konyha füstje konzerválja a zsúpot, úgy, hogy az ilyen tető százötven évig is eltart.

A ház a történelem folyamán alakul, változik, többé-kevésbé fejlődik, fejlődését azonban korántsem a természettudomány élettani törvényei szabják meg. – Mit tudunk a *régi magyarok házáról* mondani? – A sátorban való élest, úgy látszik, a betelepített kunok felelevenítették, mert sátraikat 1399-ben is említik okleveleink. A régiségben általában eléggé kezdetleges hajlékokról van híradásunk. Nád- és sövényfalú házakról fentebb már megemlékeztünk. Egy XIV. századbeli feljegyzés földbemélyesztett hajlékokat emleget, a XVII. század vesén Debrecen legtöbb háza földalatti putri volt. A nép elszegényedésével a földbe vájt lakások száma csak szaporodik, egy tolnamegyei falu népe a török kivonulása után a partba vágott magának la-

kasokat. De nem kell messzire mennünk, Budafokon még ma is vannak földbe vájt lakások.

A ház ősi soron egyetlen helyiségből áll. A *sárköziek téli szállása* nem is oly rég kerek nádkunyhó volt. A kunyhóban a jószágot őrző férfiak aludtak, a jószág a közeli fészerben telett. A faluban csak a nők, öregek maradtak. A kezdetleges kunyhó közepén egyszerű gödörben szabadon ég a tűz. Ilyen gödör szolgált tűzhelyül a *matyók, kunok tüzelős óljaiban* is.

A ház belső képét leginkább a tüzelőrendszer és a füst elvezetésének különböző módjai változtatják meg. A gyúlékony faházat védeni kell a szabad tűz lángjától, azért a tűzhely fölé vesszőből font szikrafogót, tűzfogót (*cserény, lésza*) szerkesztenek. A középen lévő tűz azonban útban van, azért inkább a fal mellé helyezik, de akkor már a falat is vakolni, tapasztani kell. \$L szikrafogó is alakul, a vesszőfonás helyett cserépből rakhatják stb. A *cserény*, (vesszőfonatú, tapasztott) füstfogó a füstöt nem vezeti el, mindössze a lángot fogja fel. A padlástalan helyiség tehát füstös, a füst ott távozik el a házból, ahol utat talál.

A fentebbiekben olyan házról beszéltünk, amiben szabadon, *nyílt tűzhelyen* ég a tűz. Nagyjából ilyen lehetett eredetileg a ház tüzelőrendszere országunk keleti és déli részében. Másikfajta tüzelőrendszer a *zárt kemence*. A kemencét az északi népek gőzfürdőnek is használják, valószínűleg a mi *banyakemence* kifejezésünk is ezzel áll összefüggésben, nyelvészeink ugyanis a banya szót a latin *balneából* (fürdő) származtatják. A kemence füstje szintén szabadon gomolyog a házban, a háznak tehát itt sincs kéménye. Kemencés házak elsősorban az ország nyugati és északi részében keletkeztek.

Kéménytelen ház, *füstös konyha* még ma is elég akad az országban, noha kémények falusi házakban régebben is ismertek voltak. A ház fejlődése, alakulása tehát nem egységes, sok jelenséget nem is tudunk megmagyarázni.

Magyarországon a népi építkezés eléggé változatos. Sok háztípust láthatunk, de a ház formája ugyanazon a helyen is változik a századok folyamán. A változást nagyjából az országunkat ért és ma is érő *művelődési áramlatok* eredményezik. A tudomány manapság a közép- és keleteurópai népi építkezésben két típust különböztet meg: az egyik a régebbi eredetű középeurópai

lakó-istálló, a másik a keleteurópai lakó-kamra. A kettő közt különbség van a tüzelőberendezésben, tetőformában stb. is. A két-fajta típus földrajzilag eléggé elhatárolható és úgy látszik, hogy a nyugati elemek mindinkább visszaszorítják a keletieket. A két terület közt átmeneti sáv van, ide tartozik országunk területe és így érthető, hogy nálunk keverék formák keletkeztek. Tiszta típusokat Magyarország területén aligha lehet találni, de talán fontosabb is ennél az elemek alakulását, változását, általában életét megfigyelni. A tetőszerkezetet nézve például az ágasfás szelemenes fajtát a fedélfás tető lassan kiszorítja, hasonlóképp terjed a nyerges tető a többi rovására. A régebbi egyhelyiségű házat a szobakonyhás típus váltotta fel, amihez rendszerint egy harmadik helyiség (a hátsó szoba, kamra) járul. Nálunk ez a legelterjedtebb.

Kisérreljük meg nagyjából a magyarság házát *földrajzi csoportokba* osztani.

A *dunántúli régi ház* minden helyiségének az udvarról külön bejárata van. A konyhában hatalmas, négyszögletes kemence áll, ennek füstje legnagyobb részt az ajtón távozik (*füstös konyha*), a ház kéménytelen. A kemence szájához tolt cserépedényben főznek, vagy ha a szobában kívülről fűthető szemes kályha van, inkább ennek nyílása előtti konyhai padkán főznek. Zala és Vas vármegyékben még találhatunk jócskán boronaházakat, a Balaton északi oldalán, a Bakonyban kőházakat. Az utóbiaknak gyakran szépen ívelt tornácuk van, ezek érezhetőleg korábbi nemesi kúriák utánezatai. Egységesnek azonban a dunántúli házak sem mondhatók, mert például a sárközi ház szabad kéményével, a mezőföldi ház sárfalával már az alföldi tipushoz tartozik, a rábaközi, fertővidéki ház szabad kéménye is fejlettebb formát képvisel, mint a füstös konyha.

A *déldunántúli házak* szintén kéménytelenek, a konyha füstje a padlástérbe jut. A tűzhely felszerelésében, mint például a láncon lógó, körte alakú bográcsban, a tűzfűvő csőben, a sütőharangban balkáni elemeket kell látnunk. A törökök és a balkáni népek viszont tőlünk vették át a ház fejlettebb alakját, a kályhás szobát.

A régi *palóc ház* fagerendákból készült, a fát azonban betapasztották. Régebben a szobában lapos, négyszögletes kemence

állott, felette kürtővel. A kürtő a füstöt a padlástérbe vezette, ahol a kürtő fölé még egy szikrafogót („*kis kemencét*”) építettek. Tehát a palóc háznak sem volt kéménye. Manapság a tűzhely a konyhában van, felette *kürtős kémény*. A keleti palócságban az alföldi gömbölyű, kívülről fűthető *boglya- (banya-) kemencék* terjednek. A kamra elsősorban a nők háló helyisége. A ház tetejének lépcsőzetes zsúpolása, széles vízvetője a tót házzal függ össze.

Az *alföldi ház* falának anyagáról már beszéltünk. Füstös ház az Alföldön nincsen, a füstöt a *szabad kémény (pendely kémény)* vezeti el a pitvar mögötti konyhából. A szobában (a „*házban*”) ma nagy *búbos kemence* van; szalmával tüzelnek, ezért kellett nagy tűzterüvé készíteni a kemencét.

Erdélyben boronaházak vannak, a fedélfákból összeállított tetőszerkezet olyan fejlett forma, amilyen az országban másutt csak most kezd terjedni. A tetőre, faszögezésű lécezetre a szalmát egyszerűen felrakják. Eredetileg a ház füstös volt, nyitott tűzhellyel, bográccsal. A tűzhely fölé vesszőből font vagy cserepes füstfogót építettek, amiből kürtő vezette el a füstöt a padlásra. A ház utóbb kemencét is kapott az ereszből vagy testével kintmaradólag. Helyenként a kemencét, de olykor általában a tüzelőhelyet *pestnek* nevezik, ez a szó fordul elő fővárosunk nevében is.

Az itt vázolt házfajták eléggé változatosak és eltérnek egymástól. Közös bennük, hogy a bejárat és általában az egész ház életének tere a hosszanti oldalon van. Ez a gazdálkodási rendszerrel áll összefüggésben, a falusi élet nagy darabja az udvaron zajlik le. Mihelyt a község polgárosodásnak indul és többen a földművelést más foglalkozással cserélik fel, lassan szaporodni kezdenek az utca felé hosszanti oldalukkal néző házak. De általában nálunk csak kevésbé polgárosodik a ház és kevés hosszanti házat találhatunk a falusi utcákon. Emeletes házat pedig inkább földszintessé alakítanak át, mint fordítva.

A nép maga építi házat és így teljesen ízlése szerint formálhatja. Szépen faragott részeket, oszlopokat, színes kifestéseket gyakran találhatunk. Az egész ház felépítése, arányossága is fejlett széperzékre utal. Földrajzi, művelődési és egyéb tényezőkkel azonban nem tudunk mindent megmagyarázni, például, hogy

miért szépen faragottak, díszesek a györmegyei házak mestergerendái és miért egyszerűek, dísztelenek a szomszédos veszprémmegyeiek. Végső soron a nép ízlése dönt és választ magának egyéni utakat. Néha az úri osztály építkezéséből kiragad valamilyen elemet és azt saját házatáján meghonosítja. Így vette át a renaissance, klasszicizáló oszlopokat, barokk íveket a Balaion-melléki, bakonyi falvak népe talán a múlt század elején és teremtett a városi szemnek meghitt, ivelt tornácokat. Ezekben a nép az úri kúriákat utánozza, de a gyakorlati életben sokra nem használhatja. A bakonyi szép ivelésű tornác télen alkalmatlan, ép ezért napjainkban sorra befalazzák és zárt helyiséggé alakítják át. A falu népe városi formákat elleshet, háza táján meg is valósíthat, de azokat, ha nem alkalmazkodnak eléggé mindennapi életéhez, utóbb elhagyja.

Bútorzat

Ha bútorzatról van szó, két fajtáról beszélhetünk: az egyiket valóban használják, naponta koptatják, nélkülözhetetlen az életben, a másikat csak díszül tartják a házban. Ez palotára, kispolgári lakásra, viskóra egyaránt érvényes. A falusi ember jól berendezett első szobáját, a *tisztaszobát* egyáltalán nem használja, a magasravezett ágyakba nem fekszik, inkább rossz lócákon, valahol a hátsó szobában tanyázik és alszik. Ezen nem kell különösképp meghökkenni, hisz a városi polgár is rendszerint csak egy szobában lakik, azt fűti, a többit inkább csak vendégfogadásra nyitja meg. A mai városi u. n. praktikus kislakásokban csupán kényszerűségből használ minden bútordarabot és lakja az egész lakást.

A történelem folyamán a falu több újítást, a városi rétegtől leszivárgott holmit vett és alakított át saját képeire, a bútorzatban is. Szobájában történelmi stílusokat felmutató tárgyak vannak. Mindez azonban inkább dísz, a vagyoni állapot, az erő kifejezése, gyakorlati értékük alig van. A falusi nép még ma is eléggé kezdetleges körülmények közt él és alig használ valóban néhány bútordarabot. Az asszonyok például szivesebben ülnek le alacsony kis zsámolyra, gyalogszékre, mint háttas székre, ott ka-

nalazzák az ebédet is az ölükbe tett tából. A magasabb bútor elsősorban a magasabb szék, a magasabb asztal európai műveltségünkre eléggé jellemző. Ezzel a bútorról bizonyos tervező, cselekvő, építő műveltség, meghatározott életforma áll összefüggésben. Az ázsiai művelt népek inkább szemlélődők, bölcsekedők, életformájuknak megfelel a földönülés is. Vándor nomád, főleg sátorban lakó népeknek, mint amilyenek a honfoglalók is voltak, nincs szükségük a magasabb bútorra, a sátor tere ezt nem is engedheti meg. A legfontosabb régi bútortárgy feltehetőleg a *láda* lehetett, amiben értékesebb tárgyait őrizhette, fekvésre jó volt a földre terített állatbőr, ülni pedig lehet a földön is, guggolva. Még ma is feltűnik Déldunántúlon egy nagyobb búcsú alkalmával, hogy az ott összesereglett délszláv nemzetiségek guggolva pihennek. Magyar ember nem igen szokott guggolva a földre ülni, de sokáénál, cigánynál ezt még megfigyelhetjük.

A mindennapi élethez sok bútor nem kell. A *fekvőhely* ősi soron a tűzhely mellett van, padkákon (sárpadkákon), a kemence tetején, a kemence melletti sarokban stb. Bizony sok házban még ma is így alszanak. *Ágy* szavunk ugyan finn-ugor eredetű, azonban ebből még nem következik, hogy régebben is ilyen bútortárgyunk volt. Az *ágy* szó előfordul az *ecetágyban*, *melegágyban*, a *virágágyban* is, tehát nem kell okvetlen bútort jelentenie. *Boldog Margit* 1510-ben írt legendájában olvassuk, hogy a szentéletű királylány „ágya vala egy gyékény”. Gyékény ágyról, sőt kőpárnáról emlékeznek meg egyes szeged-környéki ráolvasások,

Kezdetleges ágyul és egyszersmind padul szolgálhatott és szolgál a fal mellett végighúzódó *sárpadka*. *Pad*, *szék* szavunk eredetileg állványt jelentett, több tárgynál ma sem teszünk e két szó közt különbséget: *faragópad* – *faragószék*. Ha ilyen pad a szoba oldalán végig fut, azon ülni, aludni egyformán lehet. A sárpadkák vagy a szoba oldalához rögzített padok el nem mozgathatók és tulajdonképeni bútoroknak még nem tekinthetők.

Hogy különálló, a mai értelemben vett *ágy* mikor keletkezett nálunk, azt pontosan nem tudjuk megmondani. A diszes, színesre festett vagy pláne mennyezetes ágyak úri hagyománynak látszanak, a renaissance, barokk formák jól felismerhetők rajtuk. A szláv eredetű *nyoszolya* szavunk sem jelentett eredetileg diszes tárgyat, inkább egyszerű fekvőhelyet, amilyen a *priccs*.

A kezdetleges ágyak ma a mellékhelyiségekbe, az eresz alá, az Istállóba vagy ki a szőlőhegyre a présházak szobáiba menekültek s ott tengetik életüket. Régi formának látszik a *dikó*, a *lésza*, vagyis az egészen egyszerű, házilag készített fekvőhely: favázát szalmával fonják be.

Az értékesebb holmi elzárására régen kizárólag a *ládát* használták. Manapság a népművészetet kedvelő és népművészeti tárgyakat gyűjtögető városi ember izlését a tulipános láda különösképp megragadja. E színesre festett ládák mintáit szintén megtalálhatjuk a renaissance, barokk úri szobában, ma persze leginkább a múzeumokban. A tulipán Európában nem tekinthet nagy múltra vissza, csak a XVI. században került hozzánk. A városi műgyűjtés – ösztönszerűleg is – a népművészetben, de általában az egész népi műveltségben először mindig a saját régi, úri termékeit, illetve azok népi változatait fedezi fel, becsüli meg és csak később, akkor is kisebb lelkesedéssel az ősi holmit. Így a tulipántos ládánál sokkal nagyobb múltra tekinthet vissza a *szuszék*, mely manapság jobbra kikerült a szobából a kamrába, ahol húst, lisztet, gabonát tartanak benne, sőt találhatunk hatalmas szuszékokat az éléskamrában, melyek már eredetileg is eleségtartónak készültek. A szuszékokat *szókrönynek* is nevezik, a név alatt azonban manapság általában fennálló bútordarabot értenek. A francia scrből képződött magyar *szekrény* szó ugyan már a XII-XIII. században ismert, a mai értelemben vett fennálló bútor, a szekrény azonban a falusi házban alig régebb a XVII. századnál és eredetileg érezhetőleg úri minta után készült.

Az *ülőhely* sem volt mindig a mai értelemben vett szék. Pásztor ember arra ül, ami ép a kezeügyébe akad, pl. akár lókoponyára. A Balaton-környéki szőlőhegyek présházaiban még ma is találhatunk egyszerű, kivágott gyökértörzseket, amiken a vidáman borozgatók elüldögélnek. A kezdetleges parasztházban se volt fontos a szék, hisz még a palotákban is padokon ült a fényes vendégsereg, „egyes széket” csak a kiváltságosabbak kaptak. Régi paraszti székformának látszik a háromlábú, többféle rendeltetésű (pl. fejés), egészen alacsony *gyalogszék*. Általában a bútor alacsony volta rendszerint régisége mellett szól. Az ilyen kis gyalogszékeket magukkal vitték az emberek, többek közt a

templomba is. A mai népművészeti gyűjtőktől felkapott ú. n. parasztszékek úri formát, történeti stílusokat, a barokk, empire kor emlékeit hordozzák magukon, elárulva ismét, hogy az úri osztály a nép műveltségjében is csak saját alkotásait látja meg és értékeli.

Az ősi *asztal* a kerek fatál lehetett, amit a földre helyeztek vagy régebbi szóval: *vetettek*. Ennek emléke lehet népmeséink „*terülj asztalkám*” kifejezése és a tálra utal a ma is használatos *tálalás* szó. A földre helyezett tál idővel feljebb emelkedett, állványt kapott, valódi asztallá fejlődött. A még ma is megtalálható X-lásbas, mély fiókos asztal gótikus hagyaték, ahogy középkori úri házak fali szekrényének emléke a *falitéka*. Általában parasztszobáink sarkos elrendezése, vagyis, hogy az első szoba utca felőli sarkában van a sarokpad, előtte az asztal, a falon a cserépedényekkel diszitett tál, középkori úri házaiknál általános volt, mindössze a cserép helyett ónedények voltak. Természetesen az, hogy valami egyformán megvolt a régi úri háznál és megvan a mai parasztszobában is, nem jelenti feltétlen az úri dolog elsőbbségét. Kalotaszegen sok cifra szőttest akasztanak a mennyezet gerendáiról lelógó rudakra, elsősorban a disz kedvéért. A felfüggesztett rúd, amire ruhaneműt, egyebet aggatnak, feltehetőleg ősi holmi, de érdekes, hogy megvolt úri házaiknál is. Nem valószínű azonban, hogy a nép onnan vette volna át.

Kis gyermeket ma már faluhelyen is kocsiban tologatnak, vannak azonban még földön ringó, *talpas bölcsők*. Ennél sokkal ősbibb, kezdetlegesebb bölcső az egyszerű kis teknő, amit az anya, ha szoptatni akar, a gyerekekkel együtt magához emel. Dunántúl, ha a határba kimennek dolgozni, a nők a fejükre tett teknőben viszik ki a csecsemőt. A gerendára függesztett *hintabölcső* nemzetiségeinknél gyakrabban látható, mint a magyarságnál.

A felsorolt bútordarabok és elrendezésük hagyományokat, régi városi, úri műveltségi emlékeket őriztek meg. A bútorok javarésze az első szobában áll vagy állott, ahol tulajdonképpen csak ritka alkalomkor kerül használatba. A falu embereinek élete inkább a konyhában vagy a hátsó szobában zajlik le és csak akkor telepsznek meg állandóan az első szobában, ha a konyha már

igen rossz állapotban van, düledezik, hátsó szoba pedig nincs, illetve kamrának használják. Ott élnek, ahol a tűz melegít, világít, mert kezdetleges fokon a tűzhely fénye az egyetlen világítás. A világítással kapcsolatban csak egy eszközt akarok megemlíteni, a *foklát*. Régebben úgy világítottak, hogy kisebb-nagyobb faszilánkot meggyújtottak, esetleg virágtartóba helyezték, ez volt a *fokla*.

Ha a mai parasztházbelsőt egy régebbivel összehasonlítjuk, a kettőben sok különbséget, de legalább is a szellemében sok hasonlóságot fedezhetünk fel. A parasztház mindig igyekezett történeti stílusokat, az úri réteg alkotásait utánozni, magába fogadni, régente ép úgy, mint napjainkban. De különbség van abban, hogy régebben a falusi ember javarészt maga állítva elő holmiját, a kivitelezésben a népi szemlélet bélyegét mindig rányomhatta alkotására, viszont ma inkább készen veszi a portékát, tehát alig hathat rá ízlésével. Valamit még így is hat, mert az ügyes termelő, legyen az mindjárt egy asztalos nagyüzem, is, igyekszik a vevő ízlésének megfelelően dolgozni. A mai parasztszoba polgárosodik, de csak mérsékelt ütemben. A bútorokat ugyanis könnyű másképp állítani, éjjeli szekrénnel vagy mi«egyébbel gazdagítani a szobát, a paraszti élet azonban ugyanakkor nem változik, a földet továbbra is művelni, az állatokat etetni kell. Ez a munkás élet pedig a falura átlopott „modern” szobaberendezésben elég kényelmetlenül érzi magát. Hova-tovább annyira, hogy a dolgozó parasztember csak úgy kikopik a saját házából, akár a szuszék vagy a sarokpad.

Öltözet

A ruha egyrészt az idő viszontagságaitól védi az embert, másrészt – mondhatnánk nagyobbbrészt – az egyén és a közösség viszonyát, összefüggését fejezi ki, azaz társadalmi jelentősége van. Itt az alaptényezőkből, a szellemi hajtó erőben a városi úri rend és a parasztság közt nincs különbség. Még a városi ember is, aki pedig eléggé egyéni életet folytathat, ruházatának viseletében szigorúan ragaszkodik a közösség megszabta szabályokhoz, ezektől nem bír elszakadni. Például aligha merészkedne

egy férfi nyakkendő nélkül az Operaház nézőterén leülni, ámbar a nyakkendőnek semmi gyakorlati szerepe nincs.

Ha figyelmesen megtekintjük ruházatunkat, számtalan, alig vagy semmiképp se magyarázható részletet fedezhetünk fel rajta. Ezek régebben lényegesek lehettek az illető ruhadarab életében, de napjainkban már kiveszőfélben vagy átalakulóban vannak. Egy gomb ma valahol a kabáton csak dísz lehet, de valamikori ugyanott szerves része volt a ruhadarabnak. A divat változtatásokat hoz állandóan, de ugyanakkor ruhaelemek makacsul megmaradhatnak, minden gyakorlati cél nélkül.

A gyakorlati szempontok különben sem irányadók az öltözködés változásában. A Kárpátok medencéjében az éghajlat ugyanaz évezredek óta, a divatok mégis változtak, parasztságunknál még vidékenként is, amit az életforma átalakulásával nem lehet eléggé megmagyarázni. A ruházzkodásban tehát végső fokon mindig bizonyos szemlélet, lelki alkat testesül meg. Meglehet, hogy például a mai küzdő, merészen előretörő embernek formai kifejezése a széles, magát erősnek mutató kabátváll.

A népi öltözködésnél szintén az említett szempontok érvényesülnek: egyrészt a gyakorlati célszerűség, másrészt a kifejezési lehetőség, őseink halász-vadász, majd állattenyésztő nép voltak, kevésbé földművelők. Ez azt jelenti, hogy feltehetőleg állatbőrökbe, prémekbe burkolódtak, az ugor korban inkább vadbőrökbe, juhbőrbe, a bolgár-török keveredéskor több tenyésztett állat bőrébe. A nyelvtudomány szerint őseink ismerhették az ujjas, övezett ruhát is. Maga az *öltözet* török, a *ruha* szláv szó és már a bolgár-török érintkezéskor ismertük a kendert, a gyapjút. *Anonymus* írja, hogy a Don melléki őshazában a pásztorok, általában a nép alsóbb rétegei nyestbőr ruhában jártak. Bőrruha volt a hátibőr, a kacagány, ami a XVIII. században is még anyyira el volt terjedve, hogy eltiltották, de a divatból tulajdonképpen csak a XIX. század közepe táján ment ki. Állatbőrből készült ősinek látszó ruhadarabok a mai napig fennmaradtak nálunk, mint például a *melles*, *suba*, *ködmön*, *bekecs*.

Mindezen kezdetleges ruhadarabok elsősorban gyakorlati célokat kívánnak betölteni. A paraszti ruházzkodásnak azonban, akár az úri divatnak, nyelve, kifejező képessége van. Hogy mi ol-

vasható le népünk ruházatából, ahhoz szükséges ismernünk a népi öltözködés forrásait.

Vegyük elsőnek a népi szabásmódot. A szabás mindig egyszerű (feltéve, hogy nem úri mintát utánoz), a felhasználandó anyagmennyiséget a maga egészében akarja elkészíteni, vagyis úgy, hogy hulladék, felesleg az anyagból ne kerüljön ki. Így szabja ki a szűrszabó a szűrposztót vagy némely falusi varrasszony egyik-másik fajta parasztinget. Ez a gazdaságos, lehetőleg mindig egyenes vonalakkal dolgozó szabásmód már egymagában is bizonyos stílust jelent.

Természetesen azt, hogy a középkorban mennyiben hatott a parasztság ruházatára az uralkodó osztály, pontosan nem tudjuk. De a XVII. századtól fogva számtalan feljegyzésünk van arra vonatkozólag, hogy a hatóságok unos-untalan tilalmazzák a parasztságnak a cifra ruhát és általában az úri rend viseletének utánzását. A Lőrök már 1670-ben megtiltotta a cifra szücs-ködmön árusítását a gyöngyösi piacon. 1824-ben pedig Zala vármegye tiltotta meg a pásztoroknak, hogy cifra veszprémi szürt viseljenek. A népi öltözködésben tehát a nép igénye, magasabbrendű életre való hajlandósága nyilvánul meg. Alig van néprajzi jelenség, amiben ez a felfelé törekvő igyekezet határozottabban nyilvánulna meg.

Az, amit manapság *népviseletnek* nevezünk, elemeiben legnagyobbbrészt az úri viseletnek utánérése. Asszonyok, lányok ruházkozásában rendre fellelhetjük azokat az elemeket, amiket régi metszetekről, múlt századbéli családi lapokból jól ismerünk. De mindig csak elemeket (pl. a sonkaujjat, a bő, krinolinra emlékeztető szoknyákat) és sohasem az egész ruhadarabot a maga eredetiségében. A parasztruha tehát a falu közösségének egyéni alkotása, sok más, főleg úri elem feldolgozásával, átalakításával, néha félreértésével vagy túlzásával.

Nem hagyható figyelmen kívül itt sem *általános földrajzi helyzetünk*. A Kárpátok medencéje öltözet tekintetében is kifejezett határvonal nyugat és kelet közt. Az erdélyi magyaroknál fellelőkkel elemek úgyszólván észrevétlenül mennek át a kelet-európai viseletbe. Nyugaton mindez már ismeretlen. A szűrhez hasonló ruhadarab van Ukrajnában is, egyes ruhadarabok Dél-orszország felé mutatnak kapcsolatokat. Erdély keleti részén ré-

gébben a férfiak hosszú, térdig érő inget viseltek, ami megtalálható Oroszországban is. Úgy látszik, a kezdetlegesebb, ősbibb elemek elterjedési határa fokozatosan vonul vissza nyugatról keleti irányba. Az, ami nálunk száz évvel ezelőtt még népviselet volt, ma már sok helyen csak a nemzetiségeknél van meg. Például a ma jellegzetesen tót vagy román viseletnek tartott széleskarimájú kalapot vagy száz évvel ezelőtt a mi pásztoraink is viselték.

Az asszonyok fejét régebben nálunk is nagy lepellel borították be, amilyent ma látunk a csángóknál, románoknál. A dunántúli *pacsa* pedig, ami lényegében véve a nők fejét beborító kikeményített fehér kendő, Olaszországban is ismeretes. A polgárosodás hulláma nyugat felől, másrészt az ország közepe, a főváros felől kiindulva terjed, de olykor meglehetősen szeszélyes utakon. Jellemző azonban, hogy a mi viseletünk hatott nyugat felé is. Egy XIX. század eleji külföldi leírás megjegyzi, hogy Stájerországban a szlovének horvát és magyar ruhadarabokat hordanak és minél inkább közeledik az ember Stájerországban Magyarország felé, annál inkább erősebbé válik a magyar hatás.

Szóljunk először a ruha anyagáról és elkészítési módjairól. Ahogy érintettük már, őseink vadászó, nomadizáló életmódjával együtt járhatott, hogy már korán kitűnően értettek a *nyers állatbőrök* feldolgozásához. A magyarság a bőr megmunkálásában mindig kiváló volt és felülmúlta a környező népeket. *Szücs, ködmön, saru, szirony* stb. szavunk török eredetű. A bőrt a pásztorember maga készíti ki, alig egy-két szerszám szükséges hozzá, a bőrt sem cserzi bonyolult módon, mindössze addig gyúrja, tönV amíg meg nem puhul. Régebben a szücsök is nyersen törték a bőrt (a fálusi szücscéhek nálunk csak a múlt század elején keletkeztek). A pásztorember vagy a szücsmester mindig gyapjas bőrt dolgoz fel, a legtöbb esetben juhbőrt. A szücsmester a bőrcserzéstől kezdve a kész ruhadarabok kihimzéséig mindent maga végez el.

Régi gyakorlat nálunk az *állati szőrök*, főleg a *gyapjú* feldolgozása. A *nemez* iráni, a *gyapjú* bolgár-török eredetű szó, honfoglalóink sirjából előkerültek csikószőr posztómaradványok és korán felbukkannak nálunk a süveggyártók. Erdélyben ma még nagyban folyik a gyapjú házi feldolgozása, az asszonyok fá-

radhatatlanul fonnak és szőnek, csak a megszőtt anyag kerül falusi kisiparoshoz, a *ványolóhoz*, *csapóhoz*. Ványolással a megszőtt anyag voltaképp összezsugorodik, ezáltal sűrűbbé és tartósabbá válik., Szűrposztót ma már csak Erdélyben készítenek, az egykor híres veszprémi csapók kivesztek, helyüket egy halinagyár foglalta el, ámbár a környéken ma már nincs nyersanyag a posztókészítéshez.

A ruházat növényi nyersanyagai közül legfontosabb a *kender*, kisebb mértékben a *len*. *Szalmából* csak kalapot fonnak. A *kender*, *len* régi kultúrnövény, honfoglalóink ismerték a kendert és a kendermunkát, a *kender*, *tiloló*, *orsó*, *csepű* szavunk bolgártörök eredetű. *Lent* inkább Dunántúl, Erdélyben termesztenek a német, szláv népek szomszédságában. Maga a *len* is szláv eredetű szó. A kendermunka női foglalkozás, mindenki saját szükségletére dolgozik, amellet a legtöbb szakaszában társas jellegű, a fonók különös jelentőséggel bírnak a falu társadalmi életében. Az egész fonó-szövő tevékenységbe ugyan férfi is bekapcsolódhatik, de csak mint tanult mesterember, a takács, aki a már elkészített fonalat megszővi. Maga a kendermunka igen bonyolult művelet. Aki Erdélyben, a nyár végefelé látott már éjszaka, hirtelen támadt zivatarkor az éj sötétjében a kenderázatókhoz kétségbeesett emberi alakokat kirohanni, az megérti e munka nehéz voltát, nagy fontosságát.

Nincs terünk rá, hogy a kendermunkával részletesebben foglalkozzunk. Kizárólag a kendermunka műszavairól önálló könyvek jelentek meg, a magyar nyelvben egymagában a kendermunka szókincese többszázra tehető. Általában az egész művelet és eszközei igen sok ősi vonást őriztek meg és sok különbség nem lehet a mai kendermunka és – mondjuk – a hallsttkori közt. Egy Sopronban kiásott *hallsattkori urna* díszítése különben fonó-szövő jeleneteket ábrázol.

Kisérreljük meg az emlékek, leírások, képek alapján az elmúlt századok magyar parasztemberének ruházatát összeállítani.

Az *ing*, *vászon* iráni eredetű szó, ha a szó mindig együtt élt mai jelentésével, akkor az inget régóta kellett ismernünk. Férfi ember a múlt század elején eléggé széles szájú (ú. n. *borjúszájú*), derekatlan inget hordott. Derekatlan ing, mert az ing

79. Agyagtaposás (Hódmezővásárhely)

80. Fazekas munkája a korongon
(Csikmadaras)

81. Veszprémi cserépkulacsok

82. Két szélén csiki, középen baranyai korsó

83. Menyecske (Érsekcsanád, Pest vm.)

84. Menyescék (Csorna, Sopron vm.)

85. Menyecske
(Kéménd, Esztergom vm.)

86. Leány pártában
(Gombos, Bács-Bodrog vm.)

egészen rövid volt, úgy, hogy az embernek bizony a hasa nagyrészt meztelen maradt. Az anyaggal akkor nagyon kellett takarékoskodni, de e divatnak egyéb okai is lehettek, tény, hogy a XVIII. század közepén az Alföldön megtiltották a pásztoroknak, és jobbágyoknak az egészen rövid ingek viselését. A meztelenül hagyott hasat sem kellett félteni, mert arra széles, bő *tüsző*, azaz bőrvő került, amilyent manapság már csak tót, román, rutén nemzetiségeink és legfeljebb a csángók hordanak.

A derekatlan inghez bő *gatya* jár, εζ azonban korántsem volt olyan rövid és bő, mint amilyent ma a népszövegekből ismerünk. Az igen bő *gatya* csak 1848 után kezd divatba jönni, ugyanakkor terjed a lobogós ujjú ing is. A felszabadult jobbágy-ság úgy érezte, hogy erejét, bőségét leginkább az anyag mennyiségének növelésében tudja kifejezni. A gatyának ugyan szláv eredetű a neve, de a bő gatyaviselet jellemző a lovasnépekre és így feltehetőleg nálunk is régi ruhadarab. A bő gatyát különben nemzetiségeink is átvették. A románok azonban a hosszú derekú inget nem tűzik a *gatya* alá, hanem „kidobják”. Ez nálunk nemzeti vonás, amit magyar ember ma már nem tesz meg, némely erdélyi terület kivételével.

Ing, *gatya* manapság fehéreneműnek számít, de a parasztembernek nyáron ez az egyetlen ruházata, régebben még télen is a pásztor, szegény ember csak *gatyában* járt, legfeljebb az alsó lábszárán kötötte be. A pásztor *gatyája* színe dolgában nem volt nagyon válogatós, sőt mindjárt az új *gatyát* tejjel kevert hamuba jól megtiporták és hájjal bekenték, így „impregnálva” az idő viszontagságai és az élőködők ellen. Hortobágyi pásztoraink mai kék *gatyája* a múlt századbéli pandúrok, verbunkos katonák kék színű *gatyáját* utánozza.

A *magyar nő* egyetlen ruhaanyaga ősi soron a fehér vászon, ezért hívják *fehérlépnék*, *vászoncselédnek*. Legfontosabb ruhadarab itt is az *ing*, ami általában ujjas és rövid. Régen még rövidebb volt, de a rövidegét kitoldotta az alsó testet takaró, ugyancsak vászonzól való szoknyaszerű *pendely*. A férfi, női ing eredetileg felső ruha. De a fejlődés úgy hozza magával, hogy az ősből darabok beljebb kerülnek, ing, *gatya* alsó ruhává vedlik, amit a felső ruhák takarnak be. Az alsó ruhák anyaga kender, len, a felső ruháké bőr, szőr, gyapjú.

Bőrruháink közül a *hátibőrt* (a *kacagányt*) és a *mellest* már említettük. Pásztoraink, de általában a pusztán élő, az idő viszontagságainak nagyon kitett, kocsizó emberek egyik legfontosabb ruhadarabja a 4-15 juhbőrből készült, földig érő ujjatlan *suba*. Szücsmester készíti, hátul lecsüngő gallérja rendszerint egy egész szabatlan fekete báránybőr, az utóbbi voltaképp még az ősi hátibőrnek, a kacagánynak a maradványa. A suba a pusztázó embernek mindene, ruhája, ágya, fekhelye, ülőkéje, de még asztala is, mert bőrös felire fordítja ki az alföldi pásztor a kását. Ünneplőbe is subát vesz fel, abban megy a templomba, ha a juhászbandát 1750-ben ki is tiltották a templomból átható szaga miatt.

Belül gyapjas, kívül olykor szép himzéssel ellátott bőrruha a rövidebb-hosszabb ujjas *ködmön*. Férfi, nő egyformán viselheti, jobban inkább a permvidéken, Erdélyben, különböző néven.

Gyapjúból szövik és készítik a *szűr* anyagát, a *szűrposztót*. A szűr szó tulajdonképpen a szőrből szőtt ruhaanyagot jelenti, de a ruhát is, a magyarság legkedvesebb ruhadarabját. Hasonló jelentésváltozást egyéb szavaknál is láthatunk, így például a *daróc*, a *condra* szintén ruhaanyagot jelent, de így nevezik az abból készült ruhát is. Régebben a szűrposztóból készült ruhák igen el voltak terjedve, manapság azonban nemzetiségeinken kívül csak Erdélyben hordják, egyebütt csupán a *cifraszűr* maradt meg.

Kétségtelen, hogy a pásztor, kocsizó nép életmódjának a szűrviselés nagyon megfelelő. 1880 táján a székesfehérvári piacon 1000 szűrűt is eladtak egy vásár alkalmával. Jellemző, hogy bár ujjas ruhadarab, csak vállrövetve hordják, sőt sok szűr ujjá végérvényesen be van kötve, fel sem ölhethné az ember. Pásztor-nak nélkülözhetetlen, szél, eső ellen kitűnően véd, bevarrt ujjjaiba pedig az apróbb eszközeit, értéktárgyait rakja, ahogy a dal is mondja:

*Be van az én szűröm ujjá kötve,
Barna kis lány ne kotorássz benne,
Az egyikben acél-kova-tapló,
A másikban százforintos bankó.*

De a cifra szűr sokkal többet jelent, mint egyszerű viseleti tárgyat. A szegény pásztor, a vándor életet élő ember kénytelen magával hordozni minden értéktárgyát, érthető tehát, hogy minden magasabb életforma utáni vágyát, gazdagságát cifra szűrében juttatja kifejezésre. Így születtek meg a remekbe készült szűrök és ennek megszerzésére semmitől sem riadt vissza a vállalkozó kedvű pásztor. A hatóságok tiltották a szegény embert a cifra szűrök viselésétől, azzal érvelve, hogy nem tartják a pásztorhoz illőnek a díszes öltözködést. A kor annak idején a ruhában sokkal erősebben megérezte és kifejezésre juttatta a társadalmi különbségeket, mint manapság és nem engedte, hogy az alsóbb rétegek közelebb kerüljenek külsőben az úri osztályhoz.

A *szűrposztó ruhákat*, a különböző elnevezésű kabátokat, nadrágokat a múlt század elején a jobbágyság szerte az országban hordta, ahogy manapság is ez a székelység viselete Erdélyben. Az utóbbi helyen különben a szűr nadrágot „*harisnyának*” nevezik. A szűr ruhák zsinórozásának régebben rangjelző rendeltetése volt.

Érdekes és egykor igen népszerű ruhadarab a *guba*. Szintén gyapjúból készül, a meglehetősen durva szövésbe a gubacsapómeister hosszú hajfürtöket sző. Pásztorok, kocsin járók hordják, akár a szűr vagy a subát. Gubát férfi, nő egyformán vállraverse hord.

Szóljunk még a *fejrevalóról* és a *lábbeliről*. Férfi a múlt század közepéig sok helyen hosszúra növesztette a haját és elől, oldalt befonta. Magyar embernek manapság már csak nagy ritkán hosszú a haja. De hosszú hajúak részben szlovák, román nemzetiségeink és a cigányok. A férfi hosszú haja különben ősidők óta hatalmat, erőt jelent, gondoljunk csak a bibliabeli Sámson történetére. A nemezből készült u. n. *kunsüveg* régen igen elterjedt volt, több ilyen darab került elő a XVII-XVIII. századbeli sírokból és még a múlt század eleji ábrázolások is ilyen süveggel mutatják be a magyar pásztorokat. A nap tűző sugara, az idő viszontagságai ellen azonban jobban védenek a széles karimájú *pásztor kalapok*, ilyenekkel ábrázolták már középkori szárnyasoltáraink szobrászai is a pásztorokat. A széles karimájú kalapok viseletét megtiltották egy időben, mondván, hogy a zsványformájú emberek jobban tudják elrejteni arcukat

a széles karima alatt. A pásztorkalap manapság már csak a Hortobágyon él, nemzetiségeinknél azonban nagyon divatos. Érdekes, hogy a múlt századbéli bakonyi pásztor egy tőle meglehetősen távol álló kalapformát szeretett meg és hordozott jó darab ideig, a – cilindert. Különleges helyi divatok most is vannak, például a vagy harminc évvel ezelőtt felbukkant matyó kis kalap.

Sokkal több helyi divat alakult ki a nők főrevalójában. ősrégi szabály, hogy asszonynak fedetlen fővel nem szabad mutatkozni és ehhez még napjainkban is meglehetősen szigorúan ragaszkodnak. Férfi is inkább csak evéskor, a templomban veszi le kalapját. Az asszonyaink fejét beborító *lepelről* és a *pacsáról* fentebb már szóltunk. Az asszonyok igen változatos *kontyformái* legtöbbször az úri réteg kontyának utánzása, a lányok partája a szüzek virágkoszorújából keletkezett. Manapság az összes ruhadarabok közül a fejrevalónak van a legnagyobb társadalmi, kultikus jelentősége, kifejező tartalma.

A finn-ugor népek ma is használják a *nyírfabocskort*, ezt nálunk már csupán a regös énekek említik. Bőrből készült *bocskort* magyar ember manapság legfeljebb aratáskor köt a lábára, esetleg a pásztoroknak van, különben csak a nemzetiségek hordják. Régebben természetesen elterjedtebb volt, a XVII. században még előkelőink is viselték, *Zrínyi Miklós* is bocskorban veit részt 1664-ben a szerencsétlen végű vadászaton.

Lovasnépeknek kedvelt lábbelije a *csizma*, ami *Bod Péter* leírása szerint is „a törököktől jött a magyarok közé, az előtt viseltének sarut”. A népnél meglehetősen új viselet, csak a XIX. század elején kezd terjedni. A *cipő* napjainkban kiszorítja a korábbi lábbeliket, de a bocskor nemzetiségeinknél megmaradt, sőt bizonyos mértékben korszerűvé vált: a Felvidéken, Erdélyben sok helyen használt autógumiből készítenek bocskort.

Az ősi jellegű, kezdetleges népi öltözetnek minden darabját a nép maga állítja elő. Ennek az önellátásnak az újkori gyár-ipar, a vászon-, posztógyártás, legalább is részben, véget vetett. A múlt században kialakult színes „népviselet”, a nők sokrancú bőszoknyás ruhája is tűnedezik, azonban a népviselet teljes pusztulásáról még korai volna beszélnünk. Amíg a paraszti életforma mai keretei közt megmarad, addig öltözködésében is mindig lesz valami sajátosan paraszti íz, a várostól elütő vonás.

Ipar és kereskedelem

A falusi életmódra legjellemzőbb az önellátás. Az ősi ház minden alkatrészét, a ruházat nyersanyagát, a használati eszközök legnagyobb részét a falusi ember maga készíti el vagy legalább is készítette el az utolsó évtizedekig. A felfelé törekvő gyáripar természetesen lényeges változásokat eredményezett a falu életében, traktor, betonistálló, konfekciós ruhák bukkantak fel, mindezekkel együtt új szemlélet is alakult ki a nép között. A kész holmi megszerzése mindenestre kényelmesebb művelet, mintha annak minden alkatrészét maguknak kellene fáradságos munka árán előállítani; a gyári áru olykor célszerűbb, olcsóbb is. Másrészt azonban nem hagyhatók figyelmen kívül az ember alkotó tevékenységének lélektani tényezői sem, amire legutóbb *Illyés Gyula* hívta fel a figyelmet. Természetünkkel jár, hogy legjobban ép saját munkánk közvetlen eredményének, barkácsolásunk gyümölcsének tudunk örülni. Sok középosztálybeli úr legnagyobb gyönyörűsége, ha saját kertecskéjében – kapálgathat.

A magyar paraszt ügyes barkácsoló és gyakran egészen bámulatos, hogy milyen finom dolgokat tud megmunkálni a kéréses tenyerű falusi ember. A mindennapi élethez szükséges eszközöket mind meg tudja csinálni és szerkezetek kitalálásában, új technikai megoldásokban igen találékony. A régi szerkezetet modern alkatrészekkel tökéletesíti, az egyéni megoldásokra sok esetben találhatunk szép példákat.

Mindaddig azonban iparról nem beszélhetünk, amíg a termelő kizárólag csak saját maga és háza tája szükségletének fedezésére dolgozik. Iparszerű termelés az eladással kezdődik. De itt is még fokozatok különböztethetők meg. Az úgynevezett *háziiparnál* a falusi ember főfoglalkozása a földművelés marad és csak mellékesen készít eladásra holmit. Így készítik a Bakonyban ezerszámba a kaszanyelet, villát vagy másutt az aszszonyok eladásra a szőtteseket. A mesterember már vásárolt, rendszerint előre megmunkált anyagot dolgoz, fel, iparendélye van. Az elhatárolás azonban itt se oly egyszerű, falusi suszter pl. mesterségén kívül földműves is, vas; ahogy egyikük mondja: „A falusi iparos csak műkedvelő”. Földművelő, rendszerint jó módú gazdaemberek az olajütők is, akik az olajütéssel csak sza-

bad idejükben, télen foglalkoznak. Az olajütés rendszerint hagyományozott művelet, a hatalmas, fából faragott *olajütő satu* apáról fiúra száll, a családnak gyakran *Olajos* az előneve. A családi hagyomány különben sok egyéb falusi ipari foglalatosságokra jellemző. Azt halljuk, hogy a bakonyi faragó embereknek legtöbbször apjuk, nagyapjuk is faragó volt, másutt népes fazekas családok vannak stb. Mindez érthető, hisz elsősorban a műhely, az értékes szerszámok, egyebek örökléséről van szó.

A falusi iparosság, akár háziipari, akár mesterségszerűleg üzött ipar, általános ügyességet, jó, mondhatnám művészi érzéket kíván meg. Az olajütő sajátmaga faragja ki és pótolja satujának elkopott facsavarát; a régi molnárokról pedig tudjuk, hogy kiváló faragó tehetségek voltak. A Mátrában még ma is találunk egyes kezű molnárokat, akik kitűnően működő, vízzel hajtott szalag- vagy körfűrész készítenek. A szücsmester egy személyben timár, szabó, iparművész.

Az ipar kialakulása összefüggésben áll a földrajzi adottsággal. Jó agyagú községek egyenesen fazekas központokká alakultak, mint Erdélyben *Korond*, Gömörben *Lice*, Dunántúl *Tüskevár*. *Bakonybéli* számtalan család favillát, *Szentgálon* kasszanyelet készít. Természetesen itt sem minden állandó és ki hinné, hogy Szentgálon, ahol manapság nyoma sincs fazekasságnak, még a múlt században egyetlen utcában hat fazekas dolgozott.

A fontosabb falusi iparágak közül itt csak néhányat említünk meg. A lombos erdő övezete népünk kiváló fafaragó készségének kifejlődését segítette elő. Még ma is sok parasztház udvarán megtalálhatjuk a nagy múltra visszatekintő *faragó széket*, amin a gazda háza tájának szükséges faholmiját kifaragja. Kocsi készítésében mindig kiválóak voltunk, a nagy közlekedő utak mentén már az Árpádok alatt szekérgyártó bognárfalvak keletkeznek. Valamikor híresek voltak a veszprémi *csutorások*, egyetlen utóduk napjainkban a Veszprémmegyei Múzeumban folytatja mesterségét.

Messze földön ismertek voltak fazekas falvaink, *fazekasságunk* a XVIII. században éri el fénykorát, sok edényt szállítottunk külföldre is. Börmunkában a pásztorok voltak nagy művészek, a falusi *szücscéhek* viszont alig idősebbek száz évnél, Egykor

virágzó mesterség volt a *szűrcsapóság*, a *gubacsapóság*, általában a *nemez-, posztó gyártás*. A kender, a len, a gyapjú feldolgozása asszonyi munka, helyenként azonban mesterember is bekapcsolódik a ruha anyagának elkészítésébe. Erdélyben a falusi asszony maga szövö meg a fonalat, de a megszőtt gyapjút már a *ványolóhoz* viszi. Dunántúl sok helyen még a szövés is a *takácmester* dolga, az asszonyok csak a fonál elkészítéséig tevékenykednek.

Az eddigiek alapján a falusi ipar két jellemző tulajdonságát állapíthatjuk meg: egyrészt *családi hagyományos voltát*, másrészt *mellékfoglalkozás jellegét* a földművelés mellett. Itt még egy harmadikat is megemlíthetünk: azt, hogy a falusi iparos gyakran egyszerismind kereskedő is, aki sajátmaga adja el portékáját helyben vagy még gyakrabban vándorútra kelve, messze fekvő községekben.

Számtalan tapasztalatunk alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar paraszt jó érzékű, ügyes *kereskedő*. Pl. a kaszanyélfaragó pontosan ismeri az egyes vidékek ízlését, tudja, hogy melyik faluban szeretik az egykacsos, melyikben a kétkacsos kaszanyelet, ennek megfelelőleg készíti el a különböző fajtákat is és hordozza szertesét kocsijával, olykor száz kilométer, vagy még nagyobb távolságra. Így járnak a fazekasok is, pl. a gömörmegyeiek messzi megyékbe, jellegzetes kocsijukkal. Régebben csak cserekereskedelmet folytattak, a fazekas pl. a mázatlan edényt egyszer, a mázasat kétszer töltette meg a vevő gabonájával, ez volt az edény ára. De e vándor- és cserekereskedelem tárgya az ipari termékeken kívül más egyéb is lehet. Hevesből szőlőt, gyümölcsöt 'északra visznek¹ eladni, Szentgálra délről szőlőt, gesztenyét, a Balatonról halat hoznak. Jól ismerjük a borvizet árusító székelyt is.

Van külön, kocsizó falusi kereskedő, helyesebben *cserélő*, aki csak lovakat tart, de maga nem termel, hanem csak összvéársárolja falujában vagy a környéken az ipari termékeket (pl. faragott holmit), azt kocsira rakja és messzi vidékre viszi, ahonnan visszafelé terményt, pl. kukoricát, gyümölcsöt hoz.

Mindez, a *vásárolás*, a *faluzás*, – de különösen, ha hozzávesszük az aratásba menők, idegenben idénymunkát vállalók nagy számát, – nagyban elősegítette a különböző műveltségjavak kicserélődését. A *termelő* ugyan igyekszik a vevő igényéhez

alkalmazkodni, mindamellet saját környezetének izléséből, szokásából, hagyományából sokat átszámaztat távoleső vidékre, ahol megfordul kitartó lovával, alaposan megrakott kocsijával. Falujának műveltségét hinti szertesztét, ha úgy is indult el, hogy a jobb szerencse kedvéért – három marok port szórt a kapuján kigördülő kocsijára.

A vándorkereskedelem különösen az egyes nemzetiségek és szomszédos népek műveltségjavainak kölcsönös kicserélődését segítette elő. Mindez régebben még kifejezettebb volt. A XVIII. század elején Komáromból tulipános ládákat, edényeket visznek a Balkánra, hasonlóképp régebben a hódmezővásárhelyi edények Szerbiába is eljutottak. Vagy az Ecsedi-lápban fogott csikót Kárpátalja városaiban adták el a magyarok a ruszin népnek.

Szürgallér motívuma.

Hatodik fejezet

A PARASZTÉLET RENDJE

Írta
BÁLINT SÁNDOR

Népszokásaink

A népéletet a közösségi (kollektív) szellem jellemzi. Né-
pünk az öregek példáját, a munkának és ünneplésnek, családi és
közéletnek, vallásnak és művészkedésnek kialakult formáit,
hagyományait magára nézve öntudatlanul is kötelezőnek érzi,
bírálat nélkül magáévá teszi, iratlan törvénynek tekinti. A nép fia
készségesen beleilleszkedik abba a hagyományos rendbe, ame-
lyet a tájszólás, erkölcs és szokás minden parancsszónál mélyeb-
ben belevés a lelkébe. Az egyén ezt az alkalmazkodást mégsem
érzi áldozatnak, mert a közösség iratlan törvényei, hagyományai
annyira természetesek, mélyen emberiek, hogy gondolkodás nél-
kül elfogadhatók. Inkább csak keretnek, mintegy a közös élet
feltételének számítanak, amelyek a paraszti közösség érdekei és
az egyén személy jogai, feladatai között egyensúlyt, összhan-
got teremtenek. A n, szokások iratlan illemkódexe, a minden-
napos életben: köszönésben, társalgásban, multságban és öltöz-
ködésben megkövetelt tisztességtudás szabályozza, mérsékli és
éppen ezért valami patriarkális előkelőséggel tölti el régivágású
parasztságunk életét. Kivülállónak ez a fegyelem kevésbé tűnik
fel, a parasztsors egyszerűnek, naivnak, könnyen érthetőnek tet-
szik és nehezebben veszi észre azt a szövevényes rendet, azt a vál-
tozatos egyszerűséget, amely a népélet szertartásos (kultikus)
felfogásában megnyilatkozik. Ez a magatartás elsősorban nyil-

vánvalóan a természet kegyétől függő, naturálgazdaságon alapuló paraszttársadalomban található meg, ahol az élet és munka sikere ezer kiszámíthatatlan tényezőtől függ. Ennek a függésnek paraszti élményéből fakad népünk tekintélytisztelete elsősorban Isten és a szellemvilág, másodsorban pedig az öregek, illetőleg az öregek példájában megnyilatkozó, törvényvé emelt hagyomány iránt. Parasztságunk sokat emlegetett konzervativizmusa, bölcs egyszerűsége, körültekintő mérséklete gyökerezik ebben a magatartásban, Egyébként az egyének joga van ahhoz, hogy a közösségi szellem határain belül „javaslatokat” (ruhaviselet, tánc, dalolás, szokások, stb. egyéni és helyi változatai) tehessen, amelyeket esetleg az egész falu magáévá tesz. Népünk szokásvilágában, a parasztsélet rendjében így jelentékeny közösségképző erő nyilatkozik meg, amelynek nagy nemzeti értékét alig kell bizonyíthatnunk.

A következőkben a magyar nép lelkivilágának, parasztságunk szellemi kultúrájának a hitvilágban és szokásokban megnyilatkozó jellegzetességeit mutatjuk be.

A népi hitvilág, vallásos élet

A néplélek legfeltűnőbb megnyilatkozásai a *babonák*. Ezekről a furcsa hiedelmekről a kutatás megállapította, hogy jórésükben ősi idők maradványai, amikor még az emberiség másképpen gondolkozott, tudása kezdetlegesebb, lelkivilága gyermetegebb volt és így a jelenségek okait másban kereste, mint a mai „művelt”, iskolázott ember. Bizonyos, hogy a babonák csak a mi szemünkben, a mi gondolkozásunk szerint tetszenek naivnak, hihetetlennek. A néplélek egészen természetesnek, magától értetődőnek találja őket, bár megmagyarázni, okukat adni ritkán tudja. Népünk babonáiban egyébként a magyarság ősi hitvilágának számos eleme kövült meg. Amikor ugyanis áttértünk a keresztény hitre, akkor ősvallási képzeink voltaképpen fölöslegessé váltak. Mégsem tűntek el teljesen: lappangóan, üldözötve, nem egyszer keresztény külsőbe öltözve, napjainkig fennmaradtak.

Az egyszerű embert a tanultak elemző gondolkodásával

szemben az *egységbefoglaló* gondolkodás jellemzi. Ami az egység bármelyik *részével* történik, a néphit szerint ugyanaz éri az *egészet* is. A legtermészetesebb egység maga az ember, akinek mindene: testi megjelenése, családja, munkája, sorsa titokzatos kölcsönhatásban áll egymással. Így ha valakinek a rontó tudománnyal rendelkező *bűbajos* bizonyos előírt körülmények között megszerzi a hajszálát, lábanyomát, azzal hatalmába kerítette az egész embert” is. Ezért szokták a levágott haját, körmöt elégetni, a kihullott fogat elásni, hogy ártó kézbe ne jusson. Ha valakinek a földjén megszedik a harmatot, „harmatot húznak”, akkor a föld egész termését is megszerzik maguknak. Napnyugta után, amikor a gonosz lelkek ideje beköszönt, nem szívesen adnak ki a házból semmit sem, különösen tejet nem, nehogy megromsákosítsák a családot, jószágot. Ha valaki a megszerzett részt varázslattal elpusztítja, az egésznek is bele kell pusztulnia. Egy XVIII. századbéli boszorkánypör tanúsága szerint az egyik boszorkány így fenyegetőzött: „No, Márton, ha egy kis gazt veszek a kezembe a házadtul, úgy megcselekedhetem vele, hogy mindenestül ki köll veszned e világbul!”

A néphit az időbeli egymásutánt gyakran indokolatlanul oksági viszonyoknak fogja fel. Ebből a szemléletmódból is sűrűn keletkeznek babonás képzetek: a tükör eltörése szerencsétlenséget jelent, ha valaki után kinyílik az ajtó, hamarosan meghal, a bal szem viszketezése örömről, a jobbszemé pedig szomorúságról ad előzetes hírt.

A rontás ellen természetesen védekezni is lehet, sőt meg is lehet előzni. A védekezés sokféleképpen történhetik. Így *fokhagyma* nyelésével, viselésével, amelynek kellemetlen szagát a boszorkányok nem állják. Különös fontosságot, kiváló gonoszűző erőt tulajdonít a nép a *vasnak*. Az ajtóküszöbre még a városokban is sokszor patkót szögeznek, hogy a belépő gonoszt messze riasszák a háztól. Jégverés idején baltát, nagykést dobnak ki a szabadba, az ott nyargaló garabonciások megfélemlítésére, elpusztítására. A csecsemő pólyájába vasdarabot, leginkább kulcsot tesznek, hogy a bűbajosok ki ne cseréljék „váltott gyerekekkel”, stb. A vas varázserejébe vetett hit az emberiség egyik legnagyobb szellemi forradalmával, a vaskorszak kialakulásával kapcsolatos. *Tylor*, a néptudomány megalapítója szerint „a vas

elűzi a tündéreket és egyéb szellemeket s hatalmukat megsemmisíti. Ezek a szellemek eredetileg a kőkorszak teremtményei s az új fém előttük gyűlöltté és veszedelmessé lett.”

A rontás elleni védekezésnek másik általános, de ma már hanyatlani kezdő módja az, hogy az elhárítást *meztelenül* kell végezni. Hogy a férgektől megmenekedjék a ház, a szegedvidéki gazdasszonynak nagypéntek hajnalán meztelenül kell háromszor körülszaladnia. Tűzvész, jégeső, járvány idején ajánlatos hasonlóképpen cselekedni. Régente a falu levetközött asszonyai, lányai össze is fogtak, hogy a közösséget fenyegető veszedelmeket, bajokat együttesen hárítsák el. Néha haszonszerző varázslatokat is végeznek meztelenül. Egyes helyeken meztelenül kell vetni, a lánynak karácsony éjszakáján meztelenül kell tükörbe néznie, hogy megláthassa benne jövődöbelijét. A meztelenül végzett eljárások abban a hitben gyökereznek, hogy a meztelenség az ember hatóerejének teljességét jelenti.

XA gonoszűzésnek másik ősrégi módja a *ráolvasás*, ráimádkozás. Erre nem mindenki alkalmas. Megértéséhez tudnunk kell, hogy a nyelvnek a néphit szerint bizonyos esetekben mágikus ereje van: a kimondott szó nem száll el nyomtalanul, a szóval kifejezett kívánság, átok teljesedésbe mehet, megfogható. Miután a betegség a gonoszlélek műve, ráolvasással, ráimádkozással, azaz a legerősebb szellemre, az Istenre való hivatkozással távozásra lehet kényszerítem, ki lehet űzni a betegből és így meggyógyul. Szegeden például a hályogos szemre ezt szokták imádkozni: *Hasadj hályog a Jézus haláláért, oszolj termés a Jézus mönybemeneteliért, vér a vízre mönjön, sütétség a sárba mönjön, világosság ezön vaknak szömire gyűjjön! Boldogságos Szűz Mária, Isten anyja azon tejjel mosogassa, kivel Szent Fiát táplálta!*

A primitív ember s részben még a mai parasztság is állandó szorongások között él. Lelkében és környezetében állandóan a jó és rossz küzdelmét érzékeli. A mindennap robotjába kozmikus távlatokat visz, életét és munkáját Isten ügyének érzi, lelkeért világok kelnek küzdelemre, Isten és a gonosz egyaránt számot tart rá. Neki kell dönteni, választani, helytállani. A sors-tudatnak ezt a kemény élményét, a természet könyörtelennek látszó törvényét a néplélek valami gyermekes bizalommal, a való-

ság megbecsülésével, valami szentferenci természetességgel el-lensúlyozza.

Népünk mindenképp hisz a személyes gondviselő Istenben, ki alkalmas időt ad és a jószágához szerencsét, megáldja termését, munkáját, családi életét. A csapások ellen általában nem zúgolódik. Vallása tehát nemcsak elvont tan, hanem gazdag élményforrás is számára. Az ünnepeket különleges szertartásokkal is megüli, bensőségebbé teszi (betlehemezés, pünkösödölés stb.) A születés, házasság, halál ünneplésében nem elégszik meg a hivatalos egyházi szertartással, gazdagon átszővi mágikus mozzanatokkal, vallásos utalásokkal. Munkáját, mindennapi életét szívesen ajánlja Istennek és egyes szenteknek oltalmába. A szenteknek egészen sajátos hivatásuk alakult ki a katolikus néphitben. Szent Dömötör a pásztorok, Szent Vendel a jószágartató gazdák, Szent Péter a halászok, Nepomuki Szent János egyéb vizen járók, Szent Orbán a szőlőgazdák, Szent Anna az asszonyok védőszentje. Tűzvész idején Szent Flóriánhoz, járvány esetén pedig Szent Rókushoz, vagy Szent Rozáliához folyamodnak segítségért. A protestáns magyar nép hitvilága külső megnyilatkozásaiban természetesen eltér a katolikusokétól, de alapvető vonásaiban sokban megegyezik vele.

A népi vallásosság nem egyéni (individuális) megnyilatkozás, hanem közösségi (kollektív) kultusz. A templomban nem hallgat, nem vonul félre, hanem bekapcsolódik az istentiszteletbe. A nép fiaitól távolesik az elmélkedés, a magányos imádás. Annál jobban szereti a közös éneket, az együttes imádkozást, a vallásos életnek csoportos formáit, így a körmenetet, búcsújárást. Miután az elvont vallásos szemlélet a néptől idegen, ezért nagy szerepük van a vallásos környezet érzékelhető tárgyainak: képeknek, szobroknak, kegytárgyaknak, szentelményeknek (virágvasárnapi barka, úrnap virág, stb.), amelyekről a mindennapi életben is bizalommal vár segítséget.

A keresztény hitvilág – mint látni fogjuk – mélyen bele-szántott népünk szellemi életébe. Pogány hagyományainkat általában nem törölte el, hanem összebékítette a maga tanításaival, így a kereszténység bölcs alkalmazkodása számos ősi hiedelmünk fennmaradását tette lehetővé.

Születés, házasság, halál

Az emberi élet három nagy *szüksége* a *születés, házasság, halál*, amellyel a maga módján minden ember szembenéz. A válás, költészet, tudomány örök forrása a létnek e hármasság titka, amely a népnél még nem csupán családi esemény, nem anyakönyvi lény, nem orvosi, illetőleg jogi művelet, mint a modern városlakó embereknél. Sokkal több ennél: misztikus kényszerűség, a közösség ünnepe, amely ősi, kultikus színezetéből mai napig is sokat megőrzött. A nép jellegzetes mágikus lelkialkatánál fogva Isten rendelését, ajándékát látja benne és egyszerű természeti törvényként el sem tudja képzelni. Már a primitív-pogány népek is titokzatos szertartásokkal, mélységes emberi elragadtatással ünneplik létünknek e páratlan fordulatait, amelyeket soha meg nem ismétlődő egyszerűségük csak még fenségesebbé, még titokzatosabbá tesz. A kereszténység fölülmúlhatatlan megértéssel egyeztetette a primitív kultuszt a maga liturgikus igényeivel. Nem lépett tehát fel a hagyományok külső formái, beidegzett mozdulatai és megnyilatkozásai ellen, hanem csak belső tartalmakat alakította a maga tanításai szerint, azaz a régi mágikus szokásoknak misztikus értelmezést adott. A néplélek költői magatartását nem törölte el, hanem megnemesítette a maga kegyelmi rendjében, jelesül a keresztség, házasság, utolsó kenet szentségében. Ezzel természetesen a megkeresztelkedett magyar nép körében a régi szokások mellett maga is új hagyományt kezdeményezett, így érthető aztán, hogy számos népszokásunk még a protestánsoknál is a középkori liturgiában gyökerezik.

A *gyermek* népünknel egészen a legújabb idők szomorú „felvilágosodottságig” nagy tisztesség. A gyermektelen házaspárt bántja a *nincstelenség*. Ha a gyermekáldás elmarad, inkább örökbefogadnak valakit, nevüket ráruházzák, mert – mint Szegeден mondják – *nem akarják kutyára hagyni a nevüket*, mászóval nemzetségük emlékezetét szeretnék fönntartani.

A *várandós asszony* ideje a születendő új élet érdekében tele van szigorú kiváltságokkal. Terhességének minden mozzanata jelképes jelentőségű, amely magzata életére is döntő hatással lehet. Iparkodnia kell tehát a kedvező körülményeket elősegíteni, a kedvezőtleneket megakadályozni. Ebben a törekvésében

környezete is mindenben a kezére jár. Különös tiszteletben részesül, hiszen az újszülött nemcsak a nemzetség öröme, hanem esemény az egész kisebb emberközösség életében is.

A terhes asszonyt a néphit, de általában minden vallás kultikus szempontból „tisztátalannak” tartja. Ez azonban voltaképpen a környezet bölcs kiméletének bizonyossága. Ezt a szempontot a terhességet annyira jellemző tilalmak megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A várandós asszonynak esküt tenni, tanúskodni nem szabad. Temetésen nem vehet részt, sírba nem nézhet, hiszen az új élet érdekéről van szó. Nem szabad bizonyos munkákat elvégeznie, mert a néphit a szükséges mozdulatok és szülés között mágikus kapcsolatokat és akadályokat teremt. Nem szabad a kemencét fűtenie, mert ezzel a maga belső égését, szenvedését fokozná. Nem szabad vásznat fehérítenie, nehogy lebetegedéskor a halál halotti gyolcsot hozzon neki. Egész magatartásában van valami etikettszerű. Az asszonynak óvakodnia kell attól, hogy mostani állapotában megcsudáljon valamit, mert ez gyermeke sorsára, külsejére is hatással lehet, ha más-képpen nem, anyajegyvet fog a testén viselni. Az állapotos asszonynak minden kívánságát teljesíteni kell, mert az az általános hiedelem, hogy a kívánság a magzattól ered. *Tunyogon* (Szatmár) beszélnek, hogy egy terhes asszony szőlőt óhajtott. Nem adtak neki és így lopni kényszerült. A csász rálőtt, halálosan találta. Amikor felboncolták, a megevett szőlőszemet a gyermek szájában találták meg.

A vajúdo asszony fájdalmainak enyhítésére, szülésének megkönnyítésére sok helyen még a legújabb időkig is övet viselt, amelynek az volt a hivatása, hogy a leselkedő gonosz lelket távol tartsa. Már a XIII. századból való *Pray-kódexben* olvashatunk olyan áldásformulát, amelyet a papok cédulára írtak és a beteg asszonyra tettek. Szent nőknek ereklyéi is különösen fogatosak voltak ilyen fájdalmak idején. Hazánkban hosszú időközön át híres volt *Szent Margit asszony öve*, amely a pozsonyi klarisszák birtokában volt. Nehéz esetekben messze vidékekre is elkérték tőlük. E szokásnak nyomai ma is megvannak az ország egyes vidékein, amikor a szenvedő asszony anyja a maga fejrelvő kendőjét köti rá és három izben keresztet húz rajta. Az asszony vajúdasában sokszor tesz búcsújárásra fogadalmat.

Ha a *szegevidéki* asszony érzi órája közeledését, asszony hozzátartozói elkészítik a gyermekágyat, a *Boldogasszony ágyát*. Tiszta szalmát tesznek bele, leterítik lepedővel. Az ágyra szűnyoghálót tesznek, amely a gyermekágyast elrejtí a gonoszok rontása elől. A Boldogasszony ágyába fokhagymát, kakukfűvet, kenyeret, meg só t tesznek. Mindezeknek elhárító, illetőleg ortalmazó rendeltetésük van. Tesznek azonkívül kést is bele, hogy éle a gonoszt elriassza. Minden nap föl szokták szentelni a *háromkirályok vizével*, azaz a vízkereszt napján szentelt vízzel, aztán felajánlják a Boldogasszony kegyelmetességébe. Az asszony nyakára olvasót, mellére az úgynevezett *Hét mennyei szent zárt*, azaz népies imádságok és áldások gyűjteményét teszik, amely a nép hiedelme szerint különösen elhalálozás esetén foganatos. Feje mellett ott van az imádságos könyv is. A háromkirályok vizéből különben a gyermek legelső fürösztő vizébe is öntenek. A gonoszok elűzésére szolgál a piros kendő is, amelyet a szűnyoghálóra vetnek. Az újszülött karjára szintén piros szalagot kötnek. Az asszonymak a Boldogasszony ágyában nem szabad *fékető* nélkül feküdni, mert az a hiedelem, hogy Mária is mindig hordott fejkötőt. Ez a szokás abból az időből maradt fönn, amikor a ruházkozásnak még szigorú rendje volt. Ekkor a fejkötő a tisztas asszonyi állapotnak volt a jelképe. Az asszony különben arccal az ablak, azaz a világosság felé fordulva szüli meg gyermekét. Az újszülött fiúgyermeknek sokfelé pénzt, vagy könyvet adnak a kezébe, hogy gazdag, illetőleg okos legyen.

Általánosnak mondható hiedelem, hogy a gyermekágyat Szűz Mária példájára hat hétig kell feküdni. *Göcseji* néphit szerint azoknak, akik ezt nem tartják meg, a másvilágon pótolni kell. Az ilyen asszonyoknak hét hétig kell a Jordán vizében fürödniök, mert csak ott tisztulnak meg teljesen. Már az Ótestamentum (Mózes III. 12.) tisztátalannak tartja a gyermekágyasokat. Ez a hiedelem az Újszövetség népéhez is átkerült, illetőleg fennáll. Nem jó egyedül hagyni a gyermekágyas asszonyt, mert ilyenkor a gonoszoknak különös hatalmuk van rajta: megölhetik, gyermekét kicserélhetik. A szlavóniai *Szentlászlón* a gyermekágyas református asszony éjszaka nem alszik, hanem átölelve tartja magzatját, hogy valaki meg ne váltsa. Tilos kimennie a palócoknál, moldvai csángóknál még az ud-

varra is. Tiltják a dologtól, a házbeliek ruhájának érintésétől, a vetemény látásától, a vízhez való közeledéstől.

A gyerekágyas asszony gyermekét régente addig nem szoptatta, amíg meg nem keresztelték. Pogányt nem táplált. A gyermeket keresztelés előtt *Nemtudomkának* hívják, hogy a gonoszok így meg ne tudják, mi lesz a neve, különben a keresztelésig könnyen megronthatnák. Keresztnévül országszerte egészen a legutóbbi időkig a gyerek születésnapjára, vagy a hozzá legközelebb eső, sokszor „kimondhatatlan” nevű szentnek a nevét választották. A keresztszüléket már előre kiszemelik.

A *gyimesi csángóknál* az újszülöttet azonnal átküldik a komákhoz, hogy kereszteltessék meg. Keresztelés után visszaküldik az anyjához, de ősi szokás szerint ruhájába pénzdarabot kötnek és gyołcsot is adnak ajándékuł. A gyołcsba a megszentelt élet jelképéül viaszgyertyát is takarnak. Az ország több részén szokásos, hogy az igazi keresztszülőkön kívül *lógós komákat* is választanak. E ma már értelmevesztett szokásnak eredete egyházi hagyományra megy vissza. Ezek voltak valamikor az *adstantes in ceremoniis*, vagyis azok, akik a keresztelés ünnepélyes szertartásánál jelen voltak, utána pedig a keresztelői lakomán résztvettek. A szokásból csak ez utóbbi, világiassá vált mozzanat maradt meg. A keresztkomák megválasztásának evangéliumi sugallatát mutatja, hogy a XVIII. század folyamán a nemes *Jezerniczky* család gyermekeit mindig koldusok tartották keresztvízre.

A gyerekágy tartama alatt a beteg asszony természetesen nem gondoskodhatik családjáról. Szép példája népünk együttérzésének, hogy ilyenkor a rokonok, szomszédok hordanak válogatott, ünnepi eledelt az egész háznépnek.

A gyermeket általában a keresztanya, a komaasszony viszi a keresztelőre a bábaasszony kíséretében. A keresztelés díja sokféle a fiúért egy kakas, a lányért pedig egy tyúk. Hazatérve *Szegeden* így szólnak: *Dicsértessék a Jézus! Pogányt vittünk, keresztény báránykát, búvó galambot hoztunk!* Ezt háromszor ismétlik. Bent a szobában a gyermeket leteszik a földre és a család valamelyik férfitagjának kell fölemelnie. Ez ősrégi hagyománynak, a gyerek elismerésének, nemzetségbe fogadásának töredéke.

Ilyenkor keresztelői lakomát is szoktak tartani, amelyet

sokféleképpen neveznek. Az Alföldön *csök*, a Székelyföldön *radina*, Dunántál pedig *paszita* a neve. Analógiája a legtöbb rokon népnél is felfalálható. Az a hiedelem, hogy aki csököt nem tart, annak szerencsétlen lesz a gyermeke, hiszen nem esznek, isznak a boldogságára. A csökbe meg szokták hívni a keresztszüléken és a bábaasszonyon kívül a legközelebbi rokonokat és a szomszédokat, akik a vendégségbe többföle repedt cserépedényeket visznek, a ház ajtaja előtt földhöz vágják, hogy az újszülött megrontására legelődő gonoszokat elriasszák a zajával. A lakoma végén *Szegeden* a keresztanya kezébe veszi az újszülöttet, néhányszor a levegőbe lendíti e szavakkal: *Erzsébet mondotta, Mária fogantatta, Szent József tartotta: édes Jézusom növeszd meg ezt a kicsit nagyra!* Hasonlóképpen cselekszik a keresztapa is, ő azonban ezt mondja: *Ábrahám hirdette, Dávid énekelte, János keresztelte: édes Jézusom, térítsd meg ezt a pogányt a keresztségre!* A régi jó időkben *Kemenesalján* a református gazda gyermeke születésének öröme a paszítán egyházi, vagy iskolai alapítványt tett, amelyhez a jelenlevő vendégek is szerényebb összeggel hozzájárultak. Akik szegénységük miatt nem tehetnék meg, azok helyett a keresztszülék, esetleg rokonok, szomszédok tartanak csököt.

A nép bizik Isten irgalmasságában, tehát nehezen tudja elképzelni, hogy halva született, vagy kereszteletlenül elhalt gyermek elkárhozzék, elessék Istennek szinelátásától. E szegény lelkek is sóvárognak a megváltás után, ezért nekik is kiszolgáltatják bizonyos körülmények között a keresztségét, még pedig a *János-keresztség* formájában. Eredete ismeretlen. Sokfelé úgy vélik, hogy azoknak a gyermekeknek, akik keresztelés előtt halnak el, nem tud a lelkük nyugodni. A temetők, meg a faluk környékén járnak siránkozva mindaddig, míg valaki meg nem kereszteli őket. Az ilyen gyermekeket *idétlennek* nevezik. Aki éjszakának évadján az idétlen siránkozó lelkével találkozik, annak meg kell őt keresztelni. Ezt kell mondania: *Én téged megkeresztellek az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Ha fiú vagy: légy Ádám, ha leány vagy: légy Éva!* Ugyanakkor az illető ruhájából is dob egy darabkát zálogul a kósza léleknek, mert ez igazolja majd őt, hogy megkeresztelték. Ezután a sirás elnémul, a lélek megszabadul és mennyországba jut.

Ha az asszony Szűz Mária példájára a gyermekágyat kifeküdté, fölkelése után sok helyen először is a templomba megy, ahol a pap áldásban részesíti. Ez az *avatás*. Ilyenkor az asszony ünneplőbe öltözik, gyermekét is szépen fölkelesíti. Komaasszony társaságában útközben kalácsot osztogat a szembejövőknek, hogy senki rosszat ne akarja a ^kicsijének. Asszonybarátai ezalatt odahaza szétszedik a gyermekágyat, szalmáját elégetik, hogy a rontás ne foghasson rajta.

Már a gyermek bölcsőjében következtetnek későbbi természetére, foglalkozására, házasságára, olykor a halálára is. Így, ha a markát összeszorítja, fukar lesz. Ha álmos természetű, akkor nem él hosszú életet. Legnagyobb gond a kisdéd életbentartása, amelyet mágikus törvényekkel és szokásokkal vélnek szolgálni, így sokáig nem nyírják meg, nehogy hajszála rontó kezekbe jusson. Féltik a szemveréstől, megcsudálástól. A becézetés mellett *kis csúnyának*, *förtelmesnek* nevezgetik, hogy ezzel a kicsinyléssel mintegy elhárítsák a gonosz lélek érdeklődését. Ha nehezen kezd járni, koldus botjával ütögetik meg a talpát. Hasonlóképpen ha lassan tanul beszélni, akkor koldustól kért kenyérrel etetik meg. A néphit ugyanis a koldusokban Isten szegényeit látja, akiknek imádsága, holmija szerencsét hoz a családra. Az ország több katolikus vidékén a beszélni még nem tudó gyermekeket virágvasárnap elviszik a templomba, hogy szájuk mihamarabb megnyíljon. Ez a hiedelem a jeruzsálemi kisdédok virágvasárnap hozsannázásával kapcsolatos. Ha a kicsi beszélni kezd, édesanyjának első dolgai közé tartozik, hogy megtanítsa imádkozni.

A felnőttek szívesen eljátszadoznak a karontülő gyerekekkel: nevettegetik, hintáztatják, csiklandozzák, miközben rigmusokat is mondanak neki. *Somogyban* a gyerek ujjait hajához, arcához, szeméhez, szájához, orrához érintik és rendre mondják: *Itt az erdő, itt a templom, itt vannak az ablakai, itt megy be a pap, itt húzzák a harangot giling-galang!* Az *egyedem-begyedem-féle* mondókákban talán még ősi varázsigék rejtőzködnek, amelyeknek eredeti feladata a növekedés, egészség előidézése volt. Az ősi néphit mágikus világa a népmesékben, a kereszténység pedig mélyértelmű játékokban, így a betlehemezés, pünkösdőlés hagyományaiiban válik a parasztgyerek életreszóló élményévé.

Ezekben a játékokban sokszor találunk szerencsekívánatokat is, hiszen a néphit szerint a kisgyermek kérése különösen kedves és foganatos Isten előtt.

* * *

Lassan-lassan a gyermek legény-, illetőleg lánysorba serdül. A *legény avatás*, legénykeresztelő valamikor titokzatos szertartások” között történt, amelynek egyes csökevényes nyomaival ma is találkozunk. Így többfelé az új legény a régiek közül *keresztapát* választ magának, aki borral leönti, mintegy megkereszteli. Ettől fogva keresztapámnak, illetőleg keresztfiámnak szólítják egymást, még ha nincs is nagy korkülönbség közöttük. Más helyeken az avatás erőpróbával jár együtt, amelyet áldomás követ. A felavatott legénynek most már joga van dohányozni, kocsmába járni, táncba lányt hívni, verekedésekben részt venni. A legénytársaságok, legénycéhek életét régebben egyházi és világi előírások is szabályozták. A tisztességes mulatságra, a legények illendő magatartására a *legénybíró* ügyel föl, aki vagy legénytársai bizalmából, vagy pedig valami virtuskodás (lóverseny, birkózás) révén jutott tisztéhez.

A lányavatás egyszerűbb, rendszeren a táncbahívással történik. A legény a lányt tegezi, ez viszont magázza, sőt kendezi. A fiatalság ismerkedése rendszeren kalákán, fonóban, lakodalmakon, bálákban, búcsúkon történik. A mulatságon fel-felhangzanak a *házasító dalok*. Egy legényt meg egy lányt, akikről tudják, hogy szívelelik egymást, *összedalolnak*. A már tréfássá satnyult szokásnak eredetileg egybevarázsló célzata volt. Egyes helyeken a legénybíró és néhány társa ünnepélyesen hívja meg a lányt a mulatságra. Ha a mulatságon a lány megsérti a legényt (ha nem megy el vele táncolni), akkor *kitáncoltatásnak* teszi ki magát. Ez abban áll, hogy a megsértett legény valamelyik pajtása a lányt elhúzza ugyan táncolni, de nóta közepén hirtelen magára hagyja és felszólítja, hogy a mulatságból távozzék. Másfelé pedig az ajtóig táncoltatják, majd kipenderítik. Effélékből természetesen sokszor kerekednek nagy verekedések.

Az ország több vidékén, főleg *Somogyban* és *Zalában* szokásos a *mátkálás*. Ez abban áll, hogy leányok, ritkábban legények fehérvasárnap *mátkatál* küldésével komának fogadják egymást.

Ez szorosabb barátságot, később pedig a házáséletben keresztkötöttséget jelent.

A legények, lányok élete és mulatsága, illemtana és szokásai egyaránt a házasság előkészítésére, sikerére irányulnak, hiszen parasztfelfogás szerint Isten törvényével, a természet rendjével ellenkezik a *rideg* (magányos) élet.

* * *

A második szükség a *házasság*: az élet forrása és beteljesedése. A nép különös jelentéssel, a hagyományoknak és jelképeknek ezer szálával fonta körül minden mozzanatát. E hiedelmeknek és szokásoknak jó része még ősi, primitív kultusznak maradványa, amely napjainkig fennmaradt és szívósan ellenállott a civilizáció külső beavatkozásának, szűrítő hatásának. A házasságot, vagy legalább is az erotikus élményt a primitív-pogány népeknél is kötött formák, kultikus előírások és szertartások jellemzik és szabályozzák.

Ősidőkben nálunk is megvolt a nomád népeket annyira jellemző *nőrablás* (Rege a csodaszarvasról). Az *eladólány* elnevezés viszont a nővásárlásra utal, amikor a lány apjának kártérítést, köteles ajándékot adtak, mert a lány kiválásával a család, nemzetség megfogyatkozott. A kereszténység hatása alatt később ezt az ajándékot a házasságban elvesztett ártatlanság kárpótlásaként kezdték értelmezni. A *menyasszony*, *menyegző*, *menyecske*, *menye* szavaink a *menyét* szóval, *hölg*y szavunk pedig a hermelint jelentő *hölgymenyét* szóval függenek össze. Mindezek az elnevezések az ősi nővásárlás maradványai, amikor a leány apjának a pénzt kifejező prémmel fizettek. A nőrablás és nővásárlás mozzanatai házassági népszokásainkban töredékesen, sokszor már értelmüket veszítve ma is élnek. Az eljegyzésnek és esküvőnek ma már tréfássá vált alkudozásai, huzavonái régi jogszokás emlékezetét őrzik.

Népünk házasságát jórészt még ma is az *endogámia* jellemzi, azaz általában csak egyfalubeliek, azonos" vallásúak és nemzetiségűek lépnek frigyre egymással. Ezt a *matyók* még nem régen is olyan szigorúan vették, hogy a legénynek még más utcabeli lányhoz sem volt szabad járnia. Ebben kétségtelen részük

van az egyházi tilalmaknak, illetőleg az idegenektől való ősi tartózkodásnak. Lényegében azonban a közösség iratlan törvényeinek, kultusszá emelt hagyománynak engedelmeskednek e magatartással.

A házasság előkészítése régebben a szülők dolga volt, az érdekelt fiataloknak elvileg nem igen volt beleszólásuk. Ez a gyakorlat a paraszttársadalom patriarchális szellemében, a föltétlen szülői tekintélyben, meg a belőle sarjadzó felelősségtudatban gyökerezik. Természetes dolog, hogy gyakorlatban a választásból a fiatalok mégis kivették a részüket, amikor szüleik figyelmét arra irányították, aki iránt rokonszenvet éreztek, illetőleg közölték velük, hogy milyen házastársat szeretnének maguknak.

Figyelemreméltó, hogy a mulatságok régebben nem a pusztá szórakozást szolgálták, mint manapság. Az volt a hivatásuk, hogy az ismerkedést, a házasság útját előkészítsék. Ilyenek a lakodalmi mulatságok, bálák, búcsúk.

A *búcsú* nemcsak a lelki újjászületésnek, hanem a fiatalok összekerülésének is alkalma. Fokozottabb mértékben állott ez a régi időkre, amikor az Egyház a méltatlan ünneplést szigorúan üldözte és a zajos mulatságokat szinte csak a farsang idejére és a búcsú napjára korlátozta. E kezdetben bizonyára kultikus jellegű táncra a lányok egész hozományukat, kelengyéjüket is magukkal vitték. Ilyen *leányvásár* nyomaival ma is találkozunk több híres búcsújáráshelyünkön, mint *Máriapócs*on, a Baja melletti *Vodicán* és *Máriagyúdon*, ahol különben nemcsak katolikus, hanem református fiatalok is megjelennek. E szokásnak maradványa, hogy sokfelé még ma is elvárják a házasulandó sorba jutott fiataloktól, hogy házasságuk előtt búcsút járjanak, azaz új életük kezdetén mintegy lelki magányba vonuljanak vissza.

A lánykérés *Szegeden* vagy személyesen, vagy alkalmas rokonságbeli asszony: *követasszony*, másképpen *gügyü* útján történik, aki bizalmasan megtudakolja a leánynak és szüleinek szándékát. Érdekes dolog, hogy lánykérés idején a beleegyezést, vagy elutasítást, a biztató igent, vagy az elhárító nemet lehetőleg már kezdetben szimbolikus jelekkel adják a kérő tudtára. Kímélni akarják érzékenységét, emberi büszkeségét. Így a *szegedi tanyákon*, ahol a távolságok miatt a fiatalok nem igen ismerhetik egymást, ahol tehát az első benyomásnak döntő jelentősége van:

két pohárba bort töltenek, az egyiket a kérő, a másikat pedig a lány számára. Ha mindketten isznak belőle, az azt jelenti, hogy kölcsönösen tetszenek egymásnak. Ha nem isznak belőle, vagy csak az egyik iszik: a dologból nem lehet semmi. Továbbra is tisztességgel elbeszélgetnek, majd barátságosan elbúcsúznak egymástól. A történetek után mindkét fél tudja magát mihez tartani. Ismeretes a *szűrét kitenni* eredeti jelentése is. A lánykérőbe jött palóc legény szűrét a pitarba akasztotta. Ha távozás közben az eresztét alatt találta meg, ahová a lány közben kitette, mátkaságról nem lehet szó, ne fáradjon mégegyszer.

A kérő elfogadása körülbelül annyit jelent, hogy a lány most már nem hallgat meg más kérőket, a legény pedig nem megy másik lány után. A legény esténként meglátogatja a lányt. Néha mulatságra is elmennek. Jellemző, hogy a lányt a legény becsületére bízzák, nincs idősebb nőkisérője. Ez kölcsönös bizalmatlanság volna. A fiataloknak a jegyesség előtti időközben alkalmuk nyílik egymás természetének megismerésére, összemegledésre. Közben az öregek bizalmasan az anyagi kérdéseket beszélnek meg, döntenek gyermekeik hollakásáról. A régi *házközösség* (az egész nemzetség együttlakása) bomlása óta máinem általános szokás, hogy a legény vigye haza a lányt, különösen ha a lány egyetlenegy. Sokfelé a lány és hozzátartozói *ház-tűznézőbe* mennek a legényékhez.

Ha minden jól megy, azaz a fiatalok kitartanak elhatározásuk mellett és érzelmeiket az öregek hozzájárulása is szentesíti, akkor következik az eljegyzés, vagy *kézfogó*, amely régebben az Egyház áldásával járt együtt. A fiatalok kezét adnak, vagyis a házasesetre tesznek Ígéretet egymásnak. Ilyenkor van a *jegyváltás* is, az eljegyzés külső kifejezése. A vőlegény jegykést, jegypénzt és jegygyűrűt ad a mátkájának, a menyasszony viszont selyemből való jegykendő. Ezt a jegykendőt a vőlegény elviszi a belsőzsebben az esküvőre is. Az újasszony fejét evvel kötik be legelőször. A palócoknál *szégyenbokkrétát* kap a legény és ezt esküvője napjáig a kalapja mellett köteles viselni.

A kézfogó természetesen szűkebbkörű lakomával jár együtt, amelyre az ételt, italt *Szegeden* a vőlegény hozzátartozói hozzák magukkal. A kézfogón megegyeznek a násznagyok, nyoszolyók, vőfélyek személyében. Kijelölik az esküvő és a vele kapcsolatos

lakodalom napját is. A hosszú jegyességet nem szeretik. Az esküvő előtt három héttel *szemre mennek*, azaz jelentkezik a papnál, hogy kihirdesse őket. Sajátos, hogy *Gigén* (Somogy) a harmadik hirdetésre fekete gyászruhában megy a menyasszony, mintegy siratva gondtalan lányságát.

A kézfogó és esküvő közötti időszak a fiatalok számára tele van tilalmakkal, hiszen a rosszakaró emberek ártó szándékát, rontását kell kikerülniök. Így *Szegeden* a vőlegény régebben nem adott senkinek sem kezet, mert boldogságába kerülhetett volna, ha olyannal fogott volna kezet, akinek bűbajos tudománya van.

Lakodalmat általában csak *újságkor*, azaz holdújuláskor ülnek, hogy a hold módjára a fiatal pár is gyarapodjék, régebben, amikor az egyházi tilalmak még elevenebben hatottak, csak a *nagyfarsangon* (Vizkereszt és Hamvazószerda között), a *zöldfarsangon*, vagy *bárány farsangon* (Húsvét és Pünkösöd között) és a *kis farsangon* (új bortól Szent Katalinig) különösen hétfőn, szerdán és szombaton. Ezek az időszakok azért is alkalmasak, mert ilyenkor nincsen nagy dologidő. A lakodalomba a *vőfély* (vőfény) szokott hívogatni.

A vőfély a parasztlakodalmak szertartásmestere. Gondoskodik arról, hogy a menyegzőn a régi tisztas hagyományok, szokások a maguk csorbitatlan épségében érvényesüljenek. E tradíciók jelentésével már sokszor a násznép, sőt maga a vőfély sincs tisztában, mégis érzik, hogy ezeknek valamikor különös hivatásuk volt: a mátkapár oltalmára szolgáltak, a kedvező körülményeket mágikus eszközökkel elősegítették, a rontó szándékot pedig megakadályozták. A régi előírásokat tiszteletben kell tehát tartani. A vőfély a házasodásnak és lakodalomnak egyes mozzanatait versszóval, rigmusokkal kíséri, amelyek nemcsak gyönyörködtetni akarnak, hanem a költészet egyik ősi hivatásának megfelelően varázsló célzataik is vannak. A vőfély az érdekelt személyeknek: vőlegénynek, menyasszonynak, örömszüléknek szószólója, ő áll helyt, ő beszél a menyegző hősei helyett. Ő az, aki intézkedéseivel és szavaival az események megfelelő lefolyását biztosítja, kultikus rendbe és egységbe foglalja. Bibliai párhuzamaival Istent akarja idézni, hogy együtt legyen a fiatalokkal, akik az ő dicsőségére szövetkeztek egymással. A vőfély szerepében tehát van valami a primitív mágusok és a középkori ének-

mondók hivatásából, feladatköréből. Vériéiben a XVI. századi házassági énekek hagyományai rezegnek tovább. Jelvénye a *főlvirágzott bot*, amely az élet fájának szimbóluma.

A lakodalom előtt való este harangszó után kocsikon mennek a menyasszony ágyáért, amely a házasság jelképe és amelyet régebben az Egyház áldásban részesített. Az ágyért a vőlegény valami szimbolikus összeget fizet, a nővásárlás csökevényeképen. Tréfából, amit csak megfoghatnak, ellopják az új pár számára. Ez is a régi nőrablás nyomait őrizte meg. Ilyenkor tartják a lányosháznál a *siratót* is, amikor a menyasszony régi életétől búcsúzik. A *moldvai csángóknál* a menyasszony és vőlegény *csókos pohárt* oszt a sirató alatt. Kezet csókol a nála idősebbeknek, a fiatalabbaknak pedig arcát csókolja meg. Utána poharat ad mindenkinek, szüleinek, testvéreinek, vendégeknek.

Végre elkövetkezik a vőlegény *öröme napja*, a menyegző. A vőlegény és násznépe a vőfély vezetésével rendesen délután elmegy a menyasszonyért, hogy az esküvőre vezesse. Igen sok mesterséges, tréfásan szőtt akadályt kell legyőzniök: nem akarják őket beereszteni, megismerni, néhol találós kérdéseket kell megfejtieniök. Mindezekben talán még a két nemzetségnek küzdelme lappang, amelyet a menyasszonyért folytatott valamikor egymással. Végre sikerül bejutniok a lányosházba és a vőfély előadja jövetelüknek célját. Erre valaki mást akarnak rájuk erőltetni menyasszony gyanánt. Végül is a kérés csak meghallgatásra talál. A menyasszony készülődésének idejét tánccal, vagy még nem régen is találós kérdések megfejtésével töltik el, amelyek legnagyobbbrészt a kereszténység tanításairól, titkairól szólnak. A *Nagyküüllő vidéki* református székelyeknél a menyasszony és vőlegény násznagya között ilyen párbeszéd fejlődik ki:

Mi a legrégebb? – Isten. Mi a legjobb? – Isten és a fősvény lélek, aki ezzel be nem telik. Mikor erősítette a Teremtőt teremtett állat? – Akkor, amikor az angyal vigasztalta Krisztust a szenvedésben. Kivel jó lenni? – A Krisztussal. Mi drágább a világnál? – Egy üdvözülendő lélek, mert azért Krisztus ontott vért. Kinek keserű a világ? – Akinek a Krisztus édes. Mi igen rút? – A vén ember isteni félelem nélkül, a gazdagság alamizsna nélkül, a szegény, ha kevély és az igazságot nem követő bíró. Miért szeretik az emberek a szép asszonyokat? –

Azért, mert azoktól nem sajnálják az atyafiságot. Ki volt az az ember, aki egy rossz embertől drágább kincset kért a világ minden kincsénél? – Arimathiai József, amikor Pilátustól kérte a Krisztus testét, hogy eltemesse. Hova süttött a nap csak egyszer, mióta a világ teremtetett, aztán soha? – A tenger fenekébe, amikor a tenger megnyílt Mózesnek. Mi az oka, hogy a férfi keres feleséget és nem az asszony férjét? – Mert a férfi azt keresi, amit elvesztett.

Közben a menyasszony is elkészül. Öltözete általában mindenütt fehér, amely ártatlanságát jelképezi. Menyasszonyi koszorúja szintén tisztaságának bizonyosága. Öltözetben egyetlen öltést sem szabad ejtenie, az öltözködésben sem szabad neki közreműködnie. Ezen a napon királykisasszony, akinek udvarhölgyei, a koszorúslányok vannak segítségére. A cipőjébe Szegeden Mária-húszast tesznek, azaz olyan régi ezüstpénzt, amelyen Mária képe van. Ha menetközben rontásba lépne, a Szűzanya oltalmazza meg. A menyasszonyt a rontástól sokfelé úgy is védik, hogy amerre csak megfordul, elsöprik az utat előtte.

A vőfély és a koszorúslányok a menyasszonyt a vőlegény és a násznagyok elé vezetik. A vőfély az ajtófelet pálcájával megkopogtatja, mire a násznép elcsöndesedik és kezdetét veszi a *búcsúztatás*, amelyeit a jelenlévő vendégsereg felállva, az embere pedig kalaplevéve hallgat végig. A menyasszonyt édesapja, édesanyja, testvérei, keresztszülei és lánybarátai veszik körül. Általában ebben a sorrendben búcsúztatja a vőfély tőlük. Utána megindulnak az esküvőre. A menetet a vőfély vezeti, akinek a kezében sokfelé tele palack van, a palack nyakán díszes fonatos kalács. Esküvő után a bort is, kalácsot is elkinálgatja és arra törekszik, hogy minél többen kapjanak belőle. A nászmenet élén különben a felkendőzött, felpántlikázott zászló, a hegyén piros alma, a szerelem jelképe. Nagy a zaj: a kurjantás, dalolás, lövöldözés, zeneszó nemcsak az általános jókedvet fejezi ki, hanem egyúttal a rontószellemek elriasztására is irányul.

A katolikusoknál régebben a násznépet a pap a templom ajtajában várta. A menyasszonyt megáldotta és ő vezette be, mint Krisztus jegyesét a templomba. Az esketés nászmise keretében történt. A pap palástjával terítette le a jegyeseket és így vette ki esküjüket. Az ország több részén a szertartás után hozzá-

tartozói a menyasszony fejére fehér kendőt terítenek még az oltár előtt. Ez a szokás a középkori liturgiából maradt fenn, éppen úgy, mint az *oltárkerülés*. Az új pár a násznéppel együtt háromszor megkerüli az oltárt. Esküvő után Göcsejben és a palócoknál a harangozó, vagy a ministráns gyerekek bezárják a templomajtót és csak akkor nyitják ki, ha megajándékozzák őket. Ezzel szolgálatukat jutalmaztatják meg. A vőlegény többfelé alalmaznát szokott osztogatni a templom ajtajában álldogáló koldusoknak, a gyerekeknek pedig cukrot szór. Az ország egyes részein az esküvő után a templom előtt eljárják a *pap táncai*, amelynek valamikor kultikus hivatása lehetett és régi külföldi párhuzamokból következtetve, bizonyára a pap is résztvett benne.

Szintén a katolikusoknál ősrégi szokás, hogy a gazdag menyasszony diszes esküvői ruháját a templomnak ajánlja föl, hogy miseruhát készítsenek belőle. Manapság is legalább a menyasszonyi fátyol vagy csokor kerül az oltárra, különösen kegyhelyeken.

A nászmenet dalolás közben érkezik meg a legényes házhoz, a menyasszony új hajlékához. Az otthonmaradt asszony nép kezében égő gyertyával fogadja őket, még ha nem is alkonyodik. A vőlegény és menyasszony a ház ajtajában kettészakít egy peracet, ami annyit jelent, hogy kenyerüket ezentúl már meg fogják osztani. Máshol az örömapa vezeti be a menyasszonyt, bemutatja az örömanának, a vőlegény testvéreinek, az atyafiságnak, mintegy befogadja a maga nemzetségébe. Olykor körülvezetik a házban is. Az ételt megkavarja, megkóstolja, mézes kenyeret eszik vőlegényével és a násznéppel együtt, söprűt nyomnak a kezébe, kisgyereket ültetnek az ölébe. E szokások mágikus célzata nyilvánvaló.

Voltaképpen ezután kezdődik a lakodalmi multság, most már végképpen összevegyülnek a meghívott vendégek, akiket a násznagy előtt vagy a vőfély, vagy pedig valamelyik bátorszavú legény köszönt be. Rendszerint most hozzák ajándékaikat is, ha már előre nem küldöttek volna: süteményt, bútort, edényeket, házi eszközöket s különösen az új asszonynak fejrevaló selyemkendőt, asszonyi sorsának szimbólumát. Mindent föltétlen újat, „amelyet még senki sem használt. Szép példája mindez a népi összetartásnak, amellyel megkönnyítik az új pár életét. A legsze-

gényebb vendég sem állít be ajándék nélkül A lakodalomba. A lakodalmas virágok, továbbá a menyasszonyi fátyol és koszorú beszerzése több helyen a koszorúslányok kötelessége, ők is tűzik föl a meghívott férfivendégek kalapjához, újabban a gomblyukába. Kivétel a *vőlegényvirág*, amelyről a menyasszony gondoskodik és ő is tűzi föl neki az esküvő előtt. Régebben általános szokás volt az is, hogy a vőlegény ingét a menyasszony himezte.

A menyasszony hazahozatala és a vacsora közötti időben Szegeden egy nóta a *lagzinézőké*. Ilyenkor a lagzinézők táncolnak egymással, de a lakodalmas nép is megtáncoltatja a hivatlanokat. A lagzinézőket egyébként kint a kapuban meg szokták kínálni a boron kívül lagzikaláccsal, amelyet rendszeren rostában visznek ki hozzájuk. E szokás megértéséhez szükséges tudnunk, hogy valamikor az egész falu hivatalos volt a lakodalomba. A népesség szaporodásával, a gazdasági viszonyok nehezedésével azonban ezt a régi hagyományt nem lehetett fönntartani, tehát ehhez a kisegítő megoldáshoz folyamodtak.

Lassan elérkezik a vacsora, az ünnepi lakoma, a násznép együttevése, amelynek hajdan kultikus színezete volt. A vacsoránál az új pár a koszorús párokkal a násznagy asztalánál foglal helyet. A vőlegény fején végig fennmarad a kalap, hogy férji tekintélyét a jövőben biztosítsa vele. 4^Z új pár elé többfelé *életfát* állítanak. A rajta függő alma- és dióalakú süteményekkel a házasság gyümölcseire, a szaporodásra céloznak. Az új pár együtt, egy tányérből eszik, egy pohárból iszik. A menyasszonyt ilyenkor igyekeznek megtréfálni: lyukas kanalat, fából, nádból faragott kést adnak neki. Készítetik, hogy sokat egyék. Tudnivaló, hogy a kövérség a néphit szerint Isten ajándéka, egyben a család virágzásának jele. Máshol meg nem illik enni a menyasszonynak.

A vacsorát a vőfély köszönti be hosszú, víg versezettel. Mielőtt hozzáfognának, a násznagy imádkozásra áll fel. A vacsora étrendje különben vidékenként más és más, de még nem régen is általános volt a köleskása. Lakodalmaink kásaevése még talán az ugor időkre nyúlik vissza. Bizonyára kultikus jellege van: a szaporodásra utal. Amikor a búzakenyér lett mindennapi elede-lünk, akkor a kása bizonyos tisztos színezetet nyert és a hagyományos, nagy alkalmakhoz fűződő lakomákon elmaradhatatlanná vált. A kásától szedte vacsorakor a szakácsné állítólagos égési

sebei miatt bekötözött kezekkel a *kásapénzt*. Egy fakanállal sorra bökdöste a vendégeket, míg nem vetettek neki valamit sebeinek orvoslására.

Egyet helyeken a vőfély a paradicsomi házasságszerzésről, továbbá az ószövetség jámbor frigyeiről, különösen Ábrahám és Sára szerelméről szól. Az ország keleti vidékein pedig a nagyvőfély és kisvőfély nyilvánosan vitatkozik a házasságról. Az egyik védelmezi, a másik támadja. Mintha a barokk idők nyilvános templomi disputái kelnének életre egy pillanatra. Mindkettő az írásból merít, végül a védő győzedelmeskedik.

A vacsora után veszi kezdetét az igazi multság, a tánc. A lakodalmakban egész századunkig általában a bőrduda járta, amely néha egy szál hegedűvel párosult. Ma már csak egy-két elaggó képviselője van a régi, kiterjedt dudásrendnek. Feltűnő, hogy a nép az ország több vidékén a cigánymuzsikát nem szereti. Nem tud a ritmusára táncolni, nem tud mellette mulatni, a cigány legtöbbször nem ismeri az öregebb nemzedék nótáit, ezek meg az ő műdalkészletét. A cigányok helyett, olykor mellettük, újabban parasztszenekar alakult ki.

A lakodalom fiatalok és idősebb nemzedékek együttes multsága lévén, az öregek ellenkezése miatt a modern, idegen táncok eddig sokfelé nem tudtak még a lakodalomban meggyökerezni, ha a bálokban táncolják is. Öreg emberektől néha még látni jellegzetes régi táncokat, köztük solo-táncot is. A fiatalok tánckésztsége már nagyon megromlott.

Vacsora után tehát a vőfély engedélyt kér a násznagytól a menyasszony „felszabadítására”. Az engedélyt megkapván, a menyasszonyt megtáncoltatja, majd felszólítja a nemzetség férfitagjait, hogy sorban, azaz koruk és rokonsági fokuk szerint táncoltassák meg a menyasszonyt. Ez a *sortánc*, vagyis a menyasszony jelképes befogadása a vőlegény nemzetségébe. Utána *szabad a tánc*. Sokfelé a vőfély, vagy külön kijelölt *táncmester* gondoskodik a tánc rendjéről, amikor a párokat névszerint táncba rendeli. E felszólítás előtt kitérés nincs.

Éjfélutánban következik az új pár lefektetése jellegzetes szertartások kíséretében. Az asszonyok égő gyertyával kezükben kísérik a menyasszonyt menyegzős ágyához. Egyes helyeken lefekvés előtt a vőfély leveszi a menyasszony szűzkoszorúját és botjára

tűzve viszi vissza a multságba. Valamikor karddal vágta le a fejről. Másfelé a keresztapa a vőlegényt is megfosztja a menyegzős virágtól. A menyasszony lehúzza a vőlegény csizmáját. A vőlegény a menyasszony homlokát érinti vele, hogy elsőbbségét e döntő pillanatokban, amikor mindennek különös jelentősége és célzata van, jelképesen kifejezze. Olykor az ifjú pár megőrzi menyegzős ruháját, de ezentúl már csak egyszer viseli. Akkor is úgy öltöztetik bele, újtukon is elkisérik, amikor az örökös házába, a temetőbe viszik őket.

Hajnal felé zeneszóval ébresztik az új párt. Az újasszonyt felkontyolják, bekötik a fejét, azaz asszonyi állapotát külsőleg is kifejezésre juttatják. A menyecske illendőségből ellenkezik, sírdogál, de végül is megadja magát új sorsának. Amikor elkészül, a vőfély bevezeti és bemutatja a násznépnek. Most a *menyasszony tánca* kezdődik. A násznagy két egymásra helyezett cseréptányért tart a kezében, ezeket mondogatva: *eladó az új asszony, eladó az új asszony*. Aki meg akarja venni, azaz táncolni szeretne vele, pénzt vet az alsó tányérba. A násznagy ilyenkor ugyanis felemeli a borítékul! szolgáló felső tányért. Amikor az új asszonyt eléggé megtáncoltatták és már nem igen akad vevője, akkor az új ember nagyobb pénzösszeget hajtván a tányérba, a *vőlegénytáncot* járja el vele, majd kiragadja a lakodalmas nép közül. Ilyenkor más természetesen nem táncolhat. A tánc végén a násznagy az egyik tányért összetöri; a benne lévő pénz az 'ij pár első keresete.

Reggelfelé jönnek a lányosháztól a *kárlálóha, kérészbe*. A kárlátók „elszállott madarukat” szokták keresni, másszóval az újasszonyt látogatják meg. Néhol az új pár égő gyertyával, zeneszóval megy az ugyancsak zenével érkező menet elé. A vőlegényes háznál megvendégelik őket, majd hosszú táncra perdülnek, aztán pedig eltávoznak. Távozás előtt a menyasszony násznagya több helyen a menyecskét a vőlegény nemzetségének szeretetébe ajánlja.

Reggel felé Szeged vidékén az újasszony megmosdatja és megfésüli a lakodalom férfivendégeit, hogy frissebbek legyenek. Az újasszony fáradságáért ajándék jár. A palócoknál ilyenkor van a *porkolás*, más néven *hajnaltüze tánc*. A vendégsereg zeneszóval kimegy a falu főterére, a közösségi élet színhelyére és a

vőfély a magával hozott szalmát meggyújtja. Régebben a menyasszony hajából levágtak egy fürtöt és azt a tűzön elégették. A násznép körbefogódzik és zeneszó mellett körül táncolja a tüzet, a menyecske pedig többször átugrik rajta. Utána megkínálja a vendégeket, majd ismét visszatérnek a lakodalmas házba. E szokásnak bajelhárító hivatása van, hogy az új asszonyon rontás ne fogjon.

Reggel az új pár Szeged vidékén el szokott menni a misére. Ez a szokás bizonyára középkori hagyományra utal, amikor az esküvőre következő reggel a pap újra áldásban részesítette a fiatalokat. A liturgikus szokás ugyan megszűnt, de a hálaadásnak e laikus módja még ma is él. Több helyen ilyenkor szokott az újasszony *avatása* is lenni. Néhol zeneszóval mennek és akiket útközben találnak, kaláccsal kínálják meg, a menyecske pedig minden szembejövőt megcsókol. A templomban a menyecskének most már természetesen nem a lányok, hanem a fiatal asszonyok között van a helye. A reformátusoknál a napa, vagy a násznagya vezeti be a templomi családi székbe. Ez a *székfoglalás*.

A lakodalom ma már egy napra korlátozódott, régebben azonban több napig is eltartott. A lakodalom végén valamikor megfőzték a *kitolókását*, vagyis az asszonyok kását kanállal készítették távozásra a kényelmes vendéget. A násznagy néhol *kiszólja* a lagzit, azaz megköszöni a gazdának a szíves vendéglátást és megáldja az új párt.

A lakodalom után az újasszony sokfelé hét napig nem mehet ki új hajlékából. Mint mondják, azért, hogy megszokják, helyesebben, hogy meg ne rontsák. Szeged vidékén a lakodalom után egy-két napra az *újasszony poharát* ülik meg. Ilyenkor a legközelebbi hozzátartozók jönnek össze lakomával kapcsolatos, csöndes, meghitt vendégségre. Az újasszony telepohárral sorba kínálja a megjelenteket. Ezek aztán felköszöntik, hogy kezdődő új élete szerencsés legyen, urával együtt sok örömmel, kevés bajnak legyen részese. Ilyenféle ünnepet másfelé is tartanak, amikor a menyecske először tesz bizonyosságot gazdasszonyi rátermettségéről.

A házassággal lezajlik az élet első szakasza, ünnepi gondtalansága, az előkészület ideje. Most következik az emberi hivatásnak betöltése: az élet szakadatlan folytonosságának, örök esz-

menyeinek szolgálata a család és munka alkotásaiban. Nemes kötelesség ez, amelyet népünk a halál órájáig magasztos komolysággal teljesít.

A harmadik szükség a *halál*. Az emberiségnek egyik legmélyebben gyökerező hite, hogy életünk a halál után nem szűnik meg, hogy a halállal új élet kezdődik. A primitív pogány felfogás a másvilági életet az itteni folytatásának képzei el. *Odaát* is éppen úgy él a halott, eszik, iszik, vadászik, mint itt a földön. El kell tehát a halottat mindazzal látni, amire a túlvilági életben szüksége van, különben megbosszulja magát, az élők megrontására, elragadására tör. A *hazajáró lélektől* való félelem magyarázza a primitív népek halottkultuszát: kedvében akarnak járni, tisztelik, hogy békében hagyja az élőket. A kereszténység hirdette minden embernek Isten előtt való egyenlőségét, rajta volt tehát, hogy a rabszolgaság megszűnjék. Iparkodott azt az ősi pogány temetési szokást is megszüntetni, hogy a rabszolgát megöljék és elhalt urával együtt eltemessék, azt tanította, hogy Istennek tetsző cselekedet, ha valaki lelkének üdvösségéért szolgáját fölszabadítja. Ismeretes dolog, hogy az ősmagyarok lovukkal együtt temetkeztek. Az Egyháznak hovatovább sikerült azonban a hátramaradottakat rábírnia, hogy a veszendőbe menő lovat inkább adják oda annak a monostornak, ahová a halottat eltemetik.

A halál gondolata népünk lelkében nem okoz különösebb szorongást, hiszen a végső adósságot minden anyaszültjének le kell rónia. Vannak olyanok, akik koporsójukat még életükben, javakorukban megveszik és olyan helyre teszik, hol állandóan szemük előtt van. A haldokló legtöbbször maga kívánja a Szentséget, illetőleg az Úrvacsorát. Ha valaki nehezen hal meg, azaz a gonosz lélek meggyötri, a papnak valamelyik egyházi ruháját, vagy a templom kulcsát teszik párnája alá, hogy a kísértőt a szent dolgok közelsége elriassza. Hogy haláltusáját megkönnyítsék, több helyen kiveszik az ágyából és leteszik a földre, hiszen a föld porából vétetett és oda is kell visszatérnie. Katolikusok égő szentelt gyertyát adnak a kezébe.

Amikor a halál bekövetkezik, az ajtó kilincset szentelt víz

87 Asszonyok rátétes és himzett bőrködmönben (Cigánd, Zemplén vm.)

88. Fiatal menyecske főkötővel (Bélapátfalva, Borsod vm.)

89. Sárközi viselet (Sárpilis, Tolna vm.)

90. Mezőkövesdi kisleányok

91. Szuhai nők (Heves vm.)

92. Körösfői leányok (Kolozs vm.)

93. Torockói leány

94. Fial asszony és leány
(Daróc, Kolozs vm.)

zel meghintik, hogy a gonosz ne merjen bejönni a halott lelkéért. A matyók kinyitják a ház ablakát, hogy a halott lelke könnyebben repülhessen Isten elé. Ősrégi hiedelem a léleknek mádként való elképzelése. Ilyenkor mindig csillag fut le az égről, annak jeléül, hogy lélek szabadult a földi rabságból, a test börtönéből. Általános szokás, hogy a tükröt letakarják, az órát megállítják, a tüzet kioltják, a halált közlik a jószággal. Ha a gazda hal meg, a lovakat kicsapják a szabadba. A halottat különben megfürösztik, felöltöztetik, sokszor a menyegzős ruhájába. Koporsójába úrnapi virágot tesznek, lehetőleg olyat, amelyen a Szentség pihent az úrnapi sátorban. Kezére csavarják az olvasóját, hóna alá nádból való keresztet tesznek. A reformátusoknál zsolttárkönyvet, bibliát helyeznek a koporsóba. Mindez a gonosz lélek megfélemlítésére, elriasztására szolgál. Természetesen a használati tárgyakról: zsebkendőről, fésűről, pipáról, tőről, jeggyűrűről sem feledkeznek meg. Fialal halott koporsójába ezenkívül rozmaringot is raknak, amely a virágszimbolikában az örök szeretetet jelképezi. Az a hit, hogy a föld alatt befolyja a temet. Az eladólány-halottat, mint Krisztus jegyesét, menyasszonyi ruhába öltöztetik. A palócoknál a haját nem fonják be, homlokát koszorúval övezik. A somogyi reformátusok a halottal még nemrégén is vele temették fehérneműjét mind, egész ladás-tul. Ha fiatal lány halt meg, tulipántos ladáját egész kelengyével együtt a ravatalnál helyezték el, majd vele temették. Ezen a vidéken a gyász színe fehér.

A *virrasztásban* részt vesz az egész nemzetség. A sirató-asszony énekel és fennhangon imádkozik, a többiek mind elisméttelik. A gyászban az egész falu osztozik, megadja az utolsó tisztes-séget a halottnak azzal, hogy még a legnagyobb dologidőben is megjelenik a temetésén. A katolikus halott éneklésén, búcsúztatásán az énekesasszony gyertyát osztogat az atyafiság, szomszédok és barátok között. A pap keresztjére, zászlókra több helyen fehér kendőt kötnek.

A sirt sokfelé a hozzátartozók ássák meg. A koporsót régebben a *Szent Mihály lován* vitték a temetőbe. Ezzel az elnevezéssel a halottat Szent Mihálynak, a mennyei seregek fejedelmének oltalmába 'ajánlották. A kis halott koporsóját keresztanyja viszi ki a hóna alatt a temetőbe. Legény-, vagy lányhalott temetési me-

netének élén a katolikus Alföldön egy lány, illetőleg legény viszi a menyegzős hangulatnak megfelelően a *szűzpárnát*, amely fehérszínű és mirtuszágakkal díszített. *Atyhan* (Udvarhely) még a múlt században is egy férfi lovagolt kibontott hajjal, kardosán a koporsó előtt, kezében a lefelé fordított sírkopjával. A sírba belélttek, hogy a gonoszt elriasszák belőle. Behantolás után a lovas a zászlós kopját a sírra tűzte. A földbeszűrt kopjanak eredeti rendeltetése némelyek szerint az volt, hogy a halottat odaszögezze a sírjához, ne zavarhassa az élőket. Különb. eredetileg a sírkövel is ezt akarták az élők elérni, csak később vált emléket megőrkítő díszítéssé.

^Sajátos, feltétlenül pogány eredetű szokás a *halottas tánc*, amelyről még a közelmúltból is elég sok híradással rendelkezünk. Ez abban áll, hogy a házasulandó sorba serdült halottat ki kell házasítani, el kell lakni a menyegzőjét, mert ehhez joga van. Ellenkező esetben hazajár. Így *Pécskán* (Arad) a múlt század derekán, mindjárt a temetési szertartás után elkezdtek a fiatalok ott a sírnál táncolni. Otthon, a halottas háznál pedig törát, lakodalmát ülték meg, mintha valóságos menyegzőről lett volna szó. Nem lehetetlen, hogy amikor a kereszténység Krisztus jegyeseként, vagy a mennyország vőlegényeként kezdte emlegetni a fiatal halottat, voltaképpen e pogány szokás megnevesítésére törekedett.

A meglettkorú halott emlékezetét közvetlenül a temetés után *torral* ülik meg, amely a család vagyoni körülményeihez képest dúsabb, vagy szerényebb lehet. A torban egy teríték illetlenül marad: ez a halott része. Az odakészített ételt koldus kapja meg, régebben azonban kivitték a sírra. Lakoma közben az énekes-asszony énekelni szokott. Így egyebek között sor kerül a *Kánai menyegzőre* is, hiszen a halál az Örök Vőlegénnyel való egyesülés. E magyarázat mögött valószínűleg szorongás képzete is lapang. A lakodalmás hangulat a visszakivánckozó lélek megtévesztésére szolgál: keresi a szomorkodókat és vigadozókat talál helyettük, nem hiányzik senkinek.

A középkorban szentelt borral kínálták meg azokat, akik útrakelnek, búcsúzkodnak, hogy *Szent János áldása*, azaz a Szent János napján szentelt bor az út veszélyeitől és kísértéseitől megoltalmazza őket. Ezért itattak a haldoklóval is ilyen szentelt

bort, aki olyan tartományba készült, ahonnan nem tért még meg utazó. A megmaradt szentelt bort azután a halotti torban itták meg a halott emlékezetére és lelkének üdvösségére. A szegedi halotti torokban az énekesasszony még ma is maga elé vesz egy üveg bort és egy kosár fölszelt kenyeret, elénekelvén fölöttük a Szent János áldását:

Szent János áldása szálljon ezen házra,
A bennelakókat fordítsa vigságra.

Szent János áldása szálljon a fejünkre,
Bűnkat, bánatunkat fordítsa örömre.

Utána a kenyérrrel és borral sorba kínálja a torozókat, meg az ajtóra sereglett koldusokat.

Mindenszentekkor kalácsot sütnek és szétosztják a temető kapuja előtt várakozó koldusok között. Sokfelé ezt a templom előtt szokta a koldusbíró szétosztani. Halottak estéjén annyi gyertyát vesznek, ahány halottja van a családnak. Egyszerre csak egy szálát gyújtanak meg és addig imádkoznak mellette, amíg el nem lobban. *Jászladányon* legújabbán az a szép szokás alakult ki, hogy a hősök emlékművénel este a négy világtáj irányában négy kpporsóforma rácsozatot állítanak fel. A messze idegenben, ismeretlen sirokban porladozó katonák emlékezetére hozzátartozóik gyertyát gyújtanak s e rácson helyezik el. Országszerte szokásos ilyenkor a halottakért való harangozás. Göcsejben mindenki maga harangoz, még pedig annyi verset, ahány halottja van. Ezen a napon sütnek, főznek, nagy lakomát csapnak. Egész éjjelig szól a muzsika. Ez bizonyára a régi pogány engesztelő torok csökevénye. A vidám hangulattal a hazajáró lelkeket akarják megtéveszteni.

Népünk halottjairól mindennapi imádságaiban is meg szokott emlékezni. Jellemző *szegedi* szokás, hogy ha évésközben a kenyérből szórakozottságból újabb darabot vagy falatot vágnak le anélkül, hogy az előbb leszeltet már megették volna, akkor ezt szokták mondani: *Éhezöm van!* – és a család távollevő vagy elhalt tagjaira gondolnak. Ha az elhalt családtagra gyanakszanak,

akkor a koldusnak – akiben a néphit a földön vándorló Krisztus alakját látja – alamizsnát adnak, hogy imádkozzék a halottért.

Az egyszerű népet igen érdekli halottjainak másvilági sorsa, Bizalommal fordul a *halottlátókhoz*, akik felvilágosítással tudnak szolgálni az elköltözőitek felől. Különösen a *dormándi* és *novaji* (Heves) halottlátó asszonyokat emlegették még a közelmúltban is országszerte. A dormándi asszonyról beszélnek, hogy mindenki halottjáról meg tudja mondani, hol nyugszik, hol van a lelke, kell-e érte misét szolgáltatni. Megérezte, ha bizalommal fordultak hozzája, a gúnyolódókat elutasította. A novaji tudós asszonyról meg azt írják, hogy bármikor készen volt beszélni a halottakról, nem várva be még azt sem, hogy föltegyék a kérdést neki. Sokan próba kedvéért élőkről kérdezősködtek. Ilyenkor azonban minden harag nélkül közbeszólt: kár volt idefáradni, menjen haza, ott várja friss egészségben az, akiről hallani akar. Ha csakugyan gyászolót látott maga előtt, akkor magábamélyedten beszélni kezdett a halotról. Ő maga különben buzgó katolikus volt, aki sokat szokott imádkozni.

A jeles napok

Az esztendő paraszti élményében a természettel, az évszakok változásaival való meghitt kapcsolat tűnik föl leginkább. A parasztélet és munka sikere jórészt a természettől, illetőleg a természet Urától függ. Az esztendő jeles napjai az egész paraszti közösség ünnepei, tehát jelentős hagyományörző, összetartó szerepük is van. A hozzájuk fűződő szokások, hiedelmek és szertartások túlnyomóan ünneplő: részben áldástkérő, részben engesztelő jellegűek. Biztosítani akarják a föld termését, a jószág egészségét és szaporodását, végső fokon a család boldogulását és jövőjét, el akarják háritani az ártalmat, rontó szándékot. Az esztendő paraszti képzetkörében – mint látni fogjuk – ősi, primitív hagyományok keverednek a keresztény hitvilág és liturgia elemeivel. A keresztény ünnepek sokszor helyettesítenek, illetőleg nemesítenek át pogány kultuszokat.

Az esztendő kisebb természetes szakaszokra, évszakokra osz-

lik, amelyeknek jellege a népeleten: munkán és ünnepen egyaránt meglátszik.

A *tél* jórészt bent a házban, a család hajlékában telik el. Téli népszokásainkban ezért van valami meleg, közvetlen ünnepélyesség, erőgyűjtő öröm. Középpontja a karácsony, amely a népnél voltaképpen évkezdetnek számít. Az ádventi és karácsonyi szokásokat jórészt éppen ez magyarázza, a kezdődő új esztendő befolyásolására irányulnak: a fiatalok jövő sorsukat akarják kifürkészni, a gazdasszony a háztartást akarja megtartalmazni és gyarapítani, a gyerekek szerencsési kívánnak a felnőtteknek.

Az ádventi népszokások már *Katalin* napjával kezdődnek. *Katalin* (nov. 25.) és *Borbála* (dec.5.) napján főleg alanyok szeretnék varázslataikkal kipuhatolni, hogy a jövő esztendőben férjhez mennek-e, illetőleg ki veszi el őket. Rendesen gyümölcsfaágat állítanak vízbe, ha karácsonyra kizöldül, biztosak lehetnek férjhezmenésük felől. András napján (nov. 30.) egész nap böjtölnek, este férfiruhát ráknak az ágyukba, mert így megálmodják, ki veszi el őket.

Különösen gyerekek várják nagy izgalommal *Szent Miklós*, vagy *Mikulás* (dec. 6.) napját. Szent Miklós a középkorban a diákok védőszentje volt. Névünnepét fényesen megülték. A Szent legendájának egyik mozzanatából fejlődött ki az a hagyomány, hogy Mikulás házról-házra jár és a kisgyermektől számon kéri magaviseletüket, továbbá az imádságban és a katekizmusban való készségüket. A jó gyermekeket megjutalmazza, a rosszakat pedig vagy ő maga, vagy a kíséretében lévő *Krampusz* megvirgácsolja. Ennek a virgácsolásnak eredetileg gonoszűző célzata volt. A szokás manapság már szinte csak az ajándékozásra korlátozódott, a közbeeső mozzanatok általában veszendőbe mentek.

Luca (dec. 13.) a Gergely-naptár (1582.) előtt az esztendő legrövidebb napja, azaz a téli napfordulat kezdete volt. Ezért kapcsolódik hozzá annyi hagyomány, mert Luca hosszú éjszakája a jövő évre szóló varázslatoknak különösen kedvez. Luca estéjén minden ajtót, ablakot elzárnak, hogy a gonosz ne tudjon bejönni. Nem adnak ki semmit a háztól, nehogy megrontsák vele a családot. Luca estjén fognak a *lucaszék* készítéséhez is, amelynek éppen karácsony estéjére kell elkészülnie: az éjféli misén

erről meg lehet látni a falu boszorkányait, tehát azokat, akiktől a jövőben óvakodni kell. Az elhárító célzatú szokások mellett az időjárásra következtetnek a *lucakalendáriummal*. A Luca és karácsony között eltelt 12 nap időjárása ugyanis a néphit szerint a következő év 12 hónapjának időjárására utal. Ezért a megfigyeléseket többfelé föl is szokták jegyezni. Az aprójószágokat a gazdasszony hosszú léccel megpiszkálja, hogy szaporák legyenek. Az *Alföldön* tányérban búzát csiráztatnak, amely karácsonyra kizöldült és utána mindenféle rontásról foganatosnak tartják. *Göcsejben* szokásos a *palázolás* vagy *lucázás*, amikor fiúgyerekek házról-házra járnak és Lucát idézve termékenységet varázsolnak.

Leghangulatosabb népszokásaink közé tartozik adventi estén a *betlehemezés*: jobbra fiúgyerekek jelentgetik házról-házra járva a Megváltó eljövetelét, a kis Jézus születését. A szokás a középkorban a templomi szertartásokhoz tartozott, amire még most is több mozzanat utal, így a betlehemezők papszerű öltözete, értelmetlenné kopott latin szövegrészek, stb. A középkorban ugyanis a hittitkokat sokszor közölték művészi formában (misztériumjátékok, templomok freskóciklusai), a hivek jámbor tanulságára és gyönyörködtetésére. A szertartás később a templomból kikerült és népszokássá honosuk. Leginkább gyermekek járják, akiknek dicsérete a néphit szerint különösen kedves és foganatos Isten előtt. A katolikus gyökerű szokás páratlan népszerűségére jellemző, hogy protestáns vidékeken is igen kedvelt.

Lassan elkövetkezik karácsony böjtje, *Ádám-Éva* napja. Egyes adatok szerint ilyenkor adták elő a *paradicsom játékot*: ősszüleink boldog életéről, bűnbeeséséről, az új Ádámnak, Jézus Krisztusnak megígéréséről volt benne szó. A játéknak szerves kelléke volt a tudásfája, amely sok tekintetben a mostani *karácsonyfa* őse. Maga a karácsonyfaállítás szokása népünknel újabb keletű s csak a XIX. század óta terjedt el, az úri osztály közvetítésével, a német nyelvterület felől. A karácsonyfa alá ajándékot is szoktak rakni, mintegy a kis Jézus küldeményeit.

Érdekes karácsonyesti szokás az *ostyahordás*, amely főleg *palóc* és *jász* vidéken virágzik. A kántortanító a hivek hajlékába ostyát küldet. Az ostyahordó gyerekek énekét, továbbá a kántor figyelmét ajándékkal illik viszonzni. Az ostyát

a háznép karácsony estéjén szokta eszegetni. Néhol el is tesznek belőle, vagy a gerendára akasztják és gonoszúzó erőt tudajdonítanak neki. A karácsonyi ostya valószínűleg a középkori *eulógiának*, szentelt kenyérnek csöke vénye. Ezt nagy ünnepeken azok a hívek vették magukhoz, akik áldozáshoz nem járultak.

Karácsony este a lakószobát többfelé szalmával hintik fel, hogy minél hasonlatosabb legyen a betlehemi istállóhoz. Az asztal alá szakajtóban vetőmagvakat, takarmányt tesznek, „hogy a kis Jézusnak legyen mire hajtani a fejét.” Ezeket később a jószággal etetik meg, illetőleg a földbe vetik.

A vacsora egyes vidékeken a család férfitagjainak lövöldözésével kezdődik, ami a gonoszok távoltartására szolgál. A vizespohárban piros alma, az asztal közepén zöldelő lucabúza, benne égő gyertya, a születő Megváltó jelképe. A vacsora első fogása mézbe mártott fokhagyma, amelynek gonoszúzó célzata van, majd bableves, mákoscsik, bagolytüdő (főtt aszalt alma), alma, dió. Minden fogásból az első falatot, továbbá a vacsorahulladékot félreteszik, mert főztjét egész éven át hasznos orvosságnak tartják. A szemetet földre, vagy gyümölcsfákra szórják, hogy bővebben teremjenek. Amint látjuk, a vacsora keresztény átszíneződése ellenére is még igen sokat megőrzött a téli napforduló ősi, kultikus lakomáinak hangulatából. A pogányok ugyanis ilyenkor a nagy evéssel-ivással iparkodtak az ébredező természet hasonló bőségre rávenni, isteneiket megnyerni. Bár a keresztény ember böjtös eledeleiben az engesztelés szándéka nyomul előtérbe, a cél lényegében mégis ugyanaz, mint egykor: az egészség, termékenység mágikus előkészítése és biztosítása az új esztendőben. Vacsora után egészen az éjfélig miséig virrasztanak. Egyes helyeken az ajtót, vagy ablakot nyitva hagyják, hogy a szállást kereső Szent Család ne találjon zárt ajtókra és szívekre. Már magában a virrasztásban is megnyilatkozik a gonoszok távoltartására való törekvés. Országszerte ezt célozza me!, a pásztorok ostorpattogatása, dudálása a zajütéssel, a kis gyerekek *kántálása*, *koringyálása* pedig a kis Jézus dicséretével. Nagykarácsony éjszakáján, az éjfélig mise idején az élő és élettelen világ egyaránt valami titokzatos jelentőséget és értelmet nyer a néplélek előtt. Iparkodik is minél több tanulságot kiolvasni belőle. *Új jel, új nap* (Jézus Krisztus) támad, amely legyőzi a sötétség

fejedelmét. A néphit szerint az istállóban nagy fényesség támad, a jószágok, amelyek ott voltak a betlehem-i jászolnál, megszólalnak. A kutak és folyók vize egy pillanatra borrrá változik és aki ezt a pillanatot eltalálja, egészséget és szépséget adó aranyvizet ihatik belőle. Ugyanekkor almafa alatt állva föl lehet pillantani a megnyílt égbe és hallani lehet az angyalok énekét. A boszorkányok is megszégyenülnek, a lucaszékről fölismerni őket. A házasulandó fiatalság is elő akarja varázsolni sokféle naiv, kedves eszközzel boldogságát.

Karácsony másnapjához, *Szent István* vértanú ünnepéhez kapcsolódik egyik legrejtélyesebb népszokásunk, a *regölés*, amely főleg a *Dunántúl* nyugati megyéiben ismeretes. A lefolyása általában a következő: karácsony másnapján legénykékből álló csapatok, a regösök járják be a falut. Mondókájukban *Szent István szolgáinak* nevezgetik magukat. Egy kerek pázsiton legelésző *csodafiú-szarvasról* énekelnek, azután eláldják a gazda jószágait, földjét, a gazdasszony háztartását, a legényeket pedig *összeregölik* a lányokkal. Az egyes szakaszok végén zajtűtés kíséretében refrénszerűen a *hej regő rejtem-féle* szavakat ismétlik. Szolgálatukért ajándék jár.

A regölésben több mozzanatot különböztethetünk meg. Egyik a jókívánságok kifejezése, amely nyilván utal a szokás évkezdő jellegére. A regösök eredetileg varázslók voltak, akiknek a szavakkal kifejezett áldásai, kívánságai az ősi néphit szerint teljességbe is mentek. A másik feltűnő mozzanat a *csodafiú-szarvas* emlegetése. Ez nem más, mint Jézus Krisztus, nem azonos tehát az ősmagyar totemállattal, a csodaszarvassal. Valószínűleg valami középkori misztérium játékból került az ősi regölésbe.

Szent János evangélista napján (dec. 27.) az ország több katolikus vidékén *bort* szenteltetnek a templomban. Ezt a szentelt bort betegség idején sokféleképpen alkalmazzák és foganatos orvosságnak tartják. Valamikor ilyen szentelt borral kínálták meg búcsúzásakor az útrakelöket, hogy útjukban megmenekedjenek minden bajtól. A *Szent János áldása* ma is a búcsúpoharat jelenti. A vallásos vonatkozások azonban már kihullottak belőle, pusztán csak az elnevezés maradt meg.

Aprószentek (dec. 28.) napján országszerte ismert szokása

vesszőzés, korbácsolás. Fiúgyerekek, legények járnak házról-fházra és megvesszőzik a kicsinyeket, lányokat, menyecskéket, hogy a következő esztendőben frissek, egészségesek legyenek. Ez a szokás is az évkezdet mágikus hagyományköréhez tartozik: a betegség és ártalom szellemét akarják vele megfélemlíteni, hogy a gyerekek akadálytalanul nőjjenek, a lányok férjhez menjenek, a menyecskék pedig jó anyák legyenek.

A *Szilveszter* és *újév* napjához fűződő hiedelmek csak az újkor elején alakultak ki, amikor a naptári év vége, illetőleg kezdete ezekre a napokra rögződött. Szokásanyaguk éppen ezért sokban egyezik a karácsony körüli jeles napok hiedelemvilágával. Szilveszter, esetleg újév napján az ország több vidékén megtaláljuk az *óév temetését*. Így a Somlóvidéken egy legényt öreg embernek öltöztetnek, s egy fiatal gyermek korbáccsal hajszolja végig az utcán. Az öreg az ó-évet, a fiatal pedig az újat jelképezi. Az erdélyi reformátusok az ó-évet kiharangozzák, az újat pedig énekkel üdvözlik a legények fönt a templom tornyában. Általános hiedelem, hogy újév napjának mágikus műveleteivel befolyásolható az egész esztendő sikere. Az újévi köszöntők, boldog újév-kívánások eredetileg varázslatnak számítottak. Az újévi *kongózás*: zajütés, kolomprázás, ostorpattogatás, lövöldözés egyaránt a gonoszok elriasztására, megfélemlítésére irányul.

Az is elterjedt hiedelem, hogy újév napjának eseményei mintegy előre jelzik, összesűritik az egész újesztendő lefolyását. Ezért korán kelnek, hogy lusták ne legyenek. Egymás iránt megértők és elnézők, hogy békességben élhessenek az egész új esztendőben. Egész kenyér kerül az asztalra, hogy inséget ne lássanak. Sárgakását, kukoricát főznek, hogy sok pénzük legyen. Csak disznóhúst esznek, mert a disznó szerencsét tőr a házhoz, viszont aprójószágot nem, mert ez szétkaparná a szerencsét. Az újév napján született gyerekből nagy úr lesz.

Vízkereszt napján szokás a *háromkirályok járása*. Ilyenkor rendszeren három fiúgyerek jár csáköval a fején házról-házra. Egyikük csillagot tart a kezében. Megemlékeznek a három szent királyról, majd áldást kérnek a ház lakóira. Érdekes régi rákospalotai szokás volt, hogy a legények libasorban egymás gubájának alsó csücskét fogva, táncolva végigjárták az utcákat, mintha a kis Jézust keresték volna. Katolikus vidékeken ezen a napon

kezdődik a házszentelés, amely különösen Székelyföldön bizonyos ünnepélyességgel történik és a néphit ördögűző erőt tulajdonít neki.

Januárban elérkezünk a tél derekához. A nép lassan már a tavaszi, nyári munkára gondol és egyes napoknak, így *Vincének, Pál fordulásának*, később *Gyertyaszentelő Boldogasszonynak, Üszögös Szent Péternek* időjárásához regulákat fűz. Így: *ha megcsordul a Vince, tele lesz a pince. Gyertyaszentelőkor inkább a farkas ordítson be az ablakon, minthogy a nap süssön*, stb. A parasztság élete nagyrészt függ az időjárástól; megfigyeléseinek egyrészt a meteorológia is igazolja.

A katolikusok *Gyertyaszentelő Boldogasszonykor* szenteltetik a gyertyát, Jézus Krisztus jelképét, amelynek a vallásos néphit különös fogamatosságot tulajdonít: ha vihar közeledik, vagy haldokló van a háznál, akkor meggyújtják, hogy a rontó szellemeket messzire riasszák vele.

Balázs napján (febr. 3.) főleg Dunántúl ismeretes a *Balázsjárás*. Megértéséhez szükséges tudnunk, hogy Szent Balázs a középkorban a diákoknak egyik kedvelt védőszentje volt, éppen ezért napját fényesen megünnepelték. Balázst manapság Sümegen hatan járnak: a generális, a püspök^ „a kapitány, a mester, a diák és a paraszt. A játék több mozzanatból áll. Először a szereplők bemutatkoznak a házbeliek előtt és magasztalják mesteriségüket. Utána Szent Balázs dicsérete, végül tréfás hangulatú jókívánságok következnek a ház lakóira.

Érdekes *Mátyás* apostol (febr. 24.) *Jégtörő* jelzőjének a magyarázata. A középkorban szokásos voltba szenteket jellemző tárgyakkal ábrázolni, hogy az egyszerű, írástudatlan hivek is rájuk ismerjenek. Így ábrázolták Szent-Mátyást vér tanúságának esz-közével, a bárdal. A néphit az idő lassú enyhülését, a hó olvadását kapcsolatba hozta az apostollal, aki megkönyörül az embe-
reken és bárdjával megtöri a jeget, elúzi a hideget.

A *tavasz* a farsangvégi jókedvnek, nagybőjti töredelemnek és a húsvéti örömmek, továbbá a kezdődő mezei munkának ideje. Krisztus szenvedése és dicsőséges föltámadása a néphit szerint a téli álmából ébredező, újjászülető természetet is példázza.

A tavasz mágikus előkészítése voltaképpen már az adventi és karácsonyi szokásokkal, hiedelmekkel és varázslatokkal elke-

dődik, de különösen a *farsangvégi* és *nagyböjti* hagyományokban válik teljessé.

A tél és tavasz jelképes küzdelmét már az ó-év temetésénél láttuk. Ez tovább folytatódik a *telkikor dűsban, téltemetésben*: a falu népe a telet jelképező szalmabábot elégeti, elföldeli, esetleg vízbe dobja.

A farsangvégi jókedv, mulatozás, eredetileg a tavasz eljövételén érzett örömmel volt kifejezése. A lakomák voltaképpen jelképes varázslatnak számítottak, hogy a természet is hasonló bőségben szülessék újjá. A farsangi időszakra ma is annyira jellemző táncos kedvnek eredetileg kultikus célzata volt: a tavasz szellemét akarták vele elővarázsolni.

Nem véletlen az sem, hogy a nép manapság is legszívesebben farsang idején ül lakodalmat, mert a fiatal pár jövője, boldogulása és a természet ébredése között titokzatos összefüggést érez. Szégyen tehát a nép szemében, ha valaki *kimarad a farsangból*, azaz házasulandó létére sem tesz eleget a tavasz sürgetésének, a páros életnek. Ezért *hamvazószerdán* még sokfelé élő szokás a *tuskóhúzás*. Bekormozott képű legények tuskót húznak maguk után a falu utcáin. Végül megszügyenyítésül valamelyik pártában maradt lány ajtajához kötik.

A tavaszi előkészület a farsangvégi munka ünnepélyességén is meglátszik. Göcsejben húsvétkor morzsolják a vetnivaló kukoricát, főzőkanállal ütögetik a gyümölcsfát, hogy sokat teremjen. A *háromnapokban* (farsang legutolsó napjain) vetett maghoz, ültetett palántához különösen lehet bízni. A böjtbe való áthajlást jellegzetesen mutatja *Konc vajda* és *Cibere vajda*, azaz a farsang és nagyböjt jelképes versengése a legények között.

Amíg a farsangi szokások mágikus jellegét, pogány színezetét a kereszténység nehezen tudta áthasonítani, addig a nagyböjti töredelemben, engesztelésben már a könyörgés mozzanata uralodik. A régi böjti fegyelem sokkal szigorúbb volt, mint manapság. Általános volt a *negyvenelés*, azaz a böjtnek az a módja, hogy hamvazószerdától húsvétig csak negyvenszer ettek. Volt olyan is, aki nem pipált, nem ivott bort, nem evett főtt ételt, tartózkodott a házaselettől is. A böjt vezeklő hangulata a ruha színének komolyságán, a fiatalság csendes multságán is meglátszott: a zeneszó és tánc ilyenkor elmaradt. Valószínű, hogy a

nagyböjt népünknel nemcsak az egyéni vezeklésnek és megtisztulásnak, hanem az Isten előtt való érdemszerzésnek is alkalma, hogy a tavaszi vegetáció minél dúsabb és biztatóbb legyen. Éppen ezért a tavaszi népszokások ősi varázslatai legtöbbször már keresztény színezetű könyörgéssé enyhültek.

A tavaszi jeles napok közül Gergely-napját (márc. 12.) említsük meg először, amely a gregoriánus naptárreform előtt a tavaszi napjegyenlőség idejére esett. E nevezetes csillagászati fordulathoz fűződő pogány hagyományok helyettesítésére alakult ki Gergely napjának keresztény képzetköre, főleg a középkori diákszokásokban gyökerező *gergelyjárás*. Ezen a napom a Mátra vidékén még nem is olyan régen ünnepi ruhába öltözött iskolás gyerekek járták be a falut és minden olyan házba betértek, ahol iskolasorba kerülő gyerek volt. A fiúk közül a legelevenebb Gergely, pápát személyesítette meg, a többieket Gergely katonáinak hívták. Játékuk első részében Szent Gergely pápáról emlékeztek meg, majd az ő nevében diákká avatták a kisebbeket, végül áldást kértek a házra és lakóira most, a tavaszi munka kezdetén.

A nagyböjti szokások *virágvasárnap* és *nagyhéten* válnak különösen ünnepélyessé és jelentőssé. Virágvasárnap a katolikus egyház az Üdvözítőre való emlékezésül barkát szentel, amelynek a katolikus nép égiháború és betegség idején foganatos erőt tulajdonít. Palóc vidékeken ma van a *kiszejárás*, *böjtkihordás*. A falu fiatalsága a telet, ártalmat jelentő szalmabábot, a *kiszét*, vagy *kiszevicét* nagy ujjongással a falun keresztül hurcolja, majd megsemmisíti. A szokás a téltemetésnek sajátos változata.

A természet tavaszi újjászületése a természet és az emberi sors titokzatos összefüggése következtében a nép fiát hasonló megújulásra ösztönzi. A tavaszi szokásoknak jórésze éppen ezért *tisztálkodó* (lusztrációs) jellegű, amellyel a tél csapásaitól: sötétségtől, hidegtől, betegségtől akarnak mágikus úton megszabadulni. Ez a művelet nagyhéten történik és nemcsak önmaguk testi-lelki tisztulására, hanem a háztájék rendbeszedésére, a jószágok egészségbentartására is kiterjed.

A palóc megtisztítja egész portáját, kihordja az istállót, söpör, tapaszt, meszel, szerszámaikat kifényesíti, megújul az egész

ház. A temetőt, elhalt hozzátartozói sírját rendbehozza. Lélekben is újjászületik, a szentségekhez járul.

Nagycsütörtökön szórványosan, szerte az országban ismeretes a *pilátusverés*. A legények egy bábut kegyetlenül elvernek, majd tüzrevetik. A bábú eredetileg bizonyára a betegség szellemét jelképezte, csak később kerestek neki bibliai elnevezést, hogy az Egyház előtt megtúrt szokás lehessen.

Nagypénteken ugyancsak sokféle ismeretes szokás a *mosakodás* kint a szabadban, a kútnál vagy a folyónál. Ez a tisztálkodás kultikus célzatú: a testi-lelki bajt akarják lemosni magukról, sőt jószágaikat is megfürösztik, hogy egészségesek és szaporák legyenek. Rendesen nagypéntek hajnalán történik a *féregűzés* is, azaz a ház kártevőinek és élősdieinek (egér, bolha stb.) mágikus úton-módon való elriasztása. Ez Szegeden úgy történik, hogy a ház összes helyiségeit kisöprik, a férgeket jelképező szemetet pedig kiviszik az utcára és kocsinyomon túl öntik le. Göcsejben egyesek a házat kora hajnalban meztelenül, kezükbe pálcával fenyegetőzve körülfutják, hogy a férgek elijedjenek.

A *nagyszombati tűzszentelés*, amely ősi pogány szokás megnesemítésére került a katolikus szertartások közé, voltaképpen a gonosz szellem megsemmisítését szolgálja.

Húsvét estéjéhez, illetőleg napjához fűződik a *határjárás*, amely sok helyen *Jézus keresésének* liturgikus gyökerű hagyományával keveredett. A határjárás legépebben Székelyföldön maradt meg és abban az ősi hiedelemben gyökerezik, hogy a mágikus célzatú körmenettel körülzárt területet, falut, sikerül minden bajtól megóvni és az égi hatalmak oltalmába ajánlani. A Nyárad vidékén nagyszombat este a falu legénysége összegyűlekezik határkerülésre. Maguk közül néhány előljárót választanak, akik az egész menetet kormányozzák, majd útnak indulnak. A faluból kivezető út végén elkezdik a zsoltáros énekeket: *Határt rendelt az Úristen . . .* Egy-egy darab út után pihenőt tartanak, amikor az ügyesebb szavú legények felváltva hálaimádságot mondanak, amiért a határt és a falut eddig is megóvta Isten minden veszedelemtől és egyúttal kérik, hogy áldja meg bő termésel. Távoztasson el tőlük minden veszedelmet, óvja meg tüztől, víztől, jégesőtől, rosszember szándékától, a barmokat pedig a dög-

vésztől. A lakosságának adjon erőt, egészséget az ígérkező termés betakarítására. A mikor a szomszéd falu határához érnek, itt mindkét község boldogulásáért kölcsönösen imádkoznak. Ezeket az imádságokat valósággal kiabálják, hogy mindenki meghallhassa, Istennek mintegy biztosan fülébe jusson, a gonosz lélek pedig megriadjon.

Az ország több vidékén ismeretes a Jézus keresésének hanyatló szokása, amely még középkori liturgikus misztériumjátékokban gyökerezik, éppenúgy, mint a betlehemezés. A Felső-ípolyvidéken nagyszombat éjszakáján, éjfél előtt, a templom bejáratánál gyülekeznek a hívek. Ott van a falu apraja-nagyja. A templom ajtaja elé térdelnek és elkezdnek imádkozni, énekelni: Jézus szenvedéséről, haláláról, föltámadásáról, a kenetvivő aszszonyokról. Majd a bűnösök megtéréséért, mindenféle károk távolmaradásáért, jótermésért könyörögnek. Azután csöndben fölfejlődik a körmenet. Énekelve mennek a legelső határkeresztig és onnan sorba minden kereszthez, ami a falu határában áll. Mindegyiknél imádkoznak. A legtávolabbi és egyúttal a legutoljára hagyott keresztnél van elhelyezve a feltámadt Krisztus szobormása, amelyet valóságos diadalmenetben visznek vissza a templomba.

A tavaszi vegetációs szokásokhoz tartozik a *locsolkodás* is húsvét másodnapján. Ama már értelmevesztett hagyomány eredeti célzata szerint a női termékenység elővarázsolására irányult.

A húsvéti eledeleknek is – főleg a pirostojásnak, az újjászülető élet jelképének – megszentelő, megerősítő erejük és célzatuk van. A nép szentelménynek tekinti és sok ügyében-bajában alkalmazza őket.

Alig van jeles napja az esztendőnek, amelyhez annyi hagyomány fűződne, mint *Szent György* (ápr. 24) napjához. Valamennyi az emberi egészség, illetőleg a természet kedvező irányban való befolyásolására irányul. Az ünnep már az európai pogány korban, a római időkben virágzik, különösen a pásztorok ülik meg. Az Egyház, miután látta, hogy az ünnepet, illetőleg a hozzákapcsolódó képzetkört megszüntetni alig lehet, bölcs körültekintéssel erre a napra helyezte Sárkányölő Szent György ünnepét, aki mintegy jelképesen a tél démonját is elpusztítja. Így

iparkodott az ősi pogány hagyományoknak keresztény hangulatot adni.

Szent György napjának főeseménye a jószág első, ünnepélyes kihajtása a mezőre. Ehhez a nagy eseményhez számos mágikus művelet kapcsolódik. Egyes vidékeken a gazdasszony meztelenül háromszor megkerüli a jószágot, hogy a meztelenségtől megrettent gonosz ne merészeljen a közelébe férközni. Általános hiedelem az is, hogy a bűbajosok Szent György éjszakáján veszik el a *harmatszedéssel* más tehenének hasznát, földjének zsirját. Ilyenkor a bűbajos más földjén fehér lepedővel végighúzza a harmatot. Odahaza kicsavarja és levélvel megitatja a maga tehenét, vagy kenyérdagasztásnál használja fel.

Amíg Szent György napjának hiedelemanyaga inkább az állattenyésztéssel függ össze, addig *Szent Márk* (ápr. 25) a *húzaszentelés* napja, azaz a földművelés érdekeit szolgálja. 4^{3/4} ünnep egy pogány római kultusznak (Robigalia) keresztény fejleménye. A búzaszentelési körmenet a határkerülésnek meghatározott rendeltetésű változata. A szentelt búza katolikus népünknek kedvelt szentelménye és betegség, égháború, jószágvész idején foganatos erőt tulajdonít neki.

A fiatalság tavaszi örömmünnepe május elseje, a *májusfa* állításának ideje. Egyes helyeken minden lánynak külön májusfát állítanak a legények. Vannak viszont faluk, ahol a legénység csak egyetlen egyet állít a templom előtt.

Az idegenből honosult május elsejénél sokkal mélyebben gyökerezik a magyar népeletben *piros pünkösdi* napja. Az ünnep legrégebbi hagyományai közé tartozik a *pünkösdi király* és *királyné* választás. A múlt század elején többfelé, pl. *Csepregen* lóversenyben vetélkedtek a legények. A győztes lett a pünkösdi király, aki a következő pünkösdig sok kiváltságot élvezett. Így, ha lova tilosba tévedt, büntetés nem érte. Ha korcsmába tért, koronaformára font virágkoszorút kapott a lányoktól és azt mulatság alatt a fején hordta. Engedelme nélkül táncot nem rendezhettek, borért nem fizetett.

A pünkösdi királynét *Répcelakon* a falu leányai választják. Választásuk rendszeren a legszebb lányra esik. Pünkösdi délutánján fehérbeöltöznek, fejükre koszorút tesznek és a közrefogott királynét lefátyolozzák. Amikor valamelyik ház udvarára

betérnek, énekelni és táncolni kezdenek a királyné körül. A végén a királynét fölemelik és fátyolát magasra tartják e szavakkal: Ekkora legyen a néniék kendere! A szokás termékenységarószló jellege kétségtelen.

Az egyház, miután az ősi hagyományok mélyen gyökereztek a néplélekben, hiveinek azt ajánlotta, hogy a pünkösdi virágzásban a Szentlélek ajándékát ünnepejjék. Így keletkezett egy sajátos népi misztériumjáték, a *pünkösödés*, amelyet az ország egyes vidékein még most is ismernek. Kodály Zoltán földolgozásában ifjúsági énekkarainknak is kedvelt darabja.

Utolsó tavaszi ünnepnek a katolikusoknál az *Űrnapját*, az ünnepélyes úrnapi körmenetet tekinthetjük, amely eredeti célzata szerint határkerülés volt. Az úrnapi virágot, mellyel a körülhordott Oltáriszentség útját díszítették, a katolikus nép nagy becsben tartja és gonoszúzó erőt tulajdonít neki.

A katolikus faluban többnyire megtaláljuk *Szent Flórián* (máj. 4), *Nepomuki Szent, János* (máj. 16) és *Szent Orbán* (máj. 25) szobrát. E szentek jeles hivatást töltenek be a népéletben. A jámbor néphit szerint glórián *tűzvész*től védi meg a falut, Nepomuki Szent János a *vizenjárók*, utasok védőszentje, Orbánt pedig a *szőlősgazdák* tekintik égi pártfogójuknak. Az Orbán napjához fűződő hagyományok jellemzően világítanak bele a nép ősi hitvilágába. Egyes vidékeken még ma is szokásos, hogy tiszta időben a szent szobrát borral locsolják meg, esetleg fel is köszöntik. Ha esik, akkor viszont meghempergetik a sárban, mert rossz idő esetén nem bízhatnak jó szőlőterméshez.

A mezei munka verejtékes komolysága, nemes odaadása jellemzi a nyári időszakot. Szokásanyaga főleg *Szent Inájk* (jún. 24) napja köré csoportosul. Az ősi aratási ünnepben és a katolikusok nyárvégi nagy búcsújárásaiban viszont a hálaadás mozzanata uralkodik.

A *nyári napfordulat* ünnepét minden primitív népnél, amely a természet nagy változásait különösen számon szokta tartani, megtaláljuk. A hozzáfűződő hagyományok olyan mélyen belegyökereztek a néplélekbe, hogy kiirtani nem lehetett őket. Az Egyház tehát alapos megfontolás után ezen a napon (jún. 24) Keresztelő Szent János, népiesen Szent Iván ünnepe révén az eredetileg pogány szokásoknak keresztény értelmet is adott az által,

95. Vőlegény és menyasszony
(Martos, Komárom vm.)

96. Lakodalmi ajándékokat hozó
asszonyok (Boldog, Pest vm.)

t97. Vőfély (Martos, Komárom vm.)

98. Lakodalmi zászló
(Menyhe, Nyitra vm.)

99. Mezőkövesdi lakodalom

100. A völgányi kiterés (Baldog, Pest vm.)

101. Lakodalmi tánc (Baldog, Pest vm.)

102—103. Lakodalmi kalács és torta (Baldog, Pest vm.)

hogy az ünneplés középpontjába a pogány szellemek helyett a mennyország egyik jeles szentjét állította. Kétségtelen azonban, hogy ezúttal az ősi mágikus szemlélet szívósabbnak bizonyult és kevésbé alkalmazkodott a keresztény hitvilághoz. Országszerte ismeretes szokás a *Szent Iván tüzének* gyűjtása és átugrálása. A tűznek ugyanis a néphitben tisztító, termékenyítő, gonoszűző hivatása van. Így tehát, aki Szent Iván tüzét átugorja: egészséges marad, a betegség elkerüli, a gonosz lélek rontása sem fog rajta. Tűzugrálás közben a lányokat és legényeket össze szokták énekelni” tehát a *szentiváni ének* eredetileg párosító varázslat volt.

Az aratás nagy elfoglaltsága miatt inkább csak a nyár végén találunk kiemelkedő jeles napokat. *Nagy boldogasszony* (aug. 15) napján egyes katolikus vidékeken gyógyfüvet és virágot szoktak szenteltetni, hogy a belőlük főzött orvosság annál fogatosabb legyen. *Két asszony közét*, vagyis a Nagyboldogasszony és Kisasszony közti időszakot a nép különösen kedvezőnek tartja. Ilyenkor szokott tyúkot ültetni, magbúzáat csépelni.

Egyed napjának (szept. 1) jelentősége tréfás névmagyarázaton alapul. Ezt szokták kérdezni: *Mikor van a túrós csusza nevenapja? Egyed napján!* A disznót ezen a napon fogják hizóba, hogy Egyed nevére való tekintettel, minél jobban feljavuljon.

Az *ősz*i népszokásokban egyrészt a hálaadás (szüreti szokások, búcsújárás Kisasszony ünnepén és Mária nevenapján), másfelől pedig a jövő gazdasági évre való mágikus előkészület csillan meg.

A pásztorok, jószágtartó gazdák az állatok két leghíresebb védőszentjének, *Szent Vendelnek* (okt. 20) és *Szent Dömötörnek* (okt. 25) napját különös fényvel szokták megünnepelni: a jószágot nem fogják be, templomba mennek, áldomást isznak, pásztor fogadnak.

Mindszentek estéje és *halottak napja* a halottak ünnepe. Halottak napjára országszerte kalácsot szoktak sütni, amelyet a koldusok között osztanak szét. Ez a szokás már kereszténnyé enyhült csökevénye annak az ősi hagyománynak, amikor az ételt a halott sírjára rakták, hogy ne éhezzen a másvilágon, mert különben hazajár. Egyes helyeken éjszakára megterítik az asztalt, hogy a halott, akiről az a hiedelem, hogy ezen a napon fölkel sírjából, ne maradjon éhen és így bosszúja ne sújtson az élőkre. Az ételt

másnap szintén koldusoknak ajándékozzák. Halottak estéjén általános szokás a család elhunyt tagjaira emlékeztető gyertyaégetés, amely közös imádság, könyörgés mellett történik.

A novemberi adventelőtti jeles napok közül különösen *Márton* (nov. 11) érdemel említést. A régi századokban Szent Márton napja fizetési, jobbágytartozási, tisztújítási, pásztorfogadási határnap volt, ennek nyomaival itt-ott még most is találkozunk. A Somlóvidéken erre a napra várják az első havat. Ha Márton – akit korábbi katonaéletére való célzással lovon szoktak ábrázolni – fehér lovon jön: enyhe tél, ha pedig barna lovon, azaz ha nem esik hó: kemény tél várható. A Dunántúl több vidékén ilyenkor ludat esznek, csontjából a jövő esztendő időjárására jósolnak.

* * *

A jeles napok évről-évre ismétlődő rendje a parasztéletbe a munka és ünnep egyensúlyát, meleg összhangját viszi bele és így mintegy szertartássá avatja az esztendő feladatait.

A gazdasági év hagyomány kincse

A jeles napokon megnyilvánuló ünneplés nem az öncélú pihenést, önfeledt szórakozást szolgálja, hanem szoros kapcsolatban van a parasztélet munkájával és szükségleteivel. Éppen ebben látjuk a parasztélet legnagyobb erejét, egyrészt az ünneplés, pihenés közvetlen gyakorlatiasságát, másfelől pedig a mindennapi élet és munka kozmikus keretekbe foglalását, kultuszá magasztalását. A család, föld, jószág virágzása nemcsak az emberi erőttől és akarattól függ, hanem kiszámíthatatlan körülményektől, az égi hatalmak szándékától is. Népünk iparkodik munkáját tőle telhető lelkiismeretességgel elvégezni, de nem feledkezik meg a szellemvilág megnyeréséről sem. Ez a különös kettősség: józan valóságstisztelet és misztikus-mágikus lelkialkat jellemzi népünket a gazdasági év mindennapi életfeladatainak elvégzésénél.

A mezőgazdasági élet hiedelemvilága felöleli, átjárja a mezei munka minden mozzanatát, a trágyázástól kezdve egészen a betakarításig.

A *trágya* táplálja a földet, neveli a veteményt, már csirájában befolyásolja a termést, fontos tehát, hogy ártó szándék ne férközzék hozzá. A megelőzést, rontás elhárítását szolgálja, hogy naplemente után, két karácsony közt és még egyéb napokon nem jó a trágyát kihordani az istállóból, mert ilyenkor a gonoszoknak különös hatalmuk van a birtokbavételére. A trágya földrehordása is korán reggel történik, amikor még nem járnak az úton. Különösen félnek az asszonyokkal való találkozástól, mert akkor a megtrágyázott föld feltűnően gazos lesz. Ha kedvezőtlen körülmények játszanak közre, egyesek inkább visszafordulnak és megvárják a másnapot. A néphit szerint a bűbajosok már egy szál trágya birtokában magukéva varázsolhatják a vigyázatlan gazda egész azévi termését és így a trágya ereje nem a gazdának, hanem a bűbajosnak földjét fogja táplálni.

Algyőn, mielőtt a gazda a kinnvaló dologhoz hozzáfogna, az udvaron összegyűjti szerszámaint és imádkozik fölöttük. Más helyeken szenteltvízzel hintik meg a munkaeszközöket.

A *szántás-vetésnek* is megvannak a maga tiltott napjai, így halottakTiete és nagyhét utolsó napjai: ez a tartózkodás a hazajáró lelkektől való félelemben gyökerezik. Az ekevasat, hogy nyomában minél gazdagabb termés fakadjon, egyes helyeken a karácsonyi abrosz alá teszik, farsangi fánk zsirjával kengetik, szentelt vízzel hintik.

A *vetőmag előkészítése* is különleges módon történik: ha az egész nem is, de néhány szemet különféle mágikus eljárásoknak vetnek alá. Így a vetnivaló kukoricát azokról a kukoricacsövekről morzsolják le, amelyeket karácsony estéjén az asztal alá tesznek. Máshol farsang utolján napfölkelte előtt, éhgyomorra, szóltanul kell morzsolni. Az uborka-, dinnyemagot zsebben el szokták a búzaszentelésre vinni, mert csak ilyenektől remélnék bő termést. A vetnivaló búzába az aratókoszorú kalászaiból fejtenek. Göcsejben Kisasszony éjszakáján kint hagyják a szabadban, hogy a Mária születésével földreszálló égi harmat szentelje meg. Egyes helyeken anyatejet csöppentenek rá, szentelt vizet, szentelt bort vegyitenek bele.

A *vetés ideje* természeti megfigyeléseken, évszázados időjárási tapasztalatokon alapszik. Ezekhez a tapasztalatokhoz hozzájárult az illető időszakra eső naptári védőszentek segítségével való

bizakodás is. Egyébként minden tájnak kialakult a maga vallásos és mágikus hagyományokban gyökerező munkarendje. Általában virághéten vetik a virágmagvakat, hogy szépek legyenek. Nagyheúten a tökmagot, hogy nagyranőjjön. Nagyszombaton, amikor a harangok visszajönnek Rómából, azaz a nagypénteki gyász után újra megszólalnak, ajánlatos az uborka- és dinnyemagot vetni, mert így nem üt beléjük a féreg. Általában hajnalban, napkelte előtt kell a vetésbe belefogni, mert az ártószándékú szomszédnak a megkezdett munkán már nincs hatalma. A szántás-vetés a férfiak dolga, mert az asszony vetette búza gazos, tisztátalan lesz. Legföljebb csak a konyhakerti növények, tehát a gazdasszonyi munkakörrel kapcsolatos vetemények (főleg hüvelyesek) magvait szórhatja el nő. Búza vetés előtt való éjszakán a házastársaknak meg kell tartóztatniuk magukat egymástól. A magvető reggel megmosakodik, feltisztálkodik, mielőtt munkához fogna. Olykor böjtöl is, vagy imádkozik. Egyes helyeken vetés elején a gazda egy marék búzaszemet a gonoszoknak, egy marékkal pedig a szegényeknek szór el, hogy ezzel mintegy biztosítsa jóindulatukat. Munkaközben nem szabad beszélgetni, hátrahézni, mert akkor a vetés is fejlődésében hátramarad. *Csépári* a vetés végén agyonvert varjút tűznek karóra, hogy ezzel az elrettentő példával a kártévő madarakat elriasszák a földről. Erdély egyes vidékein a gazdasszony este meztelenül megkerüli a friss vetést, hogy a jégverés és egyéb természeti csapás elől elzárja. Katolikus vidéken általános, hogy szentelt barkát, úrnap virágot és egyéb szentelményeket szúrnak vagy ásnak a földbe, hogy a gonoszokat távoldartsák velük. Már szó volt a tavaszi jelesnapok tenmésvarázsió jellegéről, mindazokról a szertartásokról és hiedelmekről, amelyek a zsendülő természet, a fejlődő anyaföld megoltalmazására irányulnak.

Nincs munka, amelyet népünk olyan áhítatos komolysággal, szinte vallásos odaadással végezne, mint az *aratást*. Az *életnek*, a kenyéradó búzának kijáró kultikus tisztelet az aratáshoz fűződő szokásokon is meglátszik. *Göcsejben* az aratás kezdetén az aratók térdelve imádkoznak. Két gabonaszálat derekukra kötnek és ez mindaddig ottmarad, míg magától le nem esik. Az *Alföldön* főleg az idősebbje szent énekeket énekel az Oltáriszentség csodájáról, vagy az evangéliumi magvetőről. A *Rábadéken* a kaszás munkájának megkezdése előtt kaszájával keresztet vet a leve-

gobe. Az utolsó búzaszálat Szent Mihály lovának szentelik föl, nehogy még az aratás esztendejében Szent Mihály lovára kerüljön az arató, aki a néphit szerint akkor is hamarosan meg fog halni, ha kötetlenül hagyott egy kévét.

A régi parasztélet derűs komolysága az arató ünnepek hálaadásában nyilatkozik meg. Aratás végén az aratók az ország több vidékén diszes aratókoszorúk és aratókeresztek alatt vonulnak haza, miközben jókedvűen dalolnak. Otthon megvendégelik őket, végül pedig zeneszónál táncra is perdülnek. Sokfelé élő szokás, hogy az aratókoszorút vivő lányt vagy legényt leöntözik. Ez *nem* más, mint jelképes idővarázslás, hogy az időjárás a jövőévi termésnek is kedvezzen. *Borbándon* (Alsófehér vm.) a keresztet, amelyet aratás végén ünnepélyes menetben visznek haza, őszi vetéskor a föld közepére tűzik gonoszűző célzattal. Sajátos szokás él *Lakácsán* (Somogy): az aratás legvégére a legszebb darab búzát hagyják meg és ott csinálják a „Jézust”. Ebben keresi ki a gazdasszony azt a búzatövet, amelyen három egyforma növéssű, szép, egészséges kalász termett. Ha megtalálta, piros szalaggal, vagy fonállal a kalászok alatt összekötözi mindhármát. Ez lesz a Jézus. A Jézus körüli búzát ezután sarlóval vágják le, kévékbe kötözik és lefektetik az állva hagyott Jézus elé. Ezután mindnyájan letérdelnek és imádkoznak. Munka végeztével a Jézust hazaviszik és a ház falán a képek alatt a szöggre akasztják. Féltve Őrzik az újabb vetésig, amikor kimorzsolják belőle a szemet és a vetőmag közé keverik, hogy jó termésük legyen. Az új búzából egyébként katolikusoknál először ostya, reformátusoknál pedig úrvacsorakenyér készül. Az új kenyérből elsőnek a koldusokat szokta megvendégelni a gazdasszony. Valamennyi szokásban az áldáskérés mozzanata uralkodik.

Az Utolsó Vacsora misztériuma az aratás mellett a szüretel is megszentelte. A kenyér és bor nemcsak a megváltásra emlékeztet, hanem a parasztélet munkájának is jutalma egyúttal. *Adjon Isten bort, búzát, békességet* – mondja az ősi magyar jókívánság.

A szüreti jókedvben az évi munka befejezésén érzett öröm is kifejezésre jut. Egyes töredékes szokásokból, így a *borkirály* választásából, a *szőlőkoszorú* körülhordozásából arra következtethetünk, hogy a régi magyar szüretnek gazdag hagyomány-

kincse volt, amelyből természetesen a mágikus mozzanatok, varázsló eljárások sem hiányoztak. Általános szokás még ma is, hogy a szüretelés harangszóval, mozsarak durrogtatásával kezdődik. Ez nemcsak a mámoros örömnök kifejezése, hanem gonosz-űző célzata is van.

A földművelés hiedelemvilága mellett néhány szóval utalunk a magyarság két ősfoglalkozásának: a *halászatnak* és *állattenyésztésnek* mágikus-kultikus hátterére is.

A kalásztát különösen tisztos mesterség volt, mert Jézus Krisztus és az apostolok is egyszerű halászberek voltak. A bőséges halfogás érdekében a kenései református halászok a katolikus templom harangkötelét levágják, felfejtik és a fonalat hálójukba kötik, abban a hiszemben, hogy a szentelt kötel szerencsési hoz. Országszerte általános tilalom, hogy a hajón halászat közben nem szabad káromkodni. Akinek valami káromló szó mégis kicsúszik a száján, annak nem szabad addig hálóhoz nyúlui; míg vagy gyertyát nem vett az oltárra, vagy pedig meg nem csapták. A halászok védőszentjüknek, Nepomuki Szent Jánosnak, más helyeken Péter-Pálnak napját is meg szokták ünnepelni. A bajai vizimolnárok és halászok ilyenkor *Szent Jánost* szoktak *ereszteni*. A szent szobrát feldiszített csónakra tették és este, fényes kivilágítás meg bandaszó mellett végigvitték a vizen, majd köszöntöket mondvá, visszatértek vele a kápolnába.

A jószág egészségének és szaporodásának biztosítására irányuló hiedelmekkel, továbbá a pásztorok varázslataival a jeles napokon sűrűn találkoztunk. A legeltető állattenyésztés virágjában, amikor Szegeden kihajtották tavasszal és a pusztán¹ megolvasták a barmot és ménest, a ferencesek és minoriták gárgyánját is kivitték magukkal oda és ott a jószágokból néhány darabot kiválasztottak és fölajánlották a számukra. Az ajándék fejében aztán misét szolgáltak. Egyáltalán a jószág kihajtása a tavaszi mezőre bizonyos ünnepélyességgel: misével, mulatsággal történt. Hasonlóképpen végződött az őszi hazatérés is. Így a juhászok védőszentjüknek, Szent Dömötörnek napján ünnepeltek. Ugyancsak Szegeden így történt a *dömötörözés*: a tanyai pásztorok zászló alatt vonultak be a városba. Utánuk felbokrétázott juhászlegények terelgették az ajándék fehér bárányokat. A menyecskék pedig ropogásra sült f onatos kalácsot és szőlőt hoztak. Mise és prédikáció

után a plébános átvette a juhászok ajándékát. A bürgepaprikásból, lepényből álló diszebedet menyecskék és lányok szolgálták fel, akiket a juhászlegények dudaszóval kísérték a konyhából az ebéd színhelyére. Ebéd után szintén dudaszó mellett táncperdült mindenki, olykor a tisztelendő urak is.

A gazdasági élet hagyománykincsén is visszatükröződik a néplélek sajátos magatartása: a természeti jelenségeket, termelő munkát nem tekinti pusztán anyagi, mechanikus folyamatnak, hanem a lelkes és lelketlen világ, ember és természet kozmikus összefüggését és kölcsönhatását érzi ki belőlük.

Végére értünk vizsgálódásainknak. Rövidre fogott, sietős áttekintésünkéből is kitűnik, hogy a magyar népszokásokban több réteg, főleg ősi pogány hagyaték és keresztény képzetvilág keveredik egymással. Rendre láttuk, hogy a gazdasági élet, jeles napok, három szükség (születés, házasság, halál) ősi mágikus jellegét az Egyház általában nem törölte el, hanem szentségeivel és szentelményeivel keresztény jelentést iparkodott adni nekik. Az *anima natúr aliter christiana* (== a lélek természeténél fogva keresztény) elve bölcs megértésre, mérsékletre kötelezte az Egyházat. Egyj^szt jól tudta, hogy ezek a hagyományok és hiedelmek az örök emberinek sajátos megnyilatkozásai, másfelől pedig megérezte, hogy nélkülözhetetlen közösségképző erő, életformáló energia van bennük. A népiség és kereszténység benső szövetség-re lépett egymással: a régi, pogány magyar hagyományok, primitív hiedelmek alkalmazkodnak az új hithez, a kereszténység meg gyakorlatban hozzájárult a régi hiedelemvilág kiegyenlítéséhez, megőrzéséhez és fenntartásához. Egyik-másik hiedelmünk, szokásunk (tuskóhúzás, nagypénteki mosakodás, halotti szokások stb.) már a néplélekben is értelmét veszítette és bizonyára régen kipusztult volna, ha nem tapadt volna a keresztény ünnepekörhöz.

Kétségtelen, hogy az Egyház ünnepeihez és szentségeihez fűződő magyar néphagyományok sok rokonságot mutatnak a többi európai, főleg pedig a környező népek megfelelő hagyománykincsével, azonban itt is sajátos magyar fejleményekkel, jelentős helyi változatokkal dicsekedhetünk (regölés, Jézus keresése, dömötörözés stb.). Érdekes, hogy ezek között a keresztény ihletésű szokások között is vannak olyanok, amelyek a *római ka-*

tolikus kultuszából (betlehemezés, pünkösdölés, népies szentelmenyek stb.), kisebb részben protestáns hagyományokból (szilveszterezés) sarjadtak, viszont mások a *bizánci* kultúrkörben gyökereznek (vizkeresztvi vizszentelés, karácsonyi szokásaink egyrésze stb.), tehát a nyugati és keleti kereszténység hatása egyaránt érvényesült.

A magyarság hagyománykincse közelebről – főleg a közös vallás és a majd évezredek együttélése következtében – a környező szláv népekével mutat hasonlóságot (balázsjárás, gergelyjárás, pünkösdölés, gazdasági ciklus stb.), tehát az európai összefüggések mellett még külön *középeurópai népi kultúrkör*ről is beszélhetünk.

JVégül találhatóak a magyar néphitben és népszokásokban olyan elemek is, amelyeket még keletről hoztunk magunkkal, tehát legsajátosabb értékeinknek tekinthetjük őket (a regölés egyes mozzanatai, babonavilágunk: táltos, vasorrú bába, házassági szokásaink egyrésze stb). Ezeket éppen a hagyományörző parasztság tartotta fenn egészen napjainkig.

* * *

A parasztélet rendjéből, népszokásaink színes változatosságából a régi magyar közösségi élet, őseink patriarkális világa tárul elénk. Az ünneplésnek és munkának e kötött rendjét, naiv-magasztos jelképeit, kultikus légkörét csak az avatatlan érezheti nyomasztónak és céltalannak. Téved, aki azt hiszi, hogy az életnek e klasszikus fegyelme, az iratlan előírások serege a népéletet megbénította. Éppen ellenkezőleg: az élet fenséges titkaiba és feladataiba visz bele kozmikus értelmet, ritmikus rendet, amikor hangsúlyozza bennük Istennek parancsát és az ősöknek tisztes tanítását. Ezzel a munkát kiemeli a robot sivárságából, a pihenést megmenti az unalomtól, az ünneplést a szórakozássá fajulástól. Így tekintve a dolgot, parasztéletünk egész rendje méltó arra, hogy ne csak érdekességeit vegyük észre, hanem meglássuk benne a magyarul átélt humánnumot is. Gyönyörködjünk szépségében, tanulságait pedig szívleljük meg.

Hetedik fejezet

A MAGYAR NÉPKÖLTÉS ZET

Írta
ORTUTAY GYULA

A népköltészeti gyűjtés története

Az európai magatartás egyik legjellemzőbb jegye a történeti érdeklődés és egyben önmaga megörökítésének büszke igénye. Az európai ember a latin költővel együtt vallja a gögös igéket: nem hal meg egészen, bármilyen változások is következzenek be, hisz példáját, kultúráját felmutatja a sodró, romboló idő ellenében is. Bármennyire különösen hangozzék az első pillanatban, de tagadhatatlan tény: a primitív és paraszti kultúrák felé való fordulásban is az európai embernek ez a törekvése jelentkezett. Magukban a primitív és paraszti kultúrákban a történeti tudatnak ez az élessége, igényessége nem lelhető fel, s különösen nem lelhető fel a tudatosságnak ezen a fokán. Bár a primitívek s a paraszti kultúrák epikus hagyományában, törvényerejű szokásaiban nagyon is messzi múlt hagyományai öröklődtek nemzedékeken át, ez a történeti hagyomány nem téveszthető össze az európai kultúra mindjobban gazdagodó historizmusával: önkénytelen hagyományörzés volt, az ősök szavainak ösztönös tisztelete.

Tehát, ha népköltési gyűjteményeinket lapozzuk, vagy valami afrikai népmesegyűjteményt, mindig is elsősorban az európai emberre, a humanistára kell gondolnunk, aki meglepetten s némely korban bizonyos nosztalgiával állott meg e tőle idegen kultúrák előtt s a népdalokban, balladákban, mesékben, egy tőle idegen, de mégis oly vonzó világ vonásait akarta megöröki-

teni, megőrizni. S hamarosan azt is megérezte, hogy ez a tőle oly sokban idegennek tetsző világ rokona és előde, bizonyos értelemben előképe az ő igyekvésének is. Sokan szeretik elfeledni ezt aényt, úgy hirdetik, hogy a népköltési anyaghoz a városnak aztán semmi köze sincs. Holott jól tudjuk, hogy a falu, vagy valamelyik ausztráliai, afrikai törzs sohasem gondolna a maga énekeinek, meséinek, vallási hiedelmeinek összegyűjtésére, a városi, urbánus műveltség iparkodásának, az európai ember növekvő érdeklődésének köszönhetjük, hogy az emberi kultúrának ezek a kincsei is megmenekedtek a jeltelen pusztulástól. Ha egy sötét pompájú balladát, egy tréfás mesét olvasunk, gondoljunk a városról indult gyűjtőre is, ki jegyzetfüzetével, fonográfjával, fényképezőgépével siet a változásokkal, az idő múlásával nem törődő paraszti hagyományok megmentésére.

A magyar népköltészet felfedezése s a megőrző, gyűjtő szándék kialakulása szoros összefüggésben van a jól ismert európai mozzanatokkal, azok nélkül nem is érthető. A preromantika, romantika európai parasztfelfedezése, parasztképe Magyarországon is hódított. Az a hullám, amit az angol Percy balladagyűjteménye s hasonló angol és egyéb északi publikációk, az osszianizmus divata, Rousseau filozófiai és társadalomkritikai elvei, majd később Herder nagyhatású elmélete s a német romantika, a Grimm testvérek tudománya indított, nálunk is jelentkezik. Csakhogy a magyar népköltés történetében ezek a különböző hatások egymással összekeverednek. A tudatos gyűjtőmunka előzményeivel e rövid összefoglalásban nem foglalkozhatunk részletesen. Csak utalunk arra, hogy a magyar paraszti műveltségről néha szándékosan, néha véletlenül egy-egy nyom föllelhető a magyarság első századaiból is, bár tudjuk, hogy ekkor még a nemesi nemzet és a parasztság kultúrája között nem volt oly éles a különbség. Így már krónikáink őriznek nyomokat vélhető ősi epikai hagyományunkból; népdalainkra emlékeztető sorok is fönmaradtak s tudjuk, hogy balladáink egyik csoportjának eredetét pl. a XVI. századig vezethetjük vissza. Első részletes népmesénket Csokonai *Tempőije* őrizte meg, Csokonai népdalgyűjtéséről is tudunk. Az első tudatosságra mutató nyomok a jezsuita Faludi Ferenchez vezetnek s a piarista Dugonics Andráshoz, bár az ő gyűjtőszándékuk is elsősorban irodalmi törekvéseiknek volt segítője. Ebben a kor-

ban azoknak az íróknak a barokkos, rokokó stílusán, kiket egy nem minden szempontból találó elnevezés „népieseknek” mondott, mind jobban átütnek a népi stílus elemei. Dugonics, Fazekas, Csokonai, Gvadányi írásaira gondolhatunk elsősorban. Velük egy sorban kell megemlékeznünk a kor kedvelt énekeskönyveiről, melodiáriumairól. Horváth János a magyar irodalmi népiességről szóló könyvében végérvényesen meghatározza e gyűjtemények helyét és szerepét. Ezek a kéziratos melodiáriumok a XVII-XVIII. századi nemesi, kisenemesi, kollégiumi dal- és dallamigényt elégitették ki. Anyaguk igen változatos: a főnemesi, nemesi, kollégiumi énekes kultúra anyagát, diákok, iskolamesterek szerzéseit, vándorló katonák följegyzéseit, a paraszti kultúra felszivárgó anyagát egyként magukba foglalták forgatóiknak igái gyönyörűségére. A kordivat ezekben az idegen motívumokkal is földszített gyűjteményekben a magyaros ízlést, a magyaros szellemet pillantotta meg. Természetesen ezek a gyűjtemények, a bennük előforduló népi anyag ellenére sem nevezhetők népköltési gyűjteményeknek, de mégis első jelentősebb megrögzítői a népi alkotásoknak. Forrásértékük felbecsülhetetlen.

Még az első serkentések, a tudatos és rendszeres gyűjtőmunkára való felszólítások is a XVIII. századból erednek. 1782-ben ad közre Ráth Mátyás, a Magyar Hirmondó szerkesztője, lapjában egy felszólítást, melyet egy Bécsben élő magyar hazafi, mint mondja: „nemzetéhez és hazája nyelvéhez való buzgó szeretettel” írt. A felszólítás hamar elárulja, hogy nyelvész írhatta: számára a régi és népi adalékok egyformán értékesek, mert a nyelv megismerését segítik elő, tehát ezzel a maga területén a melodiáriumok módszerét helyesli. Felhívja még a figyelmet a tájnyelvek eltérésére is. Ez a Bécsben élő hazafi első nagy nyelvészünk, Révai Miklós volt. Ráthnak további fejtegetéseiből kiderült, hogy Herder gyűjteményét ismerhette. A második ilyen felszólítást Kultsár István írja a Hasznos Multságokban egy beküldött népies hangú dálnak közlésekor. Sürgeti az egyszerű köznép ártatlan dalainak gyűjtését, melyben az angol, francia, német nemzet annyira megelőzött bennünket. Holott ezekből a dalokból ismerhetni meg legjobban a nemzeti karakter bélyegeit. Fejtegetéseiből szintén kivehető, hogy jól ismerte Herder eszméit s nála már a *népi* szerepe emelkedik ki, szemben a régiével. Bár még

az ő felfogása világosan mutatja azt a fogalmi tisztázatlanságot, amely Herdernek híres gyűjteményét is jellemzi. Herder gyűjteményében műköltők versei, primitív törzsi énekek, paraszti dalok s régi költői emlékek egyként helyet kaptak. Könnyen érthető tehát, hogy a hatása alá kerülő magyar gyakorlat ezt az utat járja. Pedig ekkor már a legnagyobb és legtisztább magyar gondolkodók egyike, Kölcsey Ferenc töprengett álmosdi magányában, hogy megtalálja a magyar dal „ionjának” titkát – igaz, hogy költői gyakorlata számára. S hogy a magyar érdeklődés nemcsak befelé fordult, azt bizonyíthatja Vitkovicsnak a szerb népköltéssel foglalkozó tanulmánya s költőink gyakorlata, kik szívesen írtak verset „szerbus manirban”. Tudjuk jól, e versforma szépsége Goethét is megejtette.

Ebben az időben már külföldi gyűjteményekben is helyet kapott a magyar népköltés: John Bowring anthológiájában 1830-ban már irodalmi alkotások mellett szép számmal szerepelnek népies és valódi népdalaink is. Különben akkor már részint a hányatott életű, tragikus sorsú Majláth János gróf mese- és mondagyűjteményéből, részint Gaál György népmesegyűjteményéből német nyelven a külföldi is megismerhette népi alkotásaink egy részét. Természetesen a mai néprajz igényei szerint a Majláth-féle romantikusan átszinezett, irodalmi as motívumokkal felcicomázott gyűjtemény alig adhatott hű képet a magyar paraszti kultúráról, inkább harmadrangú, magyar tárgyú, német és francia regények ihletője lett. Gaál gyűjteményében sokkal több a tudatosság és a hűség.

Még mind e gyűjtemények, kísérletek csak a kezdet állomásait mutatják be, a kezdetnek minden tétováságával, hibájával. A reformországgyűlések légkörében irodalmunknak nemzeti s népies jellege mindegyre erősebb, társadalmi szokások, ruha-, táncdivatok a magyaros formák felé fordulnak: a magyarosság a nemzeti oppozíció egyik hatékony kifejezési lehetősége. Az előzmények után s ebben a légkörben végre határozottan meginduló népköltési gyűjtés s az anyag publikálása ettől fogva elválaszthatatlan része lesz a magyar kultúrának, a magyar önismeretnek. A nemrégiben alakult Magyar Tudományos Akadémiához két megye, Esztergom és Komárom ad be egymásután 1831-1832-ben feliratot s kéri, hogy az Akadémia készítsen népdalo-

kat s ezeket bocsássa közre a nép számára. A kérés még jól mutatja a kor nagy fogalmi zavarát a népköltés lényege s a paraszti műveltség körül. Az Akadémia természetesen már túl van ezen a pontons inkább eredeti népdalok gyűjtésére hívja fel az ország lakosainak figyelmét. Ez a felhívás már eredményesebb volt az eddigiéknél s 1833-ban Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály szép eredményről számolhattak be. Az anyag kiadására azonban az Akadémia nem vállalkozott, ezt a feladatot a Kisfaludy Társaság vállalta magára s a legutóbbi időkig is jó gonddal, szeretettel publikálta a magyar népköltési anyagot. A felhívásra a gyűjtőmunka megindul, az ország minden részéből küldik az anyagot: a szabolcsi grófkisasszony, Desseffy Virginia, írók (Czuczor, Döbrentei, Péczeli), aztán dunántúli, tiszai nemesurak, polgárok. A szaporodó anyag rostálásával és sajtó alá bocsájtásával a Társaság Erdélyi Jánost bizta meg, akit erre a feladatra, mind népies költői gyakorlata, mind pedig tudományos képzettsége alkalmassá is tettek. Kriza Jánosnak még két évtizedig kéziratban lappangó gyűjteménye mellett a kor legjelentősebb gyűjteménye az Erdélyi János által közrebocsátott, tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátott három kötet. Szép tanulmánya még híven tükrözi Herder elméletének nagy hatását, azonban gyűjteménye így is határkő: kötetrendezési elve, anyagbeosztása szinte a legutóbbi időkig irányító példa volt gyűjtőink előtt.

Még Erdélyi gyűjteményének megindulása előtt teszi közzé 1842-ben előfizetési íveit a fiatal unitárius lelkész, Kriza János: a korra oly jellemző „Vadrózsák” cím alatt akarta kiadni a székely népballadákat, dalokat, furfangos, tündéries meséket. Erdélyi székely véreinek s egyben a közös magyar hazának akar szolgálatára lenni munkájával Kriza János, ki berlini teológus korában ismerkedett meg Herder eszméivel. Csöndes, visszahúzó életének egyik állandó öröme volt a székelység népköltési anyagának s különösen a népballadának gyűjtögetése. Gyűjtőíveire azonban csak hallgatás és közöny volt a felelet s így munkája jó ideig hevert. Hosszas huza-vonák, Gyulai Pál pattogó sürgetései után végre Mikó Imre gróf anyagi támogatásával 1863-ban megjelent a Vadrózsák első kötete. A tervezett második sohasem jelent meg: beolvasztották a Magyar Népköltési Gyűjtemény első és harmadik kötetébe. A gyűjteményt, a szép

székely „kápónavirágokat”, ahogy Kriza nevezte balladáit, a közönség is, a szakemberek is méltó lelkesedéssel fogadták.

A magyar népköltési gyűjtemények következő periódusának legnagyobb és legjellemzőbb dokumentuma a Magyar Népköltési Gyűjtemény összefoglaló cím alatt a Kisfaludy Társaság kiadásában megjelent tizennégy kötet. Ezek a kötetek átvezetnek bennünket Gyulaiék korától napjainkig. Első kötete még Arany László és Gyulai Pál közös szerkesztésében, 1872-ben jelent meg s az utolsó kötet 1924-ben az eddigi kötetektől eltérően már dalmokkal együtt tartalmazza népdalainkat, mutatva, hogy a pontosság s a teljességre való törekvés mint hódítja meg e gyűjteményeket is. Ezek a kötetek az évek során az ország majd mindegyik tájegységét, a paraszti alkotások majd minden műfaját bemutatják. Bartók Béla és Kodály Zoltán fölléptéig (Kodály ugyan a 14. kötetben már szerepel) szinte mindegyik e korbéli népköltési kiadványra illik az, amit a Magyar Népköltési Gyűjteményről mondhatunk. Ezekben az egyre halmozódó kötetekben mind egységesebbé váló szellem fedezhető fel. A Magyar Népköltési Gyűjtemény szerkesztői Arany László, Gyulai Pál, majd Vargha Gyula és Sebestyén Gyula voltak, kiknél jó kezekben volt a szerkesztői s irányító munka. A gyűjtők éppúgy, mint a szerkesztők egyaránt a pontosságra, hitelességre s a paraszti eredet tiszteletben tartására törekszenek. Ha már néha a gyűjtő és a szerkesztő véleménye nem egyezik, e különbséget az előszó, a bevezetés tisztázza s nem maguk a népi szövegek sínylik meg. A gyűjtőkben is tudatosabb lesz az a célkitűzés, hogy a magyar tájak változékony hangjait csorbítatlanul és lehető bőséggel szóltassák meg. A kötetek mellett az Ethnographia, a Nyelvőr, a Magyar Nyelv s még más folyóiratok, szépirodalmi lapok, sőt napilapok is gazdag anyagát tartalmazzák a gyűjtők és közlők szorgos buzgalmának. Egyre-másra jelennek meg a főlhívások a gyűjtés fokozására, az érdeklődő laikusok szervezett bekapcsolására a tudományos munkába, hogy a finnek nagy nemzeti megmozdulásának magyar mását nálunk is megalkothassuk» Ilyen felszólítások egyes divathullámok kapcsán szinte mai napig is elhangzanak hivatalos részről – nem a legnagyobb eredményességgel. Nálunk nem lehetett megvalósítani azt a példás szervezettségű összefogást, ami az északi folklóre áttekinthetle-

nül gazdag begyűjtését lehetővé tette s amii a német gyűjtőknek a munkáját is jellemzi. Magyarországon minden gyűjtőmunka egyéni erőfeszítés és áldozat volt, s ez a sorsa a gyűjtőknek Krizától szinte a legközelebbi múltig is. De a Magyar Népköltési Gyűjtemény publikációinak idején mintha a legkedvezőbb lett volna az atmoszféra erre a munkára. A gyűjtemények már kibontakoznak abból a termékenyítő, de egyben félrevezető fogalmi zűrzavarból, amely a herderi gondolatvilág magyar átültetésében rejlett. A kutatók szűkebbre vették feladatukat, szerényebbre, de munkájuk biztosabbá is vált ezáltal. (E sorok írójának szerkesztésében 1940-ben megindult az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, hogy átvegye a régi örökét, szolgálatát.)

Külön kell megemlékeznünk legalább néhány szóval e korszak legkiválóbb magyar néprajzi gyűjtőjéről, Kálmány Lajosról– Hét kötetnyi gyűjteményéből, (e hét kötetet mind egymaga gyűjtötte a legnagyobb gondok, emberi gyötrődések közepette,, hányatott élete során), szövegkiadásából, jegyzeteiből, tanulmányaiból a modern gyűjtő előképe bontakozik ki. Eltekintve attól, hogy tán a legszerencsésebb kezű gyűjtőnk volt, minden sorából a hitelesség, a paraszti kultúra szelleméhez való hűség alkalmazkodás sugárzik. Sohasem külső, irodalmi szempontokkal, erkölcsi megkötéssel, nemzetieskedő elfogultsággal közeledik a gazdag paraszti alkotásokhoz, hanem az ethnológus megértésével, beleélő készségével. Tragikus, hányatott, félreértésekkel teli papi élete a magyar néprajztudomány egyik legnagyobb teljesítményét mutatja föl. Szegednek, a szegedvidéki tájnak s az egész addig ismeretlen magyar Délvidéknek az ő korában mondhatni teljes anyagát összegyűjtötte s megmentette. Az általa kutatott terület egy része ma meg sem közelíthető magyar kutató részére. Tanulmányaiban főként a paraszti hiedelemvilággal, a paraszti vallásossággal foglalkozik s szintén igen értékes, eladdig ismeretlen anyagot tárt fel.

Volt azonban e kor magyar népköltési gyűjteményeinek egy igen súlyos mulasztása s ez alól Kálmány kitűnő publikációi sem kivételek. Különbben a magyar gyűjteményeknek e mulasztásában a legkülönbözőbb európai gyűjtemények is osztoztak: sokhelyütt még csak most pótolják azokat a mulasztásokat, melyeket Bartók, Kodály és Lajtha László s társaik munkája már je-

lentősen pótolta, ha a múlt mulasztásait teljesen sohasem is hozzhatjuk helyre. Ezek a régibb gyűjtemények ugyanis a dalszövegek mellé nem közölték a dallamleírásokat s így óhatatlanul meghamisították a népköltési alkotásokat, hiszen a paraszti előadásban sohasem szerepelt külön egy-egy népdalnak szövege dallam nélkül, ahogy a dallam sem szerepel hozzákapcsolódó szövege nélkül. (Az értelem nélküli dúdolásokat ne számítsuk ide.) Nem mondhatjuk, hogy ezt a szempontot régibb gyűjtőink egyáltalán nem méltatták volna figyelemre: Erdélyi János is érezte, hogy dallam nélkül a dal puszta szövege csonka. De Bartók Béla és Kodály Zoltán fellépéséig, 1905-ig népköltési gyűjteményeink vagy nem közölnek dallamot, vagy pedig a közlések nem elégíthetik ki a tudományos igényeket. Tudjuk jól, hogy már a XVIII. század melodiáriumai is tartalmazznak dallamokat, céljuk a dallamok összegyűjtése is, azonban a vegyes anyag – s mellé tehetjük: a bizonytalan s nem egyértelmű kottajelzés-nem alkalmas a problémák tisztázására. Ám a fogalomzavar, mely a szövegkiadások terén is ily sokáig kísértett, mint Szabolcsi Bence megállapítja, a népi dallamok közlésének történetében még jóval tovább tartott. A nemesi és úri osztály műnépdal-szövegeihez szerzett dallamok, népi dallamformák vázlatos és pontatlanul megrögzített formái, cigányozó előadásmód s egyéb idegen elemek önkényes alkalmazásai jellemzik a múlt század végének dallampublikációit. Bartók és Kodály fölléptéig nem történik döntő változás. Ennek a helyzetnek káros hatásait mai napig is érezhetni tudományunkban s a magyar népzeneről alkotott közfelfogásban egyaránt.

Ezen a téren döntő változást jelent s a magyar népköltési kutatásnak, bátran mondhatjuk, Európára is kiható eredményeit hozza Bartók és Kodály új gyűjtő módszere és tanulmányaik, melyekben a gyűjtött anyag értelmezését adják. Meg kell emlékeznünk azonban elődjükről, ki munkájukat egyengette s ki maga is sok és érdemes anyagot gyűjtött az új módszerrel, Vikár Béláról. Ő az első, aki a fonográffal való népdalgyűjtésre felhívja a kutatók figyelmét s az ő nagy gyűjteménye az első komoly lépés ebben az irányban; munkája révén annakidején egész Európában a magyar kutatók voltak az elsők, akik fonográffal gyűjtötték a paraszti dallamokat. (Vikár két elődje, Herrmann An-

104. Szallónó lefűggényőzött ágya a pafocoknál

105. Fűggő bölcső a mezőn (Derecen, Bereg vm.)

100. Bölcső (Caerszegtomn), Zala vm.)

107. Kolutaszegi kislány

108. Sárközi kislány

109. Járóká és állóká a palócoknál

110. Játsszó palóc Gyerek

111. Kislányok lakodalmi kalácsait
(Baldog, Pest vm.)

112. Falóc Gyermekel

tal és Pungur Béla volt, de ők csak felvetették a gondolatot.) Ezt az elsőségünket Bartók és Kodály nagy nemzetközi tekintélye ma is hiven őrzi. Az egész magyar paraszti dallamkultúra értékes anyagát ők és társaik s az őket követő fiatal népzene kutatók áldozatos munkája mentette meg. Erdély és a Felvidék, Dunántúl és az Alföld hangjai szólalnak meg fonográf hengereiken s megtörik az eddigi némaságot s kijavítják a tökéletlen lejegyzések dadogásait. Munkájuk a modern magyar szellem legnagyobb teljesítményei közé tartozik s az úttörő tettnek kijáró támadások után ma már nincs senki, aki komolyan kételkedhetnék eredményeikben. Az eddigi fonográfgyűjtések anyagát most dolgozzák fel egy kiadandó, minden eddiginél teljesebb sorozatos munkában, ez a mű minden bizonnyal a magyar zenefolklore tökéletes foglalata lesz. Munkájuk révén az egész paraszti dallamvilág örökül marad a magyar kultúrára.

A magyar népköltési gyűjtemények történetében a laza és pontatlan lejegyzésektől eljutunk a mind pontosabb lejegyzéséig, a szövegnek és a dallamoknak a legkisebb eltéréseket, legapróbb sajátságokat is pontosan feltüntető rögzítéséig. A gyűjtő teljesen eltűnt a szem elől, csak a paraszti kultúra alkotásait láthatja az érdeklődő. Sőt a fonográfhengereken már maga a paraszti énekes is megszólalt és így a gyűjtő a legegényibb vonásokat is megfigyelhette. Ma már mindenütt a világon a népdalgyűjtés a fonográfhengerre való felvételnél is tökéletesebb módszert választott: hanglemezekre veszik fel a népi dallamokat, sőt a jóval hosszabb meséket is. Ezzel kiküszöbölik a fonográfhengerek kellemetlen mellékzörejeit, az előadás mondhatatlanul tisztább és tökéletesebb s a laikus számára is élvezhető. A hanglemezek másik nagy előnye az, hogy maradandó, míg ez a fonográf viaszhengereiről nem mondható el. A magyar gyűjtőknek a legutóbbi időkig nem volt módjuk erre a mai legtökéletesebb módszerre áttérni. Az Akadémia kezdeményezése s az első világháború előtti kezdemény anyagiak híján elakadt. 1938 óta a Rádió anyagi támogatása mellett az egész magyar néprajztudomány, a Néprajzi Múzeum felvételével nagy arányú hanglemez-felvétel indult meg. A Rádió anyagi támogatása lehetővé teszi, hogy többéves munkával kb. 500 hanglemezen megörökíthessük legértékesebb népmeséinket, szokásainkat, népi dalainkat. Ez a gyűj-

temény ilyenmódon, ha a munkát külső körülmények el nem gáncsolják, Európa legnagyobb s leggondosabb népköltési gyűjteménye lesz. Erről Bartók, Kodály, Lajtha s velük együtt az egész magyar néprajztudomány gyűjtői gondoskodnak. Így a régi, kezdetleges lejegyzések, hiányos közlések helyett megszólal az élet eleven hangján a mesélő, daloló, szórakozó falu, hogy megösmérhessünk s megőrizhessünk egy lassan-lassan eltűnő s mindjobban múlttá váló paraszti műveltséget.

A magyar népdal

Kodály Zoltán mondja valahol egy vallomásában, beszámolva fiatalkori népzene kutatásairól, hogy a népi műveltség csúcsa, mintegy kivirágzása a népdal s döntő bizonyossága a nép egységes, eleven kultúrájának. Ez a magasra értékelés éppen nem túlzó, ámbár természetesen ugyanezt hasonló joggal elmondhatnók a népmeséről, a népi diszitőművészkedésről is: mind-mind a nép szellemének kifejeződése, a nép vallomása az élet végső dolgairól, minthogy a magas kultúrának, az úgynevezett európai művelődésnek irodalma és művészete is ezekről a végső dolgokról szóló vallomástétel. Mégis köztudatunkban, irodalmi tudatunkban a népi műveltségről szólva elsőbbben is a népdal jut eszünkbe, mint ahogy az irodalmat is mindig a költészet képviseli a leghívőbbben s a legmélyebbről. Ha az irodalomra, az íróra gondolunk, először a költő jut eszünkbe. Ezért nem is csodálhatjuk, hogy íróink, ha a népi kultúráról esik szó, legelőször a népdalt emlegetik, a népdal szépségének hódolnak. Arany János írja hátrahagyott prózai írásai közt a következőket: „Nagyon megfoghatom, ha egy olyan költő is, mint Petőfi, mikép többször haliám nyilatkozni, nagyrészt odadott volna költeményeiből, csakhogy eredeti népdalaink szebbjeinek ő lehetne szerzője”. Emlékeztetünk emellett Kemény Zsigmond rokontermészetű vallomására: valamennyi írását odaadta volna ő is, ha az egyik leg-szebb székely népballada szerzője lehetett volna, mert annyira érezte e balladában a magas tragikum feszültségét, saját írói felfogásának alapézését.

De ezek előtt az újkori tanúságtételek előtt hivatkozha-

tunk még egy elismerésre, már a XVI. századból, jóidéig egyedülálló hang ez Magyarországon, hol a virágénekeket még századok múlva is feddő szavakkal emlegetik a katolikus papok, református prédikátorok egyaránt. Sylvester János az Újszövetség első teljes magyar fordításához írott jegyzeteiben (könyve Buda elfoglalásának évében jelent meg, 1541-ben, Sárvárton) megállapítja, hogy Jézus példabeszédeihez hozzá kell szoknunk, de „könnyű kediglen hozzászokni az mii népünknek, mert nem idegen ennek az ilyen beszid neme. az ilyen beszédvel naponkid való szólásban. Az inekben, kiváltképen az viráginekekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmijinek éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis”. Erdösi Sylvester Jánosnak ez az i-ző nyelvjárásban írott dicsérete röviden a magyar népdal poétikájának első megfogalmazását is adja: a példázatokkal való összehasonlítás, a képes beszédre való utalás (akár a népdal kezdőkópére is gondolhatnánk itt, mint a vers hangulatát jelző bevezető „kép”-re, „példázat”-ra) és a nagy változékonyságra, a „lelis”-ben való ügyességre tett dicsérő kitétel mutatja, hogy a szentírásfordító humanista kora közvéleményével ellentétben megérezte a kor népies költészetében a szépséget és gazdagságot. (Persze ebben az időben népköltészet és műköltészet még egyáltalán nem vált el élesen egymástól: az elismerés mindkét részre szólhatott.)

Az igazi fordulat, a népköltészet felfedezése azonban jóval később következett be, Európában is, Magyarországon is. A magyar Sylvester János után a nagy francia gondolkodó, Montaigne (1533-1592) is dicsérte a népköltészetet, kiemelve természetességét s egyszerűségét, dicsérte a népdalban megmutatkozó önkéntelen őszinteséget és megvédte a tudós, humanista támadások ellen. Ezzel mintegy előfutárja volt a Rousseau által képviselt társadalombölcseletnek, majd a Herder által hirdett romantikus történeti felfogásnak: ők is a természeteshez, a bonyolultság nélkülihez való visszatérést hirdették s az emberiség legnagyobb elveszett értékeit e tulajdonságokban látták. Egyéb mozgalmak mellett a XVIII. század végén s a XIX. század elején ezzel indul meg Európában egy jelentős szellemi folyamat, mely egész gondolkodásunk átalakításában vezető szerepet vitt. Ennek a folyamatnak egyik kísérő jelensége és eredménye a többi

közt a népköltészet, a népdal felfedezése s vele együtt az egész népi kultúra iránti érdeklődés kialakulása. Ez a szellem hamarosan hódított egész Európában s természetes, hogy az európai művelődés legegységesebb szelleme, Goethe sem tudta kivonni magát hatása alól. A népköltészet, a népdal meghódította egész európai kultúránkat s a sok között csak megemlítem, hogy az olyan finom és különös költő is, mint a francia Nerval a legnagyobb szeretettel ír a népdalról s például – nem kár nálunk felemlíteni ilyen példákat! – III. Napóleon egyenesen rendeletet adott ki az összes francia népdalok módszeres összegyűjtésére, ezzel állami feladattá téve a népköltészet anyagának gyűjtését. Szándékkal válogattam ki az európai példák közül a franciaikat, mert a köztudat szerint a francia szellem mutatott mindig is a legkevesebb érdeklődést a népi műveltség iránt. Látjuk, nem így áll. Arról akár külön fejezetet lehetne írni, hogy például északi rokonainknál, a finneknél és észteknél milyen neves nemzeti tudományá lett a népköltészeti gyűjtés s a népköltészet tudós tanulmányozása. Ebben a munkában nemcsak tudósok, de egyetemi hallgatók, középiskolai tanárok, tanítók, kis diákok is résztvettek s résztvesznek. Ezért aztán nem is csoda, hogy egy-egy népdalnak, balladának, mesének százsámra ismerik a változatait. Nálunk bizony ilyen számokról nem beszélhetünk s egyelőre még attól is távol vagyunk, hogy megszervezett gyűjtőgárda foglalkoznék még meglévő népköltészetünk megörökítésével.

Pedig láthattuk, hogy a magyarság is együtt haladt Európával a népköltészet értékének, különleges szépségének elismerésében. Sylvester János Montaigne előtt nyilatkozott. Az is köztudomású a magyar irodalomtörténetből, hogy a magyar irodalom eddig legmagasabb pontja, a magyar szellem legtisztább és legharmonikusabb önkifejeződése: az úgynevezett magyar nemzeti klasszicizmus, Petőfi és Arany népiessége valósággal visszamutat a népköltészet felé. Pedig ez a népies magyar klasszicizmus ugyanakkor bensőségesen európai, urbánus volt, nem volt szűklátókörű, nem zárkózott el az európai művelődéstől: az európai magas kultúrát s a magyar népi műveltség eredményeit egységbe foglalta, új harmóniába. Jó példát mutathatnak ma is az urbanitáson és népiességen untalan vitatkozó s végzetesen egyoldalú mai utódaiknak. Idéztem volt Arany szavait: összefoglalta mind

Petőfi, mind pedig saját véleményét is. Említettem, hogy Kölcsey Ferenc éveket töltött falun, álmosdi magányában, hogy a népdal varázsának titkát meglesse, a „népköltés tónját” megtanulja s ezután felemelje a magas költészet körébe, hogy így a magasabb irodalom műformáin keresztül az egész nemzeti műveltség tulajdona legyen ismét a paraszti népdal. Ismeretes irodalomtörténetünkben az is, hogy Faludi Ferentől kezdve Csokonai Vitéz Mihályon át írónk szívesen gyűjtötték a nép dalait. Petőfi maga is kilenc népdalt küldött be Erdélyi János készülő háromkötetes gyűjteménye számára. Móricz Zsigmond ifjú korában szintén népköltési gyűjtőútra indul a Kisfaludy Társaság megbízásából s gyermekkorának nehéz élményei mellett, mint megvallja, ezek a gyűjtőutak adtak regényeihez, novelláihoz nyersanyagot. Mai szellemi életünk lényeges jegyei közé tartozik Bartók Béla és Kodály Zoltán s követőik hatalmas munkája: népdalaikon műveli ma már ifjúságunk nemcsak zenei érzékét, hanem ösztönös magyarságát is – a népdal, népzene éppoly jó nevelő, mint az anyanyelv.

Az eddigiekből kiderülhetett, hogy felfedezése óta a népköltészet egy pillanatra sem szorult háttérbe s tudósok mellett írók, művészek törekszenek a mai napig szolgálni és a sok vita közben sem csökkent iránta a szeretet. Ezt a nagy elismerést és tiszteletet a népdal bizonyára olyan vonásaival érte el, melyek a legmagasabb költészet tulajdonai is lehetnének (ezért is nevezi egyik tudósunk, Marót Károly kitűnő szóval a népköltészetet „közköltészet”-nek) s az emberben a legmélyebb s legáltalánosabb költői érzéseket tudja felindítani. Ha a népköltészet sikerében bizonyára szerepet kapott is az exotikum, a különös kedvelése, igaz az, hogy tartós megbecsülését nem különlegességének, hanem éppen mélyen emberi és költői voltának köszönhette. E rövid fejezetben természetesen nem akarhatom a magyar népdal valamennyi tulajdonságát szemügyre venni, csupán néhány jelentősebb vonására és legsajátosabb tulajdonságaira szeretném felhívni a figyelmet.

G. K. Chesterton, ez az érdekes modern angol gondolkodó egyik szép tanulmányában arról elmélkedik, hogy az európai szellem végzetesen halad a szétaprózódás felé, csak specialisták vannak, egész kultúránk lassanként egymástól elkülönülő, egy

mással többé nem találkozó részekre szakad. Többek közt példának felhozza, hogy egyesek ma már el sem tudják képzelni, hogy a dallam és szöveg a versben édestestvérek, sőt ikrek: együtt járnak, egymástól elválaszthatatlanok. A népi műveltség még nagyon sok ponton nem ismeri ezt az elkülönülést, szétbomlást. Így nem beszélhetünk népdalainkkal kapcsolatban csak szövegekről, vagy csak dallamokról. A zene és próza, dallam és szöveg a népdalban elválaszthatatlanok. Nem úgy azonban, hogy egy dallamhoz csak egy bizonyos szöveg kapcsolódik, hanem olyan értelemben, hogy a nép sohasem tud elképzelni dallam nélkül népdalt, vagy csak pusztá dallamot szöveg nélkül. Vándorol a szöveg, a dallam is: az idők során, más-más tájakon egy-egy szöveg különböző dallamokhoz kapcsolódhatik, ismert és kedvelt dallamhoz újabb strófákat faragnak, a lényeg azonban az a népdal szerkezetében, hogy a dallam ívével együtt emelkedik és hullámszik a szöveg is. Ma már ezt az egységet igazándi paraszti előadásban hallhatja bárki is a Rádió és a Néprajzi Múzeum közös néprajzi hanglemezeiről. Az előbbieket után mondani sem kell, hogy igen sokszor megesik, hogy ősi, akár ezerezstendősnél is jóval idősebb, messzi múltra visszatekintő népi dallamhoz egészen újkori, „fiatal”: pár százestendős, vagy még ennél is újabb szöveg csatlakozik társul, hiszen úgy tetszik, a szöveg hamarabb pusztul, változik, mint a dallam. Mégis ez az új szöveg s e régi dallam zavartalan egységben találkozik s kél új életre az énekes előadásában. A népi kultúra egyik klasszikus vonása, hogy ezeket az időben olyannyira távoli elemeket tiszta formában tudja összefogni s a hallgató csak e tiszta formákat élvezi. A népdal egyik legnagyobb varázsa minden bizonnyal ez s csak sajnálhatjuk¹, hogy a régi gyűjtők erre nem ügyeltek s lejegyzéseikben a szöveg mellől oly sokáig elmaradt a dallam.

A népdalnak, mint minden népi alkotásnak, középponti vonása bizonyos személytelenség, névtelenség: általános jelleg. Ezért talál rá a „közköltészet” kifejezés, mely épp ezt az általános vonását emeli ki. Ez a személytelenség a folklórénak, a népköltéssel foglalkozó tudománynak¹ egyik legtöbbit vitatott kérdése, s a legváltozatosabb, egymásnak homlokegyenest ellentmondó elméleteket építették köréje. A népdal valóban nem árulkozik szerzőjére, megmarad a szerző örökké a névtelenségben, s

csak néhány szerencsés esetben tudunk következtetni a valószínű szerzőre. Rendszerint olyan esetekben, mikor valamelyik költőnek, mint Petőfinek is, egy-egy dala eljut a néphez s az hozzáigazítja a maga költői stílusához. Térbe Lajos vizsgálta, hogy a nép miként alakítja át Petőfi dalait, hozzákapcsolva egy-egy dalmhoz; megállapításaiból, összevetéseiből sok tanulságot olvashatunk ki. Egy-két példát vegyünk szemügyre, tán rávilágít a népdal és az egyéni szerzőség kérdésre is. Petőfi egyik dalából, a *Hegyen ülök* kezdetűből az első strófákat nem vette át a nép, mert nagyon is személyes jellegűek, általános érvennyel nem lehet felruházni. Az átvett strófa műköltői fordulatain, mondattani bonyolultságán is változtat a népdal. A Petőfi-vers két sora így hangzik:

*Szeretném, ha vadfa lenne belőlem,
Még inkább: ha tűzvész lenne belőlem.*

A Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. kötetében így találjuk meg e Petőfi versrészlet változatát:

*De szeretnék fa lenni az erdőben,
Ha valaki tüzet rakna belőlem . . .*

Vagy a Juhászlegény híres nótáját egészen a népi stilizálás, szerkesztés szabályai szerint alakították át; érdemes az első szakaszt idézni:

*A bugaci zöldhalmi domb mellett,
Három juhász szépen legeltetget,
Arra mén egy négyfogatú hintó,
Kiszáll abból egy fiatal báró.*

De térjünk vissza e példák után – még sokat lehetne felsorolni s nemcsak Petőfitől, – a népdal személytelenségének kérdéséhez. A szerzői névtelenség körül keletkezett vita egyik elmélete azt vallja, hogy a népdalnak egyáltalán nincsen egyéni szerzője, a szerző maga a nép. Közösen, szinte észrevétlen munkával alakul, készül, csiszolódik a népdal Sokban hasonlít ehhez az el-

mélethez Bartók Bélának a népi dallamokról vallott felfogása. Szerinte az a népdal, amit a nép körében sokan és sokszor énekelnek, amit tehát a népi közösség elfogadott a magáénak s hogy egyetlen népi dallamot sem talál ki magától valaki a parasztság körében s egyéni szerzőre nincs jogunk következtetni. Úgy érzem, a szöveggel s a dallammal kapcsolatban is kissé merev és túlzó megfogalmazás ez. Ha a népi dallamoknak csak egy elenyésző részéről mutathatjuk ki az újabb anyagban a szerzőt s csak egyes stílusokat olvashatunk ki a századok folyamán a szövegekből és dallamokból, melyek a felsőbb társadalmi osztályok hatására árulkodnak, hinnünk kell abban az elvben, hogy a népköltészet is költészet: alkotás s minden alkotás mögött az egyéniséget kell feltételeznünk, mint teremtő elvet, ez kikerülhetetlen alkotáslélektani tény. Azonban népdalszövegeink javarésznél, csodálatos pentaton dallamainknál s az újabb dallamstílus javarészeiben is az egyéniség elkülönítő jegyei sehol sem ütköznek ki, az egyéniség a maga ötleteit, tehetségét alárendeli a közösség már meglévő hagyományainak s kiválasztó, alakító ízlésének. Hogy mennyire nincs tudatában a parasztság az egyéniség alkotó szerepének, arra jó példa az, amit id. Imre Sándor idéz egyik tanulmányában. Az egyik német utazó írja le, hogy egyszer megkérdezett egy ruszin parasztot, ő csinálta-e az énekelt dalt, mire az csodálkozó nevetéssel mondta, hogy ilyent senki sem csinál, ellenben mindenki tudhat. Éppen az tehát a népdal különös csodája és az egyéni szerző kultuszában jártas irodalmi ízlésünk előtt szinte érthetetlen vonása a népdalnak s egyben minden népi alkotásnak, hogy az egyéni alkotó személytelenül tűnik el a megtartó, továbbhagyományozó közösség mögött. Annyira, hogy az egyik angol kutató joggal jegyezhetette meg: a népdalokból bizonyos stílusokat kiolvashatni, de egyéni szerzőre jellemző elkülönítő stílusjegyeket soha. Mégis azt kell feltételeznünk a népdalok ismeretében, hogy a népdal alakulása, új stílusok kifejlése szoros összefüggésben áll az egyéni tehetséggel. A népdalnál is az invenciót, az ihletet az egyénben kell keresnünk, azonban a népi alkotók mindig háttérben maradnak, vagy csak nagyon szűk körben, a falu előtt ismerősek (a „nótafák” is bizonyára nemcsak megőrzői a daloknak, hanem teremtői is: sajnos ilyenfajta vizsgálat a népdalok körében még nem történt) s hamarosan a feledésbe

merülnek: névtelenségük felett a dal örökkévalósága lebeg. Szinte azt mondhatnók, hogy a népnek nincs is irodalomtörténeti igénye s a népi szerzők sem vágnak a halhatatlanságra, ami pedig íróinkat már az ókortól hevíti. Ez a személytelenség téveszthette meg jóidéig a kutatókat, hogy vizsgálataikból az egyént kizárták. Egyik kutató megvizsgálta népdalaink állandósult elemeit, formuláit s kimutatta, hogy a népdalban az én-re való hivatkozás is teljesen általános, nem egyetlen egyéni esetre vonatkozik: mindenki a magáénak érezheti.

Való igaz, hogy a nép névtelenségben maradt költője nem a saját kénye-kedve szerint dalolt: költői formáit, fordulatait, hasonlatait s egész lírai formakészletét és dallamvilágát meghatározta a már meglévő népi dallam- és szöveganyag. A közösség ezeken a meglévő dallamokon és szövegeken át formálta és irányította az egyéni találékonyságot, a névtelenségben elrejtőzött költő kifejezési igyekvéseit, sőt közvetve vágyait is. A nép életét kultúrájának régi formájában erősen jellemzi a közösség szigorú rendje és fegyelme, ez alól a költészetben sincs kivétel. Ezért mondhatta bizonyos joggal egyik tudósunk a népdalról, hogy abban nem egy-egy egyénnek, hanem magának az egész népnek a lírája, önvallomása fejeződik ki. Valóban ez a különös kettősség tán a legnagyobb szépsége és titokzatos varázsa a népdalnak, hogy egyszerre fejezi ki az énekes legszemélyesebb vágyait, érzelmeit s egyben magának a népnek is önkénytelen vallomása életről, szerelemről, halálról, létünk alapvető kérdéseiről. Ezért marad is a magyar nép lelki vonásainak leghívebb tükre s legjobb megismertetője a népdal: a dallam hullámaiban s a szövegek kanyargó fordulóiban az egész nép énekel, az egész nép leleplezi önmagát.

Csak egy-két példái vegyünk szemügyre, hogy a népdalnak ezt a sajátos magatartását megismerhessük. Az elsőt Kodály Zoltán gyűjtötte Gömör megyében:

*Felszántom a császár udvarát,
Belevetem hazám bubáját.
Hadd tudja meg császár felsége,
Mi terem a magyar szívébe.*

*Bánat terem abba, búvetés,
A magyar élete szenvedés.
Áldd meg Isten császár felségét,
Ne sanyargassa magyar népét.*

Az itt következő lírai dalt Kálmány Lajos egyik gyűjteményéből veszem, felcsillan a dalban a híres lírai balladának, a Párjavesztett gerlicé-nek alapmotívuma is.

*Bús gerlice szabad madár.
Egyik ágról másikra száll,
Még sem találja a párját,
Búsan éli a világát.*

*Én is csak bánatban élek,
A kedvesemnél kesergek;
Jaj Istenem, hol keressem!?
Hol lehet az én kedvesem?*

*Elbujdosok a világba,
Nem lesz addig maradásom:
Még áztat fel nem találok
Kiért élek e világon.*

Ezt az évődő-bánatos dalt Bartók gyűjtötte Csik megyében, Gyergyóújfalun s mint az előbbiből, ebből is megérthetjük, hogy a népdal híres kezdőképe sohasem önkényes:

*Virágos kenderem
Kiázott a tóba,
Ha haragszol babám,
Ne jöjj a fonóba.*

*Elejtem az orsóm,
Nem lesz, ki feladja,
Bánatos szívemet
Ki megvigasztalja.*

Az egyéni hang és az általános érvény ugyanígy mutatkozik a népdal minden „műfajában”, a katonadalokban, tréfás dalokban, csúfolódó versekben egyaránt. Példát lehetne felhozni végeláthatatlanul. Külön vizsgálatot és hosszú-hosszú fejtegetéseket igényelne a népdal stilisztikájának bemutatása; hadd mutassak rá egy-két lényeges vonásra. Elsőnek érdemes lesz megemlíteni a népdal szerkesztési, egyben szerkezeti elvének egyik különös vonását, mely lényegében különbözik a mi költészet-felfogásunktól. Erre a szerkezeti elvre eddig kutatóink nem nagyon vetettek ügyet s magyarázatát sem keresték. A magyarázat kulcsa minden bizonnyal a szöveg és dallam már ismert kapcsolatában rejlik, abban, hogy egy dallamhoz új meg új strófák faraghatók. Népdalaink egy tetemes részénél tapasztalhatjuk, hogy értelmileg egymástól tökéletesen független versszakok nagyszámban követhetik egymást ugyanegy dallamra húzva. Énekelni is egymásután éneklük. Azok a gyűjtők, akik csak a szövegeket jegyezték le, igen sokszor tanácstalanul állhattak e jelenség előtt: az egymásután következő strófák szeszélyesen kanyarogva követik egymást, akár egy tréfáskedvű költőre is ráfoghatná őket valaki. De ezeket a szeszélyesen ugráló strófákat szorosán összefogja az azonos dallam, az éneklő nép jókedve s a helyzet, melyben az azonos dallamra az újabb meg újabb strófák felhangzanak. Ez a különös, varázslatos hullámmászás kizárólag a népdal sajátja, akaratlan szerkesztői ötlete, eltanulásával egyetlen költő sem kísérletezhetik.

A népdalok stilisztikájának egyik legtöbbet vitatott kérdése hazánkban a természeti kezdőkép: ilyen természeti kezdőképre, a vers hangulatát megindító hasonlatra felhozott népdalainkban is található már példát. Valóban a magyar népdal stilisztikájának egyik legállandóbb eleme, s mint Riedl Frigyes egyik tanulmányából is tudhatjuk, műköltőink, mint Petőfi is, eltanulták a népdaltól e fogást. Sokan állították, hogy ez a vonás egyedül a magyar népdalra jellemző. Bizonyos, hogy másutt Európában kevés helyen található, tehát joggal a magyar népdal egyik karakterisztikus jegyének tekinthetjük. Id. Imre Sándor ugyan rámutatott arra, hogy ez a természeti kezdőkép meglelhető az olasz és az alpin német népdalban is, hasonló stilisztikai, értelmezési problémák merülhetnek fel ezekkel az olasz és német népdalok-

kai kapcsolatban is. Ez a hasonlóság mégsem jelentheti azt, hogy a magyar kezdőképet ne tekintsük népdalköltésünk egyik magyar jegyének, éppen állandósága s az európai anyagban oly kevésbé ismert volta miatt. Amint Riedl Frigyes, Vikár Béla s a közelmúltban Vikár nyomán haladva Illyés Gyula, s mások megállapították – más-más szemszögből tekintve ugyan a kezdő-, képet, – ez a természeti kezdőkép egyáltalán nem önkényes és odacsapott hasonlat, hanem szervesen összefügg a népdallal, ha nem is mindig a vers elmondható tartalmával, de annál inkább hangulatával, elmondhatatlan, körülírhatatlan érzelmi élményeivel. Ez a kapcsolat épp a változat-alakulás során ma már nem egy ízben elmosódott s ezért tetszik indokolatlannak, lazának előttünk. Minden bizonnyal a természeti kezdőkép, mint szabályszerűen megütött első akkord, a lírai dal tónusának változatos kezdő hangja, a magyar népdal alkatának egyik legfinomabb, legköltőibb jegye.

A népdal dallamainak gazdag és változatos világát gyűjtők és szakemberek már részleteiben is megvilágították, sőt pontosan megvizsgálta Bartók Béla azt is, hogy a magyar népzene;és a környező népek zenéje milyen viszonyban van egymással s a hatásnak milyen fokát állapíthatja meg a kutatás. Kiderült vizsgálódásaiból, hogy bár kölcsönösen kimutathatók hatások a magyar és a szomszéd népek zenei dialektusaiban, a magyar népzene hatását nagyobbban tekinthetjük s bizonyos az is, hogy a körülöttünk élő népek dallamvilágától lényegesen eltér a magyar népzene: mind népi hangszeres zenénk, mind pedig népdalaink dallamai. A magyar népdalok dallamainak legrégebb rétege ősi, magunkkal hozott örökség, melynek analógiáit Szabolcsi Bence kutatásai szerint csak a mongol-török kultúrából ismerjük meg. Ez az úgynevezett ötfokú, pentaton dallamvilág, melynek keleti jellegét csak erősíti dallamaink egyszólamúsága, állandó variálódásra való készsége és erős ornamentikája, diszítetttsége. Népi dallamainkat is érték újabb európai hatások, mint a gregorián egyházi éneklés, a történelmi énekek dallamvilága, a főúri s a XVIII. századi kollégiumi, diákos zene hatásai s emellett a régi dallamstílusnak nemcsak táji dialektusai alakultak, hanem kialakult az újabb magyar népdalstílus, mely már az előbbitől

eltérő formáló elveknek engedelmeskedik, Kodály szerint azonban szervesen összefügg a magyar népzene eddigi fejlődésével.

A népdalok verstana, úgy látszik, egyenlő a magyarság ősi verstanával, a magyar verselés nyugateurópaítól eltérő formáit mindenesetre legtisztábban itt találhatjuk meg, aminthogy költőink is merítették ebből a forrásból. Solymossy Sándor szerint verselésünk alapja a kétütemű hangsúlyos versszerkezet volt s az alapforma: az ősi nyolcas, valamint a különböző képletek mind ebből fejlődtek ki. Nem is egy kutató vizsgálta a magyar verselés alapformáit s a magyar népdalok és pl. a Kalevala, a nagy finn nemzeti eposz verstanában szintén az ősi nyolcas kétütemű szerkezetét fedezték fel. Így talán föltehető, hogy a népdalnak mind a szövege, mind pedig dallamai, tehát a formális elemek ősi örökséget, a finn-ugor múltat, a népvándorlás korára visszamutató örökséget tükröznek. (A kérdést még nem dönthetni el megnyugtatóan!)

Ez ősi formákat a nép a századok folyamán aztán mindig új tartalommal töltötte meg s míg a forma maradandó volt, a tartalom a parasztság életének változó fordulójáról, nehéz sorsának új állomásairól, jó kedvének, bánatának új meg új alakjáról beszélt, helyesebben: énekelt.

A népballada

A magyar népballada története számunkra, magyarok számára egy kínos vádaskodással kapcsolódik össze s ha népballadáról, különösen a székelység balladáiról beszélünk, nyomban a hirhedt Vadrózsa-pőr jut eszünkbe. Mit kellett eldöntenie ennek a sok vitát felkavaró s a nemzeti érzékenységet mélyen sebző Vadrózsa-pörnek? Egyenesen a székely népballadák hitelességének a kérdését. Mi hát az igazság a legszebb magyar népballadák, a székely népballadák hitelességének a kérdésében? A vita valójában csak két Kriza által közölt ballada körül forgott, azonban, mintha a vitatkozók ingerültsége az egészre is kiterjesztette volna a kérdést, a szenvedély legalább is erre vallott. Eredetiek-e ezek a balladák, vagy pedig valóban igaz a vitát elindító román Grozescu vádja, hogy Kriza János a román eredeti

után fordította: plagizálta két legszebb balladáját, a Kőmives Kelemennéről és a Molnár Annáról szóló székely balladákat?

Kiderült hamarosan, hogy a vád alaptalan volt, de Kriza halálig magában hordta sérelmét és különösképen köztudatunkban is sokáig benne élt némi bizonytalan gyanú, hogy népballadánk eredetisége körül valami hibának kellett lennie, Pedig kiderült, hogy a Kriza által gyűjtött balladák számtalan változatát megtalálták a kutatók szerzte az egész országban. Egészen a legutóbbi időkig találtak kutatóink töredékeket és szép, egészben maradt balladákat s e balladák mindenben méltó utódai megvándolt székely társaiknak. A Kőmives Kelemennének a két alföldi töredékkal együtt 17 változata ismeretes különböző közlések-ből, Molnár Anna balladáját pedig majdnem 30 változat révén ismerhetjük az ország minden részéből, nemcsak a székelység köréből. Dunántúl, Felvidék s az Alföld megfelelt a vádra s tanuként odasorakozott a székelység énekelte balladák mellé. Szinte azt mondhatjuk, hogy ez a vádaskodás és a belőle kifejlődött vitázás lett egyik fő ösztökélője gyűjtőinknek, hogy ők is megkeressék Kriza vigasztalására s mintegy a magyar népköltészet eredetiségének igazolására az érveket les adatokat. Egészen a legutóbbi időkig, Bartók és Kodály munkássága után is, kik szintén értékesebbnél-értékesebb balladák szövegét s dallamát jegyezték le, máig hasonló volt a helyzet. Fialat gyűjtők ma is büszkék, ha egy szép ballada-változatra lelhetnek. Magam is egyetemista gyűjtő utamon elsőizben szintén főként balladák után kutattam és sikerült Nyiren, Rétközön megtalálnom a székellyel rokonhangú, tragikus balladák közül nem is egyet. Ugyancsak az elmúlt évek során a Rádiónak és Néprajzi Múzeumnak néprajzi hanglemezeire is teljes szövegű moldvai csángó, székely, dunántúli s alföldi balladákat vehettünk fel. Ezek a hanglemek az eleven és hű népi előadásban őrzik népballadánk eredeti előadásmódját, hagyományos formáit.

A harc tehát, ami megindult: a „székely népballadák valódiságáért, az egész népballadaköltészet megismeréséhez vezetett. A székelység köré kirajzolódott az egész ország. A székely és egyéb magyarországi népballada-költés anyagának gyűjtése és feldolgozása során ugyanis mind határozottabban kialakult annak az egységes és szerves összefüggéseit soha el nem vesztő

magyar népi kultúrának a képe, amely a földrajzi távolságok, táji, történeti, ethnikai eltérések, különbségek ellenére a sok mozaikból, a magyarság gazdag ethnikai rétegződéséből egy belső alkati egységre, a magyar népi kultúra belső összefüggéseire mutatható. Kiderült, hogy a székely népi kultúra nem valami elzárt, titokzatos sziget, hanem erős szálak kötik az ország többi részéhez. Ez derült ki különben a moldvai és bukovinai csángóságról is, kiknek népi műveltsége a százados távolságok, idegen ethnikumba való beágyazottság mellett is híven megőrizte a magyar népi kultúra sok olyan értékét, melyet a koptató idő idehaza elpusztított már. Ezt mutatja egyebek mellett Julia szép leány című vallásos népballadánk sorsa is, amelyet a legutóbbi időkig csak Kriza gyűjtéséből ismerhettünk s Domokos Pál Péter derék kutatásai nyomán előkerült a moldvai csángóknál is, azóta már néprajzi hanglemezen is hallható csángó előadásban. Ez pedig azt bizonyítja, hogy ez a balladánk a magyarság balladaköltésének' régibb rétegéhez tartozhatott s általánosságban ismert lehetett. Tehát a magyar népballadaköltészet is jó bizonyossága annak, hogy népi műveltségünk idő és távolság ellenére egységes volt s csak helyi változatokkal, dialektusokkal találkozhatunk.

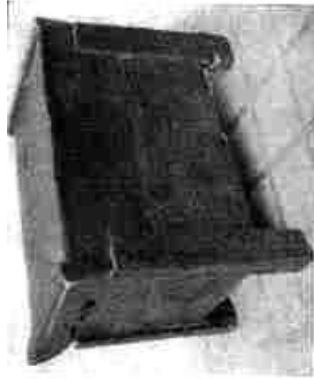
A székely népballadák feltűnő gazdagsága és szépsége a magyar anyagban elsősorban arra a néprajzban közismert tételre vezethető vissza, hogy az elzártabb területeken, peremvidékeken, földrajzilag elhatároltabb s a városi civilizáció számára nehezebben megközelíthető helyeken a népi kultúra több emléke megmaradhat, mint egyebütt. Az eltéréseket ez magyarázza a magyar tájak között, de e táji eltérések ellenére a történeti kapcsolat a népi epikus anyagban is állandó volt. A sok történeti változás, különböző határokról érkező hatások nem egy ízben új alakot teremtettek s elszakították a kapcsolatot, mindez a meglévő hiányosság sem gyöngítheti meggyőződésünket népballadánk szerves összetartozását illetően.

Az a régibb német elmélet, a Vischer-féle, melyet Gyulai Pál és Greguss Ágost is vallott s melynek érdekében éppen a Bzékely népballadákra hivatkoztak szívesen, nem állja meg a mai kutatások előtt a helyét. E szerint a felfogás szerint ugyanis általános európai jelenség lenne, hogy a vidámabb s könnyedebb „román” műfaja a déli tájakon, a tágas alföldeken ottho-

nos, míg a komor, tragikus ballada a zordon hegyvidékeken kedvelt epikus műfaj. Örömmel fogadta volna ez az elmélet a székely vidék igazolását: a hegyek közé szorított székely nép őrizte volna csupán a magyarság tragikus balladáit. Kiderült azonban, hogy ez az elmélet túlságosan is megalégedett a szükös és ebben az esetben semmitmondó földrajzi beosztással s a tények Európában is, Magyarországon is rendre megcáfolják előfeltevéseit, így például, hogy csak a magyar példánál maradjunk, a halálra táncoltatott leány extatikus balladáját, vagy pedig a házasodni induló áruhás királyfi tréfás balladáját éppúgy énekelték Erdélyben a székelyeknél, mint Szeged alatt a parasztok, vagy a zoborvidéki magyarok. Ezt az egységet hirdetik régibb stílusú népballadaink, mint amilyen a Fogarasi István, Kőműves Kelemené balladája, ezt hirdetik a bujdosó balladák, ezt a Három árva és Fehér László balladája, ezt az újabbkori, alig százestendős balladák, mint Szűcs Mariska híres balladája, melynek országos vándorútját is nyomon követhetni, s végül erről az egységről tanúskodik népballadaköltészetünk legújabb rétege, a jibetyárballada. Tehát a magyar népballadák első nagy tanulsága az, hogy egységes vérkeringés hálózta be a népi epikumok területén is a magyarság népi kultúráját.

Azokban nemcsak a magyar népi kultúra egységét olvashatjuk ki népballadáinkból: ez a balladaköltészet Európa sokszínű, számtalan árnyalatban, változatban bővelkedő népköltészetének is részese. Grozescu vádjainak képtelenségét a felszínre kerülő nagyszámú magyar változat mellett az is hamarosan igazolta, hogy a balladák motívumai Közép-Európa, Délkelet-Európa más népeinél is megtalálhatók. Sőt nem egy balladának, mint például éppen Molnár Anna perbefogott balladájának Európában szinte mindenütt rátalálhatni párjára, nagyszámban meglevő rokonaira. Magam *Székely balladák* c. kiadványomban összeállítottam 54 székely népballada változatait: az eddigi kutatások alapján mind e balladák jórészének meg lehetett találni részint nálunk, részint Európa különböző népeinél a rokon változatait, vagy legalábbis¹⁵ az összehasonlításra alkalmas párhuzamos helyeket. A meginduló összehasonlító néprajztudomány tehát bizonyította a különböző nemzeti gyűjtemények átvizsgálása után, hogy sem a magyar, sem a román ballada nem köve-

113. Bovános szeszék
(Csikménység, Csík vm.)

114. Felsőmagyortországi görbevonaldíszes szeszék a Népr. Múzeumban

115. Alakos méhkasok
a Népr. Múzeumban

116. Faragott faládácska (Somogy vm.)

117. Faragott aszék
a Népr. Múzeumban

118. Régi tulipános a láda a Népr.
Múzeumban

119. Díszített bortüvegartó Somogy megyéből

120. Pásztor ívcsanak Zala megyéből

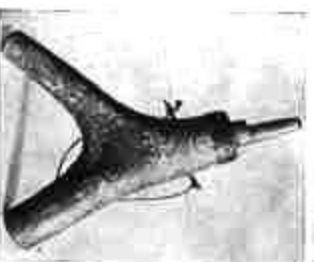
121. Véselt gúrnalyalp a Néprajzi Múzeumban

122. Szarvasfartó a Népr. Múzeumban

123. Alkos juhászkarmpók a Népr. Múzeumban

124—125. Font: tükök;

lent: posztarú a Népr. Múzeumban

telhetett magának elsőbbséget, mert a balladák motivumai egész Európában kerengtek és sokszor szinte megfoghatatlan utakon jutottak el egyik országból a másikba. Vannak természetesen ebben az összefüggésben is eltérések, helyi csoportok, külön nemzeti alakulatok s tévedés lenne azt hinni, hogy a magyar balladát például nem lehet élesen elválasztani a német vagy spanyol anyagtól, vagy a híres skót balladáktól. Az összefüggés arra mutat elsősorban, hogy mindenütt Európában közös magas irodalmi műfaj lehetett az indítója a népi balladaköltészet kialakulásának, másodsorban, hogy a nemzeti elkülönülések mellett is megmaradt Európa népei között az állandó termékeny és termékenyítő kapcsolat.

Az európai népi epikumoknak vizsgálatával a balladák, elsősorban a népmesék területén külön tudományág foglalkozik, az összehasonlító folklóre. Legnagyobb mesterei, még az angolok és a németek előtt s egy egészen új módszernek, az ú. n. földrajz-történeti módszernek a megalapítói, rokonaink, a finnek voltak s mellettük a másik rokonnemzet, az észtek tudósai jeleskednek. Ma is kiváló tudósaink foglalkoznak mindezekkel a kérdésekkel. A magyar népballadák összefüggésének a mintájára ma már joggal beszélhetünk a kutatások nyomán elsősorban a mesék, de bizonyos fokig az európai népballadák összefüggő hálózatáról is. Persze ezen a „hálón” néha igen nagy lyukak, szakadások is akadnak, az azonban bizonyos, hogy a balladák énekmondói nem tisztelték az országhatárokat és sok-sok ballada rokonmotivumát meglelhetjük hegyes vidékeken is, térségi síkságokon is egyaránt szerte Európában. Emiatt magyar büszkeségünknek egyáltalán nem kell kisebbednie, hiszen a motivumok azonossága, vagy párhuzama ezenkívül aztán többet nem is jelent, hiszen minden nép a maga formáinak s főként tehetségének megfelelően alakítja, építi a motivumokból az alkotást. Motivumot, témát pedig sohasem szabad összetévesztenünk magával a kész művel. Tudjuk jól az irodalomtörténetből is, hogy írónknál is előfordulnak rokon motivumok, azonos tárgyat dolgoznak fel, sőt pl. Petőfi, Tompa és Kerényi költői versenyükön ugyanegy témától nyertek ihletést. Mégis mennyire különböznek alkotásaik! A hatás, motivumok átvétele, kapcsolata távolról sem jelent minden esetben szolgálai mimelést. A magyar nép-

A MAGYAR NÉPKÖLTÉS ZET

balladák esetében egy ízben sem. Az eredetiség, az érték itt is az alakításban, a nemzeti változatban rejlik. S nemcsak a magyar kutatók véleménye, hogy a magyar népballadák Európa legszebb népi alkotásai közé tartoznak. Minden összehasonlító motívum-kutatással a magyar népballadák ismeretében bátran szembenézhetünk.

Az angol Reed Smith foglalta össze a különböző elméleteket az európai népballadák kialakulásával kapcsolatban. Az egyik felfogás szerint a népballada valójában nem egyéb, mint szájhagyományozott formában való továbbélése egy magasabb irodalmi igényű epikus költészetnek; tehát az egész népballadai világ felsőbb társadalmi osztályok irodalmi formájú epikájának népi átalakítása. Egy másik elmélet meg is határozza a keletkezés idejét s a népballada közvetítő rétegét; eszerint középkori énekes előadók, az énekesek rendje, elsősorban skandináv és angol minstrel-ek útján jutott a néphez ez az irodalmi epika, körülbelül a XII. században. Egy harmadik tetszetős elmélet a középkori egyházban tartott vallásos tárgyú, biblikus elbeszélő énekekből eredezteti a balladaköltés európai gyakorlatát. Ez az elmélet hivatkozik arra, hogy az ilyen vallásos, biblikus énekekből egyfelől a népi dramatikus játékok egy csoportja, amilyen a magyar betlehemes játék európai változatanyaga, másrészt pedig a népballada alakult ki. Viszont van olyan felfogás is, amely a balladát a primitív táncénekekből magyarázza s eredetét jóval messzebbre kitolja, mint a keresztény középkor. Sokáig kedvelt felfogás volt az is, amely szerint a népballada is, a többi népi műfajjal együtt a középkori európai parasztságnak közösségi alkotása volna.

Ezek az elméletek természetesen a legkülönbözőbb módon keresik a maguk igazolását s most nem tartozik ide, hogy sorra megbíráljuk, melyik milyen fegyverekkel küzd a másik ellen. Inkább vegyük röviden szemügyre a tényeket. Az bizonyos, hogy a népballada-költészetnek legrégebb kimutatható nyoma (az Európán kívüli, pl. amerikai balladaköltészet mind európai telepések hatására keletkezett s már ez is mutatja, hogy a primitív táncénekből való eredeztetés nehézségbe ütköznék!) a XII. századig vezet vissza: ez egy vallásos ballada Júdásról. Igazi életét a ballada Nyugat-Európában főként a XV-XVI. században lelte,

bár természetesen szinte a legutóbbi évtizedekig élt még nyugaton is a népballada. Egyes kutatók a ballada terjedésével kapcsolatban sávokat vontak: először a XII. században Skandináviában s vele majdnem egyidőben Angliában jelenik meg a ballada. Németországban a XIII. században, Spanyolországban a XIV. században és Franciaországban a XV. században jelenik meg. Magyarországon az első komolyan számbavehető nyomok a XV. és XVI. századhoz kapcsolódnak, mint a Szilágyi és Hajmási, a Kádár Kata s még néhány balladánk esetében is.

Azonban Eckhardt Sándor kutatásai alapján egy-egy balladának műfaji eredetét s alap gondolatát a korai középkorig is nyomon követhetjük, mint például a Párjavesztett gerlice lírai szépségű balladájának esetében.

A ballada műfajával kapcsolatban is jelentős eltérések voltak a kutatók között. Az egyik legnevesebb balladakutató, a német Heusler a balladát refrénes epikus menetű táncdalnak tartotta. Sokan a ballada szót, mint a magyar Erdélyi János is, az olasz ballata, ballare (táncolni) szavakból származtatja, míg mások a kelta eredetű gwaelawd (epikus ének) kifejezésre utalnak. Az egyik meghatározás tehát a balladának inkább refrénes táncdal jellegére, a másik epikus voltára hívja fel a figyelmet. A magyar népballada inkább ez utóbbi meghatározás követelményeinek enged, bár az utóbbi időkben egyes kutatók nyomokat véltek felfedezni a táncének és ballada között, nemcsak a múltban, hanem a jelen népballada-éneklés gyakorlatában is. A magyar balladát, népballadát és műballadát egyaránt Greguss Ágost határozta meg először véglegesnek tetsző formában pályadíjnyertes értekezésében. Szerinte a ballada dráma dalban elbeszélve, tehát egyszerre drámai, lírai és epikai műfaj lenne, a három alapvonásait egyesítvén magában. Ma már jól látjuk, hogy ez a megállapítás nem állja meg a helyét, helyette inkább azt kell mondanunk, hogy a ballada műfaja népköltésünkben gyűjtő fogalom, melybe különböző korból származó epikus dalok tartoznak, ezek egy része lassúbb menetű epikus ének, másik lírai jellegű, virágének-szerű, egy harmadik csoport szaggatottabb, dramatikus jellegű: tehát nem az egyes balladák, hanem maga a műfaj fogja össze e különböző elemeket. Ezeket a különböző rétegeket, példákön keresztül is, sorravezűk majd.

Ami mármost a magyar ballada eredetének a kérdését illeti, mi is válogathatnánk az európai példákhoz hasonlóan. Nálunk is vannak, akiknek kedvére szolgálna a romantikus elmélet, mely a ballada folytonosságát, ősi korból való származását igazolná, mások szívesebben vennék, ha a balladában csak a magasabb társadalmi csoportok hatásának leszivárgását találhatnák meg. Az igazság az, hogy a ballada eredetét valóban magasabb irodalmi epikumok és a meglévő népi éneklés-mód és hagyományanyag keveredéséből magyarázhatjuk meg. Ennek feltételezését szükség-szerűvé teszi a ballada népi előadásmódja: a szöveghez kapcsolódó ősi dallamok s az ebből kikövetkeztethető ősi előadásmód. Bár természetesen balladánk dallamaira is hatott a históriás énekek zenéje, mint Kodály kimutatta, s egyéb zenei hatások, de népi énekelt epikánk sok értékes, régi stílusú dallamot őrzött meg, tehát a balladát nem tekinthetjük egyoldalúan minden ízében felülről jött alkotásnak.

Amellett a históriás énekektől nem egy helyen primitív motívumai is megkülönböztetik, mint pl. Kádár Kata balladájában a rajtjelző kendő megváltozása. Honti János kimutatta, hogy a Szilágyi és Hajmási ballada szövegszerkezetei közül egy népi formájúnak kellett a legősibbnek lennie. Tehát az eredmény az a magyar népballadák eredetével kapcsolatban, hogy egy ősi népi előadásmódra telepedett rá énekesrendek közvetítésével a magasabb társadalmi osztályok magyar és európai epikus hagyományanyaga. Ebből a kapcsolatból alakultak ki népi hagyományozás és alakítás útján századok során népballadánk. Ez az elmélet megmagyarázza a balladánkban „meglelhető ősi formai elemeket, a szájhagyományozás ősi gyakorlatát, a magasabb irodalmi hatások különböző rétegeit és a balladák állandó alakulását, változatait és az európai anyaggal való kapcsolatukat. Érdemes már most vizsgálóra venni, hogy a népi kultúrába milyen utakon juthattak el Magyarországon ezek a balladák, milyen utakon alakult ki az imént ismertetett európai s azon belül a magyar balladák egysége, műfajuknak hasonló törvényszerűségei. Egyik ősforrása a balladák motívumvilágának – tehát nem a műfajának! – a legősibb népi epikus műfaj, a mese s a legősibb világértelmezés, a hiedelem. Így a Kádár Katáról szóló balladánk

döntő motivuma, amely a fordulatot adja: a véressé változó kendő, már meglelhető többezerestendő egyiptomi mesékben is. Ezeket a meséket gyermekmúmiák mellett találták, de motívumaik java ma is él különböző nemzetek népi epikájában. Így a Kádár Kata-balladában is. Érdemes ezt a híres balladánkat legalább fő vonásaiban itt idéznünk, hiszen másrésről kapcsolata a ballada másik műfaji forrásával, a históriás énekköltéssel is nyilvánvaló.

*Anyám, anyám, édös anyám!
Gyulainé édös anyám!
Én évöszöm Kádár Katát,
Jobbágyunknak szép leányát.*

*Nem öngedöm édös fijam
Gyula Márton!
Hanem vödd el nagy uraknak
Szép leányát.*

*Nem kell neköm nagy uraknak
Szép leánya,
Csak kell neköm Kádár Kata,
Jobbágyunknak szép leánya.*

Az anya kitagadja fiát, aki útnak is indul, de előbb elbúcsúzik kedvesétől:

*Lovakot befoglak, útnak indutanak,
Egy keszkenőt adott neki Kádár Kata:
Mikor e szénibe vörösre változik,
Akkor életöm is, tudd meg megváltozik.*

*Monyon Gyula Márton högyekön vögyekön.
Éccör változást lát a cifra keszkenyön.*

*Inasom, inasom, kedvesebb inasom!
A főd az istené, a ló az eböké.
Fordujunk, mett vörös szén már a keszkenyő
Kádár Katának is immár rég vége lött.*

A balsejtelmek valóra váltak, a kendő igazat mutatott: édesanyja a feneketlen tóba vetette Kádár Katát. Bánatában ő is utána öli magát. Édesanyja ekkor eltemetteti, de a befejezés átkai csak még zordabbá teszik a kegyetlen balladát. A kutatók szerint megformálásának ideje legalább a XVI. századra nyúlik vissza. Irodalmi formában, Telamon széphistóriájában ugyanis ekkor találjuk meg.

Valószínű, hogy balladánk népi megformálása megelőzte a szépirodalmi formát, amit az irodalmi alakból kimaradt ősi motívum is igazol. A ballada, eltérően a nyugateurópai változatoktól, a délkeleteurópai csoportozathoz tartozik.

Nem egyszer még a középkori ember hiedelemvilágának, természetszemléletének emlékei élnek népballadánkban a virágénekek közvetítésével. Ilyen az egyik legfinomabb, legköltoőbb népballadánk: A párjavesztett gerlice. Érdeemes megismerni vele:

*Búsan bűgő bús gerlice
Kedves társát elvesztette.
Elrepüle zöld erdőbe,
De nem szállá a zöld ágra,
Hanem szállá asszu ágra;
Asszu ágát kopogtatja,
Kedves társát siratgatja:
„Társam, társam, édes társam!
Sohasem lesz olyan társam,
Mint te voltál édes társam!!”*

*Búsan bűgő bús gerlice
Elrepüle messze földre,
Messze földre, zöld búzába,
De nem szállá zöld búzába,
Hanem szállá konkoly ágra;
Konkoly ágát kopogtatja,
S kedves társát siratgatja:
„Társam, társam ... stb.*

*Búsan búgó bús gerlice
 Elrepüle messze földre,
 Messze földre folyóvízre.
 De nem iszik tiszta vizet,
 Ha iszik is, felzavarja,
 S kedves társát sir at gátja:
 „Társam, társam ... stb.*

Ez a három versszakon keresztül csodálatos szépséggel hülámzó lírai ének eredetét, mint Eckhardt Sándor bebizonyította, abból a középkori természetfelfogásból veszi, amely szerint az özvegy gerlice csak száraz ágra száll. Mint költői hasonlat, a kép előfordul már régi irodalmunkban is, Balassa Bálintnál, Rimai Jánosnál, Gyöngyösi Istvánnál, gyakori a daloskönyvekben s népköltészetünkben is. Az európai népköltés is jól ismeri ezt a típust, de joggal mondhatni, hogy a gondolat legköltőibb megfogalmazása ez az erdélyi népballada.

Összepakoló erő rejlett hegedőseink, énekmondóink, históriás énekeink epikus énekeiben, ezekben az európai epikum anyaga szintén megjelent s a magyar népi dallamformának neon egy alakváltozata innen ered. A XVI. és XVII. századi históriás énekszerzők közvetlen utódai ama „csácsogó” énekeseknek, akik, Anonymus tanúsága szerint is, a magyar történet nem egy eseményét foglalták lenekbe. Nagy számukról és közkedveltségükről az angol utazgató humanista költő, Philip Sidney még 1573-ból is tudósít. Ebbe a rétegbe tartozhatik balladánk legrégebb típusú csoportja, mint például a két vitéz barát szökését és szerelmét eléneklő Szilágyi és Hajmási balladája. Ez énekesrendet lassanként kiszorítják az udvari kultúrából a hangszeres zenészek; képviselői lezüllöttek, komédiázva, mutatványos bohócok mesterkedéseivel, a garabonciás diákok mágikus fortélyaival jutnak el a paraszti kultúrába. Így adják át a népnek, ami a magyarországi udvari és európai magasabb műveltségéből az övék lett, hogy azután a parasztság „nagy emlékezete” őrizze századokon át népi formában énekeiket s a garabonciás diák hiedelmében alakjukat.

Már előkelőbb utódaik lesznek a históriás énekek újabb szerzői: deákos műveltségű polgárok, iskolamesterek, katonák,

papok, az országban szertekóborló vándor lantosok, akik a krónikák, széphistóriák európai anyagát szórják el országszerte. Mindez a magyar népballadaköltés eleven termőtalaja marad századokig. Ha balladáinkat írásos emlékekből nem is tudjuk idáig, a XV-XVI. századig megnyugtató módon nyomon követni, azonban a balladák nem egy stiluseleme itt alakul, a formulák egy jórésze ide nyúlik vissza. Kerekes Izsák, Fogarasi István, Kőműves Kelemenné, Budai Ilona s még több más balladánk erre a korra nyúlik vissza.

Erre a korra mutat az úgynevezett bujdosó-balladánk csoportja is. Ezek a balladák a kuruckor bujdosó katonáinak emlékét őrzik a nép ajkán, hangjukból nyomban ráismerhetünk a magyar történet e nehéz fordulójára. Az ismertebb balladák helyett, amilyen Basa Pista balladája, Bandi úrfi, Ideje bujdosásimnak s mások, egy ismeretlenebbet közlök Szeged vidékéről; Kálmány Lajos jegyezte le a múlt század végén. Ha nem is tudnók, hogy Thaly egyik kötetében is megvan e bujdosó ének, a hontalan keserűségből is ráismernénk a korára:

*Siratom magamat,
Elmúlt napjaimat,
Bízom Istenre dolgomat,
Eligazítja bajomat,*

*Siralmim nem múlnak,
Bánátim újulnak,
Orcámról könnyeim hullnak,
Engöm a fák is siratnak.*

*Tigris lejjel tartott
Fölnevelő dajkám,
Nem tom, ki vót én mustohám;
Ki bánatyát ruházta rám?*

*Hol vannak napjaim?
Tengörnek habjaji,
Keserűségnek árjaji
Életömnnek víg óráji.*

A könyvnyomtatás terjedésével ez a közvetítő és terjesztő réteg, az újabb motívumok plántál ója nem szűnt meg, csak átalakult. A könyvnyomtatás terjedésével a népi vásári ponyva, vásári énekesek szerzései, az úgynevezett képmutogatók szövegei gyilkosságokról, borzalmas halálesetekről éppúgy ösztönzői voltak a nép balladaalkotó tehetségének, mint az előbb felsorolt énekesrendek, műfajok. A múlt században alakul ki erre a hatásra az újabb ballada-stilus, mely már egyszerűbb szerkezetű, lazább, nincs benne a szövegezésnek az az ódon pompája, ami régibb balladáinkat jellemzi. Külön csoportja e balladáknak a betyárokról szóló költészet, a betyárballadák.

Az előbbi csoportba tartozik Szőcs (vagy másutt: Szűcs) Mariska balladája, melyet az ország minden részéből összegyűjtöttek már. A ballada története azért is érdekes, mert Vikár Béla kiderítette, hogy a történet igaz volt: Szőcs Marist valóban boszszúból megölte egy legény s az esetet meg is verselte egy verselő paraszti költő, Új Péter s nyomon követhető, hogy terjedt el országszerte a főntebb vázolt utakon a történet.

A betyárballadák a szegény nép körében mindenütt nagy visszhangra találtak, bár megállapíthatjuk, hogy elterjedésük köre elsősorban Tiszántúl és az Alföldön észlelhető. Itt közlök egyet saját gyűjtésemből, a híres Bogár Imréről: a ballada minden magyarázkodás helyett mindent elmond magáról. Nyirbátorban jegyeztem le; így hangzik:

*Zavaros a Tisza, nem akar igadni,
Az a híres Bogár Imre átal akar menni,
Álal akar menni, nyerges csikót lopni,
Kecskeméti nagy vásáron el akarja adni,*

*„Csaplárosné, hajjá, száz icce bort adna,
Megkínálnám a vármegyét, hogy ne legyenek rabja”
Huncut a vármegye, nem iszik belőle,
Az a híres Bogár Imre most van a kezébe.*

*Láncot a betyárra, kezére, lábára,
Duni Marcsa, a babája, már hiába várja,
„Nézz ki, Marcsa, nézz ki arany fírhangidon,
Most késérik Bogár Imrét arany szőr paripán.”*

*Harangoznak déré, fétizenkettőre,
Hóhér mongya, Bogár Imre ájjon fel a sziekre.
Felállott a sziekre, felnézett az légre:
„Jajj Istenem, sok rablásaim most jutnak eszembe”*

*Huncut a vármegye, meg a szógabiraó,
Kocsijába van befogva a négy lopott csikó.*

A betyárballadák jelentették talán a magyar népballada utolsó állomását: e rövid vázlat keretében végigkísértük valamennyi fordulóján s egy-egy példán keresztül talán sikerült megérezkeltetnem az eltérő stílusokat s egyben az összekötő elemeket is. Csak egy csoportjáról nem szóltam még balladáinknak, a vig balladákról, közülük egyik, a legkedvesebb s legfinomabb, dévaj hangjával Tamási Áron székely figuráit juttatja eszünkbe. Ez is székely: Kriza gyűjtötte.

*Este gúzsajasba én éccör émöntem,
Mónár legénkével jádzodozni keztem;*

*Fényes hajnalcsillag bár fo ne virjadna,
Hogy a szerelömnek vége ne szakadna.*

*Haza kelle mönni majt a guzsajásból,
Anyám is azonba fo kelé az ágyból,*

*Gyöngye nyirág vesszőt frissen elévötte,
Karcú derekamon hajtogatni kezte.*

*Ha a mónár legén tiszta gyémánt vótia,
Még se mönnék többet guzsajosba hezza.*

Az eddigiek során megismerkedhettünk mind a magyar, mind pedig az európai ballada keletkezésével, alakulásának útjaival, motívumvilágával, a példákból megismerhettük balladáinknak különböző történeti stílusait és sor került a ballada előadásmódjára, hagyományainak közvetítőire. Azt nem is kell külön hangsúlyoznom, hogy a balladák is mindig énekelt előadás-

ban szólaltak” meg a nép ajkán, a zeneértő meglelheti Bartók, Kodály lejegyzéseiben legszebb balladáinkat, sőt már hanglemezeiről is hallhatja, hiteles népi előadásban.

Láthattuk s az eddigiek alapján könnyen megérthető, hogy egy ilyen sokféle anyagból, különböző időkben összekerült új „műfaj”, mint a népballada is, alig határozható meg egységesen, megnyugtatóan egyértelmű definícióval. Greguss neves meghatározása is erőltetett volt és sokkal inkább a műballadákat (főleg Arany Jánoséit) tartotta szem előtt. Ha az eddigi jellemző megállapítások mellé még közös meghatározó jeleket akarunk felvenni, akkor – a tréfás balladák kis csoportjának kikapcsolásával – a tragikum állandó jelenlétére kell utalnunk'. A ballada a népi alkotások világában az egyedüli tragikus műfaj, egyedül a balladákban mutatkozik meg, hogy a népnek is van érzéke a végzet, a bűn, az összeütközés, a sorscsapás tragikus emberi élethelyzetei iránt. A balladában megnyilatkozó tragikumot a változhatatlan végzet irányítja: a balladák hősei tudják, hogy sorsukon, életük képletén nincs módjuk változtatni, nyitott szemmel zuhannak a tragédia fekete örvényeibe. Ez a másíthatatlan, végzettől meghatározott tragikum jellemzi balladáink java-részét. A darabos, súlyos sorok, régi dallamok mögül az emberi érzések legmélyebbike, a tragikum átélése bontakozik ki s teszi a magyar balladákat népi műveltségünk legmagasabbrendű alkotásaivá.

A magyar népmese

A magyar népmeséről szólva legelsőbben is Arany János komoly és csöndes szavai jutnak eszünkbe: e szavakban is megnyilatkozik kora magyar Íróinak és tudósainak igénye a hiába kutatott ősi magyar eposzra, a nagy hőskölteményre, a vágyakozás a hősi magyar múlt ősmondái után: hogy ebben se legyünk szegényebbek Európa más népeinél. Ahogy a romantikus népmese-kutatás világhírű mestereit, a német Grimm testvéreket is a német mondakör feltárásának gondolata ösztökélte népmonda- és népmese-kutatásaikban, Arany János is népünk meséiben kereste a nagyrangú magyar múlt tanúbizonyságait. Nemesak naiv eposzunkról írott kitűnő tanulmányában töpreng ezen, de

egy-egy bírálatában is kísérti ez a feltevés, ez a remény. A Merényi László gyűjtötte és átdolgozásában megjelent népmeséket bírálgatva, így hangsúlyozza a magyar népmesék gyűjtésének a fontosságát: „Nem célunk itt a mesegyűjtés fontosságára bővebben kiereszkedni. El van ismerve nálunk tanultabb nemzetek által, kik e naiv elbeszélések felkutatásában is megelőztek bennünket. Csupán azt jegyezzük meg, hogy ez nekünk még fontosabb, mint bárhol a kerek világon; mert ős eposzunk eltűntével majd semmink sincs, hol az egyetemes népszellem nyilatkozását megleshetnők, kivéve a mese”.

Eddig Arany János szavai. Mindenekelőtt a vágy szól belőlük örökre elvesztett hősi eposzunk után, amely a honfoglalás s a megelőző idők leletét tárhatná fel, de megnyilatkozik Arany bölcs óvatossága is: nem kívánja a mesék tartalmában keresni azt az elsüllyedt múltat, hanem megelégszik a mesék szellemében rejlő ősi magatartás, szellemiség felismerésével. Azóta tudományunk átjutva egy meddő kétkedési, csupán rostálni tudó korszakán, még Aranynál is tovább merészkedett és népmeséink motívumaiban, egy-egy elemében valóban a honfoglalás előtti magyar múlt megőrzött jeleit véli fölismerni.

De már Arany János értékelő mondatai is figyelmeztetnek arra, hogy a népmese nem valami megvetendő s lenézésnél egyebet nem érdemlő műfaja az emberi szellemnek, ahogyan sokan vélik. Sokkal több annál, hogyses csak egyetlen társadalmi osztály, a parasztság, kezdetleges, darabosan fogalmazott epikumának tekinthetnők: az egész emberiség egyik csodálatos alkotása a mese, érthető, hogy költők és tudósok szeretetét és érdeklődését a mai napig is annyira vonzza. Arany előbb idézett bírálatának egy másik jelentős megállapítása kiindulásában különösképpen egyezik Babits Mihálynak¹ egyik gondolatmenetével. Mindketten aggodalommal és a művelődés örökebb értékeit féltő tekintettel szemlélik a könyvnyomtatás elhatalmasodását. Az irodalmi és hírlapi termelés roppant arányai félelemmel töltik el mindkettőjüket, hogy ez a mindjobban növekvő mennyiség kiöli a minőség iránti érzéket az olvasóból és lassan megöli a komoly irodalom igazi szellemét is. Babits Mihály a magas irodalom múltját említi fel érdemes példának, mikor jóval kevesebb volt az olvasnivaló, de az író es olvasó is jobban megbecsülték, tiszt-

telték az alkotást. Arany János pedig az elhatalmasodó irodalmi termelésről a népmese világa felé fordítja elkedvetlenedett tekintetét. Érdeemes elmondani itt véleményét: „Mig napjainkban akármely silányság utat lelhet a sajtóban, vagy legalább írott betű segítségével fönnmaradhat, mint örökös hiba: ama folyók partjain, tábori tüzeknél, sátor vagy Isten szabad ege alatt hallgató nép visszautasítá, ami) nem életrevaló; s ha mit elfogadott, kellett abban lenni valami derekasnak, méltónak, hogy emlékezetbe vesse, tovább adja, firól-fira örökítse.”

Mig Babits képzeletében a kódexmásoló barát meghajlott alakja jelent meg, ki előtt a szent szöveg minden szava fontos és elhanyagolhatatlan, addig Arany a mesemondó magyarokat idézte elének, kik a szájhagyományozás gyakorlatával elválasztják az ocsút az értékestől, s csak a maradandót kapja közülük szárnyára az emlékezet. Mindegy, a két példa egyet fejez ki: a két magatartás egykép az alkotás áhítatosabb tiszteletét jelképezi, a nagyobb felelősséget és az értékek szigorúbb kiválasztását. Így hát bevezetőül is leszögezhetjük, hogy a mesemondás szellemében is az a magasabb alkotói erkölcs és magatartás jelentkezik, melyre legnagyobb íróink, el vágyakozva koruk silányságából, áhítotva gondoltak.

Nem szükségtelen még ma sem a népmeséről, vagy akár vele kapcsolatban az egész népi műveltségről szólva ilyen védővédekező szempontokat felemlgetni, hiszen még. a mai napig is a népi kultúra és egyes alkotóterületei, mint a népmese is, a legkülönbözőbb megítélések játékszerei. Frobenius, az afrikai népmeséknek ez a nagy kutatója, gúnyosan írja valahol, hogy nemcsak a tétova laikusok, de nem egyszer még a néprajz hivatott művelői előtt is a különböző primitív kultúrák nem egyebek, mint összehordott múzeumi tárgyak, adatok cifra halmaza. Elmondhatjuk ezt a szigorú megállapítást a paraszti műveltség szemléletével kapcsolatban is. Néprajztudományunk egy korszakában éppúgy, mint a laikus szemlélő, valamiképp csak ámuldozó csodálkozással, mintegy megbabonázottan tekintett a különböző primitív és paraszti műveltségre. A nyugateurópai műveltség sajátos gondolatrendszeréből nézte ezeket a számára teljesen idegen kultúrákat, alkotásokat és megérteni, átélni, mint igazi kultúrát,

igazi humánusot nem tudta s nem is nagyon akarta. Mágikus varázlások, ijesztő táncok, színes ruhák, furcsa edények, faragások és még furcsább mesék exotikus, múzeumi világának tekintette ezeket a műveltségi formákat. Arra, hogy ez az állítólag zavaros fonadék ugyancsak az emberi léleknek lenne egyik önmagában következetes megvalósulása, hogy ezekben a mesékben, dalokban és faragásokban is az önmagát kifejezni s megörökíteni törekvő emberi szellem nyilatkozna meg, jóidőig igen kevesen gondoltak. Ma már a tudomány mindenütt másképp gondolkodik minderről, s jól látja, hogy a néprajz is humanista tudomány, sőt az emberiség alapvető kérdéseivel, az emberi szellem, tudat kibontakozásának, tapogatózásainak legizgatóbb kérdésével foglalkozik.

A magyar népmesékhez is csak a minden igaz alkotásnak kijáró alázattal közeledhetünk, azzal az alázattal és szeretettel, ahogy Arany János tekintett rájuk. Egyébként titkait soha meg nem fejthetjük, s nem érthetjük meg sohasem azt, ami gyermekek, parasztok és költők előtt minden időben oly magától értetődő volt, a mesének csodálatos világát.

Ha népmeséinket forgatjuk s különösen, ha gyűjtőként egy-egy olyan faluban ülünk le mi is a beszélő mellé, ahol még eleven a mesélés gyakorlata s úgy hallgatjuk hosszú órákon keresztül az egymást követő kalandokat, történeteket, első meglepetésünk az lesz, hogy a mesében nem történik soha semmi csodálatos, nem történik soha semmi hihetetlen: minden a maga helyén és szükségszerűen van úgy, ahogy van. Ez első hallásra különösen hangozhatik, pedig így igaz. Csak az avatatlan s a mesék bűvös köréből kimaradt ember tekinti lehetetlen csodáknak a mesehősökkel, kiskanászokkal, királykisasszonyokkal történő kalandokat. Előtte, a hitetlen s csak e világból gondolkozó hallgató előtt természetesen a menekülő szerelmespárnak tóvá és rajta úszkáló vadkacsává alakulása a gonosz üldöző félrevezetésével, a kacsalábon forgó vár a sárkányoktól elragadott királylányokkal, az őzzé változó kicsi királyfiú történetei merőben valószínűtlenek s csodálatosak. Pedig aki mesét hallgatott, vagy igazi beleéléssel olvasott, sohasem figyelhetett meg e csodás részek elmondásánál valami különösebb hangsúlyt, a csoda kiemelését. A me-

sében a nép ajkán a csoda természetes eleme a történetnek, csak irodalmi fokon, a mi magas irodalmunkban válik különös, misztikus hangsúlyozott részletté. Oly természetes a népmese világában a csoda s a griffmadáron való utazás, mint a mi szürkébb világunkban a hétköznapi élet s a megszokott közlekedési eszközök.

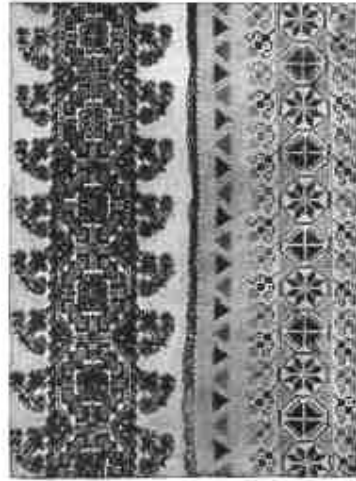
A mesére éppen az a jellemző legelsősorban is, hogy benne a csodák világa az igazi, a rendes világ s a csodák törvényei a megszokottak, tehát semmi különös, kiemelkedő hangsúlyuk nincsen: minden úgy történik itten, ahogy kell történnie s a sárkány, az üldöző boszorkány éppúgy megtartják a szabályokat – a mese szigorú etikettjét -, mint a menekülő szerelmesek, a furfangos pásztor s a többi is mind, a mesék örök alakjai. Chesteron egyik mulatságos tanulmányát a mesei világ törvényeinek, rendszerének szentelte s megállapította, hogy önmagában következetes a logikája s Tündérország törvényeit minden épeszű embernek természetesnek kell tartania, hogyha ezt a logikát megértette. Ez a világ, ezek a mesei törvények teljesen függetlenek a mi földi világrendünktől, de egyik vérbeli mesemondó vagy mesehallgató sem kételkedik, amíg valóban benne él a régibb paraszti hagyomány szellemében, hogy ez a merőben másfajta világ szintén igazi és létező, vagy legalább is valamikor létezett világ. Az már a mese életének egy későbbi s az elmúlás első jeleit magában hordozó kora, amikor a meséket, mint „meséket”, azaz hazug s csupán szórakoztató történetekként kezelik.

A mesének, a magyar mesének is, tehát első jellemvonása, hogy benne a csoda, a hihetetlen legközönségesebb és legállandóbb tényezője a világnak, nem is „csoda” hát, hanem az emberi életnek egyik lehetősége: mindennap találkozunk vele s az az ügyes és sorsának jó kovácsa, aki élni tud a felbukkanó alkalommal. Jutalmul el is nyeri mindig valahol a fele királyságot. Amint a neves külföldi és magyar kutatók is megállapították, a csodának s az úgynevezett csodás elemeknek ebből a sajátságos kezeléséből következik a mese világának minden további törvényszerűsége s mi megjegyezhetjük, hogy ez az a titok, amit a magas irodalom úgynevezett irracionális, titokzatos alkotásai sohasem tudtak utánozni, egynéhány zseniális kivételtől eltekintve, a han-

got mindig elvétették. A csodát mindig is nagyon különös, esetleges elemnek állították be, nagyon is kiemelték, holott a népmese semmi különöst sem lát abban, hogy a kis ványadt gebe egyszerre csak megrázkódik, parazsat eszik s elrepül, táltosként, mint a gondolat. Ennél sokkal többet is kell még csinálnia, segítenie kell a gyámoltalan hősön, s a csodák úgy rajzzák körül, mint a puszta lovat a legyek.

A csoda tehát a népmesében nem betét, nem beillesztett részlet, hanem az egésznek értelmezője, végső elve s egyben mindennapos légköre: egyszerre elmaradhatatlan és megszokott. Jelleének ez a kettőssége adja meg népmeséinknek varázslatát, a valóság fölötti lebegését s egyben ugyanakkor különös hitelességét. Mindnyájan érezzük, hogy a mese világa merőben különbözik a mienkétől, de elfogadva az első mondatot, minden bekövetkező kalandot, eseményt hihetőnek, sőt egyenesen szükségszerűnek érzünk. Valóban a sárkányokkal csak természetfeletti erők segítségével lehet megküzdeni, a gonosz boszorkány cselvetéseit csak a táltos segítségével kerülhetjük ki s az a bolond, aki azt hinné, hogy a mi világunk eszközeivel s erőivel küzdhetne meg ellenük. Aki mesehallgatás, meseolvasás közben nem fogadja el ezt a tételet, soha sem érti meg a mesét s úgy fest, mint aki kínai nyelvű tréfákon nevet, holott nem ért belőlük egy szót sem.

A népmeséknek ezt a csoportját nevezik tündéries mesének, ez a paraszti mesevilág legismertebb műfaja. Magyarországon is szebbnél-szebb változatokat ismerünk és még napjainkban is számtalan ilyen mesére bukkanhat a néprajzi gyűjtő eldugott kis falukban. Egy rövidebbet ideírok, hogy a meséről mondottakat igazolja. Kriza János székelyföldi gyűjteményéből, a háromszéki mesék közül való. Kriza „Rózsa vitéz” címet adott neki. A mese ismeretes az ország más részéből is, aminthogy ismeretes Sziciliában, Németországban, hol már a Grimm testvérek is lejegyezték s még sokhelyütt másutt Európában. Azonban, ahogy olvassuk a mesét, az édes székely nyelvjárásban pergő mondatokat, egyszerre megérthetjük, hogy a nemzetközi mese mennyire magyarrá válhatik, s hogy nem a motívum, hanem az egyes nemzetek körében kialakuló változat a lényeges. Így mesélték a háromszékiek a múlt század közepén ezt a mesét:

126. Fent: erdélyi szárlavarrott, lent: palóc szőttes

127. Fent: tordai szőttes, lent: tordai keresztzsmosások

128. Torockói lepedővég

129. „Kakosos” lepedővég a Bajlontól Múzeumban (Keszthely)

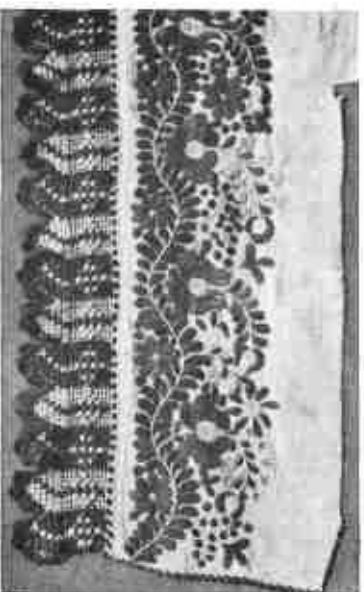
130. Újjas kódorón Baranya vm.-ből
a Népr. Múzeumban

131. Kódorón ujsa
a Népr. Múzeumban

132. Szarhuzás

133. Merzékóvesdi ing ujsa

134. Saitonyozott arjefégek
a Népr. Múzeumban

135. Partik a hőmérsékvészárhelyt múzeumban

Vót egy kirájnak három fia. Ellenség ütött az országra, azt elfoglalta, a kiráj elesett. A kirájfiak jó vadászok vótak, s hárman három vadászebbel odébb állottak a veszedelem elől. Sokáig mentek, azt sem tutták hova: végre egy legmagosabb havastetön, a hol az út elágazott, meghatározták, hogy vájjanak el egymástól, s külön-külön próbájának szerencsét.

Arra egyeztek, hogy a tető pontyára egy magoss fa hegyibe állítsanak fel egy hosszú póznát, arra egy fehér kendőt, arra mindegyik jól ügyejjen, s mikor a kendőt véresnek lássa, indujjon tesvérei után, mett akkor valamiknek veszedelme van.

A küssebb, a kit Rózsának hittak, balfelé indult, a másik kettő jobbfelé. Rózsa, mikor a hetedik havasba es bejutott jó messze, meglátott egy szép kastéjt s ahba betért, mint fáratt utazó, hogy ott meghájjon; megtelepedett egy házba.

Megnyilik este nagy dörömbözéssel a kastéj kapuja, s hát hét nagy óriás áll bé az udvarra, s onnét a házba! akkora vót mindegyik, mind egy nagy torony.

Rózsa ijettibe az ágy alá suhant: de az óriások mihent beléptek, egyik azt monta: Czih! mijén Ádám-bűz van itt! Megkeresték, Rózsát megkapták, eszeapri-tották, mind a torzsát, s az ablakon kibánták.

Reggel az óriások megint elmentek keresetre. A bokorból elémászott egy szép leánfejű kégyó s a Rózsa testinek minden kicsi darabját esszesetzte, szépen esszera-kogatta s mind monta: ez idevaló, ez idevaló, forrasztó füvei megkenegette, s egy közéi való forrásból élőhaló vizet hozott, aval meglocsolta. Rózsa eccer csak talpra szökött, s most héccerte szebb s erősebb lett, mind azelőtt. Akkor a leánfejű kigyó es a kégyóöbörből honyajjig kimaratt.

Rózsa, hogy ojan erős lett, megbizta magát, s este nem butt az ágy alá, hanem az óriásokat várta haza a kapuba. Azok megérkeztek, s kütték előre a szógáikat, hogy azt a hitvány Ádám-maradékot esszemorzsosjáják; de azok nem birták meg, magiknak az óriásoknak kellett, hogy öt eszeaprisák. Más reggel megint a leánfejű kégyó életre hozta; ő maga pedig övig butt ki a kégyóöbörből Rózsa kéccerte erősebb lett most, mint külön egy darab óriás.

Akkor este es megölte őt a hét óriás: ő pedig a szógáikat mind megölte, sok óriást es megsebzett. Reggel csak magikra mentek el az óriások. A kégyó Rózsát most es feltámasztotta. Rózsa erősebb lett, mind a hét óriás együtt, ojan szép, hogy a napra lehetett nézni, de reá nem. A leány es a kégyóöbörből egészen kikerekedett: be kedves, szép teremtés vót!

Ekkor egymásnak dógikat, életiket elbeszéltek. Elbeszélte a leány, hogy ő es kirájvérb'II való: hogy az ő apját az óriások ölték meg, s országát elfoglalták; hogy az az ott való kastéj az ő apjái vót, s onnét járnak ki mindennap, hogy a népet saccojják: ő maga pedig egy jó kuruzsos dajkájának segítségével változott kégyóvá, s megesküött, hogy addig kégyóöbörbe marad, míg az óriásokon bosszúját állhassa; de most jól lássa, hogy ha lerepedezett es rólla a kégyóöbör, céjját érheti, mett Rózsa ojan erős, hogy könnyen megfélemlhet mind a hét óriásnak. Rajta hát, Rózsa, posz-títsd el őket! nem leszék háládatlan.

Rózsa azt felelte: Kedves szép leány! te nekem életemet három ízben attad vissza, a hát én ne tartoznám-e neked azt meghálálni? Legyen tiéd az életem s egész magam!

Egymásnak hóttig való szerelmet esküttek; s igen jóizűn tót el a nap egész estig.

Mikor este az óriások megérkeztek, Rózsa így szólott hezzik: Úgy-e bár sok gazember, hogy háromszor öltetek meg? most azt mondom, hogy ma ezen a kapun egyiketek sem teszi bé a lábát, hiszitek-e? vijjunk meg! Azok nagy méreggel reá mentek, de most nem úgy lélt, mint az előtt kéccer; rendre őket mind megölogette, akkor a kócsokat a zsebikből kézihez vette, a kastéjnak minden szegelikát eszematatta, s látta, hogy bátorságba lehetnek, mett mán övök a kastéj. Az éccaka csendesen tót el. Reggel a kastéj udvaráról Rózsa elné a havastetőre, a fejér kendi felé, s hát lássa, hogy egészen véres! Megbúsul, s mongya kedveseinek: Menem kell, hogy a két bátyámat felkeressem, mett rosszul van dögik; várj vissza engem, mett ha őket feltalálom, minden bizonyjal visszajövök! Aval felkészült, kardot, nyilat, forrasztó füvet s élőhaló vizet vett magához, s éppen arra hejre ment, ahol elváltak vót. Uttyába lótt egy nyulat. Mikor odaért, onnét azon az utón indult el, merre bátyjai mentek vót. Talál egy kicsi házikót, az előtt egy fát; ott megállapodott, s hát a két bátya két vadászkutya láncsal meg van kötve! azokat előggya, tüzet csinál, s a nyulat sütni kezdi. Amind sütné, hajjá, hogy a fán valaki dideregve azt kiáltozza: Jaj, mind fázom! Kiszóll s azt mondgya reá: Ha fázol, jere bé, fütőzzél! Az azt mongya: Igen, de félek a kutyaótól! – Ne fejj, mett azok becsületes embert nem támadnak meg! Hiszem, mongya az a fáról, de még es ne! vesd közikbe ezt a hajszálat, hadd büzőjék meg azt előbb, s arról engem es meg-esmérnek! Veszi Rózsa a hajszálat, s a tűzbe veti. A fáról leszáll egy vén boszorkán, bémenyen, s fütőzik; felhúz az es egy nyássra egy varasbékát, sütni kezdi. Amind sütné, mondani kezdi Rózsának: Az az enyim, ez a tiéd! aval vet feléje. Rózsa nem állhassa, kirántsa a kardot, hezzá csap a boszorkánhoz. s hát a kard egy hasábfává válik.

Neki menyen a boszorkán, hogy megöjje Rozsát. Azt mondgya: No most vége neked est testvéreid est én öltem meg bosszúból azért, hogy hét óriás fiamot megölted! Rózsa neki uszitsa a kutyaót, s azok addig fogják, hogy vért eresztenek rajta; a vér a karból lett hasábfára cseppen, s abból megént kard lesz; kapja azt Rózsa s lecsapja véle a boszorkán balkarját; erre a boszorkán megmutassa neki hova temette bátyyait; sújt még egyet Rózsa karddal, s aval a boszorkán Pulu-tóhoz kötözött.

Rózsa kiássa bátyyait, azoknak esszedarabolt testit esszerakta, forrasztó füvel eszeforrasztotta, élőhaló vízzel feltámasztotta. Azok mikor szemiket kinyitották, s Rózsát megpillantották, mind a ketten azt mondták: Jaj, de sokat alvám! Sokat bizon, azt monda Rózsa, de ha én ide nem jövök vala, még többet alunnátok! - Elbeszéltek neki, hogy elválások után csakhamar meghallották, hogy az ellenség országikból eltávozott, s amind visszatértek, úgy akartak, hogy egyik, a nagyobbik haza mennyen s igazgassa az országot, a másik pedig keresse fel Rózsát; befordultak a kús házikóba s a vén boszorkán ott úgy bánt véllik, mind ahogy Rózsával es akart volna.

Rózsa es elbeszélte nekik, miken ment keresztül, es ezt monta: Te nagyobb bátyám menny haza, új bé apánk országába! Te pedig, küssebb bátyám, jere velem 8 igazgassuk ketten azt a nagy országot, mejikbe az óriások hatalmaskodtak! Itt elváltak, s mindegyik elment a maga hejyre. Rózsa feltalálta szép kedvessit, a ki már magát úgy elbúsulta vót utánna, hogy szinte megepett, de hogy Rózsa megérkezett, egészen felvidult. Az óriásoktól megmentett nagy országot kezeikre vették;

Rózsa s a kedvese esszeköttek, nagy lakadalmat csináltak, eleget vndégeskettek, a menyasszonyt jól megtáncoltatták; s ha meg nem hótak, máig es élnek. Kerekegygyenek egy tojáshejba, s hónap legyenek a kjetek vendégei,

Eddig a mese, a legkurtább ilyenemű magyar mesék közül való s mégis teljesen magában foglalja e műfaj minden vonás át, a csodákat, a titokzatos segítséget, varázsos átváltozást; felbukkannak benne a veszélyt jelző kendőnek – találkoztunk már vele Kádár Kata balladájában, – óriások, boszorkányok, halottak életre kelésének mesei motívumai, s egyben stílusában is megfigyelhetni a teljes epikai hitelességet, az elmondás hívő biztonságát. Mondottam, hogy a meséknek a paraszti műveltségben teljes epikai hitelük volt s későbbi, romlott jelenség az, hogy a mese egyértelmű a kitalált, hazug történettel. Magam is több ízben meggyőződtem arról, hogy mesemondás közben a hallgatók és a mesélő mennyire azonosulnak a történet hőseivel s még azok is, akik jónéhányszor hallották már, együtt aggódnak a többivel s együtt örvendenek. A beleélést egyetlen közönségben sem találhatjuk meg annyira, mint a meséket hallgató parasztság körében.

Sok ethnologiai elmélkedés fűződik a mese keletkezéséhez s ahhoz a problémához, hogy mi magyarázza meg ezeknek a csodás történeteknek nagy benső hitelességét s egyben a hallgatók közötti hitelüket. Voltak, akik az álomból, mások az emberiség tudatalattijának feltöréséből, mások ősi mitológiákból vették a magyarázatot. Van olyan elmélet is, amely szerint a mesében az ember lappangó, egyéni és szociális vágyai törnek a felszínre és kapnak maradandó formát. Való igaz, hogy a paraszti mesékben erősen működik ez a vágy-tényező: a paraszti mesék világát, a csodák alakulását minden bizonnyal erősen befolyásolja az elnyomott, nehéz sorsban élő nép magasabbra vágyakozása s e vágyának alig akadt régebben más csitítója, mint a mese szép káprázataival.

A népmese csakis bontatlan s egységes paraszti kultúrákban élhet, aminthogy a primitívek meséi, epikus történetei is csak addig élnek, míg kultúrájukat szét nem bontja az idegen hatás. (S élhet a gyermekszobában, hogy a városról se feledkezzünk meg.) Mihelyt ez a kultúra, a régibb primitív vagy paraszti szemlélet megbomlik, múltóban, átalakulóban van a mese is, idegen, oda

nem illő elemekkel keveredik s mindegyre laposabb s a mi való-
ságunkhoz tartozó epikumok váltják fel. Vagy, mint a keleti mese-
irodalomban történt, átalakul s a magas irodalom bonyolult
formáin keresztül műalkotássá válik. Mese az európai művelődés
területein csakis a parasztságban alakulhat és fejlődhetik
saját törvényei szerint. (Érintkezéseik ellenére is más világ
az európai irodalmi mese világa, háttere, bár egyes elméletek
szerint az európai népmese is irodalmi formáktól kapta eredetét.)
Amint az antik epika is a legszorosabb összefüggést mutatja az
antik életformával és mitológiával, ugyanúgy népmeséink is el-
választhatatlanok a paraszti életrendtől és hiedelemvilágtól. A
babonák, hiedelmek, törvényszerű szokások e nagyon is bonyo-
lult és zárt világában élhette a mese csupán a maga életét, min-
den más légkörben el kellett pusztulnia, vagy hogy helyesebben
fogalmazzunk: a benne meglévő s elpusztíthatatlan teremtmő
erők a kultúraformák változásával, emelkedésével, ha úgy tet-
szik, átalakultak. Ezt az átalakulást figyelhetjük meg az európai
irodalom epikumainak, nevezetesen a regénynek történetében is.
Eddig a népmesék csak egyik, bár valójában a legjelentő-
sebb csoportjáról, az úgynevezett tündéries mesékről beszéltem.
De a népmese egyéb csoportjairól sem szabad megfeledkeznünk,
így a magyar népmese irodalmának nem is egy kiváló alkotása
a tréfás mesék csoportjába tartozik. Ezek a mesék, ha nem egy-
szer átjátszanak is a tündéries meséknek csodákkal átszótt vilá-
gába, vaskosabbak és reálisabbak az előbbieknél, s bizony néha
eléggé kiméletlen humorral mulatnak a gyöngébb botladozásain,
s ha a gonosz póruljár, hát a tréfás mesékben alaposan elveszi
büntetését. Kemény, szinte kegyetlen humorú vigasság ez, nyom-
ban megérezhetjük, hogy ezek a tréfák csak a nehéz, sokszor
alig elviselhető sors ellenében születtek, vagy vertek gyökeret a
nép hagyományai között. Ezekben nem a csoda, hanem a gro-
teszk elem az uralkodó, rokona a csodának. Sokszor ezekben a
kis tréfás történetkében is fejetetejére áll a világ, de nem min-
dig azért, hogy a felsőbb igazságok jelképeivel vigasztaljon, mint
a tündérmesék erkölcstana, hanem csupán az elképesztés, megne-
vettetés kedvéért. Példának álljon itt Török Károly csongrádme-
gyei gyűjtéséből egy hazudós mese, amely különben az emberi
hiúságot is derekasan kifigurázza:

Egyszer volt, hol nem volt, még az Óperenciás tengeren is túl volt egy szegény ember, volt annak három fia. Egyszer a király kihirdeteti az egész országban, hogy annak adja a leányát, aki előtte olyat tud mondani, amit ő el nem hisz; meghallja ezt a szegény ember legöregebb fia, akit Péternek hívtak, kapja, fogja, elmegy a királyhoz, megmondja egy szolgának, hogy ő beszélni akar a királlyal! A király mindjárt gondolta, hogy mit akar a legény, de nem mondta senkinek, csak azt parancsolta, hogy eresszék be tüstént. Pedig akkor már annyi királyfi, meg isten tudja micsoda nagy úr megfordult a király előtt – akik közül mindegyik a királykisasszonyt akarta volna elvenni -, mint a csillag az égen, mint a fűszál a réten: de biz ott egy se tudott olyat mondani, amit a király el ne hitt volna. Bement hát Péter a királyhoz, köszön neki:

- Jó napot adjon isten, király uram!
- Adjon Isten neked is fiam! Hát mi járatban vagy?
- Én bizony házasodni akarok, uram király!
- Jól van fiam, de hát aztán mire vinnéd az asszonyt?
- Tudja az Isten! majdcsak eltartanám valahogy... Az apámnak van egy háza, meg egy kis földje is.
- Elhiszem fiam, – mondja a király.
- Aztán meg van három darab marhánk is.
- Azt is elhiszem.
- Most nemrégiben a tőzek annyira meggyűlt az udvarunkban, hogy már nem is fértünk tőle.
- Elhiszem,
- Egyszer azt mondja az apánk: Fiaim hordjátok ki ezt a dudvát arra a kis földre, majd talán használ neki valamit.
- Elhiszem.
- Hanem tévedésből a szomszéd földjére hordtuk mind egy szálig.
- Elhiszem.
- Mikor már ez is meg volt, haza mentem, megmondtam az apámnak.
- Elhiszem.
- Akkor aztán én, az édesapám, meg a két kisebb testvérem, úgy négyecskén kimentünk a földünkre.
- Elhiszem.
- Aztán megfogtuk a szomszédunk földjének a négy sarkát, felemeltük, mint az abroszt szokás és a dudvát róla a mi földünkre fordítottuk.
- Elhiszem.
- Azután a földünket teleszórtuk fűmaggal.
- Elhiszem.
- Oszt olyan sűrű erdő nőtt rajta, hogy ki látott olyat, ki nem!
- Elhiszem.
- Az apám aztán sajnálta kivágni azt a gyönyörű fákat: hát vett egy farka disznót.
- Elhiszem.
- Aztán a fölséged öregapját megfogadta kanásznak ...
- Hazudsz! Akaszt... – Hanem a királynak hirtelen eszébe jutott fogadása, rögtön papot, hóhért hivatott, a szegény ember fiával összeadatta a lányát, csaptak

akkora lakodalmai, hogy hét országra szólt a hire, még az árva gyermeknek is akkora kalácsot adtak a kezébe, mint a karom; volt lé, meg lé, hát még a sok hús nélkül való lé!

*Gallér híján köpönyeg,
Hazudtam, mert volt kinek.*

Eddig a tréfás mese. Befejezésének verses csattanója is mutatja, hogy a tréfás meséket nem övezi a hitelességnek az a légköre, mint a tündérmesékét, szórakoztató jellegük csupaszabban, megmutatkozik.

A nép a maga körében mesének tart minden prózában elmondott történetet, s az ilyen elbeszélőműfajokat a mese, mesélés közös kategóriájába vonja össze, a különbségeket alig érzi. A jelentésváltozás során a szó értelme annyira tágul, hogy egyes helyeken már mesélés alatt értik akár a politikáról való esti beszélgetést is, a mesélő egyéni kalandjait a hadifogságban, stb. A mesék világában külön csoport a mondáké, a történeti mondáké, mint a Mátyás királyról szóló ismertebb történetek, anekdoták, helyi mondák egy különös alakú hegyhez, váromladékhoz, régi történeti eseményhez, személyhez, mint a Mátyás király mellett Rákóczihoz, Rudolf királyfihoz fűződő helyi mondák. Külön csoport a vallásos történeteké, a Krisztus és Szent Péter földi vándorútjáról szóló tréfás-tanulságos történetek, melyekben rendszerint Péter a kárvallott, s esetéből a földi ember is tanulságokat, erkölcsi szabályokat vonhat le a maga életére is. Ez a műfaj, mint tudjuk, a keresztény középkor óta kedvelt Európa népeinél. Idetartoznak eredetmagyarázó történetek is, pl. a Tisza eredetéről, girbe-gurba folyásáról, s a többiek. Ezek a műfajok annyira ismertek, hogy példát rájuk felhozni nem is szükséges. A mesék körébe vonhatjuk azokat a babonás történeteket, hiedelmek epikus elmondásait, melyekben a parasztság babonás gondolatvilága epikus formában nyilatkozik meg; ezek felkutatása még csak nemrégiben indulhatott meg.

Ezek az alapvonások jellemzik a magyar népmeséket, bár nem lehet titok az előző fejezetek után, hogy ezek jellemzik nagyjából Európa többi parasztnépének a meséit is. Eredetük éppúgy elvész a homályos múltban, mint általában a meséé. írásos lejegyzéssel nálunk a XVIII. század előtt nem találkozunk, de

egy-egy elszórt adat, megjegyzés már századokkal előbből tanúskodik amellet, hogy parasztságunk körében élt a mese. Itt is csak azt mondhatjuk, amit a balladával kapcsolatban: ha a motívumok közös kincsei is az emberiségnek, egy-egy nemzet körében a megfogalmazás, hagyományozás során önálló helyi változatok alakulnak és az elmondás, a stílus rejti magában az egyéniesítő jegyeket. Ilyen sajátos, magyar jegyeket a mi népmeséink is viselnek. Sőt tudjuk, hogy a kutatás újabban már egyéni mesélőknél, a nagy epikus anyaggal rendelkező, jó mesélőknél egyéni, önálló jegyeket is felmutathat. További kutatás talán majd kimutathat a magyar mesékre külön is jellemző vonásokat: eddig már az erre irányuló komoly kutatás hozott is eredményeket, leginkább Solymossy Sándor tanulmányai, de az elkülönítéshez további anyagra van szükség.

Népünk színjátékszerű szokásai

A magyar parasztság életét is, mint minden parasztságét, a közösség törvényei irányították. Volt, aki ezt a szigorú közösségi rendet a színjáték meghatározott előadási formáihoz hasonlította: a parasztok, mint egy kötött szerep játékosai, az előírásoknak, a szerepnek megfelelően viselkednek életük során a születéstől a halálig. Nem használhatunk azonban jelenidőt már az egész országra vonatkozó érvénnyel, ha a szigorú paraszti törvényekről szólunk, mert hiszen az is közhelye lett már a néprajzzal, „falukutatással” foglalkozó munkáknak, hogy a paraszti műveltség régibb formái; és a paraszti társadalom szerkezete is majd mindenütt megbomlóban, helyesebben átalakulóban van már. Ha most a paraszti színjátszásról akarunk beszélni, egy pillanatra sem szabad elfeledni, hogy ezek a szokások, ezek a tradíció megerősítette formák ma már sok helyütt eltűntek, másutt csak töredékesen élnek s a kutatónak elég gondja, hogy analógiák segítségével megállapíthassa régi szerepüket, formájukat, egyre kevesebb az olyan terület, ahol csorbitatlanul él a nép színjátékszerű szokásainak hagyományvilága. Előljáróban hangsúlyoznom kell, hogy a paraszti színjátszás nem korlátozódik kizárólag a betlehemes játékokra és néhány köszöntő játékra, mint

amilyen a gergelyjárás, pünkösödölés, balázsolás, amilyen volt a már alig meglelhető regölés szokása. Népünk dramatikus hagyományairól, színjátékszerű szokásairól szólva ugyan a közvélemény, sőt a néprajzi kutatók nagyrésze is elsősorban a betlehemes játékok különböző típusaira gondol, s az előbb felsorolt felköszöntő szokásokra. Kissé önkényes megszorítása ez a műfajnak. Ilyenmódon kirekesztik például azoknak a játékoknak nagy és változatos seregét, amelyekkel a fonókban szórakozik a fiatalság és a nézelődő öregek, s a meghatározott napokon mulattatják egymást. Hiszen mint látni fogjuk, ezek között a játékok között nem egy olyan is található, melyben a fonóház tagjai a szomszédban fonókhhoz mennek át és adják elő tréfás játékaikat. Sőt, ha tovább is akarjuk feszíteni a hasonlatot, helyenkint még „fizetést”: ennivalót is kapnak a szívesen látott „színészek”. Ezek a játékokon is derül a nézőközönség, ha nincsen is szövegszerűen hagyományozott dramatikus mondókájuk. A hagyomány azonban igenis őrzi ezeknek a játékoknak alapformáit, a hagyomány tartotta fenn ezeknek a játékoknak szerepét. Ha a szöveg sokszor jelentéktelen és semmitmondó tréfák keveréke is, annál több alkalmat ad az egyéni invenciónak, találékony-ságnak, a derülő közönség hálás tetszéssel jutalmazza az ilyen egyéni tréfákat, a helyzethez illő váratlan célzásokat, ötleteket. Ugyanigy a lakodalom szokásanyagának jórészét is ide kell kapcsolnunk. A vőfélyek tréfái, versengései, vagy még előbb a leánykérés hagyományos késleltető szokásai, mind-mind a népi színjátékos kedvnek dédelgetett szülöttei. Szerepük, feladatuk jelentős a népi színjátékszerű szokások világában, csak éppen az alapformájuk eltér a dramatikus szövegeket is hiven őrző s kimondottan előadó célzatú betlehemes és egyéb játékokétól. Pusztán ezért ebből a csoportból mégsem rekeszthetők ki. Láthatja bárki is, aki egy paraszti szertartású lakodalmat, majd egy betlehemes játékot végignézett, hogy a színészi ambíciónak, a színészkedésnek két alapformája: a rögtönzészzerű előadásnak és a kötött szöveg hű visszaadásának két alapformája jelentkezik itt. Egyiket sem hanyagolhatjuk el a másik rovására. Mielőtt a magyar népi színjátékszerű hagyományok elemzésébe fognánk, érdemes egy rövid kitérőt tennünk. Ha a paraszti kultúra alkotásait figyeljük, s megértésükre törekszünk, utaltam már

erre, mindig arra kell gondolnunk, hogy ezek az alkotások is az emberi szellem azonos önkifejtő s önmagát megérteni igyekvő törekvéseiből fakadnak, mint a magas kultúra nagy alkotásai. Ha a magyar parasztság színjátékszerű szokásain végigtekintünk, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a játéknak, szórakoztatásnak, teremtésnek ugyanaz a hatalmas ösztöne munkál ezekben a kezdetleges faragatlan szokásokban, figurázásokban, mint az európai dráma nagy csúcsein. Fogyatékos önkifejtés ez, igaz, s lényegesen más társadalmi, lelki éghajlat! Az is világos az első pillanatra, hogy a paraszti társadalom munkamenete és a paraszti művelődési hagyomány törvényei másként engedik érvényesülni ezt az ösztönt, mint például a mi művelődésünkben. De a parasztság önkifejezési törekvéseit a szellemnek ugyanaz az igyekvése feszíti, hajtja, mint bennünket is. Ma már egyre nyilvánvalóbbá váló gazdasági, társadalmi és művelődési okok magyarázzák, hogy ez a paraszti igyekvés miért maradt alant, az egyszerűbb formáknál, hogy a paraszti alkotások minden önmagukban való tökéletességük mellett miért nem juthattak el magasabb tájaira a szellemnek, s miért halad el felettük az idő. De hiszen ez a primitív tökéletesség nem is kíván mérközni az európai kultúra bonyolult gazdagságával, s mégis tisztán mutatja az ember igyekvését, a szellem tisztább birodalma, keményebb erőfeszítései felé.

Nem hiábavaló figyelmeztetés ez akkor, mikor jól tudjuk, hogy a magyarság dramatikus és színjátszó szokásainak csoportja látszatra nem bővelkedik jelentős alkotásokban, nagyobb terjedelmű dramatikus hagyományokban. Természetesen csak látszat ez: a kutatók rendszeren csak a rendelkezésükre álló szöveget tekintik fontosnak s majd mindig elfeledkeznek magáról az élő játékról, mely kitölti, megeleveníti és gazdaggá teszi a szűkös, sovány szöveget. De elfeledkeznek ilyenkor a kutatók a paraszti hallgató s néző közönségről s ezeknek az „előadásoknak” saját-szerű hangulatáról, atmoszférájáról is. Pedig itt az előadásban, a játékszerű anyagra elmondása, megjátszása során minden egyszerű és sokszor eléggé! naivul kihegyezett helyzetnek, szólásnak, vaskosabb mozdulatnak, vagy a társasjátékszerű szokás ismerős jeleneteinek az előadókban is, nézőkben is, (kik a következő pillanatban maguk is előadókká válhatnak egy időre!)

más a visszhangja. Apró, személyes évődések öltözhetnek itt szinte hieratikusan törvényszerű formákba: a játszó és nézők csoportja szinte szétválaszthatatlan, egybeolvad, mintha, mindahányan] egy! nagy színjátéknak lennének szereplői: *comedia dell'arte* és szent játék egyszerre. Önmaguknak és a hagyomány előírta szerepnek játszanak. Amit Kerényi Károly az „ünnepi” különös érzéstöbbletének nevez, ezeknek a játékoknak a hangulatában nem egyszer megelleshető.

S hogy mindez nem valami íróasztal melletti stilizálás, a valóságon való erőszaktevés, lássuk lakodalmas szokásaink egy általánosabb csoportját, konkrét példán. Magam jegyeztem le az itt következő szokást Szabolcs megyében, Ajak községben. Ajakon már tudja a szerelmes legény a leánytól, hogy küldhet-e kéretőket a leányos házhoz. A legény komja (komája), a sógor és férfitestvére (de ez utóbbi csak akkor, ha már nős ember!) beállítanak a leányos házhoz, ahol már a nagyházban, a tisztaházban (másutt: tisztaszoba) összegyűltek a leány rokonai. Azzal állítanak be a kérők, hogy igen messziről jött utasemberek, nagyon elfáradtak. Adnának-e szállást nekik? (Nem kell tovább külön jeleznem, hogy már ezzel benne is vagyunk egy színjátékszerű előadás, egy fiktív helyzet megjátszásának kellős közepében!) Egy csillag vezette őket idáig, jó jelnek vették. Így exponálódik a leánykérés színjátéka, átszöve biblikus hasonlatokkal. A háziak, természetesen, készséggel fogadják a vendégeket. Csak pihenjenek le, ha még nem tudják is, hogy szállást adhatnak-e. Mi járatban volnának? Leülnek hát a kérők szép kényelmesen és elmondják, hogy egy virágszálat hoztak, annak keresik a párját. Útközben, nagy kérdezősködésünkre, ide utasították őket, meg a csillag is így mutatta. Erre a házbeliek „elértik” a szót és gyorsan előhoznak egy szál virágot. Kínálják a jövevényeknek. Azok fejüket rázzák: nem ilyen kell nekik, nagyobb virágot adjanak, azért a kicsiért nem volt érdemes megcsinálni a nagy utat. Levágnak egy nagyocska gallyat, kínálják. Dehát ez sem kell: ők élő virágot akarnának. Tanácstalanok a háziak: ugyan mit is akarhatnak ezek? Tán járó virág kellene? Olyan, olyan bizonyítgatják. No, behoznak egy kis macskát s virágot kötnek a nyakába. Hanem ez sem jó, mert ők két lábon járó virágot keresnek. Hamar hoznak egy ijedten kotyogó tyúkot, ennek.

is a nyakába kötötték a virágot. Hiába, a kérők csak elégedetlenek s most már megmondják, hogy nekik beszélni tudó virág kell. Aprócska gyermeket vezetnek be, maskarásán felöltöztetve: megilletődötten vigyorog a kölyök. Ettől nagyobb kell! – utasítják el a kínálást. Közben nem rövidítenék a szertartást semmikép. Hoznak egy nagyobbacska leányt! Még ettől is nagyobb kelltek: magosabb, testesebb. S ne higyjük, hogy ez az aprólékos evődé?, halogatás, kifárasztja a háziak találékonyságát s a kérők igényeit. Az ismert, szabályszerű fordulatok új és jelen változatain szívből derülnek s izgatottan figyelik a szereplők: önmaguk magatartását. Az újabb kívánság után, azt hihetnők, hogy végre elővezetik a régóta várakozó menyasszonyt. Pedig még nincs rajta a sor: még egy szójátékra, kettőre futja. Bejön nagy szoknyasuhogtatással egy menyecske, tán ez csak elég testes lesz. Hanem ő sem kell: neki mán van virágja, hártják el az ajánlgatást az utasok. No behoznak egy vénecske öregasszonyt, hisz ennek nincs párja. Ez se kell. Ez már csak volt virág, mondják, hervad elfelé.

Ekkorra aztán kifognak a tréfából s bevezetik a férjhezmenendő leányt: szabódik erősen s pirul, ahogy az illendőség is, a helyzet maga is megkívánja. Sokan figyelik most, tartania kell magát a törvényhez illedelmesen. De hiszen a törvénytiszta szokás és lelkének indulatja, – ez volt a paraszti kultúra nagy belső értéke, – úgyis találkozik, s csak erősítik szerepében s életének új helyzetében a leányt. Ez az, ez az! – lelkendeznek egyszerre a kérők, ezt a virágot kerestük mi eddig! A leány kezefog a legénnyel, leülnek. Csak ezután látnak hozzá jó étvágygyal az evéshez-iváshoz. Mindeddig hiába is kínálták a fáradt „utasokat”. Ezután reggelig együtt mulatnak hangos énekszóval.

Ha ezt a szokást egyszerűen csak besorozzuk az úgynevezett lakodalmi „szokások” közé és nem látjuk meg benne a nép színjátészó kedvének sajátosságait s egyben a népi dramatikus játékok belső, önmaguktól adódó lehetőségeit, valójában magukat a népi játékokat, lényegüket nem értettük. Sokszor, különösen manapság az iskolás gyermekek által lélektelenül ledarált betlehemeseknél, köszöntőknél mondhatatlanul mélyebb élmény feszíti ezeket a lakodalmi szokásokat, több személyes inspirációval fonják át még ma is a hagyományozott szokások állandó vázát.

Természetesen a leírásom erről a részletről (mert hiszen csak egy részlete ez a leánykérésnek, lakodalomnak, s a fiatalasszony templomi bemutatásáig terjedő, ezernyi fontos kötéssel, hiedelemmel, szokásokkal teli időszaknak!) nagyon is hiányos, csak a vázát, menetét mutatja meg. Valahogy úgy, mintha lírai versnek a tartalmát akarnám három prózai mondatban összefoglalni: éppen a hajlékony jelzők s a ritmus, Paul Valéry szerint minden versek főhőse, maradna ki az összefoglalásból. Itt is csak a szokásnak törvényszerű menetét lehetett megrögzíteni (s rendszerint ez a kénytelen főbűne minden néprajzi megörökítésnek a szokásleírások területein) s az egyéni ötleteket, az adott konkrét eset személyi alátámasztásait, a tréfák egyéniesülő vonatkozásait ebben a vonatkozásban meg sem lehet örökíteni.

Ezekben a dramatikus játékokban is jelentkezik a paraszti kultúra sajtósága, nehezen megragadható kettőssége: a hagyomány szigorú alakja mindig magára ölti pillanatnyi valósuláskor az egyéni eset vonásait, egyszeri színeit, hogy nyomban levetkezze azokat a legközelebbi aktualizálódásig s ismét csak a törvényszerű alak, a hagyomány alapvető, majdnem azt mondtam: időtlen formáit öltse magára. A paraszti műveltségben az idea és valóság állandó feszültsége, kapcsolata ezeken a pontokon *is* kitűnően érvényesül, mint ahogy a mesélésben, éneklésben s a művészkedés legkülönbözőbb területein egyaránt.

De ilyen fajta dramatikus szokásokat bőséggel sorolhatnánk fel a fonóházi játékok közül is. Ezeket a játékokat is az imént mondottak jellemzik. Csak egyet, példának, szintén az ajaki játékok közül, hadd válasszak: a farsangi maskara játékát. Egy legényt halottnak öltöztetnek: párnára fektetik, belisztezik az arcát, krumpliból ragasztanak neki nagy, hosszú fogakat, félelmes is, felismerhetetlen maszka, komikus is. A leányok feketébe öltöznek, s szívhasogatóan siratgatják; jaj, jaj, ki eszi meg már azt a nagy hordó káposztát, ki eszi meg azt a nagy fazék babot?! Természetesen itt is sor kerül a halottnak álcázott legény egyéni vonásainak, s kapcsolatainak kifigurázására. Végig látogatják a fonóházakat, a ház előtt két legény négykézláb áll, rajtuk fekszik a „lisztesorcájú halott”, lepedővel leterítve. Mögötte egy papnak meg kántornak öltözött legény búcsúztatja, s a kísérő lányok nagy

jajveszékélésbe kezdenek. A „kegyes” menet búcsúéneke aztán még a halottat is felébreszti.

Seregestől sorolhatnák fel még ilyen apróbb-nagyobb dramaturgikus játékokat, azonban a konkrét példák felsorolása tán már elegendő is. Annyit bizvást leszögezhetünk, hogy népünk színjáték-szerű szokásainak ez az első és elevebb, az egész közösséget magához vonzó csoportja. Ezt a csoportot, szemben a betlehemes játékok és köszöntők (balázsolás, gergelyjárás, pünkösddőlés, regölés stb.) szokásaival, a nagyobb egyéni szabadság, kötetlenség jellemzi s a szituációhoz, alkalomhoz kötöttség is egyben. A változatok, az egyéni ötletek kibontása éppen az adott egyszerű helyzetben lehetséges: egy másik lakodalom, egy másik fonóházi multság minden bizonnyal egészen más csipkelődésekre, tréfákra, célzásokra ad alkalmat. Valóban emlékeztet ez a szokásforma a *comedia dell'arte* színpadi lehetőségeire: az adott vázlat alapján a színészek maguk töltik ki a teret, a stílus belső törvényeit szigorúan szem előtt tartva. A paraszti előadók sohasem zökkennek ki saját stílusukból.

Ugyancsak ezeket a paraszti színjátékos szokásokat jellemzi az is, hogy az előadók és hallgatók között elmosódik a különbség, élénkebb a kapcsolat, mint a betlehemes játékok hallgatásakor. Különösen a fonóbeli játékoknál tapasztalhatjuk ezt, de jól láthatni a lakodalom színjátékos szokásai között is. Az ismeretett példát a szélső eset, amikor a játékosok és a nézők valóban egyet jelentenek, s mintegy változtatva alakulnak hol nézővé, hol aktorrá. Azonban egyebütt is ez a törekvés érvényesül, hisz például mikor a menyasszonyt akarják kikérni, „elrabolni”, akkor is a meghívott lakodalmas vendégek, de még az utcán gyülekező nézők is közbekiabálnak egy-egy tréfát, ösztökélik „a játék” felhevült s jókedvű szereplőit, hogy az újabb s újabb fordulatokat vehessen. Valóban a paraszti lét ezekben a pillanatokban emelkedik önnön szűkös, komor korlátai fölé az alkotás, játék, jókedv szabad szárnyain. Hagyomány őrizte szokás, pillanatnyi szeszély, nehéz paraszti élet s piros ünnep így fonódik össze a lakodalom színjátékos hagyományaiban, a fonó téli szórakozásaiban s hasonló csoportos játékoknál.

A paraszti színjátékos szokások ismertebb csoportját, mint mondtam, erősebb kötöttség, a megadott szöveg fokozot-

tabb tisztelete jellemzi. (Bizonyos fokig ez is az oka, hogy regös énekeink, szentiváni énekeink oly ősinek tetsző részleteket őrizhettek meg szövegeikben s ezért véli Solymossy Sándor a pogányság csúfolódó, ellenkező képviselőjét felfedezni a betlehemes játékok öreg, nagyothalló pásztorában.) Ezekben a játékokban azonban már a dramatikus helyzeteket szerető alakítókedv mellett (melynek ősi, minden kultúrkört átható erejére céloztam előjáróban) már egyéb vonások is feltűnnek: az évenkénti egyszeri alkalomhoz kötöttség és az elődök szóbeli hagyományainak lehetőségig hű továbbörzése. Természetesen, mint a színhagyományozó előadásmód minden műfajában, itt is fejlődtek egyéni változatok, hiszen a leszármazás sem volt mindenütt egyforma, azonban az egyéni ötletesség itt már jóval szigorúbb mederbe szorított. S ha a közönség szerepe itt is jóval cselekvőbb a mi városi színházaink közönségénél (a gazdasszony például a kérő rigmusok és persze saját lehetőségei szerint osztja ki ajándékát s néhol a játékba, párbeszédbe is bekapcsolódik a végén), mégis itt inkább hasonlít hallgató és derülő közönségünkhöz, mint áhítatos lesz a szent énekeknel s mulat a vén pásztor ügyelenkedésein, vagy a tréfás párosító verseken.

Látnivaló, hogy a paraszti színjátszás két típusra oszlik, de mind a két típust átlelkesíti a közvetlenségnek, játékos kedvnek olyan árama, amelyet a mi bonyolultabb, nagyobbbszabású színházaink nézőközönsége már csak a legmagasabb csúcson ha megérez. Ezek a kezdetleges, egyszerűen formált játékok a maguk őszinte, átélt, felszabadult és mégis kötöttségnek engedelmeskedő formavilágában teljes egészében újra éltek és személyes élménnyé tették a színjátszásnak ősi, démonikus élményeit és békítő feloldódásait. Ha a mi kultúránk számára már csak a különöst, a kezdetlegesebb formákat jelentik is, magának a parasztságnak az élet teljességét adták e területeken.

Csak egészen röviden vegyük szemügyre ezeket a játékokat. A legismertebb közülük minden bizonnyal a városokban, még Budapesten is, a betlehemezés szokása. Több-kevesebb szereplőjével (a szereplők majd mindenütt fiúk, a mezőkövesdi betlehemezésben lányok is), néhol bábtáncoltató betlehemmel, a karácsonyi ünnepkör legkedvesebb játéka. A hagyomány eredetét Solymossy Sándor tanulmánya nyomán a kutatás az egyházi ere-

detű misztériumjátékokhoz vezeti vissza. E játékok pedig a biblikus, epikus énekek templomi előadásában gyökereznek. A báb-táncoltató szekrény középkori templomi származását is ki lehetett mutatni. A játék maga egyszerű, a szereplők: pásztorok, angyalok, az Öreg, s még esetenként változó számú mellékszereplő. Tréfás párbeszédekben évődnek az Öreggel s meghatottan dicsérik a Megváltó születését.

Ugyancsak az ú. n. karácsonyi ünnepkörbe tartozik s valószínű, hogy a betlehemes játékból vált ki a Háromkirályok színjátzó szokása: egyszerűbb, recitáló forma, jóval kevesebb dramatikus elemmel, mutatja be a három királyok hódolását a kis Jézus és Szűz Mária előtt.

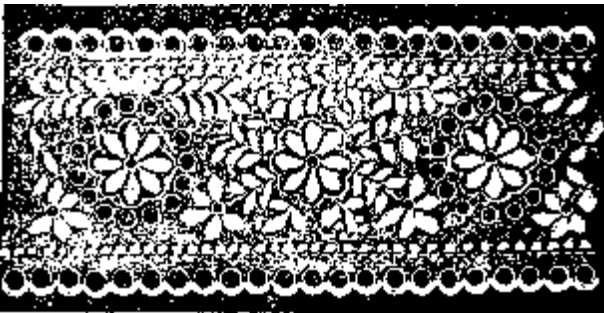
Ilyen köszöntő játékok még a március 12-én szokásos gergelyjárás, gergelyezés, melynek nyomai a XVI. század előtti időkre utalnak. Elemei elkeveredtek a február 3-án szokásos balázsolással, amelynek célja a gyermekek iskolába csalogatása verses mondókákkal s mellesleg, mint minden ilyen típusú köszöntő játéknak, az ajándék, ételneműek, pár fillér, elvárása.

Ilyen típusú a pogány magyarság hagyományainak emlékeit is őrző pünkösödés szokása, a pünkösdi királynővel járás; ilyen a bölcsöske, a karácsonyi ünnepkörbe tartozó s szintén a leányok által gyakorolt dramatikus játék.

Sok vita folyik a regölés hagyományának értelmezése körül. E szokás gazdag anyagát külön kötetnyi tanulmánnyal Sebestyén Gyula adta ki a Magyar Népköltési Gyűjtemény negyedik és ötödik köteteként. A regös énekek csak Dunántúlról ismeretesek s néhány eltérő változat Erdélyből, a székelység köréből. Mint dramatikus játékaink dandárja, láthattuk, ez is a karácsonyi ünnepkörbe tartozik, s Sebestyén szerint a téli napforduló ősi pogány ünnepének emléke, s egyben köszöntése a győzedelmes új napnak. Ezt az ünnepet és a hozzákapcsolódó szokásokat a kereszténység átalakította s a maga formái és gondolatvilága szerint értelmezte. Az bizonyos, hogy a regös énekek anyaga teli a paraszti mágia gondolataival: termékenységi, elhárító és szerelmi varázsigéivel. Hogy azonban mennyi az ősi elem, s mi benne az eredendően pogány, azt ma Sebestyén gazdag összevetései után sem dönthetni el megnyugtató módon. Újabban Waldapfel Imre a regölés – valamint a betlehemezés – és a görög *bukoliasmos*

rokon vonásaira mutatott rá, Kardos Tibor pedig a januári álarcos *kalendaezás* késő-római szokásának a regélésben való pannóniai továbbélésére is utal.

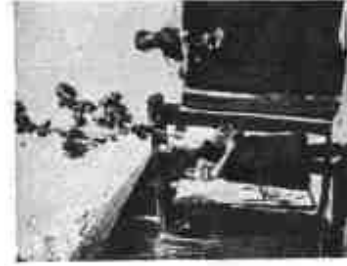
A paraszti színjátszó szokásokkal kapcsolatban nem kívántam szólni azokról a műkedvelői játékokról, melyek már a múlt század végén kezdik elfoglalni a városiasodó gazdagabb parasztság műveltségében a régi játékok helyét. Ezek a nép számára vagy a népről írott, legtöbbször igen vérszegény és gyatra szindarabok csak izlését rontották a parasztságnak, de távolról sem segítették megismertetni az európai művelődés magasabb szintjét. Csak rontott ösztönösen tiszta mozgáskultúrájukon, természetes kifejezési bátorságukon. Az érzelmeskedő, duhaj, vagy erkölcsi oktatástól csepegő, ilyenemű művek idegenek a régi paraszti színjáték főttebb jellemzett formáitól, de idegenek, mondani sem kell, attól is, amit a magyar és európai irodalomban nagyra tartunk. Már pedig a parasztságot fejlődésének mai állomásán, életének e területén is méltó módon kell továbbvezetnie egy körültekintő művelődéspolitikának. Igaz, a paraszti társadalomnak, művelődésnek előbbrevaló megoldatlan feladatai is vannak, hol még a megoldási kísérleteket is alig láttuk. E téren már láttuk a rosszat, tehát szükséges óvást emelni ellene népünk szellemi tudatosulásának érdekében.

Zalai férfing elejének a diszítése.

136. Húsvéti tojás festése
(Bármóde, Nógrád vm.)

137. Májusfát díszítő leány
(Cigánd, Zemplén vm.)

138. Pünkösdi királyné
(Bélapátfalva, Borsod vm.)

139. Regösök (Garabona, Zala vm.)

140. Vitézyéni (Sopron vm.)
leányok bűvészske játéka a Rádióban

141. Mikulás járó asszony
(Boldog, Pest vm.)

142. Karácsonyi tülkölés
(Martos, Komárom vm.)

143. Matyó betlehemesek

144. Háromkirályok
(Alsójózsa, Hajdú vm.)

Nyolcadik fejezet

A MAGYAR NÉPMŰVÉSZET

Írta
ÚJVÁRINÉ KERÉKGYÁRTÓ ADRIENNE

A népművészet fogalma

A nép diszitőhajlamának, diszitőtevékenységének az a megnyilatkozása, amit a közhasználat ma általában „népművészet” kifejezéssel illet, a magyar népi kultúrának egyik igen értékes ága. A népművészet szó tulajdonképpen egy a diszitőtevékenységnél tágabb jelentésű fogalomkört jelöl, beletartozik a nép zenei, szellemi, diszitőművészi megnyilatkozása egyaránt; a közhasználatban „népművészetinek” nevezett fogalmat pontosabban jelöli a kevésbé elterjedt „diszitőművészet” kifejezés. Mégis, a nyelvszokást követve, a továbbiak során a népművészet kifejezést mi is mindig a fent jelzett szűkebb értelemben használjuk majd.

A jellegzetesen magyar népművészetet a nemzet pásztor, földműves, falusi kismesterember rétege virágoztatta fel; ha roncsaiban is, de ez a réteg őrizte meg napjainkig és ez a réteg az, amely még ma is él vele. Ezt a társadalmi réteget a jobbágyok és az ezekkel hasonló színvonalon élő – csupán politikai téren kiváltságok – kurta-, vagy bocskoros nemesek alkották. Hagyományt őrző utódaikból alakult ki a mai „nép”-nek nevezett társadalmi réteg.

Sajnos, azt kell mondanunk, hogy népművészetünk ma már erősen kihalóban van. A múlt század 50-es éveitől kezdve a rohamosan megváltozott gazdasági, politikai és műveltségi viszonyok, valamint a világháború a magyarság lelki világában is nagy változást okozott. Márpedig a művészet, annak bármelyik ágáról

is essék szó, az egyén, nép, illetőleg az egész kor lelkivilágának tükre. Ha elhalványulnak az ősi szokások, elsorvad, megváltozik a régi életforma, elveszti talaját és értelmét, ősi kifejező erejét a régimódi művészi megnyilatkozás is. Ez olyan jelenség, aminek menetét lassíthatjuk esetleg, de megakadályozni nem áll módunkban.

Természetes, hogy egy nép mai kultúrájában keveredik az ősi, primitív és a különböző történeti korok hagyománya, a műveltebb társadalmi rétegből a közelmúltban leszállt műveltség kincse. Elsősorban a nyugati műveltség több száz éven át beáramló átalakító – sok esetben uniformizáló – erejével kell számolnunk. Ez a műveltségi rétegződöttség a magyar nép művészi megnyilatkozásában is felfedezhető, azonban csak ritka esetben hat zavaróan, mert a nép egészséges művészi érzékével az átvételkor asszimilál, azaz az ősi hagyomány szellemében áthasonít, hagyományos ízlése szerint alakít is.

A lelki átalakulás több oknál fogva nem ment végbe az egész ország területén egyenlő erővel. Ennek tulajdonítható egyrészt az a jelenség, hogy a művészi formakincs különböző jellegű rétegeit őrzi a nép: így vannak területeink és társadalmi rétegeink, ahol még a primitív kultúrákra jellemző ősi díszítőelemeket is felkutathatjuk a nép mai műveltségi, illetőleg művészi anyagában. Más részeken inkább a középkor művészetének formakultúrája, illetve annak átalakult népi megfogalmazása rekedt meg. Az utolsó század, a világháború politikai, gazdasági és műveltségi viszonyainak alakító hatására vezethető vissza részben az a tény is, hogy most, a XX. században egyes vidékekről – elenyészően kevés, szinte alig kinyomozható emléket hagyva hátra – kiveszett a népművészet, másutt a nép csupán hagyománytiszteletből őrzi a régi emlékeket, de újakkal nem gazdagítja. Viszont a magyarság élő művészi hajlamát igazolja, hogy néhány vidéken most van kiforróban a népművészet egy némely ága.

A jellegzetesen magyar nemzeti érték, de főként a nép iránti érdeklődés felébredése a XIX. századra jellemző társadalmi jelenség, amit a politikai és irodalmi téren egyaránt megindult ilyen irányú előkészítés eredményének tekinthetünk. Ugyanezen időben a népnek még ősi hagyományokra támaszkodó művészkedő tehet-

sége is indít el újabb fejlődést, mely a 60-70-es évek gazdasági fellendülése idején bontakozik ki a maga teljességében.

A század végén a társadalom mind szélesebb rétege érdeklődik a nép művészkedő megnyilatkozásai iránt és megindul írásban, képekben és tárgyakban a gyűjtés munkája. Ezt a gyűjtést, de főként a kiadványokat nem tudományos szempontok vezérik, hanem nagyobbára a kor romantikus népies-nemzeti irányának szelleme. A kitűzött gyakorlati cél ezeknél az volt, hogy a századvégi elsekélyesedett, a nyugati irányokba belefulladt iparművészetet a népi elemek közkinccsé tételével megtermékenyítsék, átformálják, magyarrá tegyék. Ekkor plántálja be Huszka József a köztudatba a népművészet díszítő elemeinek „ázsiai” eredetére vonatkozó, tudományos szempontból gyengén alátámasztott elméletét.

A népművészetre vonatkozó könyvek kiadásával körülbelül egyidőben, tehát a 80-as években indul meg a tárgyak gyűjtése is. Ez a munka, bár nem volt még kellően előkészítve, mégis igen gazdag gyűjteményt eredményezett, megvetette alapját a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára anyagának és jó néhány vidéki magán gyűjtőt gyűjtemény alapítására serkentett.

A múzeumokban összegyűjtött, vagy a falun – tehát saját környezetében – reánk maradt népművészeti anyag legrégebb darabjainak kora sem haladja meg a 150 évet. Tehát e téren több századra visszamenő tárgyi hagyatéokra nem támaszkodhatunk, írott kútfőink is igen gyéren emlékeznek meg a népművészet körébe vágó kérdésekről, tárgyokról. Igaz, hogy ezeknek összegyűjtése is még igen hézagos, napjainkban van csak e munka folyamatban.

A népművészeti anyag rendszerezése, a hiányok pótlása hosszú évek komoly tudományos munkáját követelte meg. Ha azt nem is mondhatjuk, hogy a népművészet teljes anyagát már tudományosan feldolgozták, számtalan részleteredmény és becses összefoglalások állnak máris a tudomány és a művelt érdeklődők rendelkezésére.

A következőkben csupán a legjellegzetesebb népművészeti ágazatokat óhajtjuk nagy vonásokban vázolni, a régen bevált és alkalmazott anyag, illetve technika szerinti csoportosításban.

Végig tekintve a magyar diszitóművészet legszámottevőbb megnyilatkozásain, lehetetlen észre nem vennünk, hogy szinte az egyes tárgy lényegéhez tartozik, hogy diszített legyen. Az alkalmazott disz azonban igen szoros kapcsolatban van magával az alapanyaggal, sőt legtöbbször ez is diktálja a disz alapelemeit. A magyar ember vérében van az anyag alaptulajdonságainak tiszteletben tartására való hajlam. Innen magyarázható, hogy a magyar népművészeti darabok között anyagszerűtlenül diszített sohasem bukkan fel; és ugyancsak ezzel kapcsolatos, hogy minden anyagnak megérzi, megkeresi és meg is leli a neki leginkább megfelelő eljárást, megoldást, technikát. A diszítés a valóban jellegzetes népművészeti daraboknál mértéktartó, sohasem megy a célszerűség rovására. Mivel tehát tárgy és a reá alkalmazott disz elválaszthatatlanul összefüggnek, a diszitóművészet egyes ágazatainak tárgyalásakor majd minden esetben ki kell térnünk a tárgy rendeltetésének, összeépítésének, anyagának és az alkalmazott technikának vázlatos ismertetésére, hogy a diszitmény ősi alapelemeire, kompozíciójának jellegzetességére a figyelmet felhívassuk.

Fa- és szarumegmunkálás

A magyar nép tárgyi kultúrájának egyik hordozója a fa. Háztartási eszközeinek, gazdasági berendezésének, bútoraiknak legfontosabb nyersanyagát régebben a fa adta. Mióta azonban a gyáripar kifejlődött és az országutak egyre sűrűbben hálózta be az országot, a falusi ember háza táján mind kevesebb emlékét találjuk az „ősi fa-korszak”-nak. A gazda, vagy a falu faragáshoz értő embere által készített, sokszor gazdagon diszített eszközök helyére a gyáripar különböző anyagból készült használati cikkei kerülnek. Tévedés volna azonban ennek okát csupán a technika és az ipar fellendülésében keresni. Sokban hozzájárult ehhez a nagy erdőségek pusztulása is. Az ősi fa-korszak virágzását ugyanis egyrészt a magyarországi lombos és tűlevelű erdőségek nagy kiterjedése, a fanemek változatossága tette lehetővé. Ez a tényező természetesen csupán a famivesség anyagi alapját biztosította; felvirágzását a magyar népnek a mesterkedésre, a fafaragásra való hajlamának köszönheti. Ezt a tulajdonságot elődeink való-

szinüleg még az őshazából hozták magukkal, legalább is erre vall, hogy a fa-fajták elnevezése, a megmunkálás eszközeinek és módjainak meghatározása jórészt finn-ugor, vagy korai török eredetű szavakkal történik (pl. *fenyő, hárs, nyír, ró, vág, fúr; alma, kökény, bicsak, balta*, stb.). A nyelvészeti bizonyítékok mellett megemlíthetünk tárgyi bizonyítékot is, annak az állításnak az igazolására, hogy a magyar nép szeret fával foglalatzkodni, nevezetesen azt, hogy még a fátlan Alföldnek is megvannak a maga faragó mesterei.

Természetes, hogy a famegmunkálás és diszítés azokon a területeken, amelyek lombos, vagy túleveles erdővidékeink közelében voltak, sokkal gazdagabban és sokrétűbben bontakozott ki, mint a fával gyéren benőtt síkságon. Az erdőségek közelében lakó, erdőjáró embernek bőven van alkalma kitapasztalni az egyes fa-fajták jó vagy rossz tulajdonságait, alkalmazásuk, megmunkálásuk módját. A tapasztalat apáról fiúra, vagy mesterről tanítványra száll, hagyomány lesz belőle. A hagyományt sok esetben misztikus elemek is átszövik és babona formájában örökölődik át sok mesterségbeli fogás, vagy az a tapasztalat, hogy egy bizonyos fa-fajta egyik vagy másik célra alkalmasabb-e.

A népművészet tárgykörébe sorolható fa-anyagú tárgyi emlékeink egyik legrégebbikét, a fa-kéregből készült dobozt, vagy „szelencét” is az erdőövezte lakosságnál találjuk meg. A fakéreg-doboz kétféleképpen készül, vagy úgy, hogy a vékonyabb törzsről kb. 10 cm magas kéreggyűrűt fejtenek le, vagy pedig a szalag alakban lefejtett kérget csapok és nyelvek segítségével alakítják át gyűrűvé. Az immár gvűrű alakú kéregdarabot egy vastagabb kéregdarabbal befenekelik és tetőt készítenek reá. Ezekben a dobozokban, tarisznyába való készségeiben tartja az erdőmezőt járó ember a sőt és más effélét. Elkészítésének tüzetesebb leírása helyett inkább diszítését vizsgáljuk meg. Mint láttuk, szerkezet szempontjából két csoportba sorolhatjuk a fakéreg készségeket. A különböző szerkezet kihat a diszítések módjára is. Az összeerősítések nélkül készült dobozokat mestereik karcolással, vagy szurkálással diszítették. A megsértett helyeken a kéreg sötétebb tónusúvá vált, a szelencét az alap világos és a szúrás, illetőleg karcolás helyének sötét tónusa csinosította. A második csoportnál, az összeerősítéssel készült doboznál a csapokat szab-

ták mintásán, de előfordult ennél a fajtánál a karcolt diszítés is. A diszítésre felhasznált mintaelemek a fakéreg szelencék egyszerű szerkezetének és diszítő eszközének megfelelően szintén egyszerűek. Jobbára mértani formák. Párhuzamosan körülfutó három egyenes vonal, háromszögek és pontsorokból kialakított körök. A diszítés elhelyezése is hasonló egyszerűséget mutat, a minták részint a szerkezeti elemeket hangsúlyozzák, tehát a doboz alsó és felső szegélyén húzódnak végig, részint az oldalát diszítik. Ez utóbbi esetben az egyes diszítő elemek egymás mellé rendezettek, szervesen összefüggő, több elemből összeépített mintákat, egy-két kezdetlegesen ábrázolt növényi diszt kivéve, nem igen találunk. A fakéreg szelencék diszítése esztétikai szempontból a népművészet utóbbi néhány évtizedének alkotásaival Összevetve első tekintetre talán kevésbé értékesnek látszik. Népművészeti értéküket az a körülmény adja meg, hogy ezek a munkák, illetőleg ez a diszítési mód, akárcsak a tárgy maga, Viski szerint valószínűleg ősi hagyatékunk legrégebb rétegéhez tartozik. A fakéreg szelencéknél felismerhető az a már talán törvényszerűségnek nevezhető jelenség, hogy a szerkezet, azaz a külső alak és a vele egyidőben kialakult diszítómód szorosan kapcsolódnak. Ehhez a hagyományos diszítómóddhoz, stílushoz még akkor is ragaszkodnak ugyanazon tárgyaknál, amikor már más tárgyak diszítéséről újabb stílus hatását olvashatjuk le.

Az ősi tárgyi formának;és a vele egyidőben kialakult, mondhatnók uralkodó stílusnak ez a szoros, még ma is észlelhető kapcsolata figyelhető meg a parasztság egyik bútordarabján, a *szuszékon*), vagy ahogy az Ormányságon nevezik, a „szökröny”-ön, vagy csikiasan „kar”-on. A szuszék parasztságunk ma is használatos bútordarabjai között egyike a legrégebbeknek. Eredetét, mai alakjának kialakulását még csak vázlatosan sem ismertethetjük, mert ez messzire elvezetne tárgyunktól. Ennek elterjedésére vonatkozóan is csak annyit, hogy a XVII-XVIII. században, egyes kutatók szerint már a XVI. század elején a paraszt szobában otthonra talált. Azt a kort, amelyből legalább is a parasztságunknál ma megtalálható fajtája származott, nemcsak alakja, hanem készítésének módja is elárulja. Készítéséhez leginkább bükk- vagy más keményfát használnak. A fatörzs feldarabolását kivéve ma sem használnak fűrész, a régi szokáshoz hiven nem

használják az asztalosságnak ma már nélkülözhetetlenné vált, de a középkorban még jobbára ismeretlen szerszámát, a gyalut sem. Faragó fejszével, ékkel készül a szuszék, legfeljebb újabban a lapok simításához, egyengetéséhez faragókéssel is hozzásegítenek. A szuszék faragó munkája azonban az alkatrészek kifaragásával és összeállításával még nem fejeződik be. A felépítésében, arányaiban bizonyos monumentalitást tükröző bútordarabot szerkezeti felépítésének megfelelően egyszerű eszközzel, karcolással, rovátkolással díszítették. Hogy a díszítés stílusa, a díszítés módja a mintát adó templomi ládáról közvetlenül hagyományozódott-e át, vagy részben más népek alkotásai közvetítették-e, vagy a magyar nép díszítő ösztönéből fakadt, nem tudjuk. Díszítésének módját: a karcolást, a rovátkolást a gótikus faragott dísz kezdetleges utánzásának is tekinthetjük. Szintén a középkorra utalnak maguk a minták, bizonyos elemek még régebbre is. Ámde a díszítés módját, a díszítő elemek stílusát az anyag: a kemény bükkfa, az eszköz: a körző, bicska, vagy más hasonló karcoló szerszám is formálhatja.

Nézzük most már tüzetesebben, milyen díszek kerültek ki a szuszék-faragók, vagy mint ahogy őket régi, XVI. századból származó írás nevezi: a szekrénymivesek késő utódainak keze alól? A díszítéseket az elemek szerint két csoportba sorolhatjuk: a túlnyomóan görbe vonalú díszítő elemekkel karcolt szuszékok és az egyenes vonalú elemekkel díszített szuszékok csoportjára. A Dunántúl és Északmagyarország parasztházaiban található szuszékok díszítési forma és szerkezet szempontjából jóval felülmúlják az erdélyieket. Díszítő elemeik a körből és a körvonal, illetőleg a körív különböző változataiból keletkeznek. Növényi eredetű, természetre utaló elemeket elvéve szegélyként találunk, ez esetben is erősen leegyszerűsített, szkematikus formában. Ugyancsak szkematikus, mértani jellegű ábrázolásban emberi alakok is felfedezhetők egyes darabokon. A felület díszítésének egységes megszerkesztése ezeken a tárgyakon hiányzik. Az egyes minta-elemeket, vagy minta-csoportokat egymás mellé, a szuszék oldaldeszáira, hosszanti irányban karcolták be. Minden deszkát más és más mintával ékesítettek, a lábakat egymás felé vésett mintákkal írták tele. Az esztétikai hatást a vonalritmus mellett a sűrűn egymás mellé húzott, vagy egymást keresz-

tező vonalakkal betöltött felületek sötétebb tónusának a betöltetlen felületek világosabb tónusával való váltakozása adja meg. Az erdélyi szuszék diszitése, mint azt már említettük, sokkal egyszerűbb. Körzöt nem használnak, nem karcoklják, hanem róják: késsel, egyenes vésővel ékalakú rovátkákat metszenek ki. A kemény bükkfában nem valami könnyű mesterség a rovás, merész vonalú, dús mintázatot már azért sem várhatunk. Nem is találunk sem a mértani, sem a növényi díszek között az egészen enyhén hajló hullámvonalakon kívül más hajlékony vonalat. A leggyakrabban használt mintaelem a négyzet-háló rovátkolás. Ezekkel a sakkáblaszerű beosztású négyzetlapokkal úgy díszítenek, hogy minden második négyzetlapra átlókat és négyzet-felezőket rónak fel. A szuszék rövidebb oldalait és lábait fa, vagy faág, mondhatnók fenyőág, szkematikus rajzával díszítik. Kedvelt díszítőelemük a csúcsával szembefordított háromszög és a már említett, enyhén hullámzó vonal, amit „vízfolyásának neveznek.

Népművészetünk stílusának alakulása és díszítő technikájának sok irányú változatossága legjobban talán a *guzsalyokon* figyelhető meg. A guzsaly a szövés-fonás, pontosabban a fonás egyik eszköze. A guzsalyfajták közül díszítés szempontjából a száras és talpas guzsaly a legszámottevőbb. A minták általában az egész guzsalyt dúsán borítják. A régebbi eredetű száras guzsaly és a talpas guzsalyok irottak, rovással díszítettek. A mintaelemek általában a legegyszerűbb díszítő elemek közül valók: hullámvonalak, zeg-zúgos, úgynevezett kígyóhátas minták, ritmikus sorban elhelyezett háromszögek csoportja, olykor egy-egy egészen leegyszerűsített tulipán váltják egymást a hengeres, vagy sokszögre kihúzott pálca felületén. Az egész felület díszítésének egységes megszerkesztését a kezdetleges mintaelemekkel borított guzsalyokon még nem találjuk meg. A hosszanti irányban szakaszokra osztott száron az ösztönös díszítő kedvnek engedve változtatják egymást a különböző minták. Az újabb keletű guzsalyokon, különösen azokon, amelyeket a kéz mozdulatait könnyebben követő díszítő eljárással, festéssel, vagy választó vízzel ékesítettek, növényi ornamentika és az egész felülettel számoló kompozíció figyelhető meg. Ez az eljárás és ez a díszítő mód jobára a matyóknál terjedt el. A matyó guzsalyok egy része hosszanti irányban van tagolva, az egyes mezőket díszes gyűrűk vá-

lasztják el egymástól. A mezőket növényi ornamentika tölti ki. Mértani díszítő elemek ezeken a guzsalytípusokon nem igen találhatóak.

A guzsaly-szár díszítésének meglehetősen elterjedt két módja még az ólomöntés és a faragás. Az előbbi nemcsak azért sorolható ide, mert az alapanyaga fa, hanem azért is, mert a negatív részeket – a később ólommal beöntendő területeket – faragással mintázza ki, vagy mintáztatja a nálánál jobban hozzáértővel választottja számára a legény, vagy a menyecske számára a fiatal férj. Az ólommal kiöntött guzsalyok mintázatát az ólomöntés módja szabja meg. Úgy kell ugyanis megtervezni a mintákat, hogy az ólommal kiöntött területek egymással összefüggjenek, mert csak így folyik végig az egyik oldalon öntött ólom az egész hálózaton. Az elemek tehát egyszerűek ezeknél a guzsalyoknál. A dísz az elemek hálózatos egymásmellé helyezése, ismétlése adja. Leleményességet, lendületes vonalakat itt hiába keresnénk, inkább a minták pontos, egyforma rajza és faragása, továbbá a munka gondossága váltja ki az esztétikai hatást. Míg az eddigi díszítő módok, ideértve a rovátkolást és a karcolást is, végeredményben a rajz kifejező eszközével szóltak a szemlélőhöz, addig a faragott guzsalyoknál a szép és gondosan kimunkált formának kellett meggyőznie a leányt az ajándékozó érzelmeiről. Leggyakrabban a tulipánt, a csillagot, a laposabb szárú guzsalynál a szívet faragják meg. Az egyes mintákat két- vagy háromsoros berovátkolással, sima részekkel választják el egymástól. A matyóknál találunk olyan guzsalyszárat is, amelyen a faragás az esztergalyozás csiszolt, domború mintáira emlékeztet. Az ily módon díszített guzsaly esztétikai hatását, akárcsak a véséssel díszítettekét, sokszor még színezéssel is fokozták.

A guzsaly szárához hasonló módon díszítették a guzsaly talpát is. Itt jól megfigyelhető az a magyar nép díszítőművészetét általában jellemző vonás, hogy a díszítő felület teljes kitöltésére törekszik. A nyél beerősítése felé forduló – általában trapézalakú – talpnak a szélesebb oldalait, de sokszor a ferde oldalait is kifaragták. A faragott oldalak erősen hullámzó vonalát karcolt, vagy rovott vonallal, esetleg pont-sorral szegélyezték és az így körülvett területeket díszítették azután rovással, karcolással, vagy festéssel. Lehetséges, hogy ez a karcolás volt az ősi darabok

egyetlen disze, az újabbaknál azonban, mint azt más tárgyaknál is megfigyelhetjük, szegélydiszként a szélre került. A guzsalytálpak mintaelemei között gyakran megtalálható a rozettás diszitmény. Ez a körnek körívekkel, csillagokkal történő felosztása, tehát mértani jellegű minta; eredetét szintén az őskorra vezetik vissza. Eleven hagyománya ma a guzsalyokon és egyéb ősi házi szerszámokon él tovább. De már nem, legalább is nem mindig, egyedüli diszitő elemként; sokszor csak térkitöltő szerepe van. A trapéz rövidebb oldala felől szivből, vagy cserépből kiinduló hajlékony, dús levelű inda egy-egy virágjaként faragják meg, vagy a virágok levele és szára által üresen hagyott helyet töltik ki vele. A magyar népművészet még egy sajátos jegyét olvashatjuk le a guzsalytálpak diszítéséről: a szimmetria kerülését. A folt és vonalhatásban a két fél guzsalytálp között első tekintetre semmi különbséget sem látunk, tüzetesebb megfigyelés után tűnik fel a két fél önálló szerkezete.

A szövessel kapcsolatos többi szerszámot is diszitik: a vászonfeszítőt, de sok helyen az osztovátát magát, a szövőszéket is. A vászonfeszítőket mértani formákkal, jobbra úgynevezett ék-véséssel mintázzák. Az osztovátát esetleg festéssel is diszitik. Hasonló diszítési módot látunk a többi munkakörbe tartozó szerszámoknál is, így például a mángorló fáknál, sulykoknál és kapatisztítóknál. Tekintettel arra, hogy ezek ajándékozása is az udvarlás egyik megnyilatkozása, a szerelem szimbólumai, a sziv, páros galamb is előfordul az előbb említett rozettás és növényi diszek között.

A faragásban, de a népművészet más ágazataiban is parasztságunk egyik legjártasabb rétegét a pásztorok teszik. A pásztorok művészetére először Herman Ottó hívta fel nyomatékosan a figyelmet, ő használja először a „pásztorművészet” kifejezést is. Lehet, hogy sokak előtt ez a kifejezés talán csak a romantizmus túlzásának tűnik fel, ha azonban kezünkbe vesszük a pásztorok alkotásait és bepillantást nyerünk műhelytitkaikba, nem tartjuk a művészet kifejezést érdemtelennek a pásztorok faragásával, csont- és bőrmunkáikkal kapcsolatban. Alkotásaikat, kivált régebben, a paraszt társadalom is értékelte. Egy ügyes kezű pásztort messze földről felkerestek, munkával láttak el és munkáikat is nagy becsben tartották. De a pásztorok maguk is

azon voltak, hogy ezt a megbecsülést kiérdemeljék. Minden munkájukban gondosan megválasztott és előkészített anyagot, tudásuk legjavát adták. Művészetüket, a faragást, ólomöntést, szíjfonást, – hogy csak néhányat soroljunk fel – épp úgy szerették, mint hivatásukat, az állatok gondozását. „Ha disznóvá a vilkei határba, a kis libércsi vögybe jó bementünk, oszt pásztorok többen essze találkoztunk, mingyá a faragásra fordút a szó. Felmutattuk egymásnak, ki mit faragott – vót ott fakanál, gyufatartó, sótartó, baltanyél, bot, orsó, guzsaj, lócahát, flajta, furujja, dudafej – osztán elbirátuk kis mijjen”, – írja le Madarassy László Gyurkó Pál kanásznak legénykorára való emlékezését.

Így alakult, fejlődött a pásztorművészet, szállt apáról fiúra, vagy idősebb pásztorról kis bojtárra. Nem volt könnyű mesteriség ez. Nemcsak magában a faragásban kellett jártasnak lenni, hanem érteni kellett a kiterveléshez, ismerni kellett a szerszámkészítés csinját-binját. Az igazi faragónak csak a maga készítette szerszám állott a kezéhez. Ismernie kellett a fafajták természetét is, mert nem mindegy ám az, hogy mit milyen fából faragnak. Berze bacsu, nógrádi juhász, azt tartja, „hogy csak az a binkó igazán binkó, amelyik barkóca fából (berkenye fából) van.” Fia fakanalat leginkább ihar és szilfából farag. Deák Sándor nehéz ostornak csak a szilvafát szereti. Mégpedig a berzenceit, annak is a „völgyit”: a derekát. Azok a faragó pásztorok, akik az erdő közelében őrizték állataikat, könnyen juthattak fához. De nem elégedtek meg ám mindig a fával úgy, ahogy azt az Isten megteremti! A juhász binkó a legtöbb helyen csak úgy igazi, ha a száron forradás is van. Ezt vagy úgy érik el, hogy a fát a gyökerén megkarcolják bizonyos távolságokban és az kiforrja magát, vagy a karcolásokba sommagot tesznek, a fa ezeket körülnövi és görcsössé válik. A fátlan vidékek faragó pásztorai nem jutottak ilyen könnyen nyers anyaghoz, ők vagy vették, vagy az erdős vidékekre járó búcsúsokkal hozatták.

A fa kényes anyag, nem lehet azonmód, ahogy frissiben levágták, megfaragni, mert reped, szú esik bele, vagy elgörbül. A paraszt ember pedig nem gyönyörködni akar a faragott szerszámában vagy eszközében, hanem megkívánja, hogyha valamit vesz, akkor az ne csak őt magát, hanem még az unokát is ki-

szolgálja. A faragó pásztornak nemcsak arra kell néznie hogy diszes legyen a szerszám vagy eszköz, hanem arra is, hogy jól a kézhez álljon. Nagy gonddal készíti elő a pásztor a fát, az előkészítés módja a fa anyaga és a szokás szerint változik.

Mielőtt tovább kísérnénk a fát binkóvá, kampósbottá válása útján, vessünk egy pillantást a szerszámokra és azoknak készítésére. A faragó pásztor szerszámjai általában a bizsók, két-három ár fajta, meg a kanál faragásához használt görbe kés. Ezek nyeleit is maguk faragják, illetve öntik ki ólommal, pengéjét is maguk erősítik be ólommal. A pásztorművész sokféle használati eszközének alakját és díszét egyaránt ezzel a néhány kezdetleges szerszámmal adta meg. Természetes, hogy foglalkozásuknak jelképét, „címe”-t, vagy „címeré”-t, mint a *juhászkampót*, az ostort, a botot különös gonddal díszítették ki. A kampóra nem egyszer plasztikus állati, esetleg emberi alakokat is faragtak. Ilyen plasztikus, szoborszerűen kifaragott állatalakokat találunk a pásztorok ivóedényének, vízmerítőjének fülein, ritkábban még oldalain is. A *vízmerítők* többnyire csésze alakú füles edények» hengeres, vagy csonkakúphoz hasonló formában. Alakjukat egyik feltevés szerint a bőr edényektől kapták. Az állati alakokat, kutyákat, medvéket, többnyire az edény oldalán álló helyzetben faragták meg, esetleg a vízmerítő fölére ültették. Találunk azonban olyan edényeket is, amelyeknek alakja madártesthez hasonlatos, fülük visszaforduló madárfej formáz.

Talán a természet, az erdő, az állatok közelsége az oka, vagy a hortobágyi pásztoroknál, mint Lükő írja, a környezet egyhangúságának ellensúlyozására való törekvés, hogy a pásztorművészet oly gazdag mintájú. A pásztorművészetben az elvont mértani díszek mind ritkábbak, elmarad az ezeket kifejező mesterségbeli megoldás, az ékvésés is. A díszítményeknek nemcsak az elemei állanak közel a természethez, hanem a díszítmények felépítésében is találunk bizonyos vegetatív elemeket. A természetűség felé hajló ábrázolási mód nemcsak az újabb keletű domborművű díszítéseken figyelhető meg, hanem a régi származású, egysíkú díszítésmódnál is, többek között a spanyolozott tükrösöknél. A természetűséget nem úgy kell értelmeznünk, hogy az egyes alakok részletformáit természetűen faragták, illetőleg rajzolták meg, a természetközelséget inkább az ábrázolt em-

béri és állati alakok mozdulatainak természetességében és abban a jelenségben figyelhetjük meg, hogy a díszítést szolgáló kis jeleketek, akár emberek, akár állatok a szereplőik, az életnek közvetlenül megragadott mozzanatát ábrázolják.

Ugyanezeket a mozzanatokot figyelhetjük meg a pásztorművészet egyik sajátos anyagán, a *lopótök*, illetve *kobak* díszítésén is. Helyes díszítő ösztönre vall a díszítés felépítésének az a több munkán megfigyelhető módja is, hogy a körte alakú kobak felső részét növényi, sok esetben a honfoglaláskori díszítésre emlékeztető mintákkal ékesítik, a nyakrészt üresen hagyják és csak az alsó, testesebb gömbformára karcolnak emberi és állati alakokat.

A pásztorművészet emberi és állati alakjai fejlettebb gyermekrajzok ábrázolási módjára emlékeztetnek. Faragásuk – Viski szerint – a korai román állat- és emberábrázolás módjához hasonlítható: szkematikus, kezdetleges ábrázolás. Részleteket csak akkor ábrázolnak, ha valami jól ismert, figyelemeket erősen lekötő formát találnak, vagy ha, amire különösen az egysikű mintáknál kerülhet sor, alkalom nyílik díszítő hajlamaik kiélésére. Erre jó alkalom kínálkozik a ruhák ábrázolása közben. A jelene-teket rendszerint minták, mintasorok szegélyezik, a mintasorok elemei között nem egyszer régebbi eredetű mintacsoportokat találunk.

Földrajzi elterjedésük szerint az alakos faragású pásztormunkák leginkább a Dunántúlon váltak divatossá, de találunk faragással díszített munkát Magyarország északi és déli részében egyaránt, csupán Erdély területe az, ahol a díszítésnek ez a módja, legalább is a kutatás eddigi eredményei szerint hiányzik.;

A pásztorkészségek között, különösen azokon a helyeken, ahol a szarvasmarhatartás honosodott meg, a szelencéket, kisebb dobozokat, de sokszor a pásztor vízmerítőjét is, nem fából, hanem a marha szarvából készítik. A szelencék alapja általában az elipszist közelíti meg, fenekük és fedelük fából készül. A díszítés további módja a fa szelencékhez hasonlóan megy véghez: karcollással és spanyolozással díszítik.

Az előbb ismertetett, szaruból készült szelencék Erdélyben nem ismeretesek, jóllehet a szarvasmarhatenyésztés és a szarv-

megmunkálás – különösen a szarvas agancsáé – nagy műltra tekint vissza.

Két ágú diszített szarvasagancsok, mint azt az egész ország területén talált leletek igazolják, századok óta ismeretesek. Újabbkori használatukra erdélyi elnevezésük („*porszaru*”) világít rá. Eredetileg egyes kutatók szerint vallási eszköz-idolum – volt. Diszítő elemeinek egy része is kultikus eredetű* másrésze a vadászattal kapcsolatos állatokat ábrázol, némelyek szerint azzal a mágikus célzattal, hogy az ábrázolt állat az ábrázolás következtében a vadász hatalmába kerüljön. Láthatunk olyan diszítő elemeket is, amelyek az európai ember diszítőművészetének első minta-kincsei közül valók. E jelentésben egymástól eltérő, különböző korból származó diszítő elemek e tárgyakon sokszor egymásmellett jelennek meg: állati alakok, szkematikusan ábrázolt táncoló emberek, napkorong, kígyós vonal, stb.

Az állat szarvát *vízmerítőnek* vagy jelző *kürtnek* is használják. E tárgyak diszítésénél a *porszaru* mintavilágából származó elemeket nem igen találunk. Diszítés szempontjából, mint azt már Herman Ottó megállapította, két fajtát különböztethetünk meg: a dunántúli és az Ecsediláp-vidéki. A dunántúli tülkökre az jellemző, hogy a tülök mezején keresztbe futó diszitményt sávokkal tagolják és ezekben a mezőkbe kerülnek a fő diszítő csoportok. A lánvidék tülökdiszítését viszont az jellemzi, hogy a felület kevésbé tagolt, csupán két mezőre oszlik. Mint más tárgyaknál, itt is alakokkal a dunántúliak diszítik a tülköt. A színezést is csak náluk találjuk meg. A karcolt tülöknél, mivel a keskeny fekete vonal a tülök nagy, fehér felületéhez viszonyítva nem keltene diszítő hatást. a nagy minták körvonalait kettőzötten húzzák meg és a vonalközöket párhuzamos vonalakkal töltik ki. Ez a megoldás szintén az ősrégi diszítő megoldások közé tartozik.

Ha már a csont és a szaru munkáknál tartunk, röviden meg kell említenünk a csecse-becseként használt csont tárgyakat is. Ezeket „*kupáncsok*”-nak nevezik, a szijra akasztott készségeket diszítik velük. Alakjuk hengeres, csonkakúp, vagy rozetta. Pontozással és rovással vannak diszítve. Valószínűleg az ősi csontékszerek emléke él bennük.

Az újabb idők polgári divatának hatása tükröződik az ugyancsak csontból, vagy szaruból készült óraláncokon. Ez utób-

biak azonban esztétikai szempontból korántsem olyan értékesek.

A falulakó magyarság művészi hajlamait nemcsak az eddig említett használati tárgyak díszítésében éli ki, hanem épületeinek, bútorainak, temetőinek ékesítésében is.

A halott nyugvóhelyének fa-jellel való díszítése a kutatók szerint ősi szokás. Már a honfoglalás előtti időkben a halott iránti kegyelet jeléül *kopjafát* tűztek sírja fölibe. A kopját díszesen faragott tartóba tűzték. Ennek a tartónak az emléke élt még néhány évtizede, helyel-közzel él még ma is, főleg a protestáns székely temetők kopjafás síremlékeiben.

A kopjafa négyzet, vagy téglalap alapú, mintegy másfél méter magas oszlop. Plasztikus faragás a dísz, amit egyes helyeken rendszerint még piros és kék színnel élénkítenek is. Legtöbbnyire tulipán kehelyben, nyolcágú csillagban, kis piramisban végződnek. A mintaelemek között gyakran találjuk meg az ék alakú körbe futó vésést és ennek tovább fejlesztett alakját, amikor annyira kiszélesedik az árok, hogy a két árok közti rész párna formává alakul át. A már említett tulipánalakokat sokszor kelyhükkel szembefordítva faragják oda, olykor két csillag közé helyezik vagy körülfutó ékrovással szegélyezik. Egyes kutatók szerint a minták különböző elhelyezésének jelentése van. A fejfáknak a kopjához hasonló alakja a Duna-Tisza közén él, ezeknek díszítő elemei azonban kevésbé tagoltak. A mértani alapformák, henger, gömb, csonkakúp változataiból állnak.

Véssett díszítésű fejfák Tiszántúl, kun és hajdú területen és a Felső-Tisza vidékén található. A Nógrád megyei véssett díszű fejfák kereszt alakúak. A véssett fejfák növényi mintákkal díszítettek. Egy töről kiinduló virágos, leveles indák tetején madár ül. A növény és madár elemek szimbolikus jelentésűek. Szimbolikus jelentést lát Csalog a sárközi fejfák körvonalaiban is.

A magyarság fejlett forma- és stílusérzékének kiváló tanúi a *faragott kapuk*. Reánk faragott kapu nagyobb számban a Székelyföldről maradt. Az Írásbeli hagyományok szerint nagykapuk díszítették majdnem az egész ország területén a falvakat körülvevő kerítések bejáratát. A székely kapuk eredete ma még nincs tisztázva. A múlt század kutatóinak egy része, Huszka hatása alatt, a kapukat díszítő motívumokat közvetlenül keleti eredetűnek vélte és a kapuk szerkezetében is ázsiai emléket vélt felfe-

dezni. Újabbban az a gondolat is felmerült, hogy a románkori kőkapu szolgálhatott mintaképül. A kapubálványokat, székelyesen „zábé”-kat, többnyire véséssel, az újabbakat faragással ékesítették. Sok esetben a kapubálványok díszítésén is találunk a faragás mellett színezést. A motívumnak és a technikának ezek a kapcsolatai, amelyek már az említett tárgyakon is megállapíthatók, föllelhetők a kapunál is. A vésett díszítéssel a mértani minták, a rozetták járnak itt is együtt, a faragással pedig a szabadabb kompozíció, a természeti formákat kedvelő növényi ornamentum. Ez a díszítómód és ezek a díszítő elemek a renaissance hatására terjedtek el, míg az előbbieket stílusukat valószínűleg románkori munkáktól nyerték. A régebbi, mértani jellegű, fűrészfogszerű, szalagos, csavart kötélre emlékeztető minta az újabb, tehát a növényi motívumokkal díszített kapukon is megtalálható, de csak már mint a kapuzábékon és a kapuív feletti két cikkelyen körülfutó növényi dísz szegélye.

A faragás azonban nemcsak a kapu díszítésére terjedt ki, hanem magára a házra is. A tornác oszlopait, a mestergerenda-tartót is díszesen faragták. A faragás mellett a ház díszítéséül a fűrészrel kivágott szegélydeszkák és a háromszögű ormok szolgálnak. Ezek motívumkincsei között az ismeretes szív- és tulipán-alakon, élre állított négyszögeken kívül a növényi ornamentika ismertebb alapelemei fordulnak főként elő, de megtalálhatók, valószínűleg városi befolyásra, a barokk és renaissance stukkó díszjeinek elemei is.

A ház külső díszítése mellett a szobák díszítésére is gondot fordítottak. A berendezés gazdagsága és színessége csak az utolsó században vált divatossá. A tisztaszoba díszét újabbban a magasra rakott ágyak díszes párnái és egyéb, a gazdasszony kezét dicsérő szövött, vagy kézimunkával díszített holmi, régebben a faragott, később a festett bútorok adták meg.

A *bútorok* festését valószínűleg az úri divatból vették át. Díszítésükkel nem annyira a nép maga, mint inkább a körében élő kismesteremberek foglalkoztak. Az egyes korok stílus-változásai, díszítési módjai ezeken a bútorokon nyomon követhetők. Mintaképük az úri bútoron kívül Erdélyben valószínűleg a kazettás mennyezetek motívum-anyaga volt.

A festett bútorokat a díszítés felépítése szempontjából két

nagy csoportra oszthatjuk. Az egyikre jellemző a diszítendő felületnek kisebb mezőkre való felbontása, a mezőknek sokszor több kerettel való határolása, a másakra az egész felületnek egy foltban való megkomponálása. A diszitó elemek általában a növényvilágból kerülnek ki. A renaissance hatására vall a vázába helyezett csokroknak gyakori szerepe, a biedermeierére pedig a koszorúké.

Ezek az alkotásokon a természethű ábrázolás szembeszökő. A formák lazábbak, a kompozíció szétesőbb, mint a faragott holmíknál. Ennek okát a diszítés módjában kell keresni. A festés technikája sokkal nagyobb szabadságra és természethűségre ad módot, mint az eddig ismertetett diszitó eljárások.

Nagy színgazdagságot a bútorok festésénél nem igen találunk. Két vagy három szín adja meg a színharmónia alapját. A bútorokat általában alapszínnel vonják be, leggyakrabban késsel vagy rozsdabarnával. A bútorfestés divatja is már szűnőfélben van, a vidéki mesternél furniros, vagy legalább is flauderózott bútort rendelnek a fiatalok számára.

Agyagművesség

A nép körében használatos cseréptárgyakat két csoportba sorolhatjuk: az egyik az *edények* csoportja, a másik a *kályha-csempéké*. A cserépedények diszítésénél, akárcsak a fa, vagy szaru tárgyaknál, a megmunkálás, tehát a használati eszköz kialakításának módja, a diszítés mikéntje időnként változik. Az ősi diszitó eljárás a karcolás, az agyagzsinórral való diszítés volt, a festés, a rajzolás újabb keletű. Formáikra vonatkozólag kettős hatást különböztethetünk meg: az edények egy részének diszítése a fa és szaru tárgyak diszítésének, a karcolásnak mintájára készült. Alakjukban is ezekhez hasonlítanak. A másik részüket az úri házakban látott ón, réz, üveg edények mintájára formázták, diszítésük is ezekre hasonlít. Ezek az úri edényeket utánozni akaró agyagedények sem voltak azonban azelőtt ilyen sokszínűek, mint ma. A XVII. században a legdiszesebbeknek az úgynevezett „vászon korsó”-k mondhatók, ezeken fehér alapon barnás színű mértani dísz volt. Ugyancsak mértani elemek-

kel diszítik a felsőtiszavidéki edényeket is. Fazekasságunk diszítő művészetére a már említett két tényező mellett a legnagyobb hatást a *habánok* tették. A habánok Tirolból kiűzött szekta tagjai voltak, kiváló mesteremberek. Iparunkra más irányban is fejtek ki hatást, de fazekasaik befolyása volt a legerősebb. Ez részben mesterségbeli volt: kitűnően értettek a fehér ón-mázakhoz és a zománchoz, de a stílusra is hatottak. Ők terjesztették munkáik révén a magukkal hozott renaissance elemeket. A török hódoltság alatt sinylődő országrészek hatásuk elől el voltak zárva: itt a formák vaskosabbak, egyszerűbbek is. A fazekasmunkáknál élesen elkülönülnek a fazekas mesterek és a kontár fazekasok munkái. Az előbbieket a nagyobb mesterségbeli felkészültség, az utóbbiakat a nehezkesebb, vaskosabb külső diszítő forma jellemzi. Diszítésül általában mértani jellegű elemek, növényi elemek, az állatok közül majdnem kizárólag madarak szerepelnek. A tárgyak diszítésénél az egész felülettel számoltak. A fő motívum pl. a tányér mélyített közepére kerül, a tányér peremét rendszerint külső-belső szélén egyaránt keretezték. A keret között ütemesen ismétlődő mintaelemeket vagy mintasort festettek. Ugyancsak ezt a kompozíciót látjuk a *bokályokon* és a *kancsókon* is. Ezeknél az alsó és felső részükön több sor szegély vonul végig. Az alakos vagy virágos diszítő elemek a kancsó testesebb részén helyezkedtek el. Sajátos alkotások az úgynevezett „boros miskák”: emberi fejjel, törzsszerűvé mintázott kancsók, többnyire karcolt, tréfás felirattal; a test diszítésénél vitézkötés és gomb ritkán hiányzik. A vitézkötés azonban csak diszítő szerepet tölt be, elhelyezése az emberi alak formáihoz csak ritkán alkalmazkodik.

A növényi eredetű textiliák diszítése

A kender és a lenvásznak egyik legrégebb keletű diszítési módja a színes fonalak bizonyos rendszer szerinti beszövésével keletkezett. Az ekként diszített vásznak a *szöttesek*. Magától értetődik, hogy a diszék legkezdetlegesebbjei a vászonkötéssel kapcsolatos szövés technikával elérhető mértani diszék voltak. Ezeket otthon a legegyszerűbb osztovátán is megszőhette a ház asszonynépe. A cifrább, bonyolultabb diszéknek egészen a múlt szá-

zad derekáig csupán a takácsok készíthették. A takácsminták a vándorló takácslegények közvetítésével országszerte elterjedtek, kicserélődtek. A céh felbomlásával ezek a minták leszálltak a néphez és a kezdetleges mintákkal keveredve élnek napjainkig is a kender- és lentermelő vidékeken. Ilyen, az egész ország területén mindenütt fellelhető, jellegzetes szöttesdisz a bokornak vagy fának két oldalára állított madaras, pávás, kakasos kompozíció.

Éppen azért, mert ez a diszitési mód a technika játékból alakult, a szöttesdisz forma és szín szempontjából megfigyelhető minden változására ez nyomja reá elsősorban bélyegét. A szövött diszek széle mindig zeg-zugos, lépcsős, lényegileg a disz apró négyzetekből van összeállítva. A legegyszerűbb 2-3 cm széles, geometrikus jellegű diszek a mindennapi használatra szánt terítők végein maradtak fenn, a szélhez közel beszöve.

Különleges gonddal készítették a szöttes diszű kendőket az ország egyes részein, pl. a Bodroghözön, a születéstől a koporsóba tételig majd minden eseményre. „Születéskor a komaasszony komakendőbe kötve viszi az ebédet a gyermekágyas asszonynak. Lakodalom előtt vőfélykendőt kötnek maguk elé a hívogatóba induló legények. Az aratókoszorút szedett csikos kendővel diszítik. Lakodalomba diszes kotri kendőt kötve sűrögnek-forognak a kendőből kalácsot osztogató lányok. Nem hiányzik a szedett csikos kendő a temetéskor sem, amikor a halottat búcsúztató pap asztalát ékes asztalterítővel takarják le. A papnak, kántornak, nyoszolyó lányoknak megfelelő alkalommal adnak egy-egy emlék-kendő. A napi szükséglet céljaira készült szöttesek egyszerűbbek, sima csikosak. Ilyenek a törülő-, gyúró- és törülköző kendők. A párnavégek is szépen mintázottak kifelé helyezett részükön” – írja Ebner (Gönyey).

A szöttes diszek feltelrendezése általában soros, kivételként említhetjük meg pl. a csikiek egyfajta „felszedettes” párnájának „bütejé”-t (a párnahaj keskenyebb vége, „csup”-ja,) melynek a disze mint a sakktábla, kockás, tehát terülő, szőnyegdisz jellegű, az egész felületet egyenletesen betöltő. A soros diszitésnél sima vászonkötésű rész után párhuzamos sorokban a vászon szélteben futnak a diszek, így sorosan majd az egész terítőt befedve. A jellegzetes, vászonszélteben futó diszitési módnak a magyarázata az,

hogy majd az egész országban kizárólag csak a bevetőhöz (vetülék) használnak színes fonalat. Így a sordiszen belül egymás mellé lehet csak az ismétlődő formákat szőni, nem pedig egymás fölé. A parasztvászon szélessége kb. 60-70 cm, ezért ha nagyobb terítőt akarnak összeállítani, úgy szövik a csikok egymásutánját, hogy két „széltet” egymás mellé téve azonos diszító sorok kerüljenek egymagasságba. A bevető fonál régebben házi festésű kenderfonal volt, de újabban piros pamutfonalat vesznek a boltban erre a célra. Sőt nemcsak a mintához, de a sima vászon szövéséhez is sokszor kevernek pamutfonalat. Ez az új anyagra való áttérés azonban a szőttes diszék fejlődésmenetét lényegesen nem zavarta meg. A mintázathoz túlnyomóan piros színt használnak országszerte. Egyes vidékeken még egészen kevés fekete, illetőleg sötétkék járul a piroshoz. Legismertebb szőtteskészítő vidékeink a Sárköz, a Palócság, a Bodroghöz és főként a keleti székelység.

A kenderhez hasonlóan szokásos a vékony gyapjúfonal szövése is, főként Erdélyben, szoknyára, rokolyára valónak. Itt a szoknya színes csikjainak falvanként meghatározott, kötelező változatai vannak, de mindegyiken a piros szín az uralkodó.

Ugyancsak szövással készült – gyapjú bevetővel – a „székely *festékes*”: az ágyat, falat, asztalt borító szőnyeg. Legjellegzetesebb mintái mértaniak. Egy-egy nagyobb szőnyeget – akár csak a kenderterítőket – több „szél”-ből varrnak össze. Egy-egy szélen nagyfoltú geometrikus disznek a felét szövik meg, úgy hogy a szélek összeerősítésére esik a szőnyegdisz tengelye. Szín szempontjából e szőnyegeken a mély vörös és kék szín a vezető, kevés fehér, vagy más világos szín emeli ki a minták magját, középpontját.

A textiliák egy másik jelentős csoportja, melynek diszítése ugyancsak az alapanyaghoz van kötve, már a himzések sorába tartozik. Ezeknél a disz nem közvetlenül az alapanyagba bedolgozott, hanem a kész alapanyagra, az alapszövet szálainak számozásával reávarrott, túvel öltögetett fonalból alakul ki. Ezek a himzések technikai megoldásuk, öltéseik után, *szálánvarrottak*, *keresztzemesek*, *ín-varrásos* és *vagdalásos* néven ismeretesek. Alkalmazásuk ugyanazokon a vászonneműkön lelhető fel, mint a szőttesdiszé.

Mintáik jellegzetessége a technika kötöttsége miatt sokban egyezik a szöttesekéivel. A szögletes határoló vonaltól óhajt a szilágysági és részben a rábaközi himzés szabadulni olyképpen, hogy a mintaelemek szélét tűző vagy száröltéssel veszi körül, illetve kacsokkal teszi mozgalmassá. Sok esetben egészen azonos dísz is alkalmaznak a szöttesre és a szálánvarrottra. Tardon – tehát még egy községen belül is – egészen jól nyomon követhető, hogy a szöttesekről került át vagy 30-40 éve a minta a kereszt-szemes ingújj szélre. Az északabbra fekvő palócoknál a „szakácska” (fehér kender vászonkötény) legrégebbi darabjainak alja régen szedettes szélű volt, majd ugyanerre a helyre került helyette a szötteshez hasonló kereszt-szemes és laposhimes dísz. Hasonlóképp szöttes-szálánvarrott mintaközösség tapasztalható majd egész Erdély területén, de főként a keleti székelyeknél. Ennek a hatásnak fordítottja kísérhető napjainkban figyelemmel: a szövés-technika felelevenítésének és pártolásának hatására új mintákat keresve a szálánvarrottasok díszait másolják le szövéssel.

A szálánvarrottak motivum-elemei közül a geometrikus jellegűek erősebb iramban szorulnak háttérbe, mint az a szötteseknél tapasztalható. A legtöbb a geometrikus jellegű dísz a keleti székelység invarrációs között és az Erdély nyugati részén fellelhető vagdalásos technikával megoldott himzések („fehéres”) között, viszont az ország más vidékein szinte egyedül a stilizált virágminta használatos. Szín szempontjából, akár a szötteseknél, a tiszta piros a leggyakoribb, de egyes vidékeken, főként a székely munkák közt, piros-kék összeállítást is találunk. Viszonylag újabb keletű a sokszínű fonállal himzett, kereszt-szemes tardi kötény-típus.

Szálánvarrással mindig szélesebben-keskenyebben csikot varrnak ki. A párnacsupon, a párna „bütejé”-n ezt a foltot leggyakrabban három mezőre bontják; két keskeny sor fog közre egy jóval szélesebb közép sáv-dísz. Ez a középső sor általában a tömöttebben kitöltött, míg a felső-alsó sorok csupán egészen primitív mértani választóvonalra állított, rendszerint három águ „almaleveles” virágbokrok. A legtöbb vidéken a középső szélesebb csikban ragadt meg a szöttesre emlékeztető, mértani jellegű dísz. Kalotaszeg, Torockó vidékén ugyan e helyett indás, kigyó vonalas renaissance-kori felépítésre utaló virágdíszeket is lelünk. Az

ország nyugati felén a tömött indás, szinte barokkos virágmegoldás, a szélsorokkal való határolást sokszor már meg sem tűri. A vőfélykendők, disztörlők csoportjában Kalotaszegen, de a Palócságban is előfordul, hogy a hármastagoltság úgy váltakozik, hogy a keskeny határoló vonalra magasabb, felnyúló, az egész disztítésre jellemző „fásmadaras-tobzos” diszt állítanak, meghagyva alól a szekfüves, almás diszt, vagy a szekfüves-almás diszt és a fák közé még egy aránylag keskeny mértani diszt is iktatnak.

A vagdalásos, kalotaszegiesen „fehéres” himzés jellemzője, hogy a szálszámolt lapos himen kívül rendszerint fonalat vonnak ki az alapanyagból és ezzel az egész disztítés csipkeszerűvé válik. Jellegzetes ilyenfajta munkát találunk ma a nép közt Kalotaszegen és az egész ország területén a már csak hagyatékban ismert halotti lepedőkön. Ez utóbbiak madaras (kakasos) mintája országsszerte ismeretes volt; valószínűleg középkori eredetű diszt, a kakas a halál, illetve a túlvilági élet szimbóluma volna.

A ma közismert textildiszték zömét már nem köti az alapanyag, szabad rajzúak. Vonalvezetésük nagyrészt független a disztített felület textúrájától, ugyancsak a disztító foltok kivarrásához használt öltések is, mint amilyen „a lapos him, a lánc-, buroköltés típus.

Formagazdagság, vonalritmus, színhatás szempontjából a himzések legszebbjeit a magyar ember öltözetdarabjain találjuk meg (a székeleyknél nem). Ezek disztéinek ismertetését majd az ősi jellegű öltözetdarabok leírásával kapcsolatban adjuk, mert diszt, szabás, alapanyag, disztító anyag és célszerűség oly szorosan összeforrt, hogy azt szétválasztva ismertetni nem is lehetséges. Ilyen disztített ruhadarabok: suba, ködmön, melles, szűr, főköttő, kendő, ing.

A Kis- és Nagykunságról régi gyapjú „himes párnahaj”-ak kerültek elő, illetve ehhez hasonlókat már a XIX. században sem készítettek. A háromsoros tagolású párnahajak középső tagja volt mindenütt a szélesebb, gazdagabb himű, a felső-alsó pedig igen ritka virágú, kacsos diszt. Kompozícióját tekintve a középső sor renaissance-barokkos indás felépítésű, nehézkes, nagyfoltú virágokkal terhelt; a virágok nagy foltját koncentrikus sorokban futva egy-egy színárnyalat skálája bontja fel. A színek kellemes egymásba játszását elősegíti az egymásba kapaszkodó,

hullámosan, vagy zeg-zugosan egymáshoz simuló lapos öltések sora és a bolyhos, lágyfogású gyapjú. Ez az egyetlen népi himzés, ahol a színárnyalás döntő szerephez jut. Leggyakrabban alkalmazott színei a piros, kék, sárga, zöld, barna árnyalata. Valószínűleg a felsőmagyarországi úri himzéseknek a nép körébe le szállt maradványa, a néprajz nyelvén „szállomány”.

A nagykunsági párnák felépítése, szerkezete kezdetlegesebb, mint a kiskunságiaké, melyek stílárú szempontból a felvidéki úri párnahímekkel tartanak rokonságot.

Kalotaszegen a himzésfajták egész sorát ismerik: szűr, szücs, ingváll himjeiken kívül a párnacsup, asztalterítő, rúdravaló, vőfélykendő, stb. mind himzett. Technika szempontjából az applikációtól kezdve a legváltozatosabb öltésekig majd minden öltés fellelhető. Az általában ruhadíszeknél használt lapos és applikációs himen kívül a legismertebb az „írás”, vagyis a kötött vonalú szálszámolásos vászonkivarrástól megkülönböztetendő, különleges hurkoló öltéssel, rajz után készített himzés. A párnacsupokon, „hajtásos lepedő”-n található a legrégebb minták. A régi darabok alapanyaga bodor vagy fodorvászon volt. A himzőfonal pedig legtöbbször piros, kék, fehér, esetleg fekete fejtő, vagy ritkábban gyapjúfonal. Öltésük két típusa a „kis- és nagyírásos”.

A diszítő elemek erősen stilizáltak, mindig növényi diszre vezethetők vissza. A változatos csoportosítás nagy mesterei a kormossal rajzoló „író asszonyok”, akik az apró kitöltő elemeket oda sem vetik a vászonra, így ezt a himvarró nő egyénien töltheti ki, ami a himzésen többször ismétlődő, azonos diszrek egyhangúságát igen kellemesen oldja fel. A párnacsup diszrek itt is hármas tagolásúak, az asztalterítő diszei pedig rendszerint „tányéros”-ak, vagyis kerek folthatásúak.

Csak párnacsup, esetleg terítő diszkeként ismeretes a mezőségi himzés is, melynek hurok- lánc-öltéses technikája a kis írással rokon. A diszítő foltokat párhuzamosan futó hurok- és láncsorok töltik ki. A párnahéjdiszrek ugyancsak háromsoros tagolásúak. A növényi motívumok erősen stilizáltak, itt-ott állati forma is fellelhető az elemek között. Mindig csak egy színnel, legtöbbször pirossal varrják.

Az alapanyaghoz kötött szöttes és keresztzemes diszrek

mintáit vagy papírra rajzolva adják tovább, vagy magát a kész mintát kölcsönzik. A szabad vonalú himzések díszzeit egy-egy hozzáértő asszony „írja” közvetlenül, hol szép szóért, hol megtojásért, az anyagra. Az előbbi módon közvetített minta természetesen rendszeren csak kevesebb változással kerül másodszor is vászonra, míg az utóbbi egy ügyes, alkotó szellemű írőasszony keze alól legfőljebb hasonlóan, de sohasem azonosan kerül ki.

A nép *viselete* csak az utolsó kb. 150 év alatt szinesedett el, eladdig a népi viselet fehér volt. Éppen ezért különös gondot kell fordítanunk a még megőrzött, maguk szötte, fehér kender (esetleg len) vászon öltözet-darabok megfigyelésére. Ezek a ruhadarabok a mai viseletben mindinkább alsóruha sorba szorúlnak, legfeljebb nagymelegben, vagy nagymunka idején kerül le róluk a felső, színes ruha réteg.

Felsőtestén ember, asszony egyaránt inget (ümeget) visel, alsótestén pedig a férfi gatyát, a nő pendelyt (péntőt) hord. Tekintve, hogy a kender feldolgozása teljesen asszonyi munka, az alapanyagot, annak minden tulajdonságát az azt felhasználó, kivarró asszonyok igen jól ismerik. Minden vászonneműt, legyen az testi ruha, vagy akár ágynemű, a vászon szélességét tekintetbe véve, sőt alapul véve szabnak ki. A legtöbb alsóruhafélét különböző méretű téglalap és négyzet darabból állítják össze, ügyelve arra, hogy minél kevesebb anyag menjen veszendőbe. A hagyomány és az anyag tiszteletének tudható be az a jellemző szokás, hogy a régi alapanyagból szinte soha sem készítenek új szabású ruhadarabot, sőt ha új anyag használata terjed el a nép között, egy darabig, legtöbbször a hétköznapló ruhadarabokon, még a régi szabást alkalmazzák. Ugyancsak az anyag ismeretén és tiszteletén alapul az összevarrási, összeerősítési módok töméntelen gazdag változata is. A kendervásznat még ma is főként kézzel varrják, díszítik, míg a pamutvászonból való újabb keletű darabokat már legtöbbször géppel varratják. A régi kendervászon darabokon találjuk a legősibb öltési, széleldolgozási módokat, ezeket pamutvászonra átvinni majdnem lehetetlenség és ezért sajnálatos, hogy az első pillantásra egyszerű kender ruhadarabok gyűjtése meglehetősen későn indult meg, mikor már a technikák egy része feltehetőleg a régi kender ruhadarabbal együtt a használatból kiment.

A férfinkeket csak egyes vidékeken diszítik erősebben, így Kalotaszeg vidékén a bőujjú ing ujjaszegélyére fehérés hímekkel geometrikus jellegű himet varrnak; Zala és Somogy vármegyében az ing elejére, a gombolás két partjára 4-8 cm széles, szabadrajzú, főként lapos himes és likacsos díszet varrnak, váltogatva ezt az ennél még valószínűleg ősből jellegű szegőzéssel sorokkal. A régi típusú ingek díszei mind fehér, fénytelen pamutfonállal varrottak, az újabbak között színes díszűt is lelünk, így például Matyóföldön, ahol a „borjúszájú” inget piros-kék hímekkel varrják ki az ujj szélén, vállfolton; és mellén.

A női ingeknek két fajtája van: a kizárólag csak alsónak viselt rövid, szűkujjú, régi szabású, ezt ahol még viselik, ma is kendervászonból készítik, és az ingvállnak nevezett, amit általában pamutvászonból, „gyócs”-ból szabnak ki, legtöbb helyen könyökig, vagy valamivel könyökön alól érő bő ujjakkal. A szűkujjú, vállfoltos, „palátkás” ing teljesen dísztelen, de az ingváll már régen is egynéhány vidéken gyönyörű vékony, mintásán szövött „bíbor”-ból való volt, mint például Sárközön; és az Ormányságban. A Sárközön arasznyi széles terület (szőnyeg) díszes hímzést varrtak ki az ingvállon szőrpamutból és a feketével hímzettre „islang”-ot, pillangókat (flitter) öltöttek fel. Mai napig is elég elevenen él az ingvállhímzés Kalotaszegen, ahol szinte községenként más-más jellegű a „vállfü” díszítése. Az egyik helyen tiszta írásos, máshelyen írásos és laposhímzés szerepel, a harmadik helyen teljesen hiányzik az írás után való varrás, hanem például bedolgozott recsecsipke két oldalán keskeny díszítő öltések szoros egymás melletti sora alkotja az arasz széles díszet. Az egyik községben a vállat hangsúlyozva, ráncba szedve, keresztbe fut az ingválldísz, más községben a kar hosszában. Az előbb említett díszítési mód az egyik községben csak a lányok ingvállát illeti, míg a hosszában futó him az asszonyok ingvállán szokásos. A fiatalság ingváll varrása vörös gyapjúval, az idősebbeké feketével készül.

Ritka még ma is viselt ruhadarabnál figyelhető meg, hogy két szél összeerősítése, összedolgozási módja egyúttal dísz is a ruhán, vagy legalább is e vonalak mentén fut a him, illetőleg fedi azokat. Erre az ősi jellegű díszítő eljárásra vezethető vissza, hogy a kalotaszegi ingválldíszek, egészen kevés kivételtől

eltekinve, nem terülő, hanem sordisz jellegűek. A szélesebb diszító foltokat írás után varrásnál rendszeren két keskenyebb-szélesebb egymásfőlé varrt sor alkotja, míg a csupán diszító öltések-ből ugyanilyen súlyú foltdíszhez 10-20 sort is kell párhuzamosan kivarni.

A pendely térdig, vagy valamivel azon alól érő korcba szedett, legalsó, diszitetlen kendervászon ruhadarab. A régi gatyák alsó szélét kirojtozták és ezzel kapcsolatban szellemesnél szellemesebb fonalmegakasztási, megszorítási módok maradtak fenn.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a nagy fehér háromszegletű vállkendő (Boldogon, az egész Palócságban és a Dunántúl is) újabb keletű. Anyaga vékony pamutvászon. Három sarkának diszítése nem azonos, mert a háton szépen kifekvő derékszögű sarkokra nagyobb foltú virágos, leveles himet varrnak ki, mint a csipőn átvett két sarokra.

A fejre való kendőknek egynémely típusa kivarrott csupán: így a kalotaszegi négyszögletes menyecske-burkoló kendő, a „dulandlé”, melyen színes gyapjúfonallal csokor-virágos diszt találunk meglehetősen elnagyolt himzsmóddal; himzett a sárköziek „tekerődő menyecske” kendője is, a „bibor”, amelynek szélén haránt, színes vékony selyemfonállal majdnem geometrikus formára leegyszerűsített, soros virágdisz futott. Mindkét kendő viselete már majdnem feledésbe ment. A még ma is ismeretes kis négyszögletes fejkendő megkötési módja és diszítése újabb keletű. Ennek a kendőnek is a hátra kerülő sarka van dúsan kivarva, úgyhogy egy fehér fejkendő és vállkendős palóc menyecske hátulról fejetetejétől majd lábhajlásig himzéssel ékesített.

A bőr és a posztó diszítése

A viseletdaraboknak egy nagy része a kenderen és lenen kívül bőrből és gyapjúból kerül ki. Tekintettel arra, hogy a magyarság jórésze ősi soron állattartó volt, természetes, hogy igen értettek az állat szolgáltatva anyagok feldolgozásához és felhasználásához. Ezt bizonyítja pl. bolgár-török eredetű *ködmön* és *szűcs* szavunk is. A juhászok egynémelyike még 50-70 év előtt is kész szűcs volt, emellett értett a mintás szíjfonáshoz» díszes erszény

összeállításához és a szironyos, csatlós szűrszj és bőrv (tűsző) készítéséhez is. A *szironyozás* tekinthető a bőrdiszítés egyik legősibbjének; lényege, hogy vékony, pár mm szélesre hasogatott, festett, irha vagy hasi szjacskákat bizonyos mintázat szerint bevonnak a felhasított bőrbe, illetőleg ezzel a szalagocskával mintát varrnak a bőrre.

A „magyar szűcs” kismesterember, ő készítette szőrös bőrből, posztóborítás nélkül a bőr-ruhafélék egész sorát. Ezek közt a szórmeruhák közt egyaránt található ujjas és ujjatlan, derékig érő és bokát verő, testhez álló és palástszerű, asszony és embernek való. Ujjatlan a melles vagy mellrevaló; ebből Kalotaszegen készítették a legszebbeket, de viselték a Tiszántúl, Palócságban, Göcsejben. Ujjatlan a férfi bekecs is, amit a Tiszántúl viseltek. Az ujjas rövidebb-hosszabb ködmönnek legtöbb változatára ma a Palócság emlékezik, de viselték az egész ország területén. A bokáig testet fedő, legméltóságteljesebb palástszerű ruhadarab, a „suba”, Pestvármegyében volt főként honos, de csipőig érő változatát a somogyi és kiskunsági nők és a hódmezővásárhelyi emberek viselték. Bár a magyar szűcs már kismesterember volt, az általa készített ruhadarabokon kiütközik az ősi bőrviselet sok jellemzője. Így pl. az ősi hátibőr emléke a suba nyakán lévő kis báránybőr, mely minden szabás nélkül kerül a nyakra, ahogy hajdan a hátukra teríthették a birka bőrét. Általában minden bőr ruhadarab szabásánál arra törekednek, hogy minél kevesebb menjen veszendőbe; ezeknél – a vászonruhaféléktől eltérően – találunk íves szabás vonalakat is.

A bőr ruhadarabok alapszínéül leggyakrabban a sárgás-fehér, az egyszerű kidolgozással nyert szín marad, elüt ettől a karcagi és jász női kis suba és a jász asszonyok ködmönének színe, mert ezek majd mindig kávébarnára festettek voltak, fekete vagy zöld selyem himmel. A bőr ruhadarabok diszítése eredetileg nagyrészt szegédsz és az összeerősítések, „állítások” mentén sarjadt ki. Régente fehér vagy piros csipkés irhabőrrel fedték erősítésképp a varrásokat, sőt irhaból nagyobb foltú diszeket is vágtak ki, amit azután *elütő* színű selyemmel vagy cérnával varrtak fel. Ezekhez kapcsolódik később a gyapjúszállal (berliner) vagy valódi sodrott vagy bontott selyemmel készített leveles, rózsás, lapos himé; kivarrás. A himzés divatjának elterjedésével mind jobban

háttérbe szorul a sima vagy csipkézett szélű, lendületes vonalú bőrrátét dísz. Ma már a legtöbb esetben, – ha egyáltalán készítenek még efféle – a bőr és selyem, vagy bőr és gyapjúhímzés együtt jelentkezik. Ezeknek a díszeknek felépítése, minél régibb darabról esik szó, annál inkább a ruhadarab szabásvonalához alkalmazkodik. A foltdíszek sohasem lendülnek át egyik szabott darabról a másikra. Elemeiket tekintve a szücsművészek nagyrészt bokorvirágosak, a díszek hol középtengelyesek, hol lendületesen elhajlók, de a szemközti díszek folthatása mindig egyensúlyban van. Hímzett soros díszek legtöbbször csak az összeerősítés irhája mellett, vagy azt díszítve rajta futnak. A legősibb rátétes és leggazdagabb színhatású szücsműveket ma a somogyi asszonyok ködmönein találjuk, a legartisztikusabban hangsúlyozza a felépítést, azaz a szabásvonalat a hódmezővásárhelyi suba díszítése; a szegedi, makói, csabai suba válltányérjain díszlik a leg-”cifrább” bokorvirág-hím; a legfinomabb öltésű a jászok subája volt. Lúdtollal irták a rajzokat „kékvízzel” (gálicos vízzel), majd tintával. A tányércifrán csak a két középső rózsá helyét jelölték meg, a többi dísz kirajzolás nélkül, közvetlenül hímezték.

Míg a ködmönök, mellesek bőrrátét virágai, „rózsái” túlnyomórészt pirosak és mindvégig azok is maradnak, a himzett leveles-virágos részek mellette elszínesedtek. A szücsművészek legszebb darabjain a virágzás a természet színeitől eltávolodott és a színhatás, szinritmus kedvéért pl. vörös szarát, fekete leveleket, vagy indákat alkalmaz. Majd pedig a subánál az egyszínű hímzésre tértek át; a háború óta azonban egyáltalában nem is hímeznek. A legrégebbi típusú bőr ruhafélék a bőrrátétes virágdíszhez hasonló ősi díszítési módot őriznek a szíj fonásokban és a fém karikával kivert sallangokban. Ezek mindig két bőrszél összevarrása felett, illetőleg végén, helyezkednek el, ma – már csak díszként – de valószínűleg az ősi szíjjal való összeerősítés, összefonás emlékét őrizve. Hasonlóképpen felfedezhető a bekecsen és ködmönön, valamint egy másik régi subán a szironydísz is.

A cifra bőr ruhadarabok viselete a múlt század 60-70-es éveiben volt általános, most már az egész szücsművészet kiveszőben van. A gyári áru mindjobban kiszorítja ezeket a drága, viszont több nemzedéket is kiszolgáló ruhadarabokat.

Az ősi jellegű népviselet másik felsőruha-csoportjának alapanyaga a gyapjú, amit a gyapjúsálak fonásával, szövésével és kallózásával vagy csupáncsak kallózással, ványolással nyernek. Ilyen alapanyag: a szűrposztó, abaposzó, daróc és a gubapokróc, valamint a nemez.

Általában a népi felsőruhafélékhez fehérített szűrposztót használtak, ritkábban szürke és fekete színűt. Ez a ványolt vastag gyapjúsövet az időjárás viszontagságainak igen jól ellenállt, alapanyagát pedig egészen a múlt század derekáig virágzó juhtenyésztésünk bőven szolgáltatta, éppen ezért az alföldi és a peremvidéki falusi nép, de leghívebben a pásztorok rendje, legjellegzetesebb ruhadarabját, a „szürköpönyeget” ebből az anyagból készíttette. A szűr olyan férfikabát, felöltő féle, amit nem öltenek fel, hanem mindig csattos szíjjal az elején összefogva, vállraverse hordanak. Készítője a szűrszabó volt, aki nemcsak szabta, varrta, de háznépe segítségével himezte is.

Az említett posztófajtából készült még jónéhány népművészeti szempontból kisebb jelentőségű öltözetdarab is, mint pl. a *zeke*, *condra*, *kankó* és a székelyek lábszárhoz feszülő „*harisnyá*”-nak nevezett nadrágja is.

A *szűr* szabása – mint általában minden ősi jelleget őrző ruhadarabé – az anyag, a szűrposztó szélességén alapszik. Minden alkotó darab téglalap alakú, a szabásnál ívelő vonalat nem használnak. A kabát hossza, ujjá hossza, a gallér mérete és díszítése tekintetében vidékenként és a paraszti társadalom tagjainak, a rangban különböző pásztoroknak (csikós, gulyás, juhász, kanász) szüre közt is eltéréseket találhatunk. Így pl. az alföldi szűr hosszabb, a bihari rövidebb és gyakran álló galléros, a dunántúli kailászsűr is rövidebb az alföldinél, ujjá befenekelt, gallérja pedig olyan nagy, hogy esőben fejre borítva, igen jó védelmet nyújt. A matyószűr olyan virágos, hogy alig van „parasztja”, azaz díszítetlen felülete, míg másutt csak módjával díszítenek. A szűr díszei, mint azt Györffy nagy tanulmányában kimutatta, akár csak a bőrruhák díszei, elsősorban az összevarrások és felszegések mentén keletkeztek, tehát a legrégebben díszített rész a szűr „aszaja”, vagyis az a rész, ahol a karöltő alatt keresztben oldal-toldás van. Leggazdagabban díszített a szűr gallérja, eleje és alja. Az összevarrások és szegések mentének legrégebb díszje a külön-

böző zeg-zugosra, vagy ívesre vágott szélposztó csik volt. Ehhez kapcsolódott később a rátétes „posztó virág” felvarrás, vagy a gyapjúhímzéses disz. A szűrt „virágozták”. A múlt század második feléről valók a leggazdagabban és legváltozatosabban kivarrott szűrök. Egyes vidékeken, pl. Biharban, Debrecen vidékén, majd áterjedve Kalotaszegre, a nagyrészt fekete színű posztórátét a jellegzetes szürdiszítési mód. Diszítő elemeinek kialakulását elsősorban a diszítésre felhasznált anyag befolyásolja: rátétes, azaz applikált mintát csak a nem foszlós anyagból lehet kivágni. A vastag szürposztóra csak vastagabb anyagból alkalmas diszt rakni, aminek szélét viszont nem lehet a bedolgozásnál aláhajlítani. Ehhez pedig olyan minták szükségesek, amelyekben egy különálló levélke sincs, szinte egyetlen kontúrvonallal körülfutható egy egész mintacsoport és minden rész összefüggően kapcsolódik. Ezért nem találunk ennél a technikánál soha elszórt diszt. A szűrök egyszínű diszítése is a diszül alkalmazott technikával magyarázható. A rátét általában fekete színű, legfeljebb egy-egy székfü kivágott virágfeje alá raknak piros, vagy itt-ott zöld posztót. A rátét szélét szinte láthatatlanul, a kivágott posztóval megegyező színű fonállal varrják le, ami nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a minták finoman ívelt vonalai minden zavaró megtörés nélkül, szépen kirajzolódjanak a fehéres alapanyagra.

A palócok színesen és parasztot alig hagyva, gazdagon hímztek. A dunántúliak a többsoros vörös posztószegésekhez kapcsolták a „cifrá”-t, a fekete gyapjúfonallal hímzett, változatos rendben komponált félköríves díszeket. Ennek alapján valószínű, hogy a *cifraszűr* elnevezés eredetileg bizonyos elemmel kivarrt szűrt jelentett és nemcsak ékitett, diszített ruhadarabot.

A forma gazdagságának, a színek játékának sokkal nagyobb teret enged a hímzett disz. A hímzett virágok egész sorát a természet közvetlen megfigyelése inspirálta, majd a fonal és az alapanyag vastagságának, a vidékenkénti izléskülönbségnek befolyására egészen síkdiszitményekké váltak. A természethez szorosan kapcsolódó színek és formák (rózsa, rózsabimbó, székfü) a dekoratív összehatás kedvéért előbb a háttérbe szorultak, majd átalakultak és megváltoztak, „Pávaszem” motívumot a szűrszabó nem ismert, minden alap nélkül ültették ezt a formaelnevezést a köztudatba. Egy-egy vidék a sok színű, de nem tarka hatást keltő diszt

kedveli, más vidék pedig eljut a teljesen egyszínnel való himzéshez.

A diszítések feltelhelyezését illetőleg azt látjuk, hogy a „f. gibb, egyszerűbb szűrök „aszaj” díszei szorosabb csikban követték az összevarrási, illetőleg a posztócsipkével együtt alkottak soros díszet. A későbbi fejlődési fokon azt találjuk, hogy a nagy foltú, tömött virágzásokat, főként a szűr gallérja sarkán, azaz alján és az elején helyezték el. A Nagykunságon a fő díszeket lezárt sordíszet adó, leveles-virágos hullámvonalas díszszel „koszorúival kötötték össze, a nagy foltok bokros-cserepes-bokrétás díszszeknek tengely-beállítása mindig hangsúlyozza a sarok felező vonalát, vagy a gallért felező tengelyt, készüljön az akár rátéttel, akár himzéssel.

A szűr viselete kihalófélben van, már csak a pásztornép körében lelhető fel; a régi hozzáértő szűrészabó mesterek elhalnak, újak pedig alig kerülnek. Pedig „a szűrhimzést a szücschimzéssel együtt a magyarság legeredetibb és legsajátosabb himzésének tekinthetjük” – állapítja meg Györffy. A szűrvisélet emlékét az erdélyi szászok őrzik még itt-ott, szücsük szabása az alföldi magyarokéra üt, de díszítése annak nyomába sem léphet.

Ahol a szűr vagy bőrködmön viselete nem volt szokásos, behúzódik a XVIII. században észak-kelet felől a guba-visélet. De ez már népművészeti szempontból nem jelentős darab.

A magyar népviselet jellemző vonásai

Az ősi jellegű, népművészeti szempontból jelentősebb viselet-darabok után szólnunk kell általában a magyar népviselet legjelentősebb sajátosságairól is, mivel az öltözet, az öltözködés mi-kéntje szintén nagyrészt a nép lelkének esztétikai megnyilatkozása.

Végigtekintve az ország mai földhöz kötött falusi magyar népén, megfigyelhetjük, hogy csupán egyes vidékek népi öltözetét illetjük „népviselet” szóval. Népviseleten – Györffy meghatározásával élve- azt a viseletet értjük, amelynek anyagát a nép maga termeli és a ruhát ebből az anyagból maga készíti. Tágabb értelemben népviseletnek szoktuk mondani azt a viseletet is, amelynek anyagát nem a nép kezemunkája szolgáltatja, sőt magát

a ruhát sem a nép, hanem a belőle kiemelkedő kismesterember készíti, a nép izlése szerint, hagyományos formára. Tehát ebből a meghatározásból kiviláglik, hogy ahol a nép megőrzött valamennyit az ősi kender-len, bőr, gyapjú öltözetdarabok, valamint a magyar szücsök és szűrszabó készítette ruhadarabok közül, ott vannak népviseleti szigeteink.

A népviselet alapját tehát a hagyományos ruhadarabokhoz való ragaszkodás veti meg, ezt azután kifejlődésében vidékenként, változatainak kialakulásában más és más oldalról érkező hatás befolyásolja.

Érintettük már, hogy a nép viselete ősi soron fehér jellegű volt. Még a közelmúltban is volt olyan sárközi asszony, aki emlékezett rá, hogy mikor váltotta fel a fehéret a piros rokolya. Más vidéken meg a fehéret a múlt század derekán általánossá vált kékfestő viselet szorította háttérbe. A fehér szín tisztelete legtovább a néphittel kapcsolatban maradt fenn, így például mint a gyász színe, hagyománytiszteletből sokáig megmaradt Somogy egyes községeiben; a palócoknál Tóidon emlékezett még egy idős asszony arra, hogy öreganyját a régi szokás szerint talpig fehérbe temették el. Ugyancsak őrzik a fehér színt az esküvő alkalmával és a „Mária lány” viseletében. Egy községen belül a más-más felekezethez tartozók viselete is sokszor eltér, így például: Csökölyön (Somogy vm.). Hasonló jelenségről emlékeznek meg a régi szegedi leírások is.

Igen lényeges, hogy a városi, illetve úri osztály viselete milyen közel férkőzik egy-egy vidék lelkéhez. Van, ahol csak régebben átvett és már áthasonított egyes viseletdarabokkal találkozunk, mint például a székelyek „csepez”-ével, bodros főkötőjével, vagy a sárköziek blúzával, más helyen viszont a közeli városi iparososztály viselete egy-két emberöltő alatt egy egész vidéket teljesen kivetkőztet a régi viseletből.

Népművészeti szempontból fontos tényező például a szomszédos, határos népek viseletének hatása. Ilyen hatást figyelhetünk meg a baranyai, sőt sárközi viseletben felcsillanó délszlávos elemekben. Lényeges változást okozhat a viseletalakulásban az új anyagok térhódítása is. Ezeknek anyagbeli, színbeli sajátosságai mindig rányomják bélyegüket a népviseletre. A század végén a kereskedők kihasználva a nép színt és csillogást kedvelő hajla-

mát, olyan árukkal árasztották el a falut, melyek a régi hagyományokkal homlokegyenest ellenkeztek és ezeknek még csak módjával való alkalmazása is észrevétlen szakítást jelenthet az ősi viselet jellegével. Így például bekerült a műselyemfonal használata, amivel a matyó asszony általában a maga használatára szánt darabokat még csak elvéve himezi, azonban a rendelésre készített tömegáru éles, nyers színei színérzékét befolyásolják. A sima, könnyen csúszó fonallal szaporább a bér munka és leszoktatja őket még a maguknak varrt darabokon is a több időt, türelmet kívánó technikáról, munkafajtaikról. A műselyem olcsóbb, könnyebben beszerezhető, mint a „bontott selyem”, az újabb keletű fekete klott kötények egy részét már ezzel varrják ki, holott a rajz még a régi típusú. A csillogó flitter, drága islang és fémcsipke használata a tolnaiakat, a matyókat úgy hatalmába kerítette, hogy egy-egy leány kiházásítása majd anyagi romlásba viszi a családot. Nem is szólva arról az izlésbeli elferdülésről, ami a brokátoknak, atlaszoknak és általában a nehéz selymeknek egy-egy jómódú csoport népviseletébe való bekerülésével lépett fel.

Legismertebb népviselet őrző vidékeink a Dunántúlon Kapuvár vidéke, Baranya és Somogy vm. nagyrésze, Sárköz; az Alföldön Kalocsa vidéke és két-három helyen a pusztai pásztorság; Észak-Magyarországon a Palócföld; Erdélyben Kalotaszeg vidéke és a Székelyföld.

A férfiak régi ruhadarabjai közül az ing-gatyá viseletét a földművelő nép főként a nagymunka idején (aratásban) ölti még ma is magára. A pásztoroknak, főként a csikósoknak s gulyásoknak napjainkig is a legmegfelelőbb viselete, a szőr és bőr viseleti darabokkal egyetemben. A székelyek a régi lábszárhoz feszülő harisnya viseletüket őrzik. A magyar falusi földműves emberek ma már majd mind a régi városias jellegű, fekete, testhez álló, posztó felsőruhák viseletéhez fordultak, ritka esetben szedve elő, ha egyáltalán még kerül efféle, a bőr és szőrposztó öltözetdarabokat.

A női viseletre jellemző a „darázs derék” kedvelése, amit úgy érnek el, hogy beszorítják erősen a derekukat a szoknya korcál, erősítik a csipőrészt több rendbéli ráncolt szoknyával. A hétköznapi öltözethez országsherte csak két-három szoknyát vesznek fel, de az ünneplőhöz sok helyen (Palócság, Sárköz) 10-20-at is. A szoknya hossza vidékenként különböző, így például Kapu-

vár, Kalotaszeg vidékén általában bokáig érő, a székelyeknél fél lábszárig ér, a bényi (Esztergom vm.) és a bujakiaké (Nógrád vm.) a másik szélső határ: itt alig fedi a térdet. A matyók közismert harangalakra kilendülő szoknyájukat csak kb. a századforduló óta viselik. A bényiek testarányukat szinte megváltoztatják azzal, hogy a szoknyát legalább egy arasszal a rendes derékvonal alatt kötik meg; ezáltal a szoknyájuk, amely már anélkül is alig ér térdig, igen-igen rövidke és szétállónak tűnik fel. Csupán Kalotaszegen maradt fenn napjainkig is a keleties, elől összevarratlan szoknyának viselete. Ezt úgy hordják, hogy a szoknya, „muszuly” két alsó csücskét a derékkorcba nyomják és ezáltal a muszuly színes alábélelése hosszú csikban kivillan.

Ahol még ingvállat őriznek, inkább a vállakat erősítik, szélesítik, így főként a kalotaszegiek, torockóiak és részben a székelyek és palócok. Erre szolgál a mell elfedésén kívül a nagy háromszegletű kendők legtöbb fajtája. Ahol az ingváll és pruszlik viseletet levetették, ott a városi viselet blúzainak áthasonított formáját öltik fel a ráncos, bő szoknyához.

A legtöbb ősi hagyományt a nők a haj- és fej viseletükben őrizték meg. Majd minden vidéken fellelhető még például az ősi kontyfedő vászon, ha különben a népviseletből már egészen ki is vetkőztek. A főkötők népművészeti szempontból különösen jelentősek. Ezeknek szabása sok ősiségét őriz; himzésük, diszük majd minden textildiszitó technikát felölel. Említésre legméltóbb a sárköziek fehérrel himzett, fekete kis főkötője, a Palócság egyik-másik falujában honos fehérhimes vászonfőkötők és a kalotaszegiek gyapjú vagy pamut himes hálózott menyecske főkötői. Nincs még egy viseletdarab, amelyen a szín életkor-jelző szerepe oly törvényszerűen kötelező jellegű volna, napjainkig is, mint a főkötő, illetve fejdísz. A főkötő egy nagyobb csoportja teljesen fejhez simuló, puha, más része süvegszerű, kemény vázra felerősített fejdísz. Az újdonsült asszonyok ünneplő fejviseletét a fehér kendő, illetőleg a világos, főként piros művirágos, vagy szalagos díszítés jellemzi. Ezeket a főkötőket néhány hétig, de legfeljebb az első gyermek megérkezéséig vékony kendőfajtákkal fedik (Bulázó-bibor kendő, dulandlé), a 25-30 éves korban a piros színű virágok, szalagok közé bordó, vagy kék színű vegyül, a szalag és virágdísz a főkötőn mind kevesebb lesz, a középkorú nőknél már

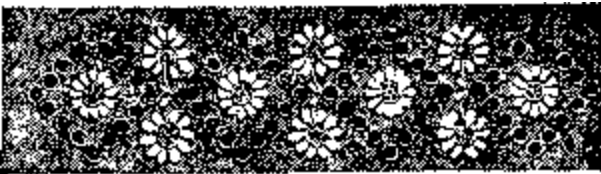

egészen el is tűnik. A legvégül megmaradó pici fehér vászon kontyfedőt idővel barna, fekete kendővel borítják be.

A leányok fejdíszre a párta volt, amelynek legősibb karika-párta típusát a kalotaszegi hólyag-gyöngyös párta őrzi; a sárköziek régi túlkös pártája egészen feledésbe ment és ma egy újabb keletű, művirágdiszes, három részes bársonyos fejdísz helyettesíti. Általában a lányok hajadonfőtt leeresztett hajjal, az asszonyok kontyos, bekötött fejjel járnak.

A magyarságnál még fellelhető az a régi szokás, hogy az apró gyermekek ruházata a felnőttekének kicsinyített mása, valamint az, hogy a ruházkodás a vallási alkalmakhoz van hangolva. Örömnépeken a fehér, illetőleg a világos színek viselete, gyász-ünnepken pedig az ezektől és az eleven színektől való tartózkodás és a barna-fekete viselete szokásos.

A fentiekben megkíséreltük a magyar diszitóművészet legjellemzőbb jegyeinek összefoglalását. Tudatában vagyunk azonban annak, hogy az ilyen összefoglalásra való törekvésnél az apróbb jegyek ismertetése teljesen elmarad, holott a finomságokban eltérő részletek színezik, élményszerűsítik, telítik étellel a népművészeti ismereteket. A tárgyi és elméleti ismeretek önmagukban még nem elegendők a népművészet megértéséhez, a leglényegesebb az alkotó magyar falusi ember megismerése. Csak az, aki a magyar ember lelkét ismeri, értheti meg valóban annak művesei megnyilatkozását is.

Boldogi kendő széldíszre.

IRODALOM

A néprajzi érdeklődés első nyomait a magyar irodalomban – nem tekintve humanistáink néhány elszórt megjegyzését – a XVIII. században találjuk meg, Altorjai báró Apor Péter *Metamorphosis Transsylvaniae* c. nevezetes munkája az erdélyi népelet nem egy mozzanatának nyújtja megbízható leírását: a külföldet követő divatokkal szemben a régi magyar szokások szépségére akarja ezzel ráirányítani a figyelmet. A köznép a magyarság őseredeti hagyományainak a letéteményese gyanánt vonja magára Faludi Ferenc, majd Dugonics András érdeklődését is; ők főleg néprajzi adatokat, szólásmódokat, közmondásokat gyűjtenek, Dugonics ezek mellett gyakran népeleti vonatkozásokat is szövegtörténelmi regényeibe és drámáiba, mert úgy véli, hogy a köznép művelődési birtoka a magyar régiség hiteles emléke. Már a preromantika európai áramlatának népköltészeti érdeklődése, főleg Herder hatása mutatkozik Révai Miklós ezirányú törekvéseiben. A néprajz tudományának módszeres, speciális ágakra elkülönülő kialakulása a XIX. sz.-ra marad (1. alább). 1889-ben alakult meg a *Magyar Néprajzi Társaság*, 1898-ban a *Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya*; az első 1890-ben *Ethnographia*, a második 1900-ban *A Néprajzi Múzeum Értesítője* címen indított folyóiratot; a két párhuzamosan megjelenő folyóirat máig a magyar néprajzi kutatás problémáinak és eredményeinek legfontosabb gyűjtőhelye. Ma már több vidéki múzeumnak is van néprajzi gyűjteménye; jelentősebb a debreceni Déri Múzeum, a szegedi, székesfehérvári, sepi-szentgyörgyi stb. múzeumok anyaga; az 1930-as években két vidéki múzeum a svéd Skanzen mintájára szabadtéri múzeumot épített; a balassagyarmatiak a kerete egy palóc faház és udvar, a veszprémié egy Balaton-felközi, ivelt gádorú kőház. Több újabb folyóirat is nyújtott teret néprajzi vonatkozású értekezéseknek (*Föld és Ember, Népünk és Nyelvünk*, ill. *Nép és Nyelv, Magyarságtudomány*, a vidékiek közül főleg a *Dunántúli Szemle*) s egyetemeinken (először a szegedin) néprajzi tanszékek létesültek; nagy jelentősége van néhány év óta néprajzi kutatásaink irányításában is a Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem mellett működő *Magyarságtudományi Intézetnek*; a néprajzot is munkakörébe vonta az 1941-ben felállított *Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet*. A Magyar Tudományos Akadémia főleg a népzenei gyűjtés megszervezésével folytatott hosszú évek óta a néprajz terén is nagyjelentőségű tevékenységet, valamint a néprajzi hanglemezek készítésével a *Magyar Rádió*. Az eddigi magyar néprajzi kutatást összegezi a négykötetes *Magyarság Néprajza*; az első kiadás, Czákó Elemér irányításával, 1933-ban, a második, Viski Károly gondozásában, 1941-ben indult meg. Jó tájékoztató Ortutay Gyula *Kis magyar néprajz* c. könyve (1940) és az *Ungarische Jahrbücher* néprajzi külön kötete (*Ungarische Volkskunde*, 1938). A magyar néprajztudomány vázlatos történetét Viski írta meg (*Die ethnographische Tätigkeit in Ungarn*, Lud Slowiński, Krakow, II. 1931), időszerű célkitűzéseit, nem sokkal korai halála előtt, Györfly István fogalmazta meg (*A néphagyomány és a nemzeti művelődés*, 1939).

I. *A magyarság antropológiája*. A magyar embertani irodalom. Lenhossék József, Scheiber Sámuel és mások próbálkozásai után, valójában Török Aurél *Anthropológiai Füzetek* c. kiadványával indult meg 1882-ben: ugyanezen a címen indított folyóiratot 1923-ban a Magyar Néprajzi Társaság Embertani Szakosztálya, Bartucz Lajos szerkesztésében. Az idevágó problémák összefoglaló tárgyalását nyújtja Bartucz Lajos: *A magyar ember* (a „Magyar föld, magyar faj” c. kiadvány IV. kötete. 1938) és u. a.: *Fajkérdés-fajkutatás* (1940).

II. *A magyar ember a magyar földön*. A magyar emberföldrajzi irodalom a német Ratzel Frigyes 1881-ben megjelent alapvető *Anthropogeographie* c. könyve

fordításával indult meg (*A föld és az ember*, ford. Simonyi Jenő, 1887) Nevezetesebb összefoglalások: Cholnoky Jenő: *Az emberföldrajz alapjai* (1922); Teleki Pál gr.: *A gazdasági élet földrajzi alapja* (I-II., 1936). Különleges magyar vonatkozású irodalom: Györfly István: *Magyar nép, magyar föld* (1942); Herzog József: *Plebiscite et Histoire* (Nouvelle Revue de Hongrie, 1938); Hóman-Szekfű *Magyar történet* (1928); Kádár László: *A magyar nép táj szemlélete és Magyarország tájnevei* (1941); Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században* (1938); Körösy József: *A Felvidék eltótosodásti* (1898); Mendöl Tibor: *Alföldi városaink morfológiája* (1936); *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941 karácsonyi száma (Entre l'Orient et l'Occident); Szabó István: *A magyarság életrajza; Ugocsa-megye* (1937); Teleki Pál gr.: *Európáról és Magyarországról* (1934); Teleki Pál gr. és Nagy Zoltán: *Óceáni, szárazföldi, mediterrán és hidegövi klimahatások és hegyi klíma Európában* (1930); Teleki Pál gr. és Rónai András: *Memorandum on the Different Types of Ethnic Mixture of Population* (1937).

III. *A magyarság néprajzi csoportjai.* Viski: *Etnikai csoportok, vidékek* (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I. k. 8. füz., 1938). A részletkérdésekre I. Ballassa József: *A szlavóniai magyarok* (Budapesti Szemle, 1894); Gönczi Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetes vidékének és népének összevontabb ismertetése* (1914); Kiss Géza: *Ormánység* (1937); Jankó János: *A balatonmelléki lakosság néprajza* (1902); Ecsedi István: *A Hortobágypuszta és élete* (1914); Györfly István: *Nagy-kunsági krónika* (1922); Szücs Sándor: *A régi Sárrét világa* (1942); Herkely Károly: *A mezőkövesdi matyó nép élete* (1939); Pintér Sándor: *A palócokról* (1880); Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe* (1892); Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe* (1893); Lázár I.: *Alsó Fehér vm. magyar népe* (1896); Lükő Gábor: *A moldvai csángók* (I., 1936); Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti és népismeret szempontjából* (I-VI., 1868-73); Viski Károly: *Erdélyi népélet* („Erdély”. A Magyar Népművelők Társaságának kiadása, 1940); Györfly Gy.: *A székelyek eredete és településük története* („Erdély és népei”, szerk. Mályusz Elemér, 1941). A nemzetiségek és a magyarság néprajzi kölcsönhatásáról I. Gunda: *Magyar-szláv néprajzi kapcsolatok* („A magyarság és a szlávok”, szerk. Szekfű Gyula, 1942). A rasszkérdésre I. az embertani fejezetet. A nyelvjárásokra I. Horger Antal: *A magyar nyelvjárások* (1934).

IV. *A paraszti társadalom.* A magyar parasztság történeti alakulására Hóman-Szekfű: *Magyar Történet* melleit elsősorban Szabó István kis könyve ajánlható: *A magyar parasztság története* (Magyar Szemle kis könyvtára, 8. sz.). A magyar parasztság történeti kialakulására és egyáltalán az egész európai hűbéri-rendi társadalomalakulásra vonatkozó alapvető munka Hajnal István hatalmas műve: *az Egyetemes Történet* III. kötete, az *Újkor*, A paraszti társadalom mélyrehatóbb szociológiai elemzése, történeti-szociológiai elmélyedéssel Hajnal István kisebb tanulmányában (*Történelem és szociológia*, Századok, 1940) és összefoglaló áttekintéssel Erdei Ferenc kis könyvében (*A magyar paraszttársadalom*, 1941) található. A parasztságról való szemlélet történetéről legjobb összefoglalás Ortutay Gyula kis könyve: *Magyar népismeret* (Magyar Szemle kis könyvtára, 9. sz.). Az ország egyes vidékeinek parasztságáról, vagy a magyar parasztság egy-egy rétegéről számos kitűnő és részben irodalmilag is értékes munka szól; a nevezetesebbek: Györfly István: *Nagykunsági krónika* (1922, 1941); Illyés Gyula: *Puszták népe* (1936-); Veres Péter: *Az alföldi parasztsága* (1936) és *Falusi krónika* (1942h Szabó Zoltán: *A tardi helyzet* (1936) . és *Cifra nyomoriság*; Kovács Imre: *A néma forradalom* (1937); Féja Géza: *Viharsarok* (1937); Erdei Ferenc: *Futóhomok* (1937); Kiss Lajos: *A szegény ember élete* (1938). A parasztságról szóló hatalmas külföldi szociológiai irodalomból nemcsak a szakkutató számára, de az érdeklődő olvasónak is érdekes Sorokin-Zimmerman-Galpin nagy összefoglalása: *Systematic Source Book in Rural Sociology* (Minneapolis, 1932) s a legújabb német felfogásra jellemző áttekintés: F. K. Günther: *Das Bauerntum als Lebens- und Gemeinschaftsform* (1939).

V. *A magyar nép életmódja.* Már a szorosabb értelemben vett néprajzi irodalom megindulása előtt több, az országot, tájakat leíró földrajzi, statisztikai, en-

ciklopedikus munkában értékes néprajzi megfigyeléseket találhatunk. Ide sorolhatjuk a nagy magyar polihisztor, Bél Mátyás, sajnós, részben még kéziratban lévő művét (*Noititia Hungariæ novae historico-geographica* 1735-től), a szociológiai állapotokat fessegető Tessedik Sámuel: *A parasztember Magyarországon* (1778), a jó-érzékű Csaplovics János: *Gemälde von Ungarn* (1829), Fényes Elek: *Magyarországnak statisztikai és geographiai tekintetben mostani állapot ja* (1836-40) című könyveit, majd a szabadságharc után Kubinyi-Vahot: *Magyar- és Erdélyország képekben* (1853-55), Prónay Gábor: *Vázlatok Magyar hon életéből* (1855), de főleg a romantikus szemléletű, lelkes székely Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* (1868 – 73) c. művét. A tulajdonképeni magyar néprajzi irodalom Herman Ottó fellépésével kezdődik. *A magyar halászat könyve* (1887-88), majd az u. n. ösfoglalkozásokat tárgyaló művei (*Az ösfoglalkozások. Halászat és pásztorelet*, 1898; *A magyar ösfoglalkozások köréből*, 1899, stb.) irányt szabtak a következő évtizedek kutatásainak és irodalmának. Az ezredéves kiállítással kapcsolatos többkötetes jelentésben is helyet kap a néprajz (Matlekovits Sándor: *Magyarország közigazgatási és közművelődési állapota az ezredéves fennálláskor*, 1898). Herman Ottóval szállt vitába a már szélesebbkörű összehasonlító módszerekkel dolgozó, kitűnően induló, de sajnós, korán elhunyt Jankó János; nagy összehasonlító halászati művén kívül (*A magyar halászat eredete*, 1900) főleg Kalotaszeg, Torockó népéről és a Balaton-melléki lakosságról írt. A magyar tárgyi néprajz tulajdonképeni első összefoglalását *Bátyk Zsigmond* adta *Utmutató néprajzi múzeumok szervezésére* c. még ma is jól hasznosítható művében (1906). A XX. sz. elejétől kezdve folyóiratainkban mind gyakrabban jelennek meg lelkes műkedvelőktől és komoly kutatóktól egyaránt néprajzi cikkek, értekezések, de nagyobb önálló néprajzi munka, vagy éppen összefoglalás a húszas évekig alig kerül kiadásra. Nálunk a nagyközönség előtt a tárgyi néprajz sokáig a népművészettel azonos fogalmat jelent (a népművészeti irodalmat l. alább). A közelmúltban Györffy István szinte egész életén át szülőhazájával, a Nagykunsággal foglalkozott, szorgalmas gyűjtésének eredményeit a folyóiratokban megjelent számos cikk mellett önálló művekben is közölte. Alföldi anyagot tartalmaznak Ecsedi István művei (*Poros országutakon*, 1925; *Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon*, 1933; *Népies halászat a Középtiszán*, 1934; *A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása*, 1935). A szorosabban vett néprajzi tanulmányokon kívül kultúrtörténeti munkák is említést érdemelnek, így pl. Rapaics Rajmond: *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története* (1934). (A folyóiratokat és a nagy összefoglaló műveket l. az „irodalom” bevezetésében, az egyes tájegységekről szóló munkákat a III. pont alatt.)

VI. *A parasztelek rendje.* A kérdés bővebb tanulmányozására alkalmas újabb összefoglaló tanulmányok Solymossy Sándor és Szendrey Zsigmond fejezetei *A Magyarság Néprajza* IV- kötetében, továbbá Luby Margit: *A parasztelek rendje* (1935); Ortutay Gyula: *Parasztságunk élete* (1937); Bálint Sándor: *Népünk ünnepei* (1938); Manga János: *Ünnepi szokások a nyitramegyei Menyhén* (1942). Főleg módszertani szempontból jelentősek Marót Károly tanulmányai (*Szent Iván napja*, 1939, stb.).

VII. *A magyar népköltészet.* A gyűjtés történetéről részletesebben l- Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig* (1927) és Ortutay Gyula: *A magyar népköltési gyűjtemények története* (Ethnographia, 50:221.11). Úttörő gyűjtemények (Pálóczy Horváth Ádám, majd Gaál György, gr- Mailáth János és mások korai kísérletei után): Erdélyi János: *Népdalok és mondák* (I-III., 1846-48); Kriza János: *Vadrózsák* (1863); Arany László: *Eredeti népmesék* (1862); Kálmány Lajos: *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* (I-II.) stb. 1872-ben indult meg, eredetileg Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében a Kisfaludy Társaság *Magyar Népköltési Gyűjtemény* c. sorozata, 1940-ben, a Magyarságtudományi Intézet kiadásában, az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* (ebben idáig Ortutay Gyula: *Fedics Mihály mesél*, 1940; Bánó István: *Baranyai népmesék*, 1941; Dégh Linda: *Pandúr Péter meséi*). Említendők még az újak között Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok* (I-III. 1940) és ősz János: *A*

csudatáska (székely népmese-gyűjtemény, 1941). A magyar népdallal foglalkozó elméleti művek közül kiemeljük Imre Sándor: *A népköltészetről és a népdalról* (1900), Horváth János: *Magyar ritmus, jövevény versidom* (1922). Solymossy Sándor: *Népköltészet*, (Magyarság Néprajza III.). A külföldi irodalomban a magyar népdallal is foglalkozik Werner Danckert: *Das europäische Volkslied* (1939). A népballedáról Greguss Ágost: *A balladáról és egyéb tanulmányok* (1886); újabb munkák: Gragger Róbert: *Magyar népballedák* (1927); Ortutay Gyula: *Székely népballedák* (1942); Dános Erzsébet: *A magyar népballeda* (1938); Buday Erzsébet: *A népballeda iránti érdeklődés története* (1930); Domokos Pál Péternek a moldvai magyarságról szóló munkáiban értékes népballeda-közlések is találhatók. A mesére vonatkozólag elsősorban Katona Lajos tanulmányaira kell hivatkoznunk (*K. L. irodalmi tanulmányai I-II.* 1912). Jelentősek Solymossy Sándor összehasonlító vizsgálatai és összefoglaló nagyobb tanulmánya: *A népmese és a tudomány* (1938); említendő még Braun Soma: *A népmese* (é. n.); Berze Nagy János: *Mese* (Magyarság Néprajza III. k.); Honti János: *A mese világa* (1937). A népi színjátékszerű szokásokra vonatkozólag v. ö. Solymossy Sándor: *A betlehem a népmisztériumokban s a dráma történetében* (1894); Viski Károly: *Drámai hagyományok* (Magyarság Néprajza III. k.); Hont Ferenc: *Az eltűnt magyar színjáték* (1940).

Vili. A magyar népművészet. Az idevágó kutatások rendszeresebb megindítása főleg Huszka József nevéhez fűződik (*Magyar díszítő stíl*, 1885, stb.); Herman Ottónak, a magyar tárgyi néprajz voltaképeni megalapítójának ezen a téren is úttörő érdemei vannak, itt különösen *Magyar pástortemberek remeklése* c. tanulmánya említendő (Etnographia, 1892). Az összefoglaló munkák közül jelentősebbek: Gróh István: *Magyar díszítőművészet* (1907) és főleg a Malonyay Dezső szerkesztésében már 1907-ben megindult népszerű diszmunka: *A magyar nép művészete* (I-V., 1907-1922); újabb összefoglalások (a *Magyarság Néprajza* megfelelő fejezeteiről nem szólván): Bátky-Györfly-Viski: *Magyar Népművészet* (1928); Ortutay Gyula: *Magyar népművészet* (I-II., 1941). Egy-egy vidék, néprajzi csoport, társadalmi réteg, művészeti technika, vagy tárgy-csoport, ill. anyag népművészeti kérdéseivel foglalkozó nevezetesebb monográfiák: Huszka József: *A székely ház* (1895); Lambrecht Kálmán: *A magyar szélmalom* (1911); Bátky Zsigmond: *Pásztor ivópoharak* (1928); Györfly István: *Matyó szűrhimzések és A cifraszűr* (1930); Ecsedi István: *A debreceni cseréppia* (1932); Madarassy László: *Művészkedő magyar pásztorok és Dunántúli tikrösök* (1932); Viski Károly: *Székely szőnyegek és Tiszafüredi cserépedények* (1932); Ferencz Kornélia és Palotay Gertrud: *Hímzőmesterség* (1932); Undi Mária: *Magyar himvarró művészet* (1935); Balogh Ilona: *Magyar fatornyok* (1935); Domanovszky György: *Magyarország egyházi faépítésze* (1936), *Magyar parasztbútor* (1942) és *Népi fazekasság* (1942); Kós Károly: *Kalotaszeg* (1938); Palotay Gertrud: *Erdély magyar népművészete* (1940); Lükő Gábor: *A hortobágyi pástortorné* (1940). A népviseletről Szendrey János: *A magyar viselet történeti fejlődése* (1905); Ujváriné Kerékgyártó Adrienne: *A magyar női haj- és fejviselet* (1937); Szendrey Ákos: *A népi ruházatkódás életkorszakok jelentősége* (Ethn. 1931).

Fényképeink forrásjegyzéke: 5-22, 38, 39, 43, 51, 52, 54, 58, 59, 68, 71, 74, 76, 80, 114, 115, 117, 118, 121-125, 130-132, 134, 137, 139, és 141. sz. képek a Magyar Néprajzi Múzeum; a 140. sz. a Magyar Filmroda; a 27, 30-33, 35, 36, 46-48, 53. és 105. számúak dr. Gunda Béla; a 82, 113, 116, 126-128. számúak (Ujváriné Kerékgyártó Adrienne dr. birtokában lévő eredetiek után) H. László Éva; a 73. sz. Jankó János; az 56, 63, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 83, 85, 86, 88, 94, 95, 97, 98, 120, 138. és 142. számúak dr. Manga János; a 4. sz. Székely Aladár; a 92-93. számúak Szöllősy Kálmán; a 84, 91, 129, 133. és 135. számúak Ujváriné Kerékgyártó Adrienne dr.; a 99. sz. Vadas Ernő; a 23-26, 28, 29, 34, 37, 40-42, 44, 49, 50, 55, 57, 60-62, 64-67, 69, 70, 81, 87, 89, 90, 96, 100-104, 106-112, 136, 143, és 144. számúak dr. Vajkai Aurél; a 45. sz. W. Petrolay Margit felvételei. – A 132. sz. fénykép, a képaláírástól eltérőleg, nem szűr, hanem *suba* himzését mutatja.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

(A dőlt betűvel szedett számok a fényképekre utalnak.)

- Abaposztó 333.
abara 102, 155, 47.
ágasfa 180.
akol 153.
alakor 159.
Alföld 72, 100, 110, 160, 183.
alföldi rassz 60, 17-19.
alföldi tanyás városok 127
állattartás 87, 148, 246.
állóka 109.
almatörő 138.
alpi rassz 53, 9-10.
Alsó Fehér vm. 34, 38, 46, 245.
Alsóórség 95.
András napja 299.
Anonymus 158, 189, 279.
anyajegy 207.
Aprószentek 232.
Arad vm. 21, 34, 38, 46, 226.
Arany János 258, 260, 283, 284, 285, 286.
Arany László 254.
aratás 244, 49.
aratókoszorú 245, 323, 54.
aszaj 333, 335.
asztal 187.
avar 42, 63, 73, 74, 158.
avatás 211, 223.
Babits Mihály 284, 285.
babona 163, 202.
Bács-Bodrog vm. 246, 86.
Bácska 54, 101.
bacsu 98, 315.
bagazia 108.
bagolytüdő 231.
Bakony 27, 97, 140, 142, 162, 165, 169, 179, 182, 184, 196, 197, 198, 34.
Balassa Bálint 279.
Balaton melléke 19, 27, 46, 47, 55, 140, 145, 146, 159, 162, 166, 174, 179, 182, 184, 186, 73.
Balázsjárás 234, 296, 301, 303.
bálmos 108.
bánom-kert 84.
banyakemence 181.
Baranya vm. 28, 32, 34, 47, 54, 166, 170, 336, 337, 82.
barkóca 315.
barkók 19, 48, 98.
Bartók Béla 254, 255, 256, 258, 261, 264, 266, 268, 270, 283.
bekecs 331, 332.
Békés vm. 34, 38, 74, 332.
Bél Mátyás 45, 57.
Bereg vm. 101, 103, 154, 47, 105.
Berzeviczy Gergely 133.
Berzsenyi Dániel 175.
besztercei szilva 165.
betlehemes játék 230, 295, 296, 299, 301, 303, 143.
betyárballada 272, 281, 282.
bevető 323, 324.
bibor 97, 329, 330, 338.
Bihar vm. 101, 168, 333, 334.
bikla 94.
bilyogzóvas 152.
binko 98, 315.
bizsók 316.
bocskor 196.
bocskoros nemesség 118, 305.
body? 172.
Boldogasszony ágya 208.
Boldog Margit 185.
bolgár-török érintkezések 137, 141, 144, 149, 166, 189, 191, 192, 330.
Borbála napja 229.
borító 146.
borkirály 245.
boronafal 162.
boronaház 179, 183, 30.
Borsod vm. 31, 32, 34, 38, 46, 58, 61, 75, 88, 13%.
boszorkány 161, 203, 230.
Bowring, J. 252.
bödönhajó 147.
bölcső 187, 105-106.
bölcsőske 303, 140.
bőrmunka 314.
bőrrátét 331.
bőrruha 103, 189, 191, 194, 331, 332, 333, 337.
börzsin 44.
Broca Pál 11.
búbos kemence 183.
búcsúztatás 218.
Bugac 101.
bujdosó 170, 172.
bujdosó ballada 280.
bujka 108.
bukoliasmos 303.
búcsú 207, 212, 214, 315.
bútorzat 184, 320, 113-114, 116-118.
búza 159.
búzaszentelés 239.
bűbájos 203, 243.
Bükk 179.
cibere 171.
Cibere vajda 235.
cigáuv 142, 195, 221, 256.
condra 108, 194, 333.
Csallóköz 34, 38, 45, 46, 57, 74, 98.

- Csanád vm. 332, 48.
csángó 55, 105, 191, 208, 209, 217, 270, 271, 30.
csép, cséplés 164, 50, 64.
cserény 102, 107, 153, 181.
csép ez 336.
cserépedény 170, 321, 322, 81-82.
cserepes 107.
csoda 287.
Csokonai Vitéz Mihály 250, 251, 261.
csókos pohár 217.
Csongrád vm. 34, 38, 46, 57, 74, 103, 185, 200, 215, 272, 280, 292, 331, 332, 336, 39, 51, 79, 135.
csontmunka 314, 318.
csordás farkas 96.
csök 210.
csömör 173.
csuha 94.
csűr 156, 160.
Dácia 75.
daróc 108, 333.
Deniker 50, 51, 53, 58.
dikó 186.
dinári rassz 55, 11-12.
disznótetű leves 96.
dodolaiárás 110.
Domokos Pál Péter 271.
dömötörözés 246, 247.
döntés 153.
duda 221, 77.
dugászás 146.
Du gonics András 250, 251, dulandlé 330, 338.
Eckhardt Sándor 275, 279.
Edvi Illés Pál 7.
Egyed napja 241.
eladólány 213.
életfa 217, 220.
első kihajtás 152, 239.
elve 74.
endogámia 213.
énekesrend 279.
építkezés 175, 23-27, 30-31.
erdei páztorkodás 95, 154.
Erdélyi János 253, 256, 261, 275, 1.
erdőirtás 77, 140, 162.
erdők 74, 76.
eredetmagyarázó történei 294.
eresztőháló 147.
esővarázslás 110, 163, 245.
északi rassz 51, 5-6.
Esztergom vm. 28, 48, 252, 338, 85.
esztrenga 153.
eulógia 231.
faeke 162.
fakó szekér 156.
falitéka 187.
Faludi Ferenc 250, 261.
famegmunkálás 198, 308, 309, 314, 319, 119-121, 123.
farsang 216, 235, 300.
fatányéros 171.
Fátra 154.
Fazekas 251.
fazekasfalvak 98.
fazekasság 103, 107, 170, 198, 199, 200, 321, 79, 82.
fecskerakás 179.
fehéres himzés 326.
Fejér György 6.
Fejér vm. 27, 28, 31, 32, 33, 34, 38, 40, 46, 48, 54, 73, 98.
félrideg tartás 151.
Felsőőr 96.
félszilaj páztorkodás 154.
Felvidék 20, 79, 154, 160, 164, 180, 270, 311, 317, 327, 45, 72.
féreve tő 95.
finn-ugor eredetű szavak 144, 185, 309.
finn-ugor kor 141.
fokla 188.
folyók 74.
fonó 296, 300, 301, 69.
földi ördög 96.
földi piciny 96.
főköte 326, 338.
földművelés 87, 105.
főzés 153.
Freisingi Ottó 179.
füstös konyha 181, 182.
Gaál György 252.
parázna 109.
gatya 193, 328, 337.
gergelyjárás 236, 296, 301, 303.
germánok 63.
góc 107.
Goethe 260.
gogány 107.
Göcsej 19, 27, 38, 55, 98, 208, 219, 227, 230, 235, 237, 243, 244, 331.
Gömör vm. 58, 61, 198, 199.
Gönyey Sándor 323.
Greiuss Ágost 271, 275, 283.
Grimm testvérek 250, 283» 288.
Grozescu 269, 272.
guba 104, 195, 335.
gubapokróc 333.
gunyás pástorok 153.
Guzmics 6.
guzsaly 312, 121.
gügyü 214.
güllödör 107.
Gvadányi 251.
gyalogszék 184, 186.
irva lom 146.
gyász 336.
gyepű 74, 76, 79.
Gyermek 211, 106-112.
Gyermekágyas asszony 208, 323, 104.
gyermekjátékok 142.
Gvertyaszentelő 234.
gyógynövények 139, 165, 241.
Gyöngyösi István 279.
Győr vm. 27, 33, 58, 61, 179, 184, 37.
Györfly István 333, 335.
Gyulai Pál 253, 254, 271.
gyűjtögetés 136.
gyümölcsös 165.
habán 322.
had 98, 177.
hajdina 163.
Hajdúság 19, 31, 32, 33, 34, 38, 46, 48, 55, 57, 59, 85, 101, 180, 319, 334, 144.
hajtó halászat 146.
hajtóvadászat 142.
halál 224.
halászat 102, 144, 246, 35-39.
halászfalvak 83, 145.
háló 146, 35-39.
halott 241, 247, 300, 319, 323.
halottas tánc 226.
halottlító 228.
hamuzsir 140.
hamvazószerdá 235.
Hanság 97.

- harisnya 108, 195, 333, 337.
 harmatszedeés 239.
 Háromkirályok járása 233, 303, 144.
 határjárás 237.
 hazajáró lélek 224.
 házassító dalok 212.
 házasság 213.
 háziipar 197.
 házközösség 94, 100, 215.
 házszentelés 234.
 hegyközség 177, 178.
 helyi mondák 294.
 hendergő szoknya 99.
 Herder 250, 251, 253.
 Tiérész 222.
 Herman Ottó 54, 103, 144, 147, 153, 314, 318, 4.
 Hetes 19, 38, 55, 95.
 Heusler 275.
 Heves vm. 32, 34, 58, 61, 63, 156, 190, 199, 54, 58-59.
 hidas 155, 44.
 himzés 324, 126-133.
 históriás ének 276, 279.
 hombár 165, 51.
 honfoglalók 33, 52, 53, 56, 58, 59, 64, 92, 163, 224.
 Hont vm. 34, 38, 61, 24, 72.
 Honti János 276.
 horog 147.
 Hortobágy 90, 100, 101, 149, 193, 196, 316, 40-41, 71.
 Horváth János 251.
 hunok 52, 63, 74, 158.
 hurok 142.
 huroköltés 327.
 Húsvét 237, 136.
 Huszka József 307, 319.
 Huszti Zakariás 7.
 Ibn Rustah 149, 158.
 időtlen gyerek 210.
 ijas ürgefogó csapda 143, 32.
 Illyés Gyula 197, 268.
 Imre Sándor 264, 267.
 ing 192, 193, 326, 327, 328, 329, 337, 338, 133.
 invarrás 327.
 ipar 197.
 iparosodás 88.
 írásos 329.
 író asszony 327.
 irtványtelepülés 106.
 islang 97, 329, 337.
 istálló 155.
 Jankó János 25.
 János-kereszttség 210.
 jármos csűr 106.
 járóka 109.
 jász 19, 25, 34, 38, 40, 43, 46, 48, 55, 58, 59, 61, 74, 101, 118, 227, 331, 332.
 jazyg-szarmaták 52, 56, 63.
 jeles napok 228.
 Jégtörő Mátyás 234.
 jégvágó szakóca 145.
 jegyváltás 215.
 Jézus keresése 237, 247.
 jobbbágyás 114, 117, 305.
 juhászat 88, 98, 154, 333, 41, 46.
 iuházkamnó 316, 723.
 juhászok 246, 315, 330.
 kalács 173, 102, 111.
 kaláka 107, 164, 212.
 kalangya 164.
 kalászolás 164.
 kalendaezás 304.
 Kálmány Lajos 255, 266, 280.
 Kalotaszeg 34, 37, 38, 43, 104, 112, 187, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 334, 337, 338, 339, 53, 69, 92, 94, 107.
 Kánai menyeshő 226.
 kanász 94, 333.
 kankó 333.
 kántálás 231.
 karácsony 229-231, 302, 303, 142-143.
 karám 153.
 Kardos Tibor 304.
 kármán körte 165.
 Kárpátalja 38, 110, 154, 155, 200, 33.
 Kárpátok 70.
 kása 172, 220, 223.
 kásapénz 221.
 kástu 96.
 Katalin napja 229.
 kuzkázusi rassz 56, 13-14.
 kebel 94.
 keletbalti rassz 56, 15-16.
 kelták 63.
 kemence 181, 28-29, 52.
 Kemenesalja 98, 210.
 Kemény Zsigmond 258.
 kendermunka 192, 322, 323, 328, 64-66.
 kérdő 326, 330.
 kenyér 172.
 kepe 164.
 Kerényi Károly 298.
 kereskedelem 199.
 kereső halászat 146.
 keresztzemes 321, /27.
 kerített udvar 96.
 kerítő halászat 146.
 kerítő háló 145.
 kertés település 80, 84, 86, 102, 177.
 kertgazdaság 89, 165, 244.
 kertmunkás 129.
 Két asszony köze 241.
 kétszeres 162.
 kezes tartás 151.
 kézfogó 215.
 Kisfaludy Társaság 253, 254, 261.
 kispazda 129.
 kiszéjérés 99, 236.
 kiski 108, 171.
 kitáncoltatás 212.
 kobak 98, 317.
 koci 156.
 Kodály Zoltán 210, 251, 255, 256, 258, 261, 265, 269, 270, 276, 283.
 kobasztás 96.
 koldusbíró 227.
 kolomp 152.
 koma 209, 298, 323.
 komárnnyik 46.
 Komárom vm. 28, 34, 38, 46, 48, 58, 156, 200, 252, 77, 95, 97, 142.
 Konc vajda 235.
 kongózás 233.
 kontv 196, 338, 339.
 konvha 169, 28.
 kópíc 171.
 kopjafa 319.
 koponyajelző 36.
 j koponyalékelés 62.
 koponyatorzítás 63.
 koringyálás 231.
 kosár 153.
 kosarazás 153.
 kotri kendő 323.
 ködmön 190, 101, 326, 330, 331, 332, 335, 87, 1 SO-UL
 Kőlcsey Ferenc 252, 261.

- köles 159.
 költőzködő pásztorkodás 73.
 kölyű 168.
 kőn sült 172.
 köszöntő játék 295, 299.
 301.
 Kriza János 253, 269, 273,
 282, 288. 2.
 kubikos 129.
 Kultsár István 251.
 kun 19. 38, 43, 46, 48, 55,
 56, 58, 59, 61, 66, 74, 101,
 180, 181, 319, 326, 327
 331, 335.
 kupács 318.
 kuruglya 170.
 kutyfogató 147.
 láda 185, 186, 116. 118.
 lakodalom 151, 172, 174,
 212, 216, 235, 296, 298,
 301, 323, 326, 327, 336,
 95-103. 111.
 lánc öltés 327.
 lapos himzés 329.
 leányvásár 214.
 leányavatás 212.
 legénybíró 212.
 lenével búza 159.
 Lenhossék József 23.
 Lenhossék Mihály 54.
 lepedő 326. 327, 128.
 leppencs 172.
 lésza 181, 186.
 levelek 171.
 lóger 84.
 lopótök 317.
 Luca napja 229.
 Lükő Gábor 316.
 lükü 96.
 madarászás 143, 33.
 Magyar Népköltési Gyűjte-
 mény 253, 254, 255, 303.
 Majláth János gr. 252.
 inájusfa 239, 137.
 malom 168, 56.
 marázsháló 147.
 márcsik 108.
 marokszedő 164, 49,
 Marót Károly 261.
 mátkálás 212.
 Mátra 179.
 matvó 19, 33, 38, 46, 48,
 61, 99, 181, 213, 225, 302,
 312, 313, 329, 333. 337,
 338, 90, 99, 133, 143.
 méhészkedés 140, 43, 115.
 melles 99, 326, 331, 332.
 menyasszony 213.
 Merényi László 284.
 Mészárosok útja 150.
 métháló 147.
 Mezőföld 98, 182.
 mezőgazdaság 157, 243, 244.
 Mezőség 105, 179, 327.
 meztelenség 204.
 Mikó Imre 253.
 Mindszente 227, 241.
 miska 103, 322.
 moldvai magyarok 105.
 molnárok 198.
 mongolid rassz 60, 21-22.
 Montaigne 259, 260.
 Móricz Zsigmond 134, 261.
 mozsár 168, 55.
 musgyé 107.
 muszuj 108, 338.
 műkedvelői játékok 304.
 Nagyboldogasszony 241.
 Nagy Frigves 156.
 nagyhét 244.
 nagypéntek 108. 152, 237,
 244, 247.
 nagyszombat 237, 244.
 negyvenelés 235.
 Nemes Fábán József 150.
 német 20, 35, 71, 192, 335.
 német eredetű jövevényszá-
 vak 174, 176.
 nemez 191, 333.
 nép 12.
 népballada 269.
 népdal 258.
 népmese 283.
 népművészet 305.
 Nepomuki Szent János 240,
 246.
 Néprajzi Múzeum 307.
 népvándorlás 53, 91.
 népviselet 190, 326, 328,
 335, 54, 63, 71-76, 83-
 102, 107-112, 136.
 népzene 268.
 Nerval 260.
 Nógrád vm. 31, 34, 38, 58,
 61, 315, 319, 338.
 nomád műveltség 109, 148
 176, 185.
 nőrablás 213.
 nyárika 99.
 nyári napforduló 240.
 nyelvjárások 111.
 nyestezés 142.
 Nyitra vm. 98.
 nyomásos rendszer 160.
 161, 162.
 nyomatás 164.
 nyoszolya 185.
 nvugati rassz 53, 7-8.
 óév temetése 233.
 ól 155, 44.
 olaisatú 138. 168, 198.
 olajütők 197.
 oltárkerülés 219.
 Ormányság 19, 28, 94, 154,
 310, 329.
 ostyahordás 230.
 osztováta 314, 322.
 osztályok 91, 136, 141, 144.
 öltözet 188.
 örmény 168.
 Órség 19, 95, 177.
 ösztörű 155.
 pacsa 191.
 pad 185.
 Paita 155. 160, 42.
 pákász 103, 137.
 ρ alázol ás 230.
 palóc 19, 31, 33, 40. 44. 46.
 48. 55. 59. 61, 65. 98, 1¹!
 127, 154, 157, 168, 171.
 172, 177, 179, 180, 182
 208, 215, 219, 222, 225.
 236, 324, 325, 326, 330.
 331, 334, 336, 337, 338.
 20, 24, 29, 91, 104. 109
 -110. 112, 126, 136.
 Pannónia 75, 158, 166, 304
 pap tánca 219.
 para 146.
 paradicsomjáték 230.
 parasztvárosok 86.
 parasztvászon 324.
 parlag 160.
 parlagi ló 149.
 párna 323, 325, 326, 327.
 párosító vers 302.
 párta 196, 339, 86, 135.
 paszita 210.
 pásztor 151, 189, 191, 193.
 195, 196, 231, 238, 241.
 242, 246, 305, 315, 316.
 333, 335, 337, 40-41.
 71-72.
 pásztorkészség 317.
 pásztorkodás 101, 106, 111.
 148.

- pásztorművészet 314.
 patics 179.
 pompó* 172.
 pendely 193, 328.
 pendely kémény 183.
 pengyel 108.
 Percy 250.
 perec 173.
 pest 183.
 Pest vm. 28, 34, 38, 46, 57, 73, 302, 330, 331, 337, 27, 63, 83, 96, 100-103, 111, 141.
 Petőfi 258, 260, 261, 263, 267.
 pillátusverés 237.
 pillangós főkötő 95.
 porkolás 222.
 porszaru 318, 125.
 Pray-kódex 207.
 prémes 108.
 Probus római császár 166.
 pruszli 95.
 puliszka 172.
 puplika 170.
 puruc 98.
 putri 153.
 pütkösi király és királyné 239, 138.
 pütkösdölés 240, 296, 301, 303.
 Rábaköz 74, 98, 182, 244, 325, 337.
 racka juh 88, 150.
 radina 210.
 ráolvasás 185, 204.
 rassz 14.
 rátétes 334.
 Ráth Mátyás 251.
 resrölés 96, 232, 247, 248, 296, 301, 302, 303, 139.
 rekesztő halászat 146.
 Retzius, A. 36, 49.
 Révai Miklós 251.
 ridég pásztorkodás 149, 154.
 Riedl Frigyes 267, 268.
 Rimai János 279.
 Rogerius mester 173.
 rokka 67.
 rokolya 324.
 román 20, 21, 35, 71, 76, 77, 106, 110, 112, 113, 127, 154, 176, 191, 193, 195, 269.
 rontás 161, 203, 211, 218, 223, 243.
 Rousseau 132, 250, 259.
 rovás 152.
 rozs 160.
 röpike 97.
 Sárköz 19, 43, 97, 181, 182, 319, 324, 329, 330, 336, 337, 338, 339, 67, 70, 89, 108.
 sarló 163.
 Sárkrét 101, 103.
 Sebestyén Gyula 254, 303.
 Sidney, Philip 279.
 sirató 217.
 siska 98.
 Smith, Reed 274.
 Sokoróalja 98.
 solymászat 142.
 Solymossy Sándor 269, 295, 302.
 Somló vidék 233, 242.
 Somogy vm. 27, 28, 31, 32, 34, 38, 40, 46, 47, 55, 59, 73, 95, 127, 154, 170, 211, 212, 216, 225, 245, 331, 332, 336, 337, 32, 52, 76, 116, 119.
 Sopron vm. 28, 34, 61, 182, 192, 84, 140.
 sörmény 168.
 suba 194, 326, 331.
 summás 129.
 sütőharang 172.
 Sylvester János 259, 260.
 szabadka 99.
 szabad kémény 183.
 Szabó Dezső 134.
 Szabolcs vm. 34, 48, 58, 83, 100, 154, 155, 281, 270, 298.
 Szabolcsi Bence 256, 268.
 szakácska 325.
 szakasztás 106.
 szálánvarrott 324, 325, 126.
 szállás 102, 176.
 szállomány 327.
 szánkótalpas csúsztató 155.
 száraztészta 154.
 szárított hús 102.
 szárnyék 153.
 szarumegmunkálás 153, 308, 318, 122, 124.
 Szatmár vm. 58, 101, 103, 154, 200, 207, 318.
 szegénybokréta 215.
 szék 185, 117.
 székely 19, 23, 32, 34, 37, 38, 39, 40, 43, 46, 47, 48* 53, 55, 58, 59, 61, 79, 93, 104, 107, 108, 112, 118, 147, 155, 170, 210, 217, 226, 234, 237, 254, 258, 266, 269, 270, 271, 272, 288, 303, 310, 319, 323, 324, 325, 336, 337, 338, 31, 74, 80, 82, 113.
 székely festékes 324.
 székely kapu 107, 319, 3L
 székfoglalás 223.
 szekrény 186.
 szelemen 180.
 szemszin 44.
 szemverés 167, 61.
 szénégető falvak 140.
 Szent Donárus 62.
 Szent Dömötör 241, 246.
 szentek 205.
 Szent Flórián 240.
 Szent Gvörgy napja 238.
 Szent István 20, 76, 79, 114, 166, 232.
 Szent Iván napja 99, 240, 241, 302.
 Szent János áldása 226, 232.
 Szent Margit asszony öve 207.
 Szent Márton napja 242.
 Szent Mihály lova 225, 245.
 Szent Miklós napja 229, 141.
 Szent Orbán 240 .
 Szent Vendel 241.
 szépasszony 96.
 Szepesség 154.
 szer 96, 176, 177.
 szerűskert 164.
 szigony 147.
 Szilágy vm. 325, 56.
 szín 156.
 színjátékszerű szokások 295,
 szironv 331, 332, 134.
 skivthák 53, 63.
 szláv 20, 35, 55, 71, 76, 77, 78, 91, 95, 100, 102, 110, 112, 113, 152, 154, 158, 170, 174, 176, 191, 195, 336.

- szláv jövevény szavak 155, 158, 173, 174, 176, 185, 189, 192.
- Szlavónia 28, 95, 154, 208, 43, 58.
- szokmány 108.
- szoknya 338.
- szolgafa 154.
- Szolnok-Doboka vm. 35, 46.
- szökröny 186, 310.
- szőlőművelés 162, 163, 166, 240. 245. 57-63.
- szőlőprés 138, 168.
- szöttes 323, 324, 325, 126-127.
- szövőszék 314, 68, 70.
- szuszék 186, 310, 113-114.
- szücs 191, 198, 330, 331, 336.
- szücsnimzés 332. 335.
- szür 190, 194, 215, 326, 327, 333. 335. 337. 71. 76.
- szürposztó 192, 195, 333.
- szürü 164.
- szüzpárna 226.
- tagosítás 85, 161, 178.
- takács 199. 323.
- takarmányozás 155.
- tál 171.
- tálalás 187.
- tállózás 164.
- talyiga 155.
- Tamási Áron 282.
- tánc 221, 222. 61. 101.
- tanya. tanyarendszer 84. 85. 102. 161. 176, 178, 214.
- tányér 171.
- tányéros 327.
- táplálkozás 167.
- tapogató halászat 146.
- tászlányos imög 94.
- tatárka 163.
- tejgazdaság 157. 45-46.
- tekerődző menyecske 97. 330.
- település 176.
- téltemetés 235.
- Terhe Lains 263.
- terhesség 206.
- termet 22.
- terülő 329.
- Tessedik Sámuel 133.
- tetőszerkezet 103, 180.
- tírpákok 102.
- tisztaszoba 184, 320.
- Tököz 145, 165, 37.
- Toldy Ferenc 253.
- Tolnai Lajos 134.
- Tolna vm. 28, 32, 34, 38, 46. 54. 63, 97, 18G, 337, 78.
- tor 226.
- Torockó 105, 325, 388, 93, 128.
- tömés 179.
- tönköly 159.
- Török Aurél 11, 3.
- törökbúza 83.
- török eredetű szavak 164. 189, 191, 309.
- török hódoltság kora 82.
- tréfás mese 292.
- turanid rassz 58, 17-19.
- tuskóhúzás 235, 247.
- tülök párta 97, 339.
- tündéries mese 288.
- tüsző 193. 331.
- tüzelős ól 181.
- tűzfűvócsó 170.
- tűzhely 181.
- tűzhely felszerelése 169.
- tűzikutya 170.
- ugor eredetű szavak 141, 149, 158, 176.
- ugor korszak 91, 109, 189.
- Új Péter 281.
- ujasszony pohara 223.
- Újév 233.
- Új magyar Népköltési Gyűjtemény 255.
- uradalmi cselédség 119.
- Üszögös Szent Péter 234.
- vadászat 141, 318, 32-34.
- vadcsalogatók 143.
- vadfogó hálók 143.
- Vadrózsa-pőr 269.
- vagdalásos 324, 325, 326.
- vajúdó asszony 207.
- vállfü 329.
- ványolás 192, 199, 333.
- várandós asszony 206.
- Vargha Gyula 254.
- varrásos 324.
- varsa 146.
- Vas vm. 27, 28, 54, 95, 170, 177, 182, 25, 55.
- vasaló 153.
- vásározás 199, 67.
- vásár-város 79.
- vászón korszó 321.
- vég 96.
- vejsze 146.
- verem 142, 153, 165.
- verstan 269.
- vert fal 179.
- vész 146.
- Veszprém vm. 27, 28, 34, 38, 40, 54, 64, 127, 145, 158, 159, 169, 182, 184, 192. 198, 26, 42, 44, 49, 50, 57, 60, 62, 64-65, 81.
- vetőhalászat 146.
- vig ballada 282.
- Vikár Béla 25, 256, 268. 281.
- Vince 234.
- virágének 278.
- virágvasárnap 211, 236.
- viricelés 139.
- virrasztás 225.
- Viski Károly 317.
- vizitke 99.
- vizkereszt 233.
- vizmerítő 316, 317, 318, 120.
- vogulok 91, 136, 141, 144.
- vőfély 216, 323.
- völegényvirág 220.
- Vörösmarty Mihály 253.
- Waldapfel Imre 303.
- zabé 320.
- Zala vm. 27, 28, 31, 34, 38, 40, 58, 59, 95, 127, 139, 145, 158, 166, 182, 212, 61, 106, 120, 129, 139.
- zeke 333.
- Zemplén vm. 32, 34, 58, 179, 23, 28. 66, 87, 137.
- zsákmányolás 136.
- Zselicség 95.
- zellérség 120.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
BEVEZETÉS. Írta: <i>Bartucz Lajos</i>	5
I. A MAGYARSÁG ANTROPOLÓGIÁJA. írta: <i>Bartucz Lajos</i>	11
II. A MAGYAR EMBER A MAGYAR TÁJBAN. Írta: <i>Kádár László</i>	69
III. A MAGYARSÁG NÉPRAJZI CSOPORTJAI. Írta: <i>Gunda Béla</i>	91
IV. A PARASZTI TÁRSADALOM. Írta: <i>Erdei Ferenc</i>	114
V. A MAGYAR NÉP ÉLETMÓDJA. Írta: <i>Vajkai Aurél</i>	136
VI. A PARASZTÉLET RENDJE. írta: <i>Bálint Sándor</i>	201
VII. A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET. írta: <i>Ortutay Gyula</i>	249
VIII. A MAGYAR NÉPMŰVÉSZET. írta: <i>Ujváriné Kerékgyártó Adrienne</i>	305
IRODALOM.....	340
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	345

E KÖTET SZERZŐI

DR. BARTUCZ LAJOS, egyet. ny. r. tanár, a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem Embertani és Fajbiológiai Intézetének igazgatója. Tudományos munkássága a különböző vidéki mai magyarság rasszbeli összetételének élőkön, végzeit rendszeres mérések alapján való kutatására, valamint a magyarság és magyar föld rassztörténetének hiteles koponyák és csontvázak gyűjtése és módszeres vizsgálata alapján való tisztázására irányul. Nagyobb munkái: *Arad megye népének antropológiai vázlat* (Arad megye Monogr. IV. köt. 1913); *A Büdöspeszt barlangban talált neolithkori embercsontvázról* (Barlangkutatás, 1916); *A magyar jakobinusok exhumálása* (1919); *A fajkérdés* (Ethika-Könyvtár, 1923); *Honfoglaláskori magyar koponyák* (M. N. Múzeum Népr. Gyűjteményei. V. 1926); *Miképp fedezte fel az ember önmagát. Kis antropológia* (Magyar Szemle kincsestára. 45. sz. 1929); *A Mussolini barlang ősembere* (Geologica Hungarica. Series Palaeontologica. Fasc. 14. 1938); *A magyar Ember. A magyarság antropológiája* (Magyar Föld-Magyar Faj. IV. köt. 1939); *Fajkérdés-fajkutatás.* (1940). Ezekon kívül hazai és külföldi folyóiratokban számtalan kisebb-nagyobb cikket tett közzé és szerkeszti az „Antropológiai Füzetek”-et.

DR. BÁLINT SÁNDOR, a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetemi magántanára. Egyfelől Szeged és az Alföld néprajzát tanulmányozza, másrészt pedig a magyar vallásos népetelt feltárásával foglalkozik. Nevezetesebb önálló munkái: *Szeged népe* (1933); *Néprajz és nevelés* (1934); *Népünk ünnepei* (1938); *Egy magyar szentember* (1942); *Az esztendő néprajza* (1942).

ERDEI FERENC, író, szociológus. Irodalmi munkásságát az ú. n. falukutatás körében kezdte, a magyar társadalom, különösen a parasztság szociográfiai vizsgálatával. Főbb munkái: *Futóhomok* (1936); *Parasztk* (1938); *Magyar város* (1939); *Magyar Falu* (1940); *A magyar paraszttársadalom* (1941); *Magyar tanyák* (1942), Speciális tárgyköre a magyar társadalom történeti alakulása, ebben is különösen az Alföld társadalomfejlődése, a parasztság történeti alakulása, továbbá a magyar város, falu és tanya társadalmi fejlődése.

DR. GUNDA BÉLA, a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem magántanára, nemzeti múzeumi őr. A Magyar Néprajzi Társaság *Ethnographia* c. folyóiratának szerkesztője s a Társaság titkára, a helsinki-i Finn-Ugor Társaság tagja. A nomád műveltség, a magyar tárgyi néprajz s a keleteurópai népek néprajzi kapcsolatainak kutatója. Tanulmányai magyar, német, angol, svéd, horvát, stb. folyóiratokban jelentek meg. Főbb munkái: *A gyűjtőgető gazdálkodás* (1939) '7 *The Anthropogeography of Pasturing on the Great Hungarian Plain* (1940); *Die Armbrustfallen in Nordasien und ihre ethnologische Bedeutung* (1940); *Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos völgyében* (1941); *A Déli Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatáról* (1941); *Magyar-szláv néprajzi kapcsolatok* (1942).

DR. KÁDÁR LÁSZLÓ, az újvidéki M. Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola rendes tanára és a főiskolával kapcsolatos Körösi Csorna Sándor Diákotthon igazgatója, a budapesti M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem magántanára. Futóhomok-tanulmányokat végzett a magyarországi homokterületeken kívül a Libyai sivatagban, a Német- és Lengyel-síkságon, valamint a hol-

landiai és a keletporosz partvidéken: *Futóhomok-tanulmányok a Duna és Tisza közén* (Földrajzi Közi. 1934); *A Study in the Sand Sea of the Libyan Desert* (Geogr. Journ. London, 1934); *Die Periglazialen Binnendünen des Norddeutschen und Polnischen Flachlandes*. Comptes Rendus du Congrès International de Géographie. Amsterdam, 1938). Tanári működése gazdaságföldrajzi irányú (*A gazdasági földrajz elemei*, 1941). Mint az Orsz. Táj- és Népkutató Intézet v. igazgatója a magyar nép és a magyar tájak kérdéseivel foglalkozott (*A magyar nép táj szemlélete és Magyarország tájnévei*. 1941).

DR. ORTUTAY GYULA, a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem magántanára, az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* c. sorozat és a *Magyarságtudomány* c. folyóirat szerkesztője, a Rádió Irodalmi Osztályának h. osztályvezetője. Kutatási területe elsősorban a magyar és összehasonlító népköltészet területe. Fontosabb művei: *Mondotta*, (Nyíri és rétközi balladák, betyár- és juhásznóták, 1933); *Tömörkény István* (1934); *Székely népballadák* (1940); *Nyíri és rétközi parasztesék* (1935); *Magyar népismeret* (1937); *Parasztágunk élete* (1937); *Fedics Mihály mesél* (UMNGY. I. 1940); *Kis magyar néprajz* (második kiadása előkészületben); *A magyar népművészet* (I-II., 1941). E könyvein kívül több tanulmánya jelent meg folyóiratokban, valamint népmesekiadványai a nagyközönség számára is.

ÚJVÁRI BÉLÁNÉ KERÉKGYÁRTÓ ADRIENNE DR., tanár, az Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató osztályán a női csoport vezetője. Érdeklődése elsősorban a népi textiliák felé fordul. Elsőnek foglalkozott a ma már közismert boldogi viselettel és himzéssel (1932). Egyik főmunkatársa volt az 1932-ben megindított *Muskátli* c. kézimunka újságnak, társszerzője az *U) Idők Kézimunka Könyvének* (1939). Tanulmányai jelentek meg: a Néprajzi Múzeum Értesítőjében, az Ethnographiában, Magyar Lélekben stb. Néprajzi előadásokat tartott népfőiskolákon, a Székesfőváros Népművelési Bizottságának vezetőképző tanfolyamain, a levanteleány vezetőképző tanfolyamon stb. Könyve: *A magyar női haj- és fejviselet* (1937).

DR. VAJKAI AURÉL, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének néprajzi előadója. Néprajzi kutatásokat főleg a népi orvoslás területén végzett: *A magyar népi orvoslás vallásos és egyházi vonatkozásai* (1938); *Az ősi-i javas ember* (1939); *A csatukai búcsú* (1940); *Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken* (1942). Részletes helyi leírásokat adott Dunántúl néhány pontjáról: *A parasztszőlőművelés Veszprém megye déli részében* (1938); *Cserszegtomaj. Egy hegyközség élete* (1939); *Veszprém megye népi építkezése* (1940); *Római emlékek Dunántúl néprajzában* (1940) stb. Legutóbb egy erdélyi falu népi orvoslását dolgozta fel és összegyűjtötte egy dunántúli község teljes néprajzi monográfiájához az anyagot.